

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

TÜRKİYE'DE PARA POLİTİKASINA FARKLI BİR BAKIŞ: FİNANSAL ÇEVİRİMLERLE GENİŞLETİLMİŞ TAYLOR KURALI
Veyssel KARAGÖL – Burhan DOĞAN

MEDİKAL TURİZİMDE DİJİTAL PAZARLAMA GÜVENİ VE MEDİKAL TURİST SADAKATI İLİŞKİSİ: ULUSLARARASI
TURİSTLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
Volkan POLAT – Hanaa Abdelghany Mohamed OMAR

KARAR AĞAÇLARI İLE TÜRKİYE-ALMANYA EKSENİNDE KADINLARIN İŞ-AİLE ROLLERİNE İLİŞKİN TUTUMLARININ
İNCELENMESİ
Ayşe ABBASOĞLU ÖZGÖREN – Duygu İÇEN – Anıl BOZ SEMERCI

SAĞLIK KURUMLARINDA İŞ ARKADAŞLARININ SOSYAL KAYTARMA İLE BİREYİN KAYTARMA DAVRANIŞI ARASINDAKİ
İLİŞKİDE İŞ TATMİNİ VE ÖRGÜTSEL BAĞLILIGIN ARACI ETKİSİNİN İNCELENMESİ
Anı Hande METE – Özgür UĞURLUOĞLU

İS EXPORT OF LABOR A THREAT OR OPPORTUNITY: THE CASE OF BAGONG BAYANI (NEW HEROES)
Mehmet Ali KOÇAKOĞLU

KAMU YÖNETİCİLERİ İÇİN GİRİŞİMCİ BAKIŞ AÇISININ ÖNEMİ
Kürşad Emrah YILDIRIM

COVID 19 PANDEMİSİNİN İLK DÖNEMİNDE KADIN EMEĞİNDEKİ DEĞİŞİM
Elif ÇAĞLI KAYNAK

TÜRK HÜMANİZMASINDAN MERTEBELER DEVLETİNE: HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN HÂKİMİYET'İ
Metin ÖZKAN

LİBERALİZM VE TÜRK SİYASAL HAYATINDA LİBERAL EĞİLİMLER
Muhammet Yasin BAŞKAN

SÜRDÜRÜLEBİLİR ÜRETİM VE TÜKETİM ANLAYIŞINA YÖNELİK BİR BİBLİYOMETRİK ANALİZ
Yeşim Deniz ÖZKAN ÖZEN – Volkan YAVAŞ

TÜRKİYE'DE CİNSİYETLER ARASI KAZANÇ EŞİTSİZLİĞİNİN ÖLÇÜLMESİ MEASURING EARNINGS INEQUALITY
BETWEEN GENDERS IN TURKEY
Nagihan BOZALI – Mehmet Sedat UĞUR

HOUSEHOLD DEMOGRAPHICS AND PREFERENCE FOR ORGANIC PRODUCTS IN SEVEN MAJOR FOOD CATEGORIES
Ali Umut GÜLER

İMV VE WASPAS TABANLI ARACI KURUM PERFORMANS DEĞERLENDİRİLMESİ
Osman PALA

ÇALIŞMA YAŞAMINDA AYRIMCILIĞIN İZİNİ SÜRERKEN: HOLLANDA'DA MESLEK SAHİBİ TÜRKİYE KÖKENLİLER
Derya DEMİRDİZEN ÇEVİK

İBN HALDUN'UN YÖNETİM BİÇİMLERİ TASNİFİ ÇERÇEVESİNDE KUTADGU BİLİG'TE İDEAL YÖNETİM MODELİ
Zeynel ABİDİN KILINÇ

LATİN AMERİKA ÜLKELERİNDE BAŞKANLIK SİSTEMİ VE DEMOKRASİ İLİŞKİSİ – AYNI KADEHTE FARKLI ŞARAPLAR
Yaşar Pınar ÖZMEN – Furkan YAMAN

TÜRKİYE'DE VE G7 ÜLKELERİNDE DİŞA AÇIKLIK VE EKOLOJİK AYAK İZİ İLİŞKİSİ: YATAY KESİT BAĞIMLILIĞI ALTINDA
PANEL VERİ ANALİZİ
Çağla BUCAK – Refik Fatih SAYGILI

EKONOMİK BÜYÜME, DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI, FİNANSAL GELİŞME VE EKOLOJİK AYAK İZİ
ARASINDAKİ İLİŞKİ: ABD VE ÇİN ÜZERİNE BİR ANALİZ
Hakan BAKKAL

ISSN: 2687-184X

Ulusal Hakemli Dergi

**ANADOLU ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER
FAKÜLTESİ DERGİSİ**

**JOURNAL OF ANADOLU UNIVERSITY FACULTY OF
ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES**

Cilt/Volume: 23 Sayı/Number: 3

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
JOURNAL OF ANADOLU UNIVERSITY FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

Sahibi: Anadolu Üniversitesi Adına Rektör Prof. Dr. Fuat ERDAL
Owner: On behalf of Anadolu University, Rector Prof. Dr. Fuat ERDAL

Yayın Yönetmeni / Editor in Chief: Aytül Ayşe CENGİZ
Dizgi/Typest: Ayşegül ŞAHİN – Aykut YAKAR
Teknik Hazırlık: Ahmet Yılmaz BOZKAYA
Kapak Tasarım/Cover Design: Furkan ÇINAR

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
JOURNAL OF ANADOLU UNIVERSITY FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE
SCIENCES

EDİTÖR/EDITOR

Prof. Dr. Aytül Ayşe CENGİZ

Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 26470 Eskişehir – Türkiye

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 – Dahili/Ext: 3303

e-posta/e-mail: aacengiz@anadolu.edu.tr

EDİTÖR YARDIMCILARI/ASSOCIATE EDITOR

Arş. Gör. Ayşegül ŞAHİN

Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 26470 Eskişehir – Türkiye

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 – Dahili/Ext: 3360

e-posta/e-mail: aysegulsahin@anadolu.edu.tr

Arş. Gör. Aykut YAKAR

Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 26470 Eskişehir – Türkiye

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 – Dahili/Ext: 3336

e-posta/e-mail: aykut_yakar@anadolu.edu.tr

ALAN EDİTÖRLERİ / SECTION EDITORS

Prof. Dr. Deniz KAĞNICIOĞLU-Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri

Doç. Dr. Yener ŞİŞMAN- Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri

Prof. Dr. Erol KUTLU-İktisat

Prof. Dr. Erkan ÖZATA-İktisat

Doç. Dr. İsmail Onur BAYCAN-İktisat

Prof. Dr. Ayşe Banu BAŞAR-İşletme

Doç. Dr. Zeynep ÖZATA-İktisat

Prof. Dr. Şebnem TOSUNOĞLU-Maliye

Dr. Öğr. Üy. Yusuf Ziya BÖLÜKBAŞI- Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Elif DAĞDEMİR - Anadolu Üniversitesi

Prof. Dr. Cenk SÖZEN - Başkent Üniversitesi

Prof. Dr. Nurdan ASLAN – Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Sevgi Ayşe ÖZTÜRK – Anadolu Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Oğuz ARSLAN – Anadolu Üniversitesi

Prof. Dr. Yeliz MERT KANTAR – Eskişehir Teknik Üniversitesi

DANIŞMA KURULU/ ADVISORY BOARD

Prof.Dr. Ahmet ERKUŞ	<i>Bahçeşehir Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Ayşen SİVRİKAYA	<i>Hacettepe Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Birgül ÇİFTÇİ	<i>Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Cem SAATÇİOĞLU	<i>İstanbul Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Çiğdem KIREL	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Erinç YELDAN	<i>Kadir Has Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Erol TAYMAZ	<i>Ortadoğu Teknik Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Fatih TEMİZEL	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Fernando Fita ORTEGA	<i>University of Valencia</i>
Prof.Dr. Fuat ERDAL	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Gülfidan BARIŞ	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Güneş ZEYTİNOĞLU	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Hasan Hüseyin BAYRAKLI	<i>Afyon Kocatepe Üniversitesi</i>
Prof.Dr. İbrahim KIRCAOVA	<i>Yıldız Teknik Üniversitesi</i>
Prof.Dr. İlyas ŞIKLAR	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
Prof.Dr. İsa SAĞBAŞ	<i>Afyon Kocatepe Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Kemal YILDIRIM	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Metin COŞGEL	<i>University of Connecticut</i>
Prof.Dr. Mine OYMAN	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Mustafa Erkan ÜYÜMEZ	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Nuran CÖMERT	<i>Marmara Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Özcan DAĞDEMİR	<i>Eskişehir Osmangazi Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Özgür TONUS	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Özlem ZEYBEK İŞİĞİÇOK	<i>Uludağ Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Recep PEKDEMİR	<i>İstanbul Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Reinhard RESCH	<i>Johannes Kepler University</i>
Prof.Dr. Saime ÖNCE	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Süleyman SÖZEN	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Şehamet BÜLBÜL	<i>Marmara Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Tony ROYLE	<i>University of York</i>
Prof.Dr. Uğur YOZGAT	<i>İstanbul Kültür Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Verda CANBEY ÖZGÜLER	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
Prof.Dr. Yılmaz KILIÇASLAN	<i>Anadolu Üniversitesi</i>

[İÇİNDEKİLER](#)

[SAYFA](#)

TÜRKİYE'DE PARA POLİTİKASINA FARKLI BİR BAKIŞ: FİNANSAL ÇEVİRİMLERLE GENİŞLETİLMİŞ TAYLOR KURALI

A DIFFERENT PERSPECTIVE ON MONETARY POLICY IN TURKEY:
AUGMENTED TAYLOR RULE WITH FINANCIAL CYCLES

Veysel KARAGÖL – Burhan DOĞAN

1-21

MEDİKAL TURİZİMDE DİJİTAL PAZARLAMA GÜVENİ VE MEDİKAL TURİST SADAKATI İLİŞKİSİ: ULUSLARARASI TURİSTLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

THE RELATIONSHIP BETWEEN DIGITAL MARKETING TRUST AND MEDICAL
TOURIST LOYALTY IN MEDICAL TOURISM: A RESEARCH ON INTERNATIONAL
TOURISTS

Volkan POLAT – Hanaa Abdelghany Mohamed OMAR

22-42

KARAR AĞAÇLARI İLE TÜRKİYE-ALMANYA EKSENİNDE KADINLARIN İŞ-AİLE ROLLERİNE İLİŞKİN TUTUMLARININ İNCELENMESİ

AN INVESTIGATION OF WOMEN'S ATTITUDES TOWARDS WORK-FAMILY
ROLES IN TURKEY AND GERMANY USING DECISION TREES

Ayşe ABBASOĞLU ÖZGÖREN – Duygu İÇEN – Anıl BOZ SEMERCİ

43-80

SAĞLIK KURUMLARINDA İŞ ARKADAŞLARININ SOSYAL KAYTARMASI İLE BİREYİN KAYTARMA DAVRANIŞI ARASINDAKİ İLİŞKİDE İŞ TATMİNİ VE ÖRGÜTSEL BAĞLILIĞIN ARACI ETKİSİNİN İNCELENMESİ

INVESTIGATION OF THE MEDIATING EFFECT OF JOB SATISFACTION AND
ORGANIZATIONAL COMMITMENT ON THE RELATIONSHIP BETWEEN THE
SOCIAL LOAFING OF COLLEAGUES AND THE LOAFING BEHAVIOR OF THE
INDIVIDUAL IN HEALTH INSTITUTIONS

Anı Hande METE – Özgür UĞURLUOĞLU

81-100

IS EXPORT OF LABOR A THREAT OR OPPORTUNITY: THE CASE OF BAGONG BAYANI (NEW HEROES)

EMEK İHRACATI TEHDİT Mİ FIRSAT MI?: BAGONG BAYANI (MODERN
KAHRAMANLAR) VAKASI

Mehmet Ali KOÇAKOĞLU

101-114

KAMU YÖNETİCİLERİ İÇİN GİRİŞİMCİ BAKIŞ AÇISININ ÖNEMİ

THE IMPORTANCE OF THE ENTREPRENEUR'S PERSPECTIVE FOR PUBLIC
ADMINISTRATORS

Kürşad Emrah YILDIRIM

115-127

COVID 19 PANDEMİSİNİN İLK DÖNEMİNDE KADIN EMEĞİNDEKİ DEĞİŞİM

THE CHANGE OF WOMEN'S LABOUR ON THE EARLY PERIOD OF COVID 19
PANDEMIC

Elif ÇAĞLI KAYNAK

128-142

TÜRK HÜMANİZMASINDAN MERTEBELER DEVLETİNE: HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN HÂKİMİYETİ

FROM TURKISH HUMANISM TO THE STATE OF RANKS: HILMI ZIYA ULKEN'S
SOVEREIGNTY

Metin ÖZKAN

143-166

İÇİNDEKİLER

SAYFA

LİBERALİZM VE TÜRK SİYASAL HAYATINDA LİBERAL EĞİLİMLER LIBERALISM AND LIBERAL TENDENCIES IN TURKISH POLITICAL LIFE <i>Muhammet Yasin BAŞKAN</i>	167-208
SÜRDÜRÜLEBİLİR ÜRETİM VE TÜKETİM ANLAYIŞINA YÖNELİK BİR BİBLİYOMETRİK ANALİZ A BIBLIOMETRIC ANALYSIS FOR SUSTAINABLE PRODUCTION AND CONSUMPTION <i>Yeşim Deniz ÖZKAN ÖZEN – Volkan YAVAŞ</i>	209-228
TÜRKİYE'DE CİNSİYETLER ARASI KAZANÇ EŞİTSİZLİĞİNİN ÖLÇÜLMESİ MEASURING EARNINGS INEQUALITY BETWEEN GENDERS IN TURKEY <i>Nagihan BOZALİ – Mehmet Sedat UĞUR</i>	229-251
HOUSEHOLD DEMOGRAPHICS AND PREFERENCE FOR ORGANIC PRODUCTS IN SEVEN MAJOR FOOD CATEGORIES YEDİ ANA GIDA KATEGORİSİNDE HANEHALKI DEMOGRAFİSİ VE ORGANİK ÜRÜN TERCİHİ <i>Ali Umut GÜLER</i>	252-265
İMV VE WASPAS TABANLI ARACI KURUM PERFORMANS DEĞERLENDİRİLMESİ PERFORMANCE EVALUATION OF INTERMEDIARY INSTITUTION BASED ON IMV AND WASPAS <i>Osman PALA</i>	266-281
ÇALIŞMA YAŞAMINDA AYRIMCILIĞIN İZİNİ SÜRERKEN: HOLLANDA'DA MESLEK SAHİBİ TÜRKİYE KÖKENLİLER TRACING THE LABOUR MARKET DISCRIMINATION: PROFESSIONALS WITH TURKISH BACKGROUND IN THE NETHERLANDS <i>Derya DEMİRDİZEN ÇEVİK</i>	282-308
İBN HALDUN'UN YÖNETİM BİÇİMLERİ TASNİFİ ÇERÇEVESİNDE KUTADGU BİLİĞ'TE İDEAL YÖNETİM MODELİ IDEAL POLITICAL SYSTEM IN KUTADGU BİLİĞ IN ACCORDNACE WITH IBN KHALDUN'S CLASSIFICATION OF POLITICAL SYSTEMS <i>Zeynel ABİDİN KILINÇ</i>	309-323
LATİN AMERİKA ÜLKELERİNDE BAŞKANLIK SİSTEMİ VE DEMOKRASİ İLİŞKİSİ – AYNI KADEHTE FARKLI ŞARAPLAR RELATIONSHIP BETWEEN PRESIDENTIAL SYSTEM AND DEMOCRACY IN LATIN AMERICAN COUNTRIES - DIFFERENT WINES IN THE SAME GLASS <i>Yaşar Pınar ÖZMEN – Furkan YAMAN</i>	324-345
TÜRKİYE'DE VE G7 ÜLKELERİNDE DIŞA AÇIKLIK VE EKOLOJİK AYAK İZİ İLİŞKİSİ: YATAY KESİT BAĞIMLILIĞI ALTINDA PANEL VERİ ANALİZİ THE RELATIONSHIP BETWEEN TRADE OPENNESS AND ECOLOGICAL FOOTPRINT IN TURKEY AND G7 COUNTRIES: A PANEL DATA ANALYSIS UNDER CROSS-SECTIONAL DEPENDENCE <i>Çağla BUCAK – Refik Fatih SAYGILI</i>	346-365

İÇİNDEKİLER

EKONOMİK BÜYÜME, DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI, FİNANSAL GELİŞME VE EKOLOJİK AYAK İZİ ARASINDAKİ İLİŞKİ: ABD VE ÇİN ÜZERİNE BİR ANALİZ

366-386

*THE RELATIONSHIP BETWEEN ECONOMIC GROWTH, DIRECT FOREIGN
INVESTMENT, FINANCIAL DEVELOPMENT, AND ECOLOGICAL FOOTPRINT:
AN ANALYSIS ON US AND CHINA*

Hakan BAKKAL

TÜRKİYE'DE PARA POLİTİKASINA FARKLI BİR BAKIŞ: FİNANSAL ÇEVİRİMLERLE GENİŞLETİLMİŞ TAYLOR KURALI*

Veysel KARAGÖL¹, Burhan DOĞAN²

Öz

Çalışmanın amacı, Türkiye'de para politikasının finansal çevrimlerle olan ilişkisini incelemektir. Bu doğrultuda, 2003-2019 dönemine ait çeyreklik verilerle finansal çevrimlerle genişletilmiş Taylor Kuralı Türkiye için tahmin edilmiştir. Genişletilmiş Taylor Kuralı'nın tahmin edilmesinde kullanılan doğrusal olmayan modelin, doğrusal modele göre daha iyi bir tahmin performansı sağladığı görülmüştür. Söz konusu dönemde Türkiye'de yüksek (2003:Ç2-2008:Ç4/2018:Ç2-2019:Ç2) ve düşük (2009:Ç1-2018:Ç1/2019:Ç3-2019:Ç4) faiz rejimleri olmak üzere iki farklı rejim tespit edilmiştir. Bulgular, yüksek faiz rejimindeyken, faiz oranlarının belirlenmesinde üretim açığının değil, fiyat istikrarının ve finansal istikrarın dikkate alındığına işaret etmektedir. Ancak düşük faiz rejiminde, Taylor Kuralı'nda yer alan diğer değişkenlerle faiz oranı arasındaki bağlantı teorik ve istatistiksel olarak kopmuştur. Bunun nedeninin, ekonominin likidite ihtiyacını karşılamaya öncelik verilmesi ve politika faizinden ziyade faiz koridoru ve geç likidite penceresi gibi alternatif araçların gösterge faiz olarak kullanması olduğu düşünülmektedir. Böylece düşük faiz rejiminde finansal çevrimlerde yaşanan istikrarsızlıklar göz ardı edilmiştir. Ancak politika yapımcılar, ekonominin kırılganlığını göz önünde bulundurarak, finansal istikrarsızlıklarla mücadelede mutlaka ekonomideki finansal çevrimleri dikkate alan bir faiz politikası benimsemelidir.

Anahtar Kelimeler: Finansal Çevrimler, Para Politikası, Taylor Kuralı, Markov Rejim Değişim Modeli.
JEL Kodları: C34, E43, E58

A DIFFERENT PERSPECTIVE ON MONETARY POLICY IN TURKEY: AUGMENTED TAYLOR RULE WITH FINANCIAL CYCLES

Abstract

The study aims to examine the relationship between monetary policy and financial cycles in Turkey. For this purpose, Augmented Taylor Rule with financial cycles is estimated by employing quarterly data for the period 2003-2019 in Turkey. It is determined that the nonlinear model used in estimating the Augmented Taylor Rule provides a better estimation performance than the linear model. Two different regimes are operated in Turkey as high (2003:Q2-2008:Q4/2018:Q2-2019:Q2) and low (2009:Q1-2018:Q1/2019:Q3-2019:Q4) interest rate regimes during the period. The findings indicate that in the high-interest rate regime, price and financial stability are taken into account, not the output gap, in the decision of interest rates. However, in the low-interest regime, the theoretical and statistical connections between the interest rate and the other variables in the Taylor Rule are disappeared. The reason for this is thought to be the priority of meeting the liquidity needs of the economy and the use of alternative instruments such as the interest rate corridor and late liquidity window rather than the policy rate. Thus, the instabilities in financial cycles are neglected in low-interest regime. However, policymakers should adopt an interest rate policy that considers the financial cycles in the fight against financial instability, taking into account the fragility of the economy.

Keywords: Financial Cycle, Monetary Policy, Taylor Rule, Markov Regime Switching Model.
JEL Codes: C34, E43, E58

* Bu çalışma Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Burhan DOĞAN danışmanlığında Veysel KARAGÖL tarafından "Türkiye'de İş Çevrimleri, Finansal Çevrimler ve Para Politikası Etkileşimi" başlığı ile tamamlanarak 13/06/2022 tarihinde savunulan Doktora tezinden türetilmiştir.

Bu çalışma, 1807E268 proje numarasıyla Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından desteklenmiştir.

¹ Arş. Gör. Dr., Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi, Erciş İşletme Fakültesi, veyselkaragol@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9939-0173>

² Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, burhand@anadolu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8706-4124>

GİRİŞ

Türkiye ekonomisi, finansal liberalleşmeyle birlikte sık aralıklarla ekonomik kriz yaşamaya başlamıştır. Özellikle 1990'lı yıllarda ağırlaşan bu krizlerin temel iki nedeni, sürdürülemez bir iç borcun sebep olduğu, mali sektörün genelinde var olan sağlıksız yapı ve ekonomideki diğer yapısal sorunlara kalıcı bir çözüm bulunamamasıdır (TCMB, 2001). Bu dönemde, kronik yüksek enflasyona ve artan kamu açıklarına bir türlü çözüm bulamayan politika yapıcılarının aldıkları en radikal karar, döviz kurunu çıpa olmaktan çıkararak bunun yerine enflasyonu tek çıpa olarak hedefleyen bir enflasyon hedeflemesi rejimi benimsemek olmuştur. Bu doğrultuda, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), 2002-2005 döneminde örtük ve sonrasında açık bir biçimde enflasyon hedeflemelerini uygulamaya koymuş, enflasyon hızlı bir azalma sürecine girmiştir (TCMB, 2002; 2005). Bu arada, 2008 yılının sonlarına doğru Amerika Birleşik Devletleri'nde Küresel Finansal Kriz patlak vermiş ve bu tarihten sonra tüm dünyada merkez bankalarının rolü ve para politikasının uygulanma biçimi konularında önemli tartışmalar yapılmış ve köklü değişimler yaşanmıştır. Blanchard, Dell'Ariccia ve Mauro (2010), krizin birçok doğru binen yanlışı su yüzüne çıkardığını söylemiş ve krizin öğrettikleri ile politikaların yeniden şekillenmesi gerektiğine vurgu yapmışlardır. Fiyat istikrarının tek başına yeterli olmadığı ve finansal sistemin sağlıklı işleyişi için finansal istikrar amacının da ön plana çıkarılması gerekliliği oluşmuştur. Yine tüm dünyada merkez bankalarına yüklenen roller ve merkez bankalarının kullandıkları politika araçları yeniden şekillenmeye başlamıştır. Dolayısıyla artık geleneksel para politikası araçlarının yanında düzenleyici birtakım araçların kullanılmasıyla para politikası ve maliye politikasının koordineli bir şekilde yürütülmesinin, politikaların etkinliği adına büyük önem taşıdığı inancı hâkim olmuştur. Türkiye ekonomisi, 2000-2001 Krizi'nde bankacılık sektöründe yapmış olduğu önemli reformlar sayesinde küresel çaptaki bu krizi, birçok dünya ülkesine göre nispeten daha az hissetmiştir. Ancak küresel finans piyasalarına olan güvenin yitirildiği ve özellikle dolar cinsinden ciddi bir likidite talebinin olduğu bu krize, aynı dönemlerde yaşanan yurtiçi siyasi belirsizlikler de eklenince Türk Lirası'nda önemli bir değer kaybı süreci başlamıştır (TCMB, 2008). TCMB, bu dönemden sonra faiz koridoru, zorunlu karşılıklar ve Rezerv Opsiyon Mekanizması gibi farklı makro ihtiyati politika araçlarını kullanmayı tercih etmiştir (TCMB, 2014). Kriz sonrası, küresel piyasalarda gelişmiş ekonomilerin sağladığı parasal genişleme sürecinin yavaş yavaş sona ermeye başlamasıyla birlikte, gelişmekte olan ülke ekonomileri portföy akımları konusunda oynaklıklar yaşamaya başlamıştır. Bu süreçte TCMB, küresel çaptaki bu şoklara karşı savunmasızlığını azaltarak fiyat istikrarı ile finansal istikrarı desteklemek adına geniş faiz koridoru (TCMB, 2015), geç likidite penceresi (TCMB, 2017), repo ihaleleri ve swap (TCMB, 2018) ve altın swapı (TCMB, 2019) gibi alternatif araçları kullanmayı tercih etmiştir.

Finansal çevrimler ile para politikası arasındaki ilişki ise özellikle Küresel Finansal Kriz’in ardından yaşanan söz konusu gelişmelerin ardından gündeme gelmiştir. Finansal çevrimlerin ani yükseliş aşamalarının, finansal krizlere yol açabilecek potansiyele sahip oldukları bilinmektedir. Burada esas soru, merkez bankalarının potansiyel bir krizin olasılığını azaltmak için finansal istikrarsızlıklara karşı tepki geliştirip geliştirmeyeceklerine ilişkindir (Bauer, Pasricha, Sekkel ve Terajima, 2016, s.13). Bu ilişkiyi yakından inceleyen az sayıda çalışma bulunmakta ve bu çalışmaların sayısı giderek artmaktadır. Örneğin, finansal çevrimleri Yeni Keynesyen modellere dahil ederek, bu çevrimleri ekonomik sistem içerisinde değerlendiren (Ma ve Zhang, 2016; Chafik, 2018) ve Taylor Kuralı (Ma ve Zhang, 2016; Filardo, Hubert ve Rungcharoenkitkul, 2019) ile McCallum Kuralı (Ma, Lin ve Yang, 2019) gibi para politikası kurallarını genişleterek finansal çevrimleri ele alan çalışmalar bulunmaktadır. Ma ve Zhang (2016), öncelikle dörtlü Yeni Keynesyen eşitliği kullanarak finansal çevrimlerin, para politikası şoklarının yanında, arz ve talep şoklarıyla arasındaki ilişkiye dikkat çekmişlerdir. Finansal çevrim şoklarının makroekonomik dalgalanmaları açıklamada hayati bir öneme sahip olduğunu vurgulayan çalışmada, ayrıca finansal çevrimlerin dahil edildiği genişletilmiş bir Taylor Kuralı tahmin edilmiştir. Tahmin sonuçları, genişletilmiş Taylor Kuralı’nın temel Taylor Kuralı’ndan daha iyi sonuç verdiğini ve para politikasının finansal sistem üzerinde önemli bir role sahip olduğunu, dolayısıyla para politikasının bir amacının da finansal istikrar olması gerektiğini ortaya koymuştur. Yarı yapısal Yeni Keynesyen model aracılığıyla, finansal çevrimlerin, ekonomideki şokların aktarımındaki rolünü ve özellikle çevrimlerin para politikası kararlarının aktarımına etkisini araştıran Chafik (2018) ise Ma ve Zhang (2016) ile benzer bulgulara ulaşmış ve finansal çevrimlerin para politikası kararlarının aktarımında kilit bir role sahip olduğunu söylemiştir. Para politikası tepki fonksiyonunun finansal istikrar açısından önemli olup olmadığını araştıran çalışmalardan Filardo vd. (2019), finansal çevrimleri şekillendirmede para politikası kararlarının önemli olduğu ve para politikası piyasadaki finansal istikrarsızlıklara tepki verdiğinde, istikrarsızlıkların azalma eğiliminde olduğu sonuçlarına ulaşmışlardır. Diğer bir çalışmada ise Ma vd. (2019), para politikasının finansal çevrimlerden etkilendiğini ve finansal çevrimler ile para politikası çevrimleri arasındaki etkileşimin asimetrik bir karakteristik gösterdiğini ifade etmişlerdir.

Dünya çapında ve Türkiye’de para politikasında yaşanan gelişmeler ve Küresel Finansal Kriz sonrası finansal çevrimlere olan ilginin artması, Türkiye’de para politikasının finansal çevrimlerle olan ilişkisinin araştırılmasının önemli bir motivasyon kaynağını oluşturmaktadır. Bu doğrultuda, çalışmada Türkiye’de para politikasının finansal çevrimlere tepkisinin ne olduğunun araştırılması ve aslında ne olması gerektiğinin tartışılması amaçlanmıştır. Bunun için Taylor Kuralı tahmin edilmiştir. Judd ve Rudebusch (1998, s.3-4), Taylor Kuralı’nın çoğunlukla mevcut tüm bilgileri içermeye, optimal bir performans ve basit spesifikasyonunun yanında, çeşitli ek değişkenleri içeren tepki fonksiyonlarının da hemen hemen aynı

performansı göstermesi gibi avantajlarının olduğunu belirtmişleridir. Buna göre, Taylor Kuralı'nın çeşitli politika rejimlerinde politikanın temel unsurlarını yakalamak adına iyi bir araç olabileceğine işaret etmektedirler. Bu nedenlerle tercih edilen Taylor Kuralı'nın tahmininde ise hem doğrusal hem de doğrusal olmayan modeller kullanılmıştır. Çalışmanın mevcut literatüre potansiyel katkısı, geleneksel Taylor Kuralı'nın, basit spesifikasyonunun yanında, finansal çevrimler değişkeniyle genişletilerek de tahmin edilmiş olmasıdır.

Çalışmanın geri kalanında ilk olarak Taylor Kuralı'na ilişkin teorik çerçeve ve ardından ampirik literatüre yer verilmiştir. İkinci olarak, analizde kullanılan yöntemler ayrıntılı bir biçimde açıklanmıştır. Devamında ise analizde kullanılan verilere ve ampirik bulgulara değinilmiştir. Son olarak ise araştırma bulguları değerlendirilmiş ve politika çıkarımlarında bulunulmuştur.

TEORİK ÇERÇEVE VE AMPİRİK LİTERATÜR

Merkez bankalarının tepki fonksiyonları, yani ekonomik gelişmelere nasıl tepki vermeleri gerektiği uzun zamandır tartışma konusudur. Bu tür fonksiyonlar, merkez bankalarının politika uygulamalarının ve ekonomik şokların etkilerinin değerlendirilmesinde önemli role sahiptirler. Zaman içerisinde farklı tepki fonksiyonları kullanılsa da bunlar arasında en popülerleri Taylor Kuralı'dır. Taylor (1993), iyi bir politika kuralının, genel anlamda fiyat seviyesindeki veya reel gelirdeki değişikliklere yanıt verecek bir biçimde, politika faiz oranlarında değişiklikler yapılarak gerçekleştirilebileceğini belirtmiştir. Ancak bu kaniya varmadan önce Taylor (1993), rasyonel beklentiler modelini kullanarak, G-7 ülkelerinin ekonomik performanslarını birkaç farklı para politikası kuralı altında modellemiştir. Politika kurallarını, fiyat ve üretim istikrarını sağlamada ne kadar başarılı olduklarına göre sıralamış ve nihai Taylor Kuralı'na bu şekilde karar vermiştir. Sabit ve esnek döviz kuru rejimlerini birlikte ele alan Taylor (1993), sabit döviz kuru rejiminde reel üretimdeki dalgalanmaların esnek döviz kuru rejimine göre oldukça yüksek olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, fiyatlardaki oynaklığın, yine sabit döviz kuru rejiminde daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır. Böylece, esnek döviz kuru rejiminde üretim ve fiyat istikrarı performansının, sabit döviz kuru rejimine göre daha iyi olduğu ortaya çıkmıştır.

Taylor (1993), faiz kararı verirken, fiyat istikrarının yanında reel üretime de biraz ağırlık vermenin, yalnızca fiyat istikrarını içeren bir kurala göre daha iyi çalıştığını ifade etmiştir. Ancak üretim üzerindeki ağırlığın, fiyat seviyesindeki ağırlıktan daha fazla veya az olmasının gerektiğinin açık olmadığını da altını çizmiştir. Politika kurallarının katsayılarının boyutu hakkında bir fikir birliği olmamasına karşın, Taylor Kuralı çerçevesinde temsili bir para politikası kuralı aşağıdaki gibi düşünülebilir:

$$i_t^* = \bar{r} + \pi^* + \beta(\pi_t - \pi^*) + \delta(y_t - y_t^*) \quad (1)$$

Denklem 1’de, i^* , politika faiz oranını; $\bar{r}$, denge reel faiz oranını; π , ortalama enflasyon oranını; π^* , hedeflenen enflasyon oranını; y , reel GSYİH’yi ve y^* , reel GSYİH’nin büyüme trendini ifade etmektedir. Taylor (1993), bu denklemi ekonometrik olarak tahmin etmekten ziyade varsaymıştır.³ Buna göre, enflasyonun hedefinin üzerine çıkması ve üretimin trend değerinin üzerinde gerçekleşmesi durumlarında faiz oranının yükselmesi gerektiği varsayılmaktadır. Bu nedenle, β , faiz politikasının enflasyon hedefinden sapmaya duyarlılığını; δ , faiz politikasının üretim açığına duyarlılığını göstermektedir. Denge durumunda, enflasyon ve üretimin hedeflerinden sapmaları sıfır olacaktır. Bu durumda arzulan faiz oranı, denge reel faiz oranı ile enflasyon hedefi toplamına eşit olacaktır. Literatürde, bu iki değer toplamının sabit terime eşit olduğu varsayılmaktadır (Castro, 2008, s.8).

Taylor Kuralı’nı ele alan ve bu kuralın geçerliliğini sınavan birçok ampirik çalışma bulunmaktadır. Bunlardan Judd ve Rudebusch (1998), ABD için 1970-1997 dönemini üç farklı periyotta incelemiş ve Taylor Kuralı’nın para politikasının temel unsurlarını özetlemede yararlı bir yol olduğunu belirtmişlerdir. Gerlach ve Schnabel (2000), Avrupa Parasal Birliği için yaptıkları çalışmada, yine aynı şekilde, para politikasının yürütülmesinde Taylor Kuralı’nın etkili olduğunu savunmuşlardır. Taylor Kuralı’nı döviz kuru ile genişleterek, gelişmekte olan ülkeler için tahmin eden Caporale, Helmi, Çatık, Ali ve Akdeniz (2018) ve Tiryaki vd. (2018), bu kuralın para politikası otoritelerinin davranışlarını doğru bir şekilde yakaladığını ifade etmişlerdir. Ajaz (2018), Tiryaki, Ceylan ve Erdoğan (2018) ve Yalçınkaya ve Yazgan (2020) gibi çalışmalar ise para otoritelerinin politika tercihlerinin asimetrik davranışlar sergilediğinin altını çizmişlerdir.

Taylor Kuralı literatürüne Türkiye özelinde bakıldığında ise farklı yöntemler, farklı örneklem dönemleri ve bunlara bağlı olarak benzerliklerin yanında birçok farklı bulgunun da ortaya konduğu dikkat çekmektedir. Konuya ilişkin ilk çalışmalardan biri olan Çağlayan (2005), 1990-2004 dönemi için Türkiye’de Taylor Kuralı’nın geçerliliğini test etmiştir. Çalışmada, enflasyon açığı ve üretim açığının, faizlerin düşürülmesinde önemli bir rol oynadıklarını, ancak faizlerin artırılmasında rol oynamadıkları bulunmuştur. Taylor Kuralı’nın, ancak enflasyon oranı %10’un altına inerse, iyi bir rehber olabileceği vurgusu yapılmıştır.

Kayhan, Bayat ve Koçyiğit (2013) ve Güney (2018), TCMB’nin genişleme dönemlerinde enflasyon açığına, durgunluk dönemlerinde ise üretim açığına odaklandığı sonucuna varmışlardır. Ayrıca Güney (2018), TCMB’nin enflasyon belirsizliğine asimetrik tepki verdiğini belirtmiştir. Akdeniz ve Çatık (2019) ise finansal koşullardaki daralma ve genişleme ile ilgilenmiş, para politikasının etkinliğinin finansal genişleme ve daralma aşamalarında önemli ölçüde farklılaştığını ve Taylor Kuralı’nın yalnızca genişleyen

³ Taylor (1993), hedeflenen enflasyonun 2, β ve δ parametrelerinin ise 0.5 olduğunu varsaymıştır.

finansal koşullarda etkin olduğunu ifade etmişlerdir. Aynı doğrultuda, Coşar ve Köse (2019) politika faiz oranının finansal istikrardan etkilendiği bulgusuna ulaşmışlardır.

Markov Rejim Değişim regresyonu yöntemini kullanan çalışmalardan Çevik ve Pazarlıoğlu (2014), aktif ve pasif dönem olmak üzere iki ayrı rejim elde etmişlerdir. Buna göre, TCMB aktif rejimdeyken enflasyon açığına, pasif rejimdeyken ise üretim açığına daha fazla ağırlık vermektedir. Çalışmanın önemli bir diğer bulgusu ise TCMB'nin faiz oranlarını belirlerken Taylor Kuralı'ndan yararlandığıdır. Diğer bir çalışmada ise Yağcıbaşı ve Yıldırım (2019), yüksek ve düşük faiz rejimi olmak üzere iki rejim elde etmiştir. TCMB'nin enflasyon açığı tepkisinin, yüksek faiz rejiminde, düşük faiz rejimine göre daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, TCMB'nin üretim açığına verdiği tepkinin daha agresif olduğu ve üretim açığı istikrarının, enflasyon açığı istikrarından daha fazla önemsendiği bulgularına ulaşılmıştır.

Son yıllarda, Taylor Kuralı'nı inceleyen bazı çalışmalar, para politikasının yürütülmesinde diğer değişkenlerin etkisi olabileceğini düşünerek bu kuralı genişletmişlerdir. Döviz kurları, varlık fiyatları ve finansal koşullar gibi değişkenler sıklıkla genişletilmiş kurala dahil edilmektedirler. Bu doğrultuda ele alınan Castro (2011), Ma ve Zhang (2016), Hafner ve Lauwres (2017), Coşar ve Köse (2019) gibi çalışmalar, merkez bankalarının faiz oranlarını belirlerken finansal değişkenlerin ne kadar önemli olduklarına vurgu yapmaktadırlar. Onanuga, Oshinloye ve Onanuga (2015), Karatay-Göğül ve Songur (2016), Tiryaki vd. (2018) ve Lamia ve Djelassi (2020) gibi çalışmalar ise döviz kurunun önemli etkileri üzerinde durmuşlardır.

YÖNTEM

Türkiye'ye ilişkin Taylor Kuralı tahmin edilirken, bu çalışmada kullanılan temel yöntem Markov Rejim Değişim (Markov Switching) Modeli (MS)'dir. Ancak öncelikle doğrusal bir model tahmin etmek üzere Ordinary Least Squares (Sıradan En Küçük Kareler) (OLS) regresyonu kullanılmıştır.

OLS modelleri, bir veya daha fazla açıklayıcı değişken ile sürekli veya aralıklı bir bağımlı değişken arasındaki ilişkide hata karelerinin toplamının en aza indirildiğini varsaymaktadır. OLS, doğrusal regresyon modellerinde oldukça sık kullanılan bir yöntemdir. Birden fazla açıklayıcı değişkenin olduğu OLS regresyon modeli aşağıdaki gibi gösterilmektedir (Hutcheson, 2011, s.224-228):

$$Y_i = \beta_0 + \beta_1 X_{i1} + \beta_2 X_{i2} + \dots + \beta_p X_{ip} + \varepsilon_i \quad (2)$$

Denklem 2'de yer alan β_0 , açıklayıcı değişkenlerin tümü sıfır olduğunda Y'nin değerini gösterirken, $\beta_1 \dots \beta_p$ parametreleri açıklayıcı değişkenlerdeki 1 birimlik değişikliğin Y'de yarattığı ortalama değişimi göstermektedir. Açıklayıcı değişkenlere ait parametrelerin anlamlılığının sınanması için t-istatistikleri

kullanılmakta ve hesaplanan t-istatistiği, t-tablo değerinden yüksek olduğunda katsayının anlamsızlığını belirten sıfır hipotezi reddedilmektedir. Modelin bir bütün olarak anlamlılığı ise F-istatistiği, R^2 ve düzeltilmiş R^2 gibi istatistiklerle sınımlanmaktadır. Burada, yine hesaplanan F-istatistiği F-tablo değerinden yüksek olduğunda modelin bir bütün olarak anlamsız olduğunu belirten sıfır hipotezi reddedilmektedir. R^2 istatistiği, model anlamlılığının sınımlanmasında yaygın olarak kullanılmasına karşın, modele değişken eklendikçe artmakta ve doğru sonuç vermemektedir. Bu nedenle, çalışmalarda düzeltilmiş R^2 istatistiğinin kullanımı tercih edilmekte ve bu değer 1’e ne kadar yaklaşırsa, modelin anlamlılığının o denli artacağı bilinmektedir.

Doğrusal modeller, iktisadi zaman serilerindeki zaman içerisinde değişen davranışları dikkate almamaktadır. Ancak iktisadi zaman serileri çevrimler, krizler, savaşlar ve politika değişiklikleri gibi birçok önemli olaydan etkilenmektedir. MS modelleri, açıklayıcı değişkenlerin etkisinin, değişen koşullara bağlı olmasına izin vererek, zaman serilerindeki davranış değişimlerinin modellenmesine olanak tanımaktadır (Bildirici, Alp ve Ersin, 2010, s.55). Bu tür modellere ilişkin olarak yapılan ilk çalışmalardan birinin Goldfeld ve Quandt (1973) olduğu bilinse de MS modelleri popülerliklerini Hamilton (1989, 1990) çalışmalarına borçludur.

MS modellerinin altında yatan temel süreç Markov zinciridir. Markov zinciri, zaman serilerindeki gözlemlenemeyen durum değişkenlerinin davranışlarını ve hangi rejimin mevcut olduğunu modellemektedir. Olasılıkların, bir önceki olasılıklarla açıklandığı bir stokastik süreci ifade eden birinci dereceden bir Markov zinciri Denklem 3’teki gibi ifade edilmektedir (Bildirici vd., 2010, s.56-57):

$$P(s_t | s_{t-1}, s_{t-2}, \dots, s_0) = P(s_t | s_{t-1}), \forall t \quad (3)$$

Buna göre, bir zaman serisinin olasılığı genel ifadeyle şu şekilde gösterilebilir:

$$P(s_0, s_1, \dots, s_t) = P(s_0) \prod_{i=1}^t Pr(s_i | s_{i-1}), \forall t \quad (4)$$

Denklem 4’te, $P(s_0)$ koşulsuz (başlangıç) olasılığı, $P(s_t | s_{t-1})$ ise koşullu (geçiş) olasılığı göstermektedir. Bu durumda, M-durumlu bir Markov zincirinin t ve $t-1$ ardışık zamanları için $M \times M$ tane geçiş olasılığı bulunmakta ve bu olasılıklar denklem 5’teki gibi gösterilmektedir.

$$p_{ij} = P(s_t = j | s_{t-1} = i), \sum_{j=1}^M p_{ij} = 1 \quad \forall i, j \in \{1, \dots, M\} \quad (5)$$

Daha açık bir biçimde, s_t , indirgenemez bir geçiş matrisi ile ergodik bir M-durumlu Markov sürecini izlemekte ve matris formatıyla Denklem 6’daki gibi gösterilmektedir (Krolzig, 2000, s.3):

$$P = \begin{bmatrix} p_{11} & \dots & p_{1M} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ p_{M1} & \dots & p_{MM} \end{bmatrix} \quad (6)$$

İki rejimli standart bir MS regresyon modeli⁴ Denklem 7’de sunulmuştur (Tsefamichael ve Shiferaw, 2019, s.9359):

$$y_t = \mu_{s_t} + x_t' \beta_{s_t} + \epsilon_t, \quad t = 1, 2, \dots, T \quad (7)$$

Denklem 4.7’de yer alan μ_{s_t} , s_t durumlu bir sabit terimi; x_t' , vektörün tranzpozunu; β_{s_t} , açıklayıcı değişkenlerin s_t durumundaki regresyon katsayılarını; ϵ_t , normal dağılılan, sıfır ortalamalı ve sabit varyanslı hata terimini ifade etmektedir.

$$y_t = \begin{cases} \mu_1 + \beta_1 x_t + \epsilon_t, & \epsilon_t \sim N(0, \sigma_1^2) - \text{Rejim 0} \\ \mu_2 + \beta_2 x_t + \epsilon_{t+1}, & \epsilon_{t+1} \sim N(0, \sigma_2^2) - \text{Rejim 1} \end{cases} \quad (8)$$

Denklem 8’de, iki rejimli MS modeli gösterilmiştir. Burada σ_1^2 ve σ_2^2 , rejim 0 ve rejim 1’e ait varyansları; β_1 ve β_2 , sırasıyla rejim 0 ve rejim 1 için regresyon parametreleri vektörünü simgelemektedir. İki rejim arasındaki geçişi gösteren, iki rejimli geçiş olasılıkları matrisi ise Denklem 4.9’da gösterilmiştir.

$$P = \begin{bmatrix} P(s_t = 0 | s_{t-1} = 0) & P(s_t = 1 | s_{t-1} = 0) \\ P(s_t = 0 | s_{t-1} = 1) & P(s_t = 1 | s_{t-1} = 1) \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} p_{11} & p_{12} \\ p_{21} & p_{22} \end{bmatrix} \quad (9)$$

Denklem 9’da, rejimler arası geçiş olasılıklarına yer verilmiştir. Örneğin, p_{12} , rejim 1’den rejim 0’a rejim değişim olasılığını gösterirken, p_{11} ve p_{22} , rejim 0 ve rejim 1’de kalma olasılıklarını göstermektedir.

Hamilton (1989), y_t üzerine s_t gözlemleri hakkında çıkarımlarda bulunan bir algoritma geliştirmiştir. y_t ’nin koşullu yoğunluğunu içeren $f(y_t | s_t; \theta)$ biçimindeki bu varsayımda θ , tahmin edilen parametre vektörünü simgelemektedir. İki rejimli bir MS model için bu vektör $\theta = (\mu_1, \mu_2, \beta_1, \beta_2, \sigma_1^2, \sigma_2^2, p_{11}, p_{12})$ olarak ifade edilebilir. Hamilton (1989), θ vektörünün maksimum olasılık tahminlerini değerlendirmek adına Denklem 10’da gösterilen fonksiyonu önermektedir:

$$\mathcal{L} = \sum_{t=1}^T \ln (f(y_t | x_t; \theta)) \quad (10)$$

⁴ Çok değişkenli MS modellerinde, modele AR(1) parametresi dahil edilmesi ve rejimle birlikte bu parametrenin de değişmesi durumunda model $y_t = \mu_{s_t} + \varphi_{s_t} y_{t-1} + x_t' \beta_{s_t} + \epsilon_t$ biçiminde gösterilebilir. Burada, y_{t-1} , modeldeki bağımlı değişkenin bir dönem gecikmeli değerini; x_t' , modeldeki diğer açıklayıcı değişkenleri simgelemektedir.

Eğer doğrudan gözlemlenemeyen bir rejim ve bağımlı değişken söz konusuysa maksimum olasılık tahmini geçerli olmayabilir. Bu durumda, $\Omega_{t-1} = \{y_{t-1}, \dots\}$ şeklinde $t-1$ zamanında ulaşılabilir bilgiyi kullanarak, θ vektörü tarafından tanımlanan, bilinmeyen popülasyon parametrelerine ilişkin log-olabilirlik (log-likelihood) fonksiyonu Denklem 11’de gösterilmiştir (Tsefamichael ve Shiferaw, 2019, s.9360).

$$\mathcal{L} = \sum_{t=1}^T \ln (f(y_t|x_t, \Omega_{t-1}; \theta)),$$
$$f(y_t|\Omega_{t-1}, s_t; \theta) \propto \exp \left\{ -\frac{1}{2} \log \sigma_{s_t}^2 - \left\{ \frac{-(y_t - \mu_{s_t} - x_t \beta_{s_t})^2}{2\sigma_{s_t}^2} \right\} \right\} \quad (11)$$

MS modelinin uygulanmasını gerekçelendirebilmek için değişkenlerdeki rejim değiştirmenin varlığını test etmek gerekmektedir. Burada, aşağıdaki hipotezler için Denklem 12’deki olabilirlik oranı (likelihood ratio) (LR) test edilmektedir (Tsefamichael ve Shiferaw, 2019, s.9359).

H_0 : Model rejim değişimi içermiyor.

H_1 : Model rejim değişimi içeriyor.

$$LR = 2[\mathcal{L}(\hat{\theta}) - \mathcal{L}(\hat{\theta}_0)] \quad (12)$$

Denklem 12’de yer alan $\hat{\theta}$ ve $\hat{\theta}_0$, sırasıyla, H_1 ve H_0 hipotezleri altında θ ve θ_0 için maksimum olabilirlik tahminlerini göstermektedir. LR, asimptotik bir χ_k^2 dağılımına sahip olup, k sıfır hipotezi altında parametre sayısını tanımlamaktadır.

MS modelinde, rejim sayısı belirlenirken çoğunlukla LR istatistiği ile karar verilmektedir. Ancak literatürde bununla ilgili başka yöntemlerin varlığı da söz konusudur. Eldeki verinin grafiğinin incelenmesi ve buna göre *a priori* bir karar verilmesi ile iktisadi bir görüşe dayandırarak ikinci bir rejimin olduğunun savunulması bu yöntemlerden bazılarıdır (Bildirici vd., 2010, s.98).

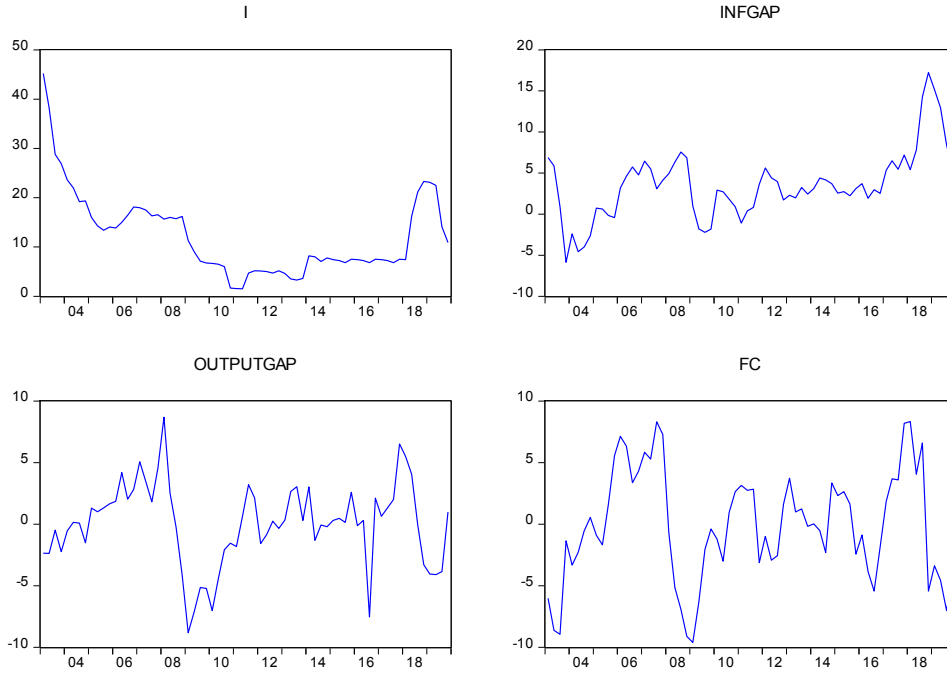
VERİ

Bu çalışmada, 2003Q1-2019Q4 döneminde Türkiye için Taylor Kuralı’nın geçerliliği OLS ve MS regresyon yöntemleriyle sınanmıştır. Taylor Kuralı’nda para politikası değişkeni olarak merkez bankalarının politika faiz oranı kullanılmaktadır. Bu nedenle çalışmanın bağımlı değişkeni i , politika faizi olarak kullanılan bankalararası politika faizi olarak, OECD veri tabanından temin edilmiştir. Enflasyon açığını temsil eden *infgap* değişkeni, gerçekleşen enflasyon oranından hedeflenen enflasyon oranlarının

çıkartılmasıyla oluşturulmuştur. Üretim açığının göstergesi olarak kullanılan *outputgap*, HP filtreleme yöntemi ile filtrelenen reel GSYİH değişkeninden türetilmiştir. Taylor Kuralı'nı genişletmek ve finansal çevrimlerle faiz arasında ilişkiyi ele almak adına kullanılan *fc* değişkeni ise Karagöl ve Doğan'ın (2021) kullandıkları değişkenler⁵ ve korelasyon matrisi yöntemiyle hesaplanarak elde edilmiştir. Finansal çevrimleri temsilen bu değişkenin seçilmesinin nedeni, iş çevrimleriyle arasında simetrik ve asimetrik nedensellik ilişkisi olmasıdır (Karagöl ve Doğan, 2021). Açıklayıcı değişkenler ve bu değişkenlerden finansal çevrimler endeksini oluşturmak için kullanılan verilerin tamamı, TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemi'nden temin edilmiştir.

Şekil 1: Değişkenlerin zaman serisi grafikleri

Şekil 4.3'te, Taylor Kuralı eşitliğinde kullanılan değişkenlerin zaman serisi grafiklerine yer verilmiştir. Grafiklerde, değişkenlerin bazı özellikleri dikkat çekmektedir. Politika faiz oranı Küresel Finansal Kriz'in ardından azalma trendine girmiş ve düşük faiz oranları 2018 yılında yaşanan döviz krizine kadar devam etmiştir. Enflasyon açığı ise yine 2009 yılının ardından sürekli artış trendi sergilemiştir. Bu

⁵ Kredi piyasası göstergesi olarak TÜFE ile arındırılmış reel kredi hacmi, hisse senedi piyasalarını temsilen ise yine TÜFE ile arındırılmış BİST100 Endeksi ve ayrıca Binici, Hacıhasanoğlu ve Kütük'ün (2016) işaret ettikleri üretim, tüketim ve ticaret kanallarıyla ekonominin geneli üzerinde önemli etkiler barındıran reel efektif döviz kuru değişkeni kullanılmıştır.

durum, TCMB’nin enflasyon hedefinden uzaklaştığına işaret etmektedir. Üretim açığı ve finansal çevrimler serilerinde ise yaşanan Küresel Kriz’in, içsel dinamiklerden kaynaklanan 2016 Krizi’nin ve 2018 Döviz Krizi’nin etkileri açıkça görülmektedir.

BULGULAR

Analizde kullanılan değişkenlere, öncelikle geleneksel birim kök testleri uygulanmış ve bu testlere ilişkin sonuçlar Tablo 4.5’te gösterilmiştir.

Tablo 1: Geleneksel birim kök testleri

Değişkenler	Durumu	Test İstatistikleri	ADF	PP	KPSS
I	Sabit terimli	Hesaplanan test istatistiği	-3.379*	-4.377*	0.490**
		Kritik değer	-2.906	-2.906	0.739
	Sabit ve trendsiz	Hesaplanan test istatistiği	-2.378*	-3.433*	-
		Kritik değer	-1.945	-1.945	-
INFGAP	Sabit terimli	Hesaplanan test istatistiği	-3.200*	-2.730**	0.519**
		Kritik değer	-2.906	-2.906	0.739
	Sabit ve trendsiz	Hesaplanan test istatistiği	-2.420*	-2.116*	-
		Kritik değer	-1.945	-1.945	-
OUTPUTGAP	Sabit terimli	Hesaplanan test istatistiği	-3.603*	-3.603*	0.057*
		Kritik değer	-2.906	-2.906	0.463
	Sabit ve trendsiz	Hesaplanan test istatistiği	-3.631*	-3.631*	-
		Kritik değer	-1.945	-1.945	-
FC	Sabit terimli	Hesaplanan test istatistiği	-3.176*	-3.514*	0.054*
		Kritik değer	-2.906	-2.906	0.463
	Sabit ve trendsiz	Hesaplanan test istatistiği	-3.184*	-3.520*	-
		Kritik değer	-1.945	-1.945	-

* ve ** sırasıyla, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde Schwarz Bilgi Kriteri’ne (SIC) göre, düzeyde durağanlığı [I(0)] ifade etmektedir.

Tablo 1’deki geleneksel birim kök testlerinin sonuçlarına göre, analizde kullanılan değişkenlerin tümü düzeyde durağandır. Değişkenler, düzey halleriyle regresyon analizine dahil edilebilirler.

OLS yöntemiyle tahmin edilen doğrusal regresyon modellerine aşağıda yer verilmiştir.

$$\text{Model 1: } i_t = \alpha_0 + \varphi i_{t-1} + \delta \text{infgap}_t + \theta \text{outputgap}_t + \varepsilon_{t1}$$

$$\text{Model 2: } i_t = \alpha_0 + \varphi i_{t-1} + \delta \text{infgap}_t + \theta \text{outputgap}_t + \tau fc_t + \varepsilon_{t2}$$

Model 1’de temel Taylor Kuralı, Model 2’de ise finansal çevrimlerle genişletilmiş Taylor Kuralı ele alınmıştır. Tablo 2’de her iki modele ilişkin sonuçlar gösterilmiştir. Düzeltilmiş R² değeri ve F-istatistiği değerleri her iki modelin de bir bütün olarak anlamlılıklarına işaret etmektedir. ARCH LM Testi sonuçlarına göre, modellerde değişen varyans sorunu bulunmamakta ancak Portmanteau Testi sonuçları, modellere dahil edilen bağımlı değişkenin bir gecikmeli değerine rağmen, modellerdeki otokorelasyon sorunun giderilmediğine işaret etmektedir. Buna karşın, değişkenlere ait katsayılar teorik olarak beklenen işaretlere sahip olmalarına rağmen, birçoğu istatistiksel olarak anlamsızdır. Tüm bunların yanında, finansal çevrimlerin dahil edildiği Model 2’deki sonuçlara göre, *fc* değişkenine ait katsayının %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olup yüksek bir katsayı değerine sahip olması dikkat çekicidir. Bu sonuçların ışığında, analize konu olan dönem için para politikasında bir rejim değişimi olabileceği ve Taylor Kuralı’nın doğrusal olmayan modellerle analiz edilmesi gerektiği akıllara gelmektedir. Öyle ki, Kayhan vd. (2013), Çevik ve Pazarlıoğlu (2015), Yağcıbaşı ve Yıldırım (2019), Yalçınkaya ve Yazgan (2020) gibi çalışmalar da bu yönde bulgulara işaret etmiş ve Türkiye’de Taylor Kuralı’nın analizinde doğrusal olmayan yöntemlerden yararlanmışlardır.

Tablo 2: Doğrusal regresyon modellerinin bulguları

Değişkenler	Model (1)	Model (2)
Constant	0.79521* (0.0451)	0.50180* (0.0181)
I(-1)	0.84005 (0.9303)	0.86285 (0.9297)
INFGAP	0.18899 (0.1434)	0.19512 (0.1605)
OUTPUTGAP	0.18164** (0.0959)	0.06712* (0.0135)
FC	-	0.15305** (0.0687)
Model Uygunluk Testleri		
Adj. R ²	0.92992	0.93368
F-istatistiği	292.9*(0.000)	233.3*(0.000)
Log-likelihood	-138.643	-136.258
ARCH LM Testi	0.76247 (0.5539)	0.11868 (0.9754)
Portmanteau Testi	18.121 (0.0114)	23.170 (0.0016)

* ve ** sırasıyla, %5 ve %10 düzeylerinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Model 3 ve Model 4, doğrusal olmayan ve rejim değişimi içeren MS modellerini göstermektedir. Model 3'te temel Taylor Kuralı'na, Model 4'te ise finansal çevrimlerle genişletilmiş Taylor Kuralı'na ait MS eşitlikleri yer almaktadır.

$$\text{Model 3: } i_t = [\alpha_0(1 - s_t) + \alpha_1 s_t] + [\varphi_0(1 - s_t) + \varphi_1 s_t]i_{t-1} + [\delta_0(1 - s_t) + \delta_1 s_t]infgap_t + [\theta_0(1 - s_t) + \theta_1 s_t]outputgap_t + [\omega_0(1 - s_t) + \omega_1 s_t]\varepsilon_{t3}$$

$$\text{Model 4: } i_t = [\alpha_0(1 - s_t) + \alpha_1 s_t] + [\varphi_0(1 - s_t) + \varphi_1 s_t]i_{t-1} + [\delta_0(1 - s_t) + \delta_1 s_t]infgap_t + [\theta_0(1 - s_t) + \theta_1 s_t]outputgap_t + [\tau_0(1 - s_t) + \tau_1 s_t]fc_t + [\omega_0(1 - s_t) + \omega_1 s_t]\varepsilon_{t4}$$

Tablo 3: Markov rejim değişim modellerinin bulguları

	Model (3)	Model (4)
Rejim (0)		
Constant	5.51055* (0.000)	4.85678* (0.000)
I(-1)	0.66317* (0.000)	0.69783* (0.000)
INFGAP	0.16603* (0.001)	0.17377* (0.000)
OUTPUTGAP	-0.09893 (0.319)	-0.18494* (0.029)
FC	-	0.12556* (0.044)
Rejim (1)		
Constant	2.18703* (0.000)	2.34116* (0.000)
I(-1)	0.58646* (0.000)	0.56525* (0.000)
INFGAP	0.07834 (0.544)	0.08042 (0.520)
OUTPUTGAP	0.06518 (0.463)	0.09909 (0.310)
FC	-	-0.06276 (0.460)
Model Uygunluk Testleri		
LR Testi	19.469 (0.0034)	20.699 (0.0017)
AIC	4.17638	4.07635
Log-likelihood	-128.908	-122.907
ARCH LM Testi	0.31398 (0.7319)	0.00628 (0.9391)
Portmanteau Testi	17.683 (0.1257)	12.542 (0.4032)
* %5 düzeyinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.		

İki rejimli ve bağımlı değişkenin bir gecikmeli değerini içeren [MS(2)-AR(1)] modellerine ait sonuçlar Tablo 3'te gösterilmiştir. İki rejimli modelin tercih edilmesinin sebebi düşük ve yüksek faiz

rejimlerini incelemektedir. Rejim 0 (yüksek faiz rejimi), TCMB'nin yüksek faiz uyguladığı, Rejim 1 (düşük faiz rejimi) ise faiz oranlarının ortalamasının altında izlediği dönemi ifade etmektedir. Her iki model için de yüksek faiz rejiminde ortalama faiz oranı %15.33, düşük faiz rejiminde ortalama faiz oranı %6.51 olarak hesaplanmıştır. Bu oranlar, rejim sınıflandırmasını desteklemektedir. MS modelinin rejim süreçlerine ilişkin düzeltilmiş (smoothed) olasılıklar, Türkiye'nin 2003 yılından 2009 yılına kadar olan süreçte yüksek faiz, 2009'dan 2018'in üçüncü çeyreğine kadar düşük faiz, 2018'in üçüncü çeyreğinden 2019'un üçüncü çeyreğine kadar tekrar yüksek faiz ve son olarak 2019'un son iki çeyreğinde düşük faizle karakterize olduğunu söylemektedir (EK-1 ve EK-2).

Tablo 3'te yer alan model uygunluk testleri incelendiğinde, öncelikle LR istatistikleri her iki modelin de doğrusal olmadığını ve Taylor Kuralı'nın analizinde MS'in uygun bir yöntem olabileceğini söylemektedir. Buna karşın, Model 3'e kıyasla Model 4'ün daha düşük AIC ve daha yüksek log-likelihood değerine sahip olması, Model 4'ün Model 3'ten daha uygun bir model kurgusu içerdiğine işaret etmektedir. ARCH LM ve Portmanteau Test istatistikleri ise Model 3 ve Model 4'ün değişen varyans ve otokorelasyon sorunu içermediklerini ortaya koymaktadır.

Temel Taylor Kuralı için tahmin edilen Model 3'teki yüksek faiz rejiminde üretim açığı, düşük faiz rejiminde ise hem enflasyon açığı hem de üretim açığı katsayıları istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bu durum, TCMB'nin faiz kararlarını, üretim açığını göz ardı ederek, yalnızca enflasyon açığına göre verdiği anlamına gelmektedir. Nitekim bu dönemde TCMB, enflasyon hedeflemesi rejiminde ısrarcı ve tamamen enflasyon odaklı bir faiz politikası izlemiştir. Öte yandan, Model 4'te finansal çevrimler değişkeni modele dahil edildiğinde, yüksek faiz rejimindeki tüm değişkenler istatistiksel olarak anlamlı hale gelirken, düşük faiz rejiminde enflasyon açığı ve üretim açığı değişkenlerine ek olarak finansal çevrimler değişkeni de istatistiksel olarak anlamlı değildir. Ancak burada, istatistiksel olarak anlamlı olan değişkenlerden üretim açığına ait katsayının işareti, teorik beklentilerle uyumlu değildir. Bu durum, TCMB'nin politika kararlarında yine üretim açığından bağımsız karar verdiğine işaret etmektedir. Ayrıca, yüksek faiz rejiminde, finansal çevrimler değişkeninin katsayısı, TCMB'nin politika kararlarında finansal çevrimlere olan duyarlılığını göstermekte ve bu değer enflasyon açığına olan duyarlılığa yakın izlemektedir. Ancak her iki modelde de düşük faiz rejimindeki anlamsız katsayılar dikkat çekicidir. Bu dönemde değişkenler arasındaki iletişim kopukluğunun sebeplerinin, 2008 Küresel Krizi'nden sonra tüm dünyada değişen politika anlayışı ve yine aynı dönemde TCMB'nin gösterge faiz oranlarında zaman zaman değişikliğe giderken, politika faiz oranının sabit tutulması kararı olduğu düşünülmektedir.

Tablo 4: Geçiş olasılıkları matrisleri

	Model (3)		Model (4)	
	Rejim 0, t	Rejim 1, t	Rejim 0, t	Rejim 1, t
Rejim 0, t+1	0.92911	0.02872	0.92957	0.04802
Rejim 1, t+1	0.07088	0.97127	0.02794	0.97169

Rejimler arası geçiş olasılıkları matrislerinin yer verildiği Tablo 4 incelendiğinde, Model 3 ve Model 4 için her iki rejimin de kalıcılıklarının yüksek olduğu görülmektedir. Rejim 0'dayken bu rejimde kalma olasılığı Model 3'te 0.9291, Model 4'te ise 0.9295'tir. Rejim 1'deyken bu rejimde kalma olasılığı ise Model 3'te 0.9712, Model 4'te 0.9716'dır.

Tablo 5: Süre matrisleri

	Model (3)		Model (4)		
	Çeyrek sayısı	Ort. olasılık	Çeyrek sayısı	Ort. olasılık	
<i>Rejim (0)</i>					
2003Q2-2008Q4	23	0.999	2003Q2-2008Q4	23	1.00
2018Q2-2019Q2	5	1.000	2018Q2-2019Q2	5	1.00
Ortalama süre	14 Çeyrek (%41.79)		Ortalama süre	14 Çeyrek (%41.79)	
<i>Rejim (1)</i>					
2009Q1-2018Q1	37	0.997	2009Q1-2018Q1	37	0.997
2019Q3-2019Q4	2	1.000	2019Q3-2019Q4	2	1.000
Ortalama süre	19.50 Çeyrek (%58.21)		Ortalama süre	19.50 Çeyrek (%58.21)	

Tablo 5'te her bir model ve her bir rejim için, rejimin ortalama sürelerine ve ortalama olasılık değerlerine yer verilmiştir. Her iki modelde rejim 0 ve rejim 1 için tespit edilen rejim tarihleri ve dolayısıyla bu rejimlerde geçen süre aynıdır. Yüksek faiz rejiminde geçen ortalama süre 14 çeyrek, düşük faiz rejiminde geçen ortalama süre ise 19.5 çeyrektir. Geçiş olasılıkları matrisleri ve süre matrislerinden çıkarılabilecek önemli bir bulgu şudur: TCMB güçlü bir enflasyon hedeflemesinde ne kadar ısrarcıysa, Küresel Kriz sonrası likidite politikalarında da o kadar ısrarcı davranmıştır.

BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ VE SONUÇ

Çalışmada Türkiye’de 2003-2019 yılları için finansal çevrimlerle para politikası arasındaki etkileşim ayrıntılı olarak analiz edilmiştir. İlk olarak, finansal çevrimlerle para politikası çevrimleri arasındaki simetrik ve asimetrik nedensellikler incelenmiştir. Finansal çevrimler ile para politikası çevrimleri arasında iki yönlü nedensellik bulgularına ulaşılmış ve Ma vd. (2019)’nin işaret ettikleri, çevrimler arasında asimetrik ilişki olduğu bulgusu doğrulanmıştır. Özellikle para politikası kararları, finansal çevrimler üzerinde önemli etkiler barındırmaktadır. İki çevrim arasındaki bu ilişki açıkça ortaya konulduktan sonra, TCMB’nin politika kararlarında finansal çevrimleri dikkate alıp almadığını belirlemek amacıyla temel ve genişletilmiş Taylor Kuralı tahmin edilmiştir. Tahmin için kullanılan yöntemin seçiminde, iki değişken arasındaki asimetrik ilişkinin varlığı ve analiz dönemi içerisinde para politikasında yaşanan rejim değişiklikleri etkili olmuştur. Yine de öncelikle doğrusal OLS yöntemiyle tahmin yapılmış, ancak doğrusal olmayan MS regresyonun bu yöneme göre daha anlamlı ve tutarlı sonuçlar verdiği tespit edilmiştir. Uygulanan bu yöntem, Türkiye’de para politikası rejiminin doğrusal olmadığını gözler önüne sermiştir. MS yöntemiyle tahmin edilen Taylor Kuralı eşitliğine, Ma ve Zhang (2016), Filardo vd. (2019) ve Ma vd. (2019) çalışmalarının işaret ettikleri doğrultuda, finansal çevrimler değişkeni eklenerek eşitlik genişletilmiştir. Yüksek faiz rejimi ve düşük faiz rejimi olmak üzere iki ayrı rejim spesifikasyonu öngören MS modelinde, genişletilmiş Taylor Kuralı’nda yer alan finansal çevrimler değişkeninin katsayı değeri, yüksek faiz rejiminde para politikasının finansal çevrimlere olan duyarlılığının, neredeyse enflasyon açığına olan duyarlılık kadar yüksek olduğunu göstermiştir. TCMB, 2003Q2-2008Q4 ve 2018Q2-2019Q2 dönemlerinde yüksek faiz rejimindeyken, faiz oranlarının belirlenmesinde üretim açığını değil, fakat fiyat istikrarını ve finansal istikrarı dikkate almış; ancak 2009Q1-2018Q1 ve 2019Q3-2019Q4 dönemlerinde düşük faiz rejimindeyken, Taylor Kuralı’nda yer alan değişkenlerle politika faiz oranı arasındaki bağlantı istatistiksel olarak kopmuştur. Bu durumun sebeplerinden biri, 2009 yılı ve sonrasında tüm dünyada değişen para politikası yaklaşımıdır. Bu dönemde, Türkiye’nin önceliği de piyasanın likidite ihtiyacını karşılamak olmuş ve faiz oranları olabildiğince düşük tutulmuştur. Ayrıca yine bu dönemde, TCMB’nin politika faizinde değişikliğe gitmeyerek, faiz koridoru ve geç likidite penceresi gibi araçları gösterge faiz olarak kullanması da bu bağlantı kopukluğunun bir diğer nedenidir. Yani esasen, TCMB’nin politika faizi uzun bir dönem sabit gibi görünse de piyasadaki faiz oranları değişmiştir. Bunlara ilaveten, TCMB bu dönemde küresel ve ulusal birtakım riskler karşısında zorunlu karşılıklar, ROM ve iletişim kanalı gibi alternatif makro ihtiyati politikaları da tercih ettiğini para politikası metinlerinde belirtmiştir. Tüm bu nedenlerin, Türkiye’de Taylor Kuralı’nın geçerliliğinin önüne geçen nedenler olduğu düşünülmektedir.

Para politikası kararlarının, finansal çevrimler üzerindeki etkisi yoluyla uzun dönemde iş çevrimlerini ve dolayısıyla reel ekonomiyi etkileme potansiyeline sahip olabileceği düşünülmektedir. Ancak, bu çalışmada her ne kadar yalnızca para politikasının etkilerine odaklanılmış olsa da istikrarsızlıklarla mücadelede maliye politikaları ve makro ihtiyati politikaların para politikasıyla koordinasyonu oldukça önemlidir. Çünkü bulgular ve tecrübeler, istikrarsızlıklarla, özellikle finansal istikrarsızlıklarla mücadelenin, yalnızca tek bir otoriteye bırakılmayacak kadar büyük bir sorumluluk olduğunu gözler önüne sermiştir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacılar makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacılar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma, 1807E268 proje numarasıyla Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından desteklenen, “Türkiye’de İş Çevrimleri, Finansal Çevrimler ve Para Politikası Etkileşimi” başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

KAYNAKÇA

- Ajaz, T. (2018). Nonlinear reaction functions: Evidence from India. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 8(1), 111-132. doi:10.2478/jcbtp-2019-0006
- Akdeniz, C., & Çatık, A. (2019). Finansal koşulların Taylor kuralının geçerliliği üzerindeki etkisi: Türkiye üzerine ampirik bulgular. *TESAM Akademi Dergisi*, Türkiye Ekonomisi Özel Sayısı, 107-126.
- Bauer, G., Pasricha, G., Sekkel, R., & Terajima, Y. (2018). The global financial cycle, monetary policies, and macroprudential regulations in small, open economies. *Canadian Public Policy*, 44(2), 81-99. doi: 10.3138/cpp.2017-018
- Bernanke, B. S., & Mishkin, F. S. (1997). Inflation targeting: a new framework for monetary policy? *Journal of Economic Perspectives*, 11(2), 97-116. doi: 10.1257/jep.11.2.97
- Bildirici, M. E., Alp, E. A., Ersin, Ö. Ö., & Bozoklu, Ü. (2010). *İktisatta kullanılan doğrusal olmayan zaman serisi yöntemleri*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Binici, M., Hacıhasanoğlu, Y. S., & Kütük, S. (2016). Türkiye’de finansal çevrimler ve iş çevrimleri: Ne kadar farklı, ne kadar bağlantılı, *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Ekonomi Notları*, Sayı:2016-26, 1-16.
- Blanchard, O., Dell’Ariccia, G., & Mauro, P. (2010). Rethinking macroeconomic policy. *Journal of Money, Credit and Banking*, 42(1), 199-215. doi: 10.1111/j.1538-4616.2010.00334.x

- Caporale, G. M., Helmi, M. H., Çatık, A. N., Ali, F. M., & Akdeniz, C. (2018). Monetary policy rules in emerging countries: Is there an augmented nonlinear Taylor rule? *Economic Modelling*, 72(2018), 306-319. doi: 10.1016/j.econmod.2018.02.006
- Castro, V. (2008). *Are central banks following a linear or nonlinear (augmented) Taylor rule?* (Warwick Economic Research Papers No. 872). Coventry: University of Warwick
- Castro, V. (2011). Can central banks' monetary policy be described by a linear (augmented) Taylor rule or by a nonlinear rule? *Journal of Financial Stability*, 7(4), 228-246. doi: 10.1016/j.jfs.2010.06.002
- Chafik, O. (2018). *Financial cycle and conduct of monetary policy: The amplifier/divider theory*. MPRA Paper No. 89155.
- Coşar, K., & Köse, N. (2019). Zamanla değişen parametrelili genişletilmiş Taylor kuralı: Türkiye için finansal istikrarın rolü. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 1-17. doi: 10.17336/igusb.495528
- Çağlayan, E. (2005). Türkiye'de Taylor kuralı'nın geçerliliğinin ekonometrik analizi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(1), 379-392.
- Çevik, N. K., & Pazarlıoğlu, V. (2014). Türkiye'de para politikasının yapısı ve para kuralı: 1990-2013 dönemi. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(6), 4-23.
- Filardo, A. J., Hubert, P., & Rungcharoenkitkul, P. (2019). The reaction function channel of monetary policy and the financial cycle. *BIS Working Papers*. No. 816.
- Gerlach, S., & Schnabel, G. (2000). The Taylor rule and interest rates in the EMU area. *Economics Letters*, 67(2), 165-171.
- Goldfeld, S. M., & Quandt, R. E. (1973). A Markov model for switching regressions. *Journal of econometrics*, 1(1), 3-15. doi: 10.1016/0304-4076(73)90002-X
- Güney, P.Ö. (2018). Asymmetries in monetary policy reaction function and the role of uncertainties: The case of Turkey. *Economic Research-Ekonomska İstraživanja*, 31(1), 1367-1381. doi: 0.1080/1331677X.2018.1481445
- Hafner, C. M., & Lauwers, A. R. (2017). An augmented Taylor rule for the Federal Reserve's response to asset prices. *International Journal of Computational economics and Econometrics*, 7(1-2), 115-151. doi: 10.1504/IJCEE.2017.080635
- Hamilton, J. D. (1989). A new approach to the economic analysis of nonstationary time series and the business cycle. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 357-384. doi: 10.2307/1912559
- Hamilton, J. D. (1990). Analysis of time series subject to changes in regime. *Journal of Econometrics*, 45(1-2), 39-70. doi: 10.1016/0304-4076(90)90093-9
- Hutcheson, G. D. (2011). Ordinary least-squares regression. L. Moutinho ve G. D. Hutcheson (Editörler), *The sage dictionary of quantitative management research* içinde (s. 224-228). Los Angeles: SAGE.

- Judd, J. P., & Rudebusch, G. D. (1998). Taylor's Rule and the Fed: 1970-1997. *Economic Review-Federal Reserve Bank of San Francisco*, (3), 3-16.
- Karagöl, V., & Doğan, B. (2021). Interaction between business and financial cycles: evidence from Turkey. *Eastern Journal of European Studies*, 12 (2), 123-150. Doi: <https://doi.org/10.47743/ejes-2021-0207>
- Karatay-Gögül, P. & Songur, M. (2016). Türkiye’de enflasyon hedeflemesi stratejisinde araç kural “Taylor Kuralı” mı? (2006-2015). *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 21-41.
- Kayhan, S., Bayat, T., & Koçyiğit, A. (2013). Enflasyon hedeflemesi rejiminde öğrenme süreci ve asimetri: Markov Switching yaklaşımı. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(1), 191-212.
- Krolzig, H. M. (2000). Predicting Markov-switching vector autoregressive processes. [PDF dosyası] <http://www.nuff.ox.ac.uk/economics/papers/2000/w31/msvarfor.pdf> adresinde erişildi.
- Lamia, B., & Djelassi, M. (2020). Is the Tunisian Central Bank following a linear or a nonlinear augmented Taylor Rule? *International Journal of Economics and Financial Issues*, 10(3), 69-78. doi: 10.32479/ijefi.8975
- Ma, Z., Lin, X., & Yang, Y. (2019). Financial cycles and monetary policy: An empirical analysis based on McCallum rule. *1st International Conference on Business, Economics, Management Science (BEMS 2019)*, Hangzhou, China, 20-21 Nisan 2019, s. 381-388
- Ma, Y., & Zhang, J. (2016). Financial cycle, business cycle and monetary policy: evidence from four major economies. *International Journal of Finance & Economics*, 21(4), 502-527. doi: 10.1002/ijfe.1566
- OECD. (tarihsiz). *OECD veri tabanı*. <https://data.oecd.org/> adresinden erişildi.
- Onanuga, A., Oshinloye, M., & Onanuga, O. (2015). *Monetary Policy-Making in Nigeria: Does evidence support augmented Taylor Rule?*. MPRA Paper Paper No. 83329.
- Taylor, J. B. (1993). Discretion versus policy rules in practice. In *Carnegie-Rochester conference series on public policy* (Vol. 39, pp. 195-214). North-Holland. doi: 10.1016/0167-2231(93)90009-L
- TCMB (2001). *Türkiye’nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı*. Ankara: TCMB.
- TCMB (2002). *2002 yılında para ve kur politikası ve muhtemel gelişmeler*, Sayı: 2002-1, 2 Ocak 2002 tarihli basın duyurusu.
- TCMB (2005). *Enflasyon hedeflemesi rejiminin genel çerçevesi ve 2006 yılında para ve kur politikası*, Sayı: 2005-56, 5 Aralık 2005.
- TCMB (2008). *2009 yılında para ve kur politikası*. Ankara: TCMB, 16 Aralık 2008.
- TCMB (2014a). Makro ihtiyati politikalar ve Türkiye uygulaması, *TCMB Bülteni*, Sayı 35, Eylül 2014.
- TCMB (2015). *2016 yılı para ve kur politikası*. Ankara: TCMB, 9 Aralık 2015.
- TCMB (2017). *2018 yılı para ve kur politikası*. Ankara: TCMB, 5 Aralık 2017.
- TCMB (2018). *2019 yılı para ve kur politikası*. Ankara: TCMB, 5 Aralık 2018.

TCMB (2019b). *2020 yılı para ve kur politikası*. Ankara: TCMB, 5 Aralık 2019.

TCMB. (tarihsiz). *Elektronik Veri Dağıtım Sistemi*. <https://evds2.tcmb.gov.tr/> adresinden erişildi.

Tesfamichael, S. G., & Shiferaw, Y. A. (2019). A Markov regime-switching regression approach to modelling NDVI from surface temperature and soil moisture. *International Journal of Remote Sensing*, 40(24), 9352-9379. doi: 10.1080/01431161.2019.1630783

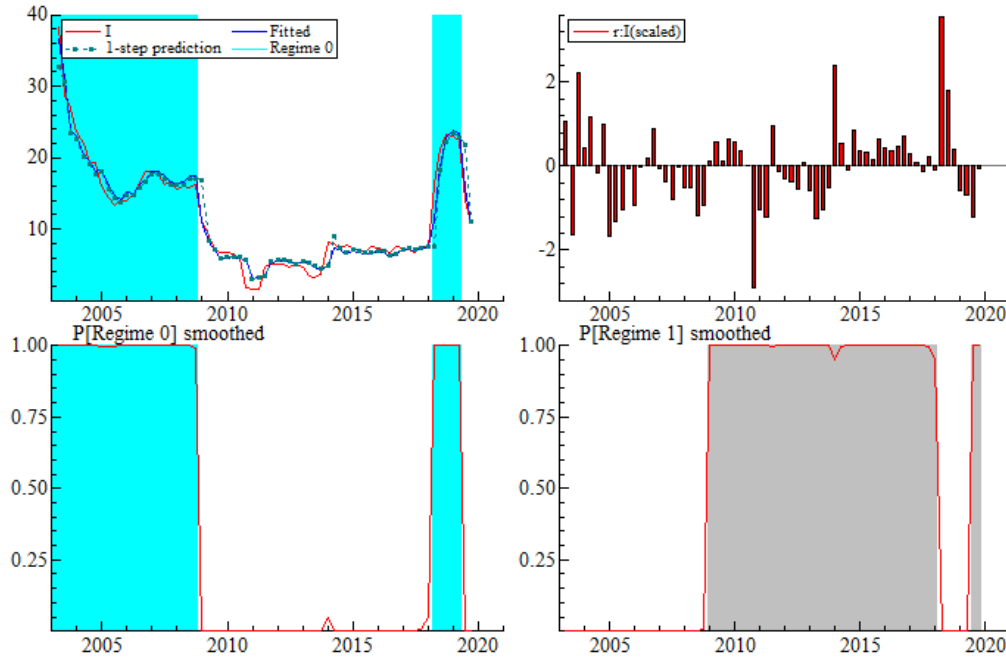
Tiryaki, A., Ceylan, R., & Erdoğan, L. (2018). Empirical Support for Augmented Taylor Rule with Asymmetry in Selected Emerging Markets. *Journal of Current Researches on Business And Economics*, 8(1), 147-164. doi: 10.26579/jocrebe-8.1.10

Yağcıbaşı, Ö. F., & Yıldırım, M. O. (2019). Estimating Taylor rules with markov switching regimes for Turkey. *Romanian Journal of Economic Forecasting*, 22(3), 81-95.

Yalçınkaya, Ö., & Yazgan, Ş. (2020). Taylor Kuralı kapsamında Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası para politikası tepkilerinin belirlenmesi: doğrusal ve doğrusal olmayan zaman serisi analizi (2002: Q1-2019Q: 2). *Akdeniz İİBF Dergisi*, 20(1), 35-65. doi: 10.25294/aiuibfd.734200

EKLER

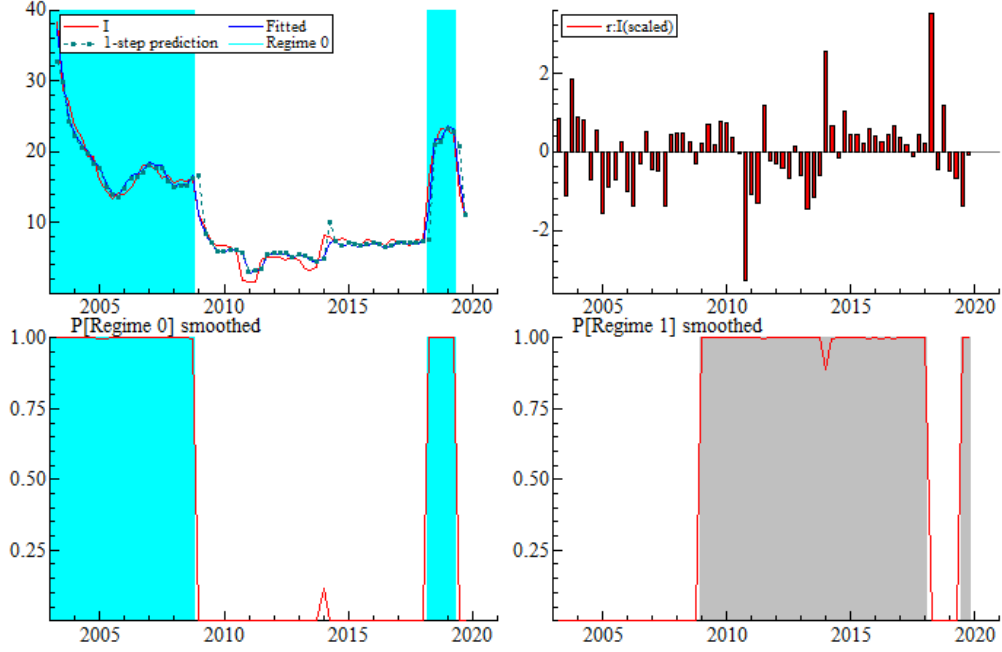
Şekil Ek 1: Model 3 İçin Düzeltilmiş (Smoothed) Olasılıklar

Şekil Ek 2: Model 4 İçin Düzeltilmiş (Smoothed) Olasılıklar

MEDİKAL TURİZİMDE DİJİTAL PAZARLAMA GÜVENİ VE MEDİKAL TURİST SADAKATI İLİŞKİSİ: ULUSLARARASI TURİSTLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA*

Volkan POLAT¹, Hanaa Abdelghany Mohamed OMAR²

Öz

Uluslararası medikal turizm, hastaların zorunlu veya tercihen tedaviler için başka ülkelere seyahat etmesidir. İnsanların sağlık hizmetlerinde diğer ülkeleri tercih etmelerinin en önemli nedenleri arasında fiyat ve sağlık hizmetlerinde sunulan kolaylıklar gelmektedir. Sadık müşteriler, sağlık hizmeti sunan işletmeler için önemlidir. Çalışmanın evrenini Türkiye'ye sağlık hizmetleri almak için gelen yabancı turistler oluşturmaktadır. Çalışmanın örneklemini 247 uluslararası turistten oluşmaktadır. Hipotez testleri için SPSS 26 programı kullanılmıştır. Bu çalışmada, dijital pazarlama güveni ile medikal turist sadakati arasındaki ilişkide fiyat kalitesi ve uygunluğunun aracılık etkisi incelenmiş, pozitif ve anlamlı bir ilişki gözlemlenmiştir. Dijital pazarlama güveni ile medikal turist sadakati arasındaki ilişkide aracılık etkisinin genel etkiyi artırdığı ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dijital Pazarlama, Medikal Turist, Müşteri Sadakati, Sağlık Turizmi

JEL Kodları: M31, Z31

THE RELATIONSHIP BETWEEN DIGITAL MARKETING TRUST AND MEDICAL TOURIST LOYALTY IN MEDICAL TOURISM: A RESEARCH ON INTERNATIONAL TOURISTS

Abstract

International medical tourism is the travel of patients to other countries for critical or preferably treatments. Among the most important reasons why people prefer other countries for health services are the price and the convenience offered in health services. Loyal customers are important for businesses providing healthcare services. The universe of the study consists of foreign tourists who come to Turkey to receive medical services. The sample of the study consists of 247 international tourists. SPSS 26 were used for hypothesis testing. In this study, the mediation effect of price attribute and convenience in the relationship between digital marketing trust and medical tourist loyalty was examined, and a positive and significant relationship was observed. It was revealed that the mediation effect increased the overall effect in the relationship between digital marketing trust and medical tourist loyalty.

Keywords: Digital Marketing, Medical Tourist, Customer Loyalty, Health Tourism

JEL Codes: M31, Z31

* Bu çalışma için Yalova Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulunun 29.12.2021 tarihli ve 2021/139 protokol no'lu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, İşletme Bölümü, vpolat@yalova.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6606-2528>

² Yüksek lisans öğrencisi, Yalova Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, acc.hana.omr@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1181-7089>

GİRİŞ

Medikal turizm hızla gelişim gösteren bir sağlık turizmi türüdür ve medikal turizminin gelişimi son yirmi yılda hatırı sayılır bir hızda devam etmektedir (Pagan ve Horsfall, 2020). Uluslararası medikal turizm genel anlamda daha iyi bir sağlığa kavuşma maksadı ile zorunlu veya tercihen müdahaleler için hastaların başka ülkelere seyahat etmeleridir (Albaz, 2019) ve bu çalışmada medikal turizm uluslararası boyutu ile incelenmiştir. Günümüzde insanların medikal turizmi tercih etmelerinin nedenleri arasında sağlık hizmetlerinin kendi ülkelerinde daha maliyetli olması, kendi ülkelerinde sağlık hizmet kalitesinin düşük olması ve sağlık hizmeti alırken aynı zamanda tatil ve eğlence amaçlı turistik seyahatlerin de birleştirilmesi sayılabilir. (Horowitz, Rosensweig ve Jones, 2007). Estetik maksatlı operasyonlar, diş sağlığı ile ilgili operasyonlar ve diğer sağlık hizmetlerinden faydalanmak için seyahat etmek medikal turizmin tercih nedenleri arasında yer almaktadır. Günümüz koşullarında medikal seyahatler, insanlar kendi ülkelerindekine nazaran daha ucuz tedavi yöntemleri arayışında olduklarından gitgide daha da popüler hale gelmektedir (Hartwell, 2022).

Medikal turizm konsepti için kabul edilmiş tek bir tanım bulunmamaktadır. Önceki çalışmalara bakıldığında, bazı araştırmalar medikal turizmi bir çeşit tedavi yöntemi olarak benimsemekte ve endüstriden ayrı tutmaktadır (Kim, Arcodia ve Kim, 2019). Diğer çalışmalar ise sağlık için yapılan seyahatleri, ekonomik veya endüstriyel bir aktivite olarak görmektedir (Wang, Feng ve Wu, 2020).

Eşsiz coğrafi ve kültürel özellikleri ve yüksek kaliteli sağlık hizmetleri dolayısıyla, Türkiye son yıllarda hem yabancı hastalar hem de uluslararası medikal turizmciler için popüler bir destinasyon haline gelmiştir. Medikal turizm, Türkiye’de döviz girdisi sağlayan bir sektör olması sebebi ile teşvik edilmektedir (Uyan, 2019). Türkiye’de sağlık hizmetlerinde kullanılan yüksek teknolojiyi geliştirmek ve nitelikli sağlık personel sayısını artırmak için çalışılmaktadır (Özkan, 2019). Türkiye medikal turizm için hem Orta Doğu hem de Avrupa’dan pek çok ziyaretçinin ilgisini çekmektedir (TUİK, 2022).

İnsanların sağlık hizmetleri için başka ülkeleri tercih etmelerindeki en önemli nedenler arasında fiyat ve sağlık hizmetine ulaşımına dair sunulan kolaylıklar öne çıkmaktadır (Bulatovic ve Iankova, 2021). Sağlık hizmeti sunan işletmeler için sadık müşteriler, hem bu hastaların tekrar sağlık hizmeti alması hem de yeni medikal turistlere referans olması açısından oldukça önemlidir. Sağlık hizmeti almak gibi hassas bir konuda insanlar çevresindeki referans gruplarının görüş ve tavsiyelerini daha fazla dikkate alma eğilimindedirler (Sumaedi vd., 2015). Diğer yandan medikal turist potansiyeli taşıyan insanlar uygun ülke ve sağlık merkezini araştırırken sosyal medya, web siteleri, bloglar vs. gibi sağlık kurumlarına ait dijital pazarlama kanallarını ziyaret etmekte ve bu kuruluşlar ile iletişime geçmektedir. Bu kanalların dolandırılma, kişisel bilgilerin çalınması, sağlık bilgilerinin yayınlanması ve yanıltıcı bilgi verilmesi gibi medikal turistlerin sahip

olabileceği endişelere karşı güven sağlayacak bir şekilde kullanımının sağlanması önemlidir. Fakat bu güvenin çıktılara dönüşebilmesi de beklenen fiyat niteliğinin ve kolaylığın sunulması ile medikal turist sadakatine dönüşebilecektir. Fakat yazında bu ilişkileri test eden çok fazla çalışmanın bulunmaması ve özellikle Covid 19 sonrası çevrimiçi hizmetlerin öneminin ortaya çıkması ile güncel bir araştırma boşluğunun olduğu düşünülmektedir. Bu çalışmanın amacı bu dönüşümü, dijital pazarlama güveninin (DPG) medikal turist sadakati (MTS) ile ilişkisinde fiyat niteliği ve kolaylığın aracı etkisini incelemektir. Bu çalışma ile özellikle Türkçe yazında daha önce incelenmemiş bu ilişkinin test edilerek araştırmacılara ve uygulamacılara ışık tutulması beklenmektedir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE HİPOTEZ GELİŞİMİ

Medikal Turizm ve Türkiye’de Sağlık Turizmi

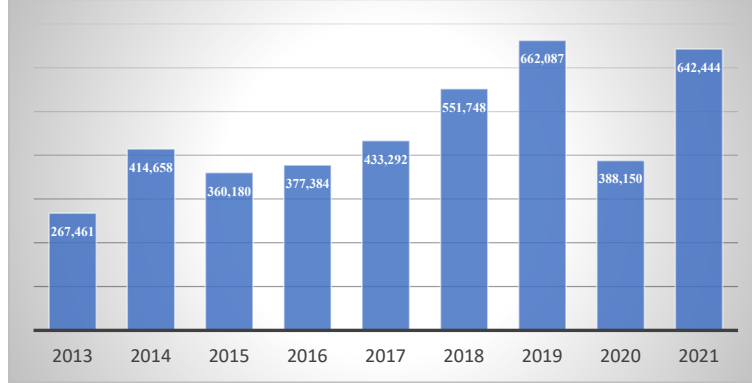
Literatürde farklı veya birbiri yerine kullanılan tanımları yapılırsa da medikal turizm, sağlık turizmi çatısı altında özellikle tedavi veya cerrahi müdahale gerektiren sağlık hizmetlerinin alınması amacı ile gerçekleştirilen uluslararası seyahatleri kapsamaktadır (Lunt ve Carrera, 2010). Plastik cerrahi, genel cerrahi, kardiyolojik hastalıklar ve kanser tedavileri medikal turizm için gelen ziyaretçilerin en fazla tedavi oldukları hastalıklar arasındadır. Bunların yanı sıra hastalığa tanı koydurma, göz ameliyatı ve üreme bozuklukları ile ilgili tedaviler de yer almaktadır (Barış, Mollahaliloğlu ve Aydın, 2011).

Türk sağlık sistemi yasal düzenlemeler ve finanse edilmesi açısından T.C. Sağlık Bakanlığı ve T.C. Hazine ve Maliye bakanlığı yönetimi altındadır. Diğer sektörler içerisinde sağlık turizmi, en fazla ziyaretçiyi çeken ve en çok gelir getiren sektörler arasında olması sebebiyle dikkat çekmektedir (Esiyok, Çakar ve Kurtulmuşoğlu, 2017). Sağlık turizmi düşük maliyetler, tedaviye kolay ulaşım ve yüksek sağlık hizmeti kalitesi gibi sebeplerden dolayı her geçen gün popüler bir hale gelmektedir (Almanza, Julve, Muñoz ve Santillana, 2019). Diğer yandan, genel tıbbi tanı ve tedavilerin yanı sıra termal turizm de sağlık turizmi çatısı altında turistlerin Türkiye’de gerçekleştirdikleri bir sağlık turizmi çeşididir. Termal tesisler, SPA ve alakalı diğer sağlık turizm faaliyetleri söz konusu olduğunda, Türkiye pek çok destinasyona sahiptir. Dünya’nın birçok yerinden insanlar sağlık turizmi hizmetlerinden faydalanmak için Türkiye’yi ziyaret etmektedir. 2019 yılında 662,087 kişi sağlık turizmi vesilesi ile Türkiye’de sağlık hizmeti almıştır ve ülkeye bir milyar Amerikan dolarının üzerinde bir girdi sağlamıştır. 2020 yılında ise Türkiye’ye sağlık turizmi vesilesi ile gelen ziyaretçi sayısında ciddi bir düşüş yaşanmıştır. 2020 yılında ziyaretçi sayısı 338,150 ile sınırlı kalmıştır. Bu düşüşün arkasındaki en önemli sebep Covid-19 pandemisi olarak değerlendirilebilir. Bu düşüşten dolayı sağlık turizmi geliri de 549 milyon Amerikan dolarına gerilemiştir. Fakat 2021 yılında pandeminin etkisini nispeten yitirmesi, aşının ulaşılabilir hale gelmesi ile seyahat kısıtlamalarının

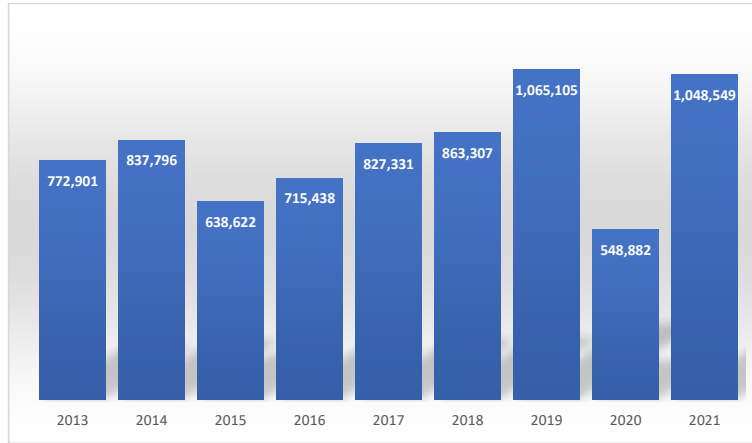
gevşetilmesi ile hem gelen sağlık turisti sayısında hem de gelirlerde tekrardan artış sağlanmıştır (USHAŞ, 2022). Şekil 1 ve 2 yıllara göre sağlık turisti sayısı ve gelirlerini göstermektedir.

Şekil 1: Yıllara göre Türkiye'ye gelen sağlık turisti sayısı 2013-2021

Kaynak: USHAŞ, 2022

Şekil 2: Sağlık turizmi gelirleri (bin dolar)

Kaynak: USHAŞ, 2022

Dijital Pazarlama Güveni (DPG)

Güven insanların davranışlara ve beklentilere paralel olan eminlik halidir ve daha önceki deneyimler çerçevesinde oluşur (Gefen, 2000). Güven, insanoğlunun sosyal ilişkileri ile alakalı olarak en temel

kavramlardan birisidir. Belirsizlik ile alakalı risk ve problemlerin üstesinden gelme bağlamında güven oldukça yardımcı bir araçtır. Bu durum insanların güven ilişkisi içerisinde olan eylemlerde bulunmalarına sevk eder (McKnight, Choudhury ve Kacmar, 2002).

Güven günümüzde insanların bilgi teknolojileri (BT) vasıtasıyla kurdukları ilişkilerde de oldukça önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. BT teknolojileri güven hususunda önemli bir rol üstlenebilirler (Vance, Elie-Dit-Cosaque ve Straub, 2008). Dijital pazarlama araçları da günümüzde en çok kullanılan BT araçlardan biridir. İnsanlar iletişimden alışverişe kadar birçok farklı alanda dijital pazarlama araçlarını kullanmaktadır. Dolayısı ile dijital hizmet kullanan insanların güven konusunda şüphelerinin olmaması gerekmektedir ve bu durum dijital pazarlama için olmazsa olmaz bir unsur haline gelmiştir (McKnight, 2005).

Kolaylık

Kolaylık insanların kişisel konforuna katkı sağlayan veya iş süresini kısaltan yardımcı, kullanışlı araç, hizmet ve uygulamaları ifade etmektedir. Pazarlama literatüründe kolaylık müşterilerin satın alma davranışlarını etkileyen önemli faktörler arasında kabul edilmiştir (Seiders, Voss, Godfrey ve Grewal, 2007). Kolaylık alıcı ve satıcı arasındaki ilişkiyi rahatlatmak, tüketicilerin satıcılara, ürün veya hizmetlere ulaşılabilirliğini artırmak olarak ifade edilebilir. Kolaylık, müşteri perspektifinden incelendiğinde alışveriş yaparken harcanan zamanı ve çabayı azaltan bununla birlikte konforu da arttıran faktörlere dalalet eder (Berry ve Grewal, 2002). Bu noktada kolaylık medikal turistlerin bir ülkeye sağlık hizmeti almak için gittiğinde, bu sağlık hizmetini kapsayan tüm süreci konforlu ve sorunsuz bir şekilde geçirmesine dair sağlanan olanakları ifade etmektedir.

Fiyat Niteliği

Pazarlama karmaşasının yönetiminde en önemli unsurlardan biri fiyatlandırma. Tüketiciler ürün ve hizmetleri satın almak için uygun fiyat arayışındadırlar (Kerin, Hartley ve Rudelius, 2009). Fiyat niteliği, tüketicilerin bir ürün veya hizmeti satın almak istediklerinde, fiyatın tüketici tarafından makul, ürünün/hizmetin değerini yansıtan, indirimler, promosyonlar, kampanyalar vs. gibi nitelikler taşımasını ifade etmektedir (Peter ve Donnelly, 1989, Kerin vd., 2009; Martin, Ponder ve Lueg, 2009). Özellikle medikal turistlerin sağlık hizmetleri için başka ülkeleri tercih etmelerinin önemli nedenleri arasında maliyetler ön sıralarda geldiğinden, fiyat alınacak sağlık hizmeti için makul ve değer yansıtan bir niteliği taşımalıdır.

Medikal Turist Sadakati (MTS)

Bağlılık hem tutumsal hem de davranışsal tüm tepkileri kapsayan bir kavramdır (Hill ve Alexander, 2017) ve literatürde davranışsal ve tutumsal olarak ikiye ayrılmıştır (Kumari ve Chahal, 2017; Tosyali, Sütücü ve Tosyali, 2019). Örneğin tekrar satın alma davranışı, davranışsal bağlılık olarak adlandırılırken, tutumsal bağlılık ise duygu ve tutumlara temas ederek marka veya kuruma karşı olan davranışlara olan bağlılığı ifade etmektedir. (Zhou, Wan, Liu, Feng ve Shang, 2017). Tutumsal bağlılık müşterinin markaya olan duygusal bağına dalalet eder ve müşteri kendisi ürünü satın almasa bile başkalarına tavsiye edebilir (Barksdale, Johnson ve Suh, 1997). Dolayısıyla tutumsal bağlılık, başkalarına ağızdan ağıza gerçekleşen iletişime de pozitif anlamda yansır (Khan ve Fasih, 2014).

Sağlık hizmeti sağlayıcılarına olan bağlılık hasta bağlılığı olarak tanımlanmıştır (Sumaedi vd., 2015). Bir işletmeye bağlı müşteriler en iyi müşteriler olarak değerlendirilebilir. Benzer şekilde sağlık hizmetleri sektöründe de eğer bir hasta hizmetten memnunsa, bu hizmeti arkadaşlarına, aile üyelerine ve iş arkadaşlarına da tavsiye edebilir. Dolayısıyla hasta sadakati, hali hazırda sahip olduğu müşterilerini kaybetmek istemeyen sağlık kurumları için oldukça önemlidir. Bir işletmenin sürdürülebilirliği çok büyük oranda tüketicilerin sunulan ürün veya hizmetleri tekrar satın almasına bağlıdır (Tosyali vd., 2019). Bunun için işletmeler müşterilerini, bağlı müşteri yapabiliyor olmalıdırlar. Çünkü mevcut müşterileri tutmak yeni müşteriler bulmaya nazaran daha az maliyetlidir (Ghaith, Mutia, Ahmad, Enas ve Abdul Malek, 2018). Bu çerçevede, bağlılık bir işletmenin varlığını sürdürebilmesi bakımından oldukça elzemdir (Pişgin ve Ateşoğlu, 2015). Bunun yanı sıra iki tarafında fayda sağlaması bağlamında, hasta bağlılığı sağlık hizmetleri veren kuruluşlar tarafından sağlanmalıdır. Verimli yönetimin gerçekleştirilebilmesi için hasta bağlılığını etkileyen faktörler anlaşılmalıdır.

Hipotez Gelişimi

Dijital pazarlama güveni, insanların çevrimiçi araçlar vasıtasıyla kurdukları iletişim ve etkileşimlerde kişisel ve hassas bilgilerinin güvenliğinin sağlanmasını ifade etmektedir. İnsanlar ödeme yapma, iletişim kurma ve birçok değişim durumunda bu araçlar vasıtasıyla kurdukları ilişkide güvende olmak istemektedirler (Zhou, 2011).

Çevrimiçi kanallar vasıtasıyla ürün ve hizmetlere ulaşabiliyor olmak tüketiciler için sağladığı kolaylık açısından en önemli tercih nedenlerinden biridir (Heim ve Field, 2007). Dolayısıyla medikal turizm için başka ülkelerde arayışa giren tüketiciler için de en önemli araçlardan biri olduğu söylenebilir. Fakat tüketiciler kritik sağlık konuları hususunda daha çekimser ve endişeli olabilmektedir. Organizasyonların tüketicilerine sunduğu kolaylıklar daha çok psikolojik ve maddi olmayan efor, zaman, stres gibi faktörler

üzerine odaklanmıştır. Bu noktada potansiyel sağlık turizmi arayışında olan insanlar bu soyut kolaylık unsurlarını değerlendirirken çevrimiçi ortamların getirdiği riskler ile karşı karşıya kalabilmektedir. Bu noktadan hareketle dijital pazarlama güveninin, sağlık organizasyonlarının sunacağı kolaylık faktörleri için bir öncül olarak değerlendirilebilir.

H₁: Dijital pazarlama güveni ve kolaylık arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki vardır.

Günümüzde özellikle çevrimiçi uygulamalar ve iletişimde dijital pazarlama güveni olmazsa olmaz unsurlardan biridir. Hele ki sağlık hizmetleri gibi hassas bir konuda insanların tedirginlikleri daha yüksek seviyelerde olabilmektedir. Her ne kadar fiyat niteliği kavramı sunulan mal veya hizmetin beklenen değeri karşılması, fiyat avantajı sunması gibi hususları kapsamakta olsa da dijital pazarlama güveni, fiyat niteliğini etkileyecektir (Kerin vd., 2009, Martin vd., 2009). Çünkü insanlar sağlık gibi önemli bir konuda fiyata karşı daha duyarlı olabilirler (Estalami, Maxwell, Martín-Consuegra, Molina ve Esteban, 2007). Dolayısıyla sunulan fiyat niteliğini medikal turistlerin doğru bir şekilde değerlendirmesi ve tereddütlerinin aşılması açısından dijital pazarlama güveni bir öncül olabilecektir.

H₂: Dijital pazarlama güveni ve fiyat niteliği arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki vardır.

Medikal turizm nezdinde marka tanınırlığı yaratmak ve sürdürülebilir bir organizasyon başarısı için müşteri sadakatinin yaratılması önemli bir husustur. Müşteri sadakatini geliştirmek, geleceğe yönelik tahmin ve planlamaları mümkün kılar ve müşterilerin işletmeye bağlı kalmasına katkıda bulunur (Khan ve Islam, 2017).

Kolaylık müşterilerin en iyi seçeneklere yönelten en temel faktörlerden birisidir (Ahmad, 2002; Dennis, King, Jayawardhena, Tiu Wright ve Dennis, 2007) ve kolaylık kavramının müşteri memnuniyeti ve davranış niyeti gibi sonuç değişkenleri üzerinde etkili olabileceğini ortaya koymuştur (Colwell, Aung, Kanetkar ve Holden, 2008; Seiders vd., 2007). Bir hizmetin kolaylığının müşteri memnuniyeti üzerinde estetik tasarım, bilgi kalitesi ve teslimat hizmeti gibi kolaylık biçimleri vasıtasıyla müşteri memnuniyeti için önde gelen unsurlar arasında olduğu ileri sürülmüştür (Koo, Kim ve Lee, 2008; Yang, Cai, Zhou ve Zhou, 2005). Dolayısıyla sağlık hizmetlerinde sunulan kolaylık, medikal turistlerin sadakatinde bir öncül olabilecektir.

H₃: Kolaylık ve medikal turist sadakati arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki vardır.

Birçok çalışma fiyat ve müşteri sadakati arasında bir ilişki olduğunu ifade etmektedir (Dovalienė ve Virvilaitė, 2008). Fiyat pazarlama karması içerisinde en esnek ve değişken olan bileşenlerden birisidir ve

kendi değişimi haricinde bir ürün veya hizmete ait herhangi bir özellik değiştiğinde hızlı bir şekilde değiştirilebilir. Dolayısıyla, fiyat niteliği diğer pazar değişkenleri ile koordineli bir şekilde yapıldığında daha etkili olmaktadır (Ha, Minh, Anh ve Matsui, 2015). Bu durum fiyat niteliği ile ilgili sunulan faktörlerin önemli bir rolü olduğunu ortaya koyar ve böylece daha fazla müşteri sadakati sağlanmasına ön ayak olur.

H₄: Fiyat niteliği ve medikal turist sadakati arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki vardır.

Dijital pazarlama güveni tüketicilerin çevrimiçi kanallar vasıtasıyla gerçekleştirdiği veya ulaştığı hizmetler için bir öncül olsa da çıktılara dönüşebilmesi noktasında aracı faktörlere ihtiyaç duyabilir. Dolayısıyla dijital pazarlama güveninin müşteri sadakatine dönüşmesi için aracı değişkenler etkili olabilir.

Turizm sektöründe tüketiciler nihai kararlarını verirken kolaylık önemli faktörlerden biridir. Kolaylık tüketicilerin bir ürün veya hizmeti kullanırken harcadıkları zaman ve efora dair elde ettikleri kazanımları ifade etmektedir. Dijital pazarlama güveni ile tüketiciler belirsizlik ve şüphe durumlarını ortadan kaldırmış olsa da bunların tüketici sadakatine dönüşebilmesi için hizmete ulaşmak ve sonrası için sunulan kolaylıkların müşteri sadakatine dönüşümü olumlu yönde etkileyecektir (Grace ve O'Cass, 2004; Voss ve Parasuraman, 1995).

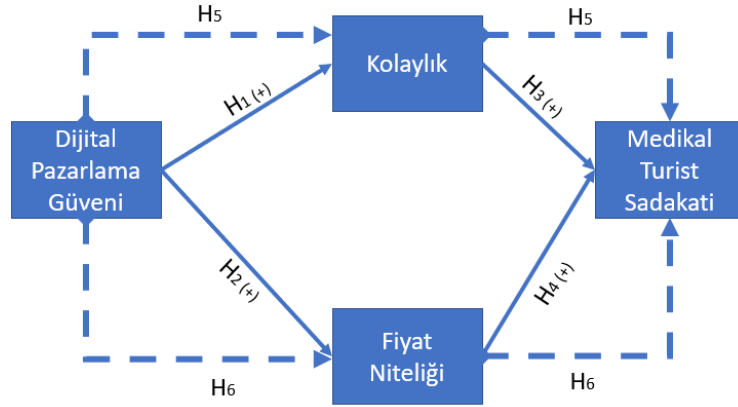
H₅: Fiyat niteliği, dijital pazarlama güveni ve medikal turist sadakati arasındaki ilişkiye aracılık etmektedir.

Pazarlama literatüründe müşteri memnuniyetini ve dolayısıyla sadakatini etkilen önemli faktörlerden biri fiyattır (Cronin Jr, Brady ve Hult, 2000). Bunun sebebi müşterilerin bir ürün veya hizmet ile alakalı olarak akıllarına gelen ilk hususların başında fiyat olmasıdır (Estalami vd., 2007). Tüketiciler bir ürün veya hizmeti satın almak istediklerinde makul bir fiyat ile satın almak isterler (Kerin vd., 2009). Dolayısıyla dijital pazarlama aracılığı ile tüketicilere sunulan sağlık hizmetleri, tüketicinin ödediği veya ödeyeceği fiyatın tüketicinin beklediği değeri yansıtması durumunda bir sadakata dönüşecektir (Bils, 1989). Bu noktadan hareketle dijital pazarlama güveninin müşteri sadakatine dönüşmesi fiyat niteliğinin aracılığı ile daha etkin olabilecektir.

H₆: Fiyat niteliği, dijital pazarlama güveni ve medikal turist sadakati arasındaki ilişkiye aracılık etmektedir.

Şekil 3: Araştırma Modeli

ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

Ölçüm Araçları

Araştırmada kullanılan değişkenleri ölçmek için literatürde daha önce test edilmiş ölçekler kullanılmıştır. Çalışmada demografik soruları içeren kategorik değişkenler haricinde kavramsal yapıları ölçen Likert tipi aralıklı ölçekler kullanılmıştır. Ölçekler “tamamen katılmıyorum” dan “tamamen katılıyorum” a doğru 5’li Likert tipi ölçekler kullanılmıştır. Çalışmada test edilen değişkenler; “Dijital pazarlama güveni” Donga (2017)’den, “Kolaylık” Asheikh (2017)’den, “Fiyat niteliği” Haron (2011)’den ve “Medikal turist sadakati” Annane-McCarthy (2018)’den uyarlanmıştır. Literatürden elde edilen ölçekler ana dili Arapça olan bir kişi tarafından İngilizce’den Arapça’ya çevrilmiş, daha sonra yine ana dili Arapça olan diğer bir kişi tarafından tekrar İngilizce’ye çevrilerek paralel çeviri yöntemi kullanılmıştır. Ardından, paralel çeviri yöntemi ile Türkçe’ye çevrilmiş versiyonları ile de kıyaslanmıştır. İki çevirmen, çeviriler arasındaki farklılıkları düzenleyerek anketin son hali verilmiştir. Anket maddeleri onaylandıktan sonra, anketler yazarlar tarafından dağıtılmış ve veri toplama aşamasına geçilmiştir. Araştırmanın verileri Yalova Üniversitesi, İnsan Araştırmaları Etik Kurulunun 29.12.2021 tarihli ve 2021/139 protokol nolu etik onayı ile toplanmıştır.

Veri Toplama Yöntemi

Bu çalışmanın evreni Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde medikal turizm için ülkemize gelen ana dili Arapça olan 18 yaş ve üzerindeki turistlerden oluşmaktadır. Çalışmanın evrenine ulaşmanın zorlukları ve maliyetleri göz önüne alındığında evreni temsil edecek bir şekilde örneklem belirlenmiştir.

Çalışmanın örneklemini olarak İstanbul'da üç özel sağlık kliniğinden sağlık hizmeti almış olan ana dili Arapça olan ve Türkiye'de ikamet etmeyen medikal turistler seçilmiştir. Veri toplama yöntemi olarak kolayda örnekleme ve ulaşılan medikal turistlerden Türkiye'de sağlık hizmeti almış olan ve ana dili Arapça olan başka medikal turistlere ulaşılarak kar topu örnekleme yöntemleri kullanılmıştır. Kolayda örnekleme araştırmacıların evreni temsil eden örneklemini seçtiği olasılıklı olmayan bir örnekleme yöntemidir (Coşkun, Bayraktaroğlu, Yıldırım ve Altunışık, 2012). Evrene ulaşmanın kısıtları ve maliyetleri göz önüne alındığında hızlı ve maliyet avantajı sağlayan bir yöntem olmakla birlikte, olasılıklı yöntemlere nispeten evreni temsil ve genelleme noktasında daha zayıf kalabilmektedir. İlk olarak toplanan 30 adet anket ön test sürecinden geçirilmiş, sorun olmadığı gözlemlenince veri toplanmaya devam edilmiştir. Veriler Aralık 2021 – Şubat 2022 tarihleri arasında online ve yüz yüze form kullanılarak toplanmıştır.

Bu çalışmada toplam 278 adet anket toplanmıştır. Gerekli veri temizleme aşamasından sonra 247 kullanılabilir anket elde edilmiştir. Araştırmaya katılanlardan 137 kişi erkek iken 110 kişi kadındır. Araştırmaya katılanlardan 35 kişi 18-25 yaş aralığında, 117 kişi 26-35 yaş aralığında, 67 kişi 36-45 yaş aralığında, 18 kişi ise 45 yaş üzerindedir. Araştırmaya katılanlardan 73 kişi bekar, 169 kişi evli, 5 kişi ise diğer medeni durum kategorisindedir. Araştırmaya katılanlardan 57 kişi lise ve altı iken, 143 kişi üniversite mezunu ve 47 kişi de lisansüstü eğitim düzeyine sahiptir. Detaylı demografik istatistikler aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

Tablo 1: Cinsiyet

Cinsiyet	N	Yüzde
Erkek	137	%55,5
Kadın	110	%44,5

Tablo 1'de görüldüğü üzere araştırmaya katılım sağlayan erkek 137 kişi (%55,5), kadın 110 kişi (%44,5) olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 2: Yaş

Yaş	N	Yüzde
18-25	35	14,2
26-35	117	47,4
36-45	67	27,1
45 <	28	11,3
Toplam	247	100

Tablo 2’de görüldüğü üzere araştırmaya katılım sağlayan 0-25 yaş aralığında olan 35 kişi (%14,2), 26-35 yaş arasında olan 117 kişi (%47,4), 36-45 yaş arasında olan 67 kişi (%27,1), 45 yaştan fazla 28 kişi (%11,3) katılım sağlamıştır.

Tablo 3: Medeni Hal

Medeni hal	N	Yüzde
Bekar	73	29,6
Evli	169	68,4
Diğer	5	2,0
Toplam	247	100

Tablo 3’de görüldüğü üzere araştırmaya katılım sağlayan bekar 73 kişi (%29,6), evli 169 kişi (%68,4) ve diğer 5 kişi (%2) olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 4: Eğitim seviyesi

Eğitim seviyesi	N	Yüzde
Lise veya altı	57	23,1
Üniversite	143	57,9
Lisansüstü	47	19,0
Toplam	247	100

Tablo 4’de görüldüğü üzere araştırmaya katılım sağlayan lise veya altı olan 57 kişi (%23,1), üniversite mezunu 143 kişi (%57,9), lisansüstü mezunu olan 47 kişi (%19) olarak sonuçlanmıştır.

Araştırmada kullanılan ölçekler faktör analizine tabi tutulmuştur. Keşifsel faktör analizinde çıkarım yöntemi olarak Maximum Likelihood, rotasyon yöntemi olarak Promax kullanılmıştır. Oblique bir yöntem olan Promax’ın seçilme nedeni faktör korelasyonlarına izin veren bir yöntem olmasıdır. Oblique yöntemler sosyal bilim araştırmaları için faktörler arası korelasyon beklentisinin doğal oluşundan dolayı teorik olarak daha doğru ve tekrarlanabilir sonuçlar ortaya koyabilir (Costello ve Osborne, 2005). Gerekli düzenlemelerin ardından keşifsel faktör analizi sonuçları Tablo 5’de gösterilmiştir. “FN5” maddesinin faktör yükünün 1’den büyük olduğu gözlenmiştir ve bu durum oblique yöntemlerde faktörler arası korelasyona izin verildiğinden ve faktör yükleri regresyon katsayılarından oluştuğundan sorun teşkil etmemektedir (Jöreskog, 1999). Ayrıca ölçeklere ait uyum indeksleri χ^2 : 278,54, serbestlik derecesi (df): 87, p : ,000, açıklanan toplam varyans %72,47 ve Kaiser-Meyer-Olkin test sonucu 0,892 bulunmuştur.

Tablo 5: Keşifsel faktör analizi

	1	2	3	4
FN5	1,033			
FN6	,980			
FN4	,969			
FN3	,768			
FN1	,518			
FN2	,416			
MTS3		,962		
MTS2		,958		
MTS4		,879		
MTS1		,755		
KOL4			,959	
KOL3			,934	
KOL1			,852	
KOL2			,814	
DPG3				,858
DPG2				,849
DPG4				,807
DPG1				,477
FN: Fiyat Niteliği – MTB: Medikal Turist Sadakati – KOL: Kolaylık – DPG: Dijital Pazarlama Güveni				

Geçerlik ve Güvenirlik Analizleri

Araştırmada, analizlere geçmeden önce test edilen değişkenlere dair geçerlik ve güvenirlik analizleri yapılmıştır. Öncelikle değişkenlerin güvenirlikleri (Cronbach Alpha) hesaplanmıştır. Güvenirlik verileri olarak Dijital Pazarlama Güveni için 0,855, Kolaylık için 0,939, Fiyat Niteliği için 0,929 ve Medikal Turist Sadakati için 0,931 bulunmuştur. Bu değerler kabul edilebilir güvenirlik düzeylerini göstermektedir. Ayrıca değişkenlere ait bileşik güvenirlik (Composite Reliability - CR), ortalama varyans (Average Variance Extracted - AVE) ve ortalama varyansların karekökü değerlendirilmiştir. Değişkenlerin geçerlik, güvenirlik, ayrışma ve korelasyon değerleri aşağıda Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6: Korelasyon ve Ölçüm İstatistikleri Tablosu

Ort.	Std. S.	Cr. Alpha		1	2	3	4
3,72	1,24	0,939	Kolaylık	0,888			
3,94	1,07	0,929	Fiyat Niteliği	0,392***	0,83		
3,86	1,16	0,931	Medikal Turist Sadakati	0,401***	0,477***	0,882	
4,3	0,86	0,855	Dijital Pazarlama Güveni	0,398***	0,598***	0,44***	0,779
			Bileşik Güvenirlilik (CR)	0,937	0,928	0,933	0,86
			Ortalama varyans (AVE)	0,789	0,689	0,778	0,607
* $p < ,1$, ** $p < ,05$, *** $p < ,01$							

ANALİZ VE BULGULAR

Veri analizinde SPSS 26 programı kullanılmıştır. Bu çalışmada Hayes Process Macro (Process v4.0 by Andrew F. Hayes) araştırma hipotezlerini test etmek için kullanılmıştır. Hipotez testleri için Hayes'in dört numaralı modeli kullanılmıştır. Hipotezler test edilirken %95 güven aralığında, 5000 bootstrap örneklem ile test edilmiştir. Hipotez test sonuçları aşağıdaki gibidir.

İlk olarak H_1 hipotezi için anlamlılık sonuçları değerlendirilmiştir ve Tablo 7'de görüleceği üzere model anlamlı bulunmuştur.

Tablo 7: H_1 hipotezi model anlamlılık testi ve analiz sonuçları

	R		R ²		p (model)	
	,3718		,138		,000	
	β	se	t	p	LLCI	ULCI
Sabit	1,6540	,3729	4,4356	,000	,9195	2,3885
DPG	,5327	,0850	6,2682	,000	,3653	,7001

H_1 hipotezi analiz sonuçlarında DPG ve kolaylık arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur ve hipotez kabul edilmiştir ($\beta=,5327$, stdz. $\beta= ,3718$, $p= ,000$).

Tablo 8: H₂ hipotezi model anlamlılık testi ve analiz sonuçları

	R		R ²		ρ (model)	
	,5804		,336		,000	
	β	se	t	ρ	LLCI	ULCI
Sabit	,8665	,2816	3,0774	,0023	,3119	1,4211
DPG	,7159	,0642	11,1565	,000	,5895	,8423

H₂ hipotezi analiz sonuçlarında DPG ve fiyat niteliği arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur ve hipotez kabul edilmiştir ($\beta=,7159$, stdz. $\beta = ,5804$, $\rho= ,000$).

Tablo 9: H₃ ve H₄ hipotezleri model anlamlılık testi ve analiz sonuçları

	R		R ²		ρ (model)	
	,555		,308		,000	
	β	se	t	ρ	LLCI	ULCI
Sabit	,8653	,3301	2,6214	,0093	,2151	1,5155
Kolaylık	,1919	,0556	3,4507	,0007	,0824	,3014
Fiyat niteliği	,3481	,0736	4,7262	,000	,2030	,4932

H₃ ve H₄ hipotezleri analiz sonuçlarında kolaylık (H₃) ve fiyat niteliği (H₄) ile medikal turist sadakati arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur ve hipotezler kabul edilmiştir (H₃ için $\beta=,1919$, stdz. $\beta = ,2044$, $\rho= ,0007$), (H₄ için $\beta=,3481$, stdz. $\beta = ,3191$, $\rho= ,000$).

H₅ ve H₆ aracılık etkisini ölçen ipotezler için toplam, doğrudan ve dolaylı etkiler ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

Tablo 10: H₅ ve H₆ hipotezleri model anlamlılık testi ve DPG'nin MTS üzerinde toplam ve doğrudan etkisi

	R		R ²		p (model)	
	,4252		,1808		,000	
	β	se	t	p	LLCI	ULCI
Toplam etki	,5721	,0778	7,3535	,000	,4189	,7254
Doğrudan etki	,2207	,0898	2,4583	,0147	,0439	,3976

Tablo 11: DPG'nin MTS üzerinde dolaylı etkisi

	β	Standardize β	se	LLCI	ULCI
Kolaylık aracılığıyla	,1022	,0760	,0441	,0284	,1980
Fiyat Niteliği aracılığıyla	,2492	,1852	,0712	,1184	,3977

H₅ ve H₆ hipotezleri için analiz sonuçları incelendiğinde DPG'nin MTS üzerindeki doğrudan etkisi anlamlı bulunmuştur ($p=,0147$, $\beta=,2207$). Hipotezler bağlamında dolaylı etki aracı değişkenler üzerinden incelendiğinde H₅ hipotezi için aracı etki anlamlı bulunmuştur ve hipotez kabul edilmiştir. Kolaylık, DPG'nin MTS üzerindeki etkisine kısmi aracılık etmektedir. (H₅ için $\beta=,1022$, stdz. $\beta = ,0760$, LLCI=,0284, ULCI=,1980). H₆ hipotezi için de fiyat niteliğinin, DPG'nin MTS üzerindeki etkisine kısmi aracılık ettiği anlaşılmıştır (H₆ için $\beta=,2492$, stdz. $\beta = ,1852$, LLCI=,1184, ULCI=,3977). H₅ ve H₆ hipotezlerinin anlamlılıkları değerlendirilirken alt güven aralığı (LLCI) ve üst güven aralığı (ULCI) göstergeleri değerlendirilmiştir. LLCI ve ULCI değerleri arasında sıfır (0) bulunmaması analiz edilen ilişkinin anlamlı olduğunu göstermektedir (Hayes, 2017). H₅ ve H₆ hipotez testleri için toplam etkiye bakıldığında da ilişki anlamlı bulunmuştur ($p=,000$, $\beta=,5721$). Analiz sonuçları değerlendirildiğinde DPG'nin MTS üzerindeki etkisi aracı değişkenler üzerinden artmakta ve toplam etkiyi de artırmaktadır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada dijital pazarlama güveni ve medikal turist sadakati arasındaki ilişkide kolaylık ve fiyat niteliğinin aracılık etkisi incelenmiştir. Analiz sonuçlarında DPG ile kolaylık ve fiyat niteliği arasındaki ilişki pozitif ve anlamlı bulunmuştur. Ayrıca kolaylık ve fiyat niteliğinin MTS üzerindeki etkisi de analiz sonuçlarında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Kolaylık ve fiyat niteliğinin DPG ve MTS arasındaki ilişki de incelendiğinde pozitif yönlü anlamlı bir ilişki görülmektedir. Aracılık etkisinin DPG ve MTS arasındaki ilişkide toplam etkiyi artırdığı ortaya çıkmıştır. Dolaylı etki incelendiğinde fiyat niteliğinin

aracılık etkisi kolaylıktan daha yüksek olduğu anlaşılmıştır. Bu noktada sağlık hizmetleri veren organizasyonlar dijital pazarlama araçlarının medikal turist sadakatine yansımına fiyat niteliğinin daha yüksek etkisi olduğunu göz önüne almalıdırlar. Bu durum literatürdeki fiyatın önemli etkisinin bir göstergesi olarak da bulgular ile örtüşmektedir.

Fiyat niteliği medikal turistleri uluslararası seyahatlere yönelmeye cezbeden en önemli unsurlardan biridir. Genellikle medikal turistlerin tedavi masrafları kendi ülkelerinde alacakları muadil tedavinin %30 ve %80'i arasında daha düşük olabilmektedir (Lunt, Smith ve Exworthy, 2011). Fakat stratejiler içerisinde yalnızca düşük fiyat stratejisinin medikal turizm destinasyonlarının uzun vadeli karlılığına zararlı olma ihtimali vardır. Fiyat, medikal turizm destinasyonlarının uzun vadede göz önünde bulundurmaları gereken tek unsur değildir. Başka bir deyişle, eğer müşteriler bir medikal turizm destinasyonunu yalnızca fiyatına göre ve duygularını gözardı ederek seçerler ise o destinasyonu tekrar ziyaret etme veya başkalarına da tavsiye etme olasılıkları düşebilir. Bu sebeplerden ötürü, müşteri bağlılığını geliştirmek uzun vadedeki pazar payını korumak bağlamında çok önemlidir.

Diğer yandan, fiyat harici unsurların da medikal turistlerin destinasyon seçimleri konusunda etkili olduğu bilinmektedir (Afthanorhan, Awang, Salleh, Ghazali ve Rashid, 2018). Yüksek teknoloji, yüksek kalite ve sunulan hizmetler ve bu hizmetlere ulaşabilmekte sağlanan kolaylık da bir diğer önemli faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla sağlık hizmetleri sağlayıcıları, başka bir ülkeden gelen ve sağlık gibi insanların hassasiyetlerinin yüksek olduğu bir konuda medikal turistlerin vaat edilen hizmetlere ulaşımında sunulan kolaylıkları da doğru bir şekilde yönetebilmelidir. Bu şekilde medikal turist sadakatinin oluşturulmasında ve sürdürülmesinde pozitif birer öncül haline gelebilirler.

Müşteri sadakatinin geliştirilmesi, medikal turizm destinasyonlarının kullandığı rekabetçi stratejiler arasında yer almaktadır. Medikal turizm destinasyonlarının gelişimi ve sürdürülebilirliği müşterilerinin ne kadar bağlı olduğuyla yakından ilgilidir. Bu durum özellikle bugünün küresel ve rekabetçi pazar koşulları için daha da öne çıkan bir husus olmuştur. Medikal turistlerin neden bir destinasyona bağlı kaldıklarını ve bu bağlılıklarını etkileyen faktörleri anlamak önemlidir. Müşteri bağlılığı göz önünde bulundurulması gereken en önemli faktörlerden birisidir çünkü bağlı müşteri tabanı daha fazla satış ve kâr demektir. Müşterileri elde tutmanın bir diğer uzun vadeli avantajı ise bağlı müşterilerin destinasyonları ve işletmeleri etraflarındaki insanlara da tavsiye etmeleridir ki bu durum ücretsiz reklamlarla eşdeğerdir (Reichheld ve Sasser, 1990). Bu durum, işletmelerin yeni müşteriler kazanmak için daha çok harcama yapmayı ve maliyet artışlarını göze almaları düşünüldüğünde oldukça önemlidir. (Ghath vd., 2018). Sonuç olarak, yeni müşteri tabanı arayışına ilaveten, medikal turizm hizmeti veren organizasyonlar eski müşterilerini elde tutarak ve onların aracılığıyla yeni müşterilere ulaşarak pazarda rekabet avantajı kazanabilirler.

Araştırmanın Kısıtları ve Gelecek Çalışmalar İçin Tavsiyeler

Bu araştırma bazı açılardan kısıtlar barındırmaktadır. Örneklem olarak sadece anadili Arapça olan medikal turistler seçilmiştir. Bu durum sonuçların özellikle başka ülkelerden ve kültürlerden gelen medikal turistler için genelleştirilmesini mümkün kılmamaktadır. Farklı dil, kültür ve coğrafyalardan gelen medikal turistlerin de gelecek araştırmalarda incelenmesi hem sonuçların genelleştirilmesi hem de karşılaştırılmalı çalışmalar için imkân sağlayacaktır.

Araştırmada incelenen değişkenler haricinde başka kavramlar ile de yeni araştırma modelleri geliştirilerek incelenmelidir. Medikal turizm sadece ülkemizde değil dünya genelinde turizm ve pazarlama alanında incelenmesi gereken birçok konu barındıran gelişmekte olan bir sektör. Disiplinler arası çalışmalar daha geniş bakış açıları sunacaktır.

Araştırma verileri toplanırken zaman ve finansal kısıtlardan dolayı kesitsel veri toplanmıştır. Boylamsal çalışmalar ile daha farklı bulgular ve genişletilebilir sonuçlara ulaşılabilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma için Yalova Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulunun 29.12.2021 tarihli ve 2021/139 protokol nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

KAYNAKÇA

- Afthanorhan, A., Awang, Z., Salleh, F., Ghazali, P., & Rashid, N. J. M. S. L. (2018). The effect of product quality, medical price and staff skills on patient loyalty via cultural impact in medical tourism. *Management Science Letters*, 8(12), 1421-1424.
- Ahmad, S. (2002). Service failures and customer defection: a closer look at online shopping experiences. *Managing Service Quality: An International Journal*, 12(1), 19-29.
- Albaz, A. (2019). *The role of service quality in developing the medical tourism sector in an Arabic context: the Qatari perspective* (Doktora tezi). Cardiff: Cardiff Metropolitan University.
- Almanza, M. T., Guía Julve, J., Morales Muñoz, S. A., & Esparza Santillana, M. A. (2019). Border medical tourism: The Ciudad Juárez medical product. *Anatolia*, 30(2), 258-266.
- Annane-Mccarthy, A. (2018). *Value co-creation and customer loyalty in healthcare sector: an antecedent of patient cognitive engagement* (Doktora tezi). Accra: University of Ghana.

- Ghaith, A., Mutia, S. B. A. H., Ahmad, A., Enas, A., & Malek, T. A. (2018). Investigation of factors influencing customer loyalty in Malaysia and Jordan hotel industry. *Journal of Hotel & Business Management*, 7(2), 1-12.
- Baris, E., Mollahaliloglu, S., & Aydin, S. (2011). Healthcare in Turkey: from laggard to leader. *BMJ*, 342.
- Barksdale, H., Johnson, J., & Suh, M. (1997). A relationship maintenance model: A comparison between managed health care and traditional fee-for-service. *Journal of Business Research*, 40(3), 237-247.
- Berry, S., & Grewal, D. (2002). Understanding service convenience. *Journal of Marketing*, 66(3), 1-17.
- Bils, M. (1989). Pricing in a customer market. *The Quarterly Journal of Economics*, 104(4), 699-718.
- Bulatovic, I., & Iankova, K. (2021). Barriers to medical tourism development in the United Arab Emirates (UAE). *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(3), 1365-1378.
- Colwell, S., Aung, M., Kanetkar, V., & Holden, A. (2008). Toward a measure of service convenience: multiple-item scale development and empirical test. *Journal of Services Marketing*, 22(2), 160-169.
- Cronin Jr, J. J., Brady, M. K., & Hult, G. T. M. (2000). Assessing the effects of quality, value, and customer satisfaction on consumer behavioral intentions in service environments. *Journal of Retailing*, 76(2), 193-218.
- Costello, A. B., & Osborne, J. (2005). Best practices in exploratory factor analysis: Four recommendations for getting the most from your analysis. *Practical Assessment, Research, and Evaluation*, 10(1), 1-9.
- Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., Yıldırım, E., & Altunışık, R. (2012). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: SPSS uygulamalı*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Dennis, C., King, T., Jayawardhena, C., Tiu Wright, L., & Dennis, C. (2007). Consumers online: intentions, orientations, and segmentation. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 35(6), 515-526.
- Donga, G. T. (2017). *Consumer acceptance of mobile marketing through mobile phones: A case study of South African university students* (Doktora Tezi). University of Donga, Busan.
- Dovalienė, A., & Virvilaitė, R. (2008). Customer value and its contribution to the longevity of relationship with service provider: The case of theatre industry. *Engineering Economics*, 56(1), 66-73.
- Esiyok, B., Çakar, M., & Kurtulmuşoğlu, F. B. (2017). The effect of cultural distance on medical tourism. *Journal of Destination Marketing & Management*, 6(1), 66-75.
- Estalami, H., Maxwell, S., Martín-Consuegra, D., Molina, A., & Esteban, Á. (2007). An integrated model of price, satisfaction and loyalty: an empirical analysis in the service sector. *Journal of Product & Brand Management*, 16(7), 459-468.
- Gefen, D. (2000). E-commerce: The role of familiarity and trust. *Omega*, 28(6), 725-737.

- Ghaith, A., Mutia, S., Ayassrah, A. Y., Abdul Malek, T., & Enas, A. (2018). Investigation of factors influencing customer loyalty in Malaysia and Jordan hotel industry. *Journal of Hotel & Business Management*, 8(12), 797-809.
- Grace, D., & O'Cass, A. (2004). Examining service experiences and post-consumption evaluations. *Journal of Services Marketing*, 18(6), 450-461.
- Ha, N. T., Minh, N. H., Anh, P. C., & Matsui, Y. (2015). Retailer service quality and customer loyalty: Empirical evidence in Vietnam. *Asian Social Science*, 11(4), 90-101.
- Haron, N. (2011). *Marketing mix and performance of manufacturing small medium sized enterprises (SMES) in Kedah and Perlis* (Doktora Tezi). University of Utara Malaysia, Kedah.
- Hartwell, H. (2022). Food choice in travel and tourism. D. Buhalis (Ed.), *encyclopedia of tourism management and marketing* içinde (s.284-287). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Hayes, A. F. (2017). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach*. New York: Guilford Publications.
- Heim, G., & Field, J. (2007). Process drivers of e-service quality: Analysis of data from an online rating site. *Journal of Operations Management*, 25(5), 962-984.
- Hill, N., & Alexander, J. (2017). *The handbook of customer satisfaction and loyalty measurement*. London: Routledge.
- Horowitz, M. D., Rosensweig, J. A., & Jones, C. A. (2007). Medical tourism: Globalization of the healthcare marketplace. *Medscape General Medicine*, 9(4), 33-39.
- Jöreskog, K. G. (1999). *How large can a standardized coefficient be?* <http://www.statmodel.com/download/Joreskog.pdf> (Erişim tarihi: 07.07.2022)
- Kerin, R., Hartley, S., & Rudelius, W. (2009). *Marketing* (9. baskı). México: McGraw-Hill.
- Khan, A., & Islam, M. (2017). The impact of digital marketing on increasing customer loyalty: A study on Dhaka city, Bangladesh. *International Journal of Economics, Commerce and Management*, 5(4), 521-528.
- Khan, M., & Fasih, M. (2014). Impact of service quality on customer satisfaction and customer loyalty: Evidence from banking sector. *Pakistan Journal of Commerce and Social Science*, 8(2), 331-354.
- Kim, S., Arcodia, C., & Kim, I. (2019). Critical success factors of medical tourism: The case of South Korea. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(24), 4964-4978.
- Koo, D.-M., Kim, J.-J., & Lee, S.-H. (2008). Personal values as underlying motives of shopping online. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 20(2), 156-173.
- Kumari, N., & Chahal, H. (2017). mediating role of consumer perceived value, consumer satisfaction and consumer loyalty in the service-performance framework. *NICE Journal of Business*, 12(2), 15-25.
- Lombardi, G. (2012, Aralık 1). How to use social media to cultivate patient loyalty. Loyal patients are the best type of patients. [blog yazısı].

<https://www.dentaleconomics.com/practice/article/16392247/how-to-use-social-media-to-cultivate-patient-loyalty> adresinden erişilmiştir.

- Lunt, N., Smith, R., & Exworthy, M. (2011). Medical tourism: treatments, markets and health system implications: a scoping review. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Martin, W. C., Ponder, N., & Lueg, J. E. (2009). Price fairness perceptions and customer loyalty in a retail context. *Journal of Business Research*, 62(6), 588-593.
- McKnight, D. H. (2005). Trust in information technology. C. L. Cooper, C. Argyris ve W. H. Starbuck (Editörler), *The Blackwell encyclopedia of management*, (7. cilt) içinde (s. 329-331).
- McKnight, D. H., Choudhury, V., & Kacmar, C. (2002). The impact of initial consumer trust on intentions to transact with a web site: A trust building model. *The Journal of Strategic Information Systems*, 11(3-4), 297-323.
- Özkan, M. E. (2019). Sağlık turizmi kapsamında Türkiye'nin medikal turizm potansiyeline yönelik bir değerlendirme. *Turizm Ekonomi ve İşletme Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 50-64.
- Pagan, R., & Horsfall, D. (2020). Medical tourism markets: Models of sustainability. The case of Spain and The Costa del Sol (Malaga). *Sustainability*, 12(21), 8818.
- Peter, J.P., & Donnelly, J. H. (1989). *Marketing management: knowledge and skills: text, analysis, cases, plans*: Homewood: Irwin.
- Pişgin, A., & Ateşoğlu, İ. (2015). Sağlık kurumlarında müşteri memnuniyeti ve değişirme maliyetlerinin müşteri sadakati üzerindeki etkileri. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 251-271.
- Seiders, K., Voss, G., Godfrey, A., & Grewal, D. (2007). SERVCON: development and validation of a multidimensional service convenience scale. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 35(1), 144-156.
- Sumaedi, S., Bakti, G. M. Y., Rakhmawati, T., Astrini, N. J., Yarmen, M., & Widiyanti, T. (2015). Patient loyalty model: An extended theory of planned behavior perspective (a case study in Bogor, Indonesia). *Leadership in Health Services*, 28(3), 245-258.
- Tosyali, H., Sütcü, C. S., & Tosyali, F. (2019). Patient loyalty in the hospital patient relationship: The mediating role of social media. *Erciyes İletişim Dergisi*, 6(1), 783-804.
- TUİK. (2022). *Turizm İstatistikleri, IV.Çeyrek: Ekim-Aralık ve Yıllık, 2021*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turizm-Istatistikleri-IV.Ceyrek:-Ekim-Aralik-ve-Yillik,-2021-45785> (Erişim tarihi: 24.06.2022)
- USHAŞ (2022). *Sağlık Turizmi Verileri*. <https://www.ushas.com.tr/saglik-turizmi-verileri/> (Erişim tarihi: 01.05.2022)
- Uyan, Ö. (2019). The Incentives on the Service Exports for Financing of the Health Tourism Sector in Turkey. *5th International Congress on Social Sciences (INCSOS 2019), Summary Book*, Skopje, Macedonia: Sageya Publishing.

- Vance, A., Elie-Dit-Cosaque, C., & Straub, D. W. (2008). Examining trust in information technology artifacts: The effects of system quality and culture. *Journal of Management Information Systems*, 24(4), 73-100.
- Voss, G.B. ve Parasuraman, A. (1995). *Pre-purchase preference and post-purchase satisfaction in service exchange*. (Rapor no. 95-113). Cambridge: Marketing Science Institute.
- Wang, J. H., Feng, H., & Wu, Y. (2020). Exploring key factors of medical tourism and its relation with tourism attraction and re-visit intention. *Cogent Social Sciences*, 6(1), 1-26.
- Yang, Z., Cai, S., Zhou, Z., & Zhou, N. (2005). Development and validation of an instrument to measure user perceived service quality of information presenting web portals. *Information & Management*, 42(4), 575-589.
- Zhou, T. (2011). The effect of initial trust on user adoption of mobile payment. *Information Development*, 27(4), 290-300.
- Zhou, W.-J., Wan, Q.-Q., Liu, C.-Y., Feng, X.-L., & Shang, S.-M. (2017). Determinants of patient loyalty to healthcare providers: An integrative review. *International Journal for Quality in Health Care*, 29(4), 442-449.

KARAR AĞAÇLARI İLE TÜRKİYE-ALMANYA EKSENİNDE KADINLARIN İŞ-AİLE ROLLERİNE İLİŞKİN TUTUMLARININ İNCELENMESİ*

Ayşe ABBASOĞLU ÖZGÖREN¹, Duygu İÇEN², Anil BOZ SEMERCİ³

Öz

İş ve aile rollerine ilişkin tutumlar zaman içinde değişimler gösteren, dinamik faktörlerdir. Ne var ki bu tutumların hangi sosyal bağlamlarda, hangi bireysel değişkenlerle şekillendiği ve/veya göç gibi etkiler karşısında nasıl değiştiği konusunda kısıtlı sayıda çalışma mevcuttur. Çalışmanın amacı, Türkiye ve Almanya bağlamlarında zaman içinde kadınların iş ve aile rollerine ilişkin tutumlarının ve farklı tutumlara sahip kadınların ayırt edici özelliklerinin nasıl farklılaştığını ortaya koymaktır. Bu amaçla 2008 ve 2013 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırmaları (TNSA) ile Nesiller ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmalarının (Generations and Gender Surveys (GGS)) iki dalgası veri kaynağı olarak kullanılmıştır. Veriler, veri madenciliği yöntemlerinden karar ağaçlarıyla analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre Türkiye’de ve Almanya’da eşitlikçi tutuma sahip kadınların oranı artış göstermiştir. Almanya’da, yerli ve Türkiye doğumlu göçmen kadınlar karşılaştırıldığında, göçmenlerin eşitlikçi olmayan tutumlara daha yüksek oranda sahip olduğu görülmüştür. Eşitlikçi ve eşitlikçi olmayan tutumlara sahip kadınların profillerini açıklayan farklı öznitelikler elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İş-Aile Roller, Tutumlar, Kadın, Göç, Karar Ağaçları, Türkiye, Almanya

JEL Kodları: J10, J15, Z13

AN INVESTIGATION OF WOMEN’S ATTITUDES TOWARDS WORK-FAMILY ROLES IN TURKEY AND GERMANY USING DECISION TREES

Abstract

Attitudes towards work and family roles are dynamic factors that change over time. However, there are few studies on which social contexts and individual variables shape these attitudes, and/or how attitudes change with the factors as migration. The aim of this study is to examine how women's attitudes towards work and family roles and the distinctive features of women with different attitudes vary over time within the contexts of Turkey and Germany. 2008 and 2013 Turkey Demographic and Health Surveys (TDHS) and two waves of Generations and Gender Surveys (GGS) were used as data sources. Data were analyzed with data mining methods, specifically, decision trees. Findings revealed that the proportions of women with egalitarian attitudes in Turkey and Germany have increased. In Germany, proportion of women with non-egalitarian attitudes was higher among Turkish immigrants compared to natives. Different attributes describing profiles of women with egalitarian and non-egalitarian attitudes were obtained.

Keywords: Work-Family Roles, Attitudes, Women, Migration, Decision Trees, Turkey, Germany

JEL Codes: J10, J15, Z13

* Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından Proje No: SCP-2020-18179 desteklenmiştir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Hacettepe Üniversitesi, Nüfus Etütleri Enstitüsü, ayse.ozgoren@hacettepe.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6106-4839>

² Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Fen Fakültesi, duyguicn@hacettepe.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7940-5064>

³ Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimleri Fakültesi, anilboz@hacettepe.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9690-8122>

GİRİŞ

Toplumsal cinsiyet rolleri ve iş-aile yaşamı dengesine ilişkin tutumlar, kadın istihdamını belirleyen önemli faktörlerdendir. Eşitlikçi olmayan görüşler, kadın işgücüne katılımı ve cinsiyetler arası ücret farkını güçlü şekilde olumsuz olarak etkilemektedir (OECD ülkeleri için bkz. Fortin, 2005). Eşitlikçi olmayan kalıp yargılar, kadınların birçok alanda performansını da etkilemektedir. Örneğin kadınların matematik alanındaki performansları, olumsuz kalıp yargıları içselleştirmeleri sonucu düşmektedir (Bonnot ve Croizet, 2007; Schmader, Johns ve Barquissau, 2004) ve bu düşünüş, kalıp yargı tehdidi nedeniyle işler belleklerindeki bozulmayla açıklanabilmektedir (Bonnot ve Croizet, 2007).

Toplumsal cinsiyet normları statik göstergeler olmaktan ziyade zaman içinde büyük değişiklikler geçiren etmenlerdir. Vidal ve Lersch'in (2019) belirttiği gibi toplumsal cinsiyet rollerine yönelik tutumlar zaman içinde büyük değişikliklere uğramıştır. Kadınların ve erkeklerin hem davranışları hem de çalışma ve aile yaşamıyla ilgili görüşleri değişmektedir. Yüksek gelirlili birkaç ülkede 1970'lerden bu yana eşitlikçi toplumsal cinsiyet rollerini ve kadın-erkek arasında daha eşit iş yükü dağılımını destekleyen kişilerin oranı artmıştır (Braun ve Scott 2009; Cotter, Hermsen ve Vanneman 2011). Ancak yakın zamanda bu ülkelerde eşitlikçi toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin tutumlar ve eşitlikçi uygulamalardaki artış duraklamış, ev ve iş yaşamındaki cinsiyet eşitliği yok olma noktasına gelmiştir (aktaran Vidal ve Lersch, 2019). Bu dinamik yapılarına rağmen sosyoloji, iktisat ve nüfusbilim yazınında önemli yer tutan toplumsal cinsiyet rolleri ya da iş-aile yaşamı rollerine yönelik tutumlar, modellemelerde genellikle bağımlı diğer değişkenleri açıklamak üzere eş değişken olarak ve özellikle veri sınırlılıkları nedeniyle zaman içinde sabit olacak şekilde kullanılmıştır.

Tutumları etkileyen bir olay da göçtür. Göç gibi bozucu etkileri olan olaylarda tutumlar da etkilenmekte ve uyum stratejileriyle tekrar şekillenebilmektedirler (Aslan, Wikström, Ahmadi ve Sjöberg, 2000). Bu çalışmanın temel amacı, normların bu dinamik yapılarını göz önüne alarak, Türkiye ve Almanya örneklerinde zaman içinde iş-aile yaşamı rollerine ilişkin tutumların kadınlar arasında nasıl değiştiğini, diğer bir ifadeyle, farklı tutumlara sahip kadınların ayırt edici özelliklerinin veya profillerinin iki bağlamda nasıl farklılaştığını analiz etmektir. Çalışmada ayrıca Almanya'daki en büyük göçmen grup olan Türkiye doğumlu göçmenler üzerine tutum analizleri de yapılmıştır. Almanya'da yaşayan Türkiye doğumlu göçmenlerin tutumlarının incelenmesinde sosyoloji yazınındaki yaklaşımlardan faydalanılmıştır. 2008 ve 2013 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırmaları (TNSA) ve Nesiller ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmalarının

(Generations and Gender Surveys (GGS)) iki dalgasının kullanıldığı bu çalışmada, veri madenciliği yöntemlerinden karar ağaçları kullanılarak analizler gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmanın yazına üç konuda katkı yapması planlanmaktadır. Çalışmanın birinci katkısı, iş ve aile yaşamındaki eşitlik özelinde toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin tutumların bağımlı değişken olarak ele alınarak diğer açıklayıcı faktörlerle analiz edilmesidir. Zaman içinde iki dönem kullanılarak dinamik yapı da göz önüne alınmıştır. İkinci yenilik, tutumların Türkiye ve Almanya eksenleri arasında ara bir bağlam olan Almanya’da yaşayan Türk kadın göçmenler özelinde de analiz edilerek sosyal bilimlerdeki yaklaşımların tartışmalarına katkıda bulunulmasıdır. Son olarak, bu çalışmada önemli bir demografik veri kaynağı olan araştırma verileri kullanılarak, veri madenciliği yöntemleri uygulanmıştır. Analizlerde, veriden öğrenen algoritmalara dayanan karar ağaçları kullanımının, yazına farklı bir bakış sağlayacağı düşünülmektedir.

LİTERATÜR TARAMASI

Göç Dinamikleri olarak Demografik ve Sosyoekonomik Özelliklere göre Cinsiyet Rollerine İlişkin Tutum Değişimi

Göçün belirleyicileri üzerine oluşturulmuş modellere göre kişilerin demografik ve sosyoekonomik özellikleri göçü belirleyen faktörler arasındadır (Yorimitsu, 1985). Bu göç dinamiklerine göre toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin tutumların da değişmesi beklenmektedir. Aşağıda yazında temel demografik ve sosyoekonomik değişkenlere göre toplumsal cinsiyet rollerinin nasıl değiştiğine dair bulgular özetlenmiştir:

Cinsiyet: Çoğu çalışma, kadınların toplumsal cinsiyet rollerine ve kadının çalışmasına ilişkin tutumlarının erkeklerinkine göre daha olumlu olduğunu saptamıştır (Ankara örneği için Çiçek ve Çopur, 2018; Konya’da Selçuk Üniversitesi bünyesinde sağlık bilimleri alanında faaliyet gösteren akademisyenler için Toygar, Kırlioğlu ve Kara, 2020; Mardin örneği için Çifçi, Saka ve Akın, 2022; Türkiye ve Makedonya Türkleri örneklemlerinde kadının çalışmasına yönelik tutumlar için Sönmez ve Adiller, 2015; Türkiye ve Azerbaycan Türkleri örneklemlerinde kadının çalışmasına yönelik tutumlar için Quliyeva, 2012; Avrupalı Amerikalı üniversite mezunu örneklem için Cassidy ve Warren, 1996). Ancak bu bulgunun aksinin de saptandığı örneklemler olmuştur (örn. Üniversite öğrencileri için Karasu, Göllüce, Güvenç ve Çelik, 2017).

Yaş: Yazında genellikle daha genç kişilerin toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin tutumlarının daha eşitlikçi olduğu saptanmıştır (Cassidy ve Warren, 1996; Thornton ve Freedman, 1979; Mardin örneği için

Çifçi vd., 2022). Ancak Türkiye’deki bazı çalışmalarda bunun aksi bulgular da mevcuttur (Ankara için Çiçek ve Çopur, 2018; üniversite öğrencileri için Karasu vd., 2017).

Eğitim düzeyi: Daha yüksek eğitim düzeyine sahip olmak daha eşitlikçi toplumsal cinsiyet tutumlarıyla ilişkilidir (Boehnke, 2011; Bolzendahl ve Myers, 2004; Thornton, Duane ve Camburn, 1983). Eğitim, Davis ve Greenstein’a (2009) göre toplumsal cinsiyet rolleri tutumları üzerine mikro düzeyde çalışmalarda açıklamaların dayandığı üç ayaktan bir tanesidir (diğerleri, sosyalizasyon ve bireysel tecrübedir). Türkiye’deki çalışmalar da eğitimin eşitlikçi tutumlara olumlu etkisini saptamıştır (Kuzgun ve Sevim, 2004; Çifçi vd., 2022; Çiçek ve Çopur, 2018).

Çalışma durumu: Çoğunluğu Avrupalı Amerikalı kişilerden oluşan 590 üniversite mezunu arasında 1992 yılında yapılan anket çalışmasına göre ailenin çalışma durumu ve toplumsal cinsiyet rolleri arasında anlamlı bir ilişki vardır (Cassidy ve Warren, 1996). Tam zamanlı çalışan kadınlar geleneksel olmayan aile toplumsal cinsiyet rollerine sahiptir. Bu kadınları yarı zamanlı çalışan kadınlar izlemektedir. Ev kadını kadınların tutumları ise erkeklerinkine benzemektedir. Akçınar’ın (2018) Türkiye’deki kadınlarda geleneksel toplumsal cinsiyet tutumlarının belirleyicilerini araştırdığı ve KOÇ-KAM tarafından toplanan, ulusal temsiliyeti olan veriden sağlanan ve 810 kadına dayanan analizlerden elde edilen bulgulara göre kadının çalışıyor olma durumu daha eşitlikçi toplumsal cinsiyet rolleriyle pozitif ilişkilidir.

Refah düzeyi: Gelirin geleneksel olmayan toplumsal cinsiyet rollerine dair tutumlara etkisini inceleyen çalışmalar görece azdır ancak kadınlar için etkinin pozitif olduğu saptanmıştır (Cassidy ve Warren, 1996). Türkiye için de Çiçek ve Çopur (2018) ve Akçınar’ın (2018) çalışmalarına göre gelir düzeyi veya sosyoekonomik durum geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri tutumlarının daha eşitlikçi olmasını sağlayan bir faktördür.

Medeni durum: Medeni durum da toplumsal cinsiyet rolleri tutumlarını belirleyen faktörler arasında ele alınmıştır. Ankara özelinde bir çalışmaya göre evli kişiler toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin daha az eşitlikçi bir tutum benimsemektedirler (Çiçek ve Çopur, 2018).

Anne-babanın eğitimi ve annenin çalışma durumu: Yukarıda bahsedilen sosyalizasyon kuramına göre toplumsal cinsiyet rolleri tutumları gençlikte gelişir ve ailenin özelliklerinden etkilenir (Vella, 1994; aktaran Boehnke, 2011). Anneleri, kadınlar için önemli rol modeller oldukları (Powell ve Steelman, 1982) ve kadının çalışma durumunun tutumlarını da etkileyebileceği ve bu tutumların çocuğa geçebileceği (Cassidy ve Warren, 1996) savlarıyla annenin eğitim düzeyi ve çalışma durumunun çocuğun daha eşitlikçi

tutulmlara sahip olmasını sağlaması beklenmektedir. Hoffman (1989) ev kadını bir anneye göre çalışan bir anneye sahip olmanın tutumlarda gelenekselliği azaltan bir etkisi olduğunu göstermiştir.

Çocuk sayısı: Ebeveyn olmak, eşitlikçi toplumsal cinsiyet rollerini daha az destekleyen bir faktördür (Cassidy ve Warren, 1996; Çifçi vd., 2022). Sahip olunan çocuk sayısı veya hane halkı büyüklüğü de toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin tutumları gelenekselleştirecek şekilde etkileyen bir faktördür (Akçınar, 2018; Boehnke, 2011).

Yaşanılan yer: Büyükşehirden veya kentte yaşamak toplumsal cinsiyet rolleri tutumlarının daha eşitlikçi olmasıyla ilişkilidir (Çiçek ve Çopur, 2018; Çifçi vd., 2022).

Anadil: Toplumsal cinsiyet rolleri tutumlarının belirleyicileri arasında anadili kapsayan çalışmalar sayıca azdır. Türkiye’de Mardin’de anadili Türkçe olan kadınların toplumsal cinsiyet skorları daha yüksek bulunmuştur (Çifçi vd., 2022).

Göçe göre Cinsiyet Rollerine İlişkin Tutum Değişimi

İş-aile tutumları bir ülkedeki kültürel ve kurumsal bağlamla güçlü şekilde ilişkilidir (Gornick ve Meyers, 2008; Pfau-Effinger, 1999; aktaran Kitterød ve Nadim, 2020). Bu durum göçmenler için de doğru olabilir. Örneğin Breidal ve Larsen’in (2016) çalışmasına göre göçmenler kadınların gelir getiren bir işte çalışması görüşüne hızlıca uyum sağlamaktadır. Benzer şekilde Norris ve Inglehart (2013), batı ülkelerine giden Müslümanların ev sahibi ülkenin kültürüne ve toplumsal cinsiyet eşitliğine desteğine tedrici olarak uyum sağlamaktadır (aktaran Kitterød ve Nadim, 2020). Kitterød ve Nadim (2020) de 2016 yılı Norveç’teki göçmenlere uygulanan yaşam koşulları araştırması (LKI 2016) verisini kullandıkları çalışmalarında toplumsal cinsiyet eşitlikçi iş-aile pratiklerinin Norveç’teki ikinci jenerasyon göçmenler arasında çoğunlukla desteklendiğini saptamışlardır. Sri Lanka, Vietnam, Türkiye ve Pakistan asıllı ikinci jenerasyon göçmenlerin kapsandığı bu çalışmada göçmenlerin çalışan anne, ekmek kazanmanın paylaşılması, bakım vermenin paylaşılması görüşlerine yerli nüfusa benzer şekilde katıldıkları gösterilmiştir. Ancak kadının evi çekip çeviren kişi olduğu görüşü göçmen nüfusta yerli nüfusa göre biraz daha yaygındır. Aynı yaştaki göçmenlere göre ikinci jenerasyon göçmenler daha cinsiyet eşitlikçi iş-aile tutumlarına sahiptir.

Göçün tutumlara nasıl etki edeceği veya göçmenlerin tutumlarının yerli nüfusun tutumlarından nasıl farklılaşacağını ele alan kuramsal yaklaşımlar sosyoloji alanında kullanılan hipotezlerle açıklanabilir. Bu alanda önemli bir çalışma Aslan vd.’nin (2020) İsveç’te çalışan ikinci jenerasyon göçmenlerin iş, toplumsal

cinsiyet ve aile düzenlemelerine dair görüşlerini ele aldıkları niteliksel çalışmasıdır. Yaşam seyri yaklaşımının kullanıldığı bu çalışmada dört kavram kullanılmıştır: (i) kültürel ve kavramsal etkiler, (ii) ilintili veya birbirine bağımlı hayatlar, (iii) dönüşümler ve dönüm noktaları ve (iv) uyum stratejileri. İkinci jenerasyon göçmenleri anlamak için kullandıkları bu yaklaşımlardan “ilintili veya birbirine bağımlı hayatlar” dışındakiler birinci jenerasyon için kullanılabilir.

Bu çalışmada Türkiye ve Almanya örneklemelerinde analizlere ek olarak Almanya’daki Türkiye doğumlu göçmen kadınların iş-aile tutumları Almanya’daki yerli nüfusla karşılaştırmalar yapılarak analiz edilmektedir. Eşitlikçi fikirlerin belirleyicilerinin ve farklı görüşlere sahip kişilerin profillerinin ortaya çıkarıldığı bu çalışmada çocukluğun geçtiği yer/ülke ve Almanya’da geçirilen süre değişkenlerinin analizlere katılması ile yukarıdaki yaklaşımlardan kültürel ve kavramsal etkiler, dönüşümler ve dönüm noktaları ve uyum stratejileri yaklaşımları ele alınmaktadır.

VERİ VE YÖNTEM

Veri

Çalışmada 2008 ve 2013 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırmaları (TNSA) ve Nesiller ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmalarının (Generations and Gender Surveys (GGS)) iki dalgasının verileri kullanılmaktadır. Ulusal düzeyde temsiliyeti olan bu araştırmaların temel amacı doğurganlık, bebek ve çocuk ölümlülüğü ve daha birçok demografik konu ile ilgili göstergelerin hesaplanmasıdır.

Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırmaları uluslararası Nüfus ve Sağlık Araştırmalarının bir parçası olup 1993 yılından bu yana Türkiye’de gerçekleştirilmektedir. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsünün 1968 yılından bu yana gerçekleştirdiği nüfus araştırmalarından olan 2008 ve 2013 TNSA’lar Enstitünün dokuz ve onuncu ulusal nüfus araştırması olup, TNSA serisinin dördüncü ve beşinci araştırmalarıdır. Önemli bir özellikleri ulusal kaynaklarda desteklenen ilk TNSA’lar olmalarıdır. Ağırlıklı, çok aşamalı, tabakalı küme örnekleme yaklaşımı kullanılan bu araştırmalardan 2008 TNSA’da 10,525 hane halkı ve 7,405 en az bir kez evlenmiş 15-49 yaş arası kadın ile görüşmeler tamamlanmıştır. 2013 TNSA’da ise 11,794 hane halkı ve 9,746 15-49 yaş arası kadın (hiç evlenmemişler dahil) ile görüşme yapılmıştır. Araştırmalar arasında tutarlılık olması için analizlerimiz en az bir kez evlenmiş kadınlarla sınırlı tutulmuştur. 2013 TNSA’da görüşülen en az bir kez evlenmiş kadın sayısı 7,219’dur (Tablo 3’te ağırlıklı sayılar gösterildiği için toplam sayılar farklıdır).

Karar Ağaçları İle Türkiye-Almanya Ekseninde Kadınların İş-Aile Rollerine İlişkin Tutumlarının İncelenmesi

Panel yani boylemsal bir araştırma serisi olan GGS araştırmaları ise günümüze kadar iki dalga olarak gerçekleştirilmiş, üçüncü dalganın ise hazırlık ve saha çalışmaları sürmektedir. Nesiller ve Toplumsal Cinsiyet Programı altında gerçekleştirilen bu araştırmalar Avrupa ülkeleri ve Avustralya ve Japonya gibi ülkeleri kapsamış olup 20 ülkede en az bir dalgası gerçekleştirilmiştir. Her ülke için ortalama 10,000 cevaplayıcının olduğu GGS araştırmalarında 18-79 yaş arası kişilerle görüşülmüştür.

GGS Almanya birinci dalga saha çalışması 2005 yılında; birinci jenerasyon Türkiye doğumlu göçmenleri içeren alt örneklem araştırması ise 2006 yılında gerçekleştirilmiştir (GGP, 2019a). İkinci dalga saha çalışması ise 2008-2009 yıllarında; Türkiye doğumlu göçmenlerin saha çalışması ise 2009-2010 yıllarında gerçekleşmiştir (GGP, 2019b) (GGS verisinin metodolojik detayları için bkz. Gauthier, Cabao & Emery, 2018). TNSA araştırmalarıyla tutarlı olması için analizler en az bir kez evlenmiş 15-49 yaş arası kadınlarla sınırlı tutulmuş olup ağırlıksız gözlem sayıları GGS Almanya birinci dalga için 2,019, GGS Almanya İkinci Dalga için 542; Türkiye doğumlu göçmenler için ise bu sayılar sırasıyla 1,044 ve 247'dir (Tablo 4'te ağırlıklı sayılar gösterildiği için toplam sayılar farklı olabilir).

Tablo 1'de görüşmelerin gerçekleştiği yıllar sunulmaktadır. Dönemsel olarak birbirlerine en yakın GGS ve TNSA'lar seçilmiştir.

Tablo 1: Görüşmelerin gerçekleştiği yıllar

	GGS Almanya Birinci Dalga	2008 TNSA	GGS Almanya İkinci Dalga	2013 TNSA
Yerli nüfus	2005	2008	2008-2009	2013
Türkiye doğumlu göçmenler	2006		2009-2010	

Bu alışmamızda tüm araştırmacılara açık olan nüfus araştırmaları verileri kullanılmış olup ayrıca tarafımızca veri toplanmamıştır. Verileri kullanılan araştırmalarda cevaplayıcılardan aydınlatılmış/bilgilendirilmiş onam alınmıştır.

Yöntem: Karar Ağaçları

Çalışmada veri madenciliği yöntemlerinden karar ağaçları kullanılarak analizler gerçekleştirilmiştir. Bu bölümde karar ağaçları ve bu yöntemin kullanıldığı bazı çalışmalara yer verilmektedir.

Veri madenciliği, büyük hacimli ve farklı kaynaklardan gelen veriyi kullanarak keşfedilmemiş bilgiyi ortaya çıkarmayı amaçlayan ve yapılan araştırma kapsamında değerli bilginin elde edilmesini sağlayan bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Attewell, Monaghan ve Kwong, 2015). Teknolojik gelişmelerin sağladığı imkanlarla artık verinin kaydı ve veriye erişim maliyetleri azalmıştır. Bu durum farklı veri madenciliği algoritmalarının fen ve sosyal bilimler alanında kullanımını yaygınlaştırmıştır.

Veri madenciliği alanında en sık kullanılan algoritmalarından biri karar ağaçlarıdır. Karar ağaçları hem sınıflandırma hem de regresyon için tahminler yaparken elde ettiği sonuçları kural yapısı ile sunmaktadır. Yorumlanması, anlaşılması ve görselleştirilmesi kolaydır. Klasik regresyon analizi yöntemleri ile karşılaştırıldığında, bir karar ağacı oluşturmadan önceki veri ön işleme sırasında, verinin analize hazır olması adına yapılan işlem hazırlığı için varsayımların sağlanmasına gerek yoktur ve verinin normleştirilmesini gerektirmez.

Karar ağacı oluşturmak için veriyi ölçeklendirme zorunluluğu yoktur. Bir karar ağacı, değişkenler ve en önemli değişken arasındaki ilişkileri tanımlamanın en hızlı yollarından biridir. Daha iyi hedef değişken tahmini için yeni özellikler de oluşturulabilir. Karar ağaçları, regresyon analizi ile karşılaştırıldığında aykırı veri veya eksik gözlemlerden büyük ölçüde etkilenmez. Parametrik olmayan bir yöntem olduğu için istatistiksel dağılımlar ve sınıflandırıcı yapısı hakkında herhangi bir varsayımı yoktur. Bu nedenle bilimin pek çok alanında uygulama alanı bulmuştur ve halen farklı yaklaşımlarla çeşitlenmeye devam etmektedir. Karar ağaçları ayrıca ortaya çıkardıkları modellerde ele alınan değişkenlerin modele katkı düzeylerini sunma noktasında önemli bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir problemin çözümünde kullanılan karar ağaçları, değişkenlerin aldıkları farklı değerleri ve düzeyleri temsil eden dal ve yaprakları vasıtasıyla cevap değişkeninin aldığı sonuçlara ilişkin profil oluşturma ve alternatif seçenekler sunma noktasında büyük fayda sağlarlar (Waters, 2011). Bu yöntem ele alınan verideki farklılıkları dikkate alıp, hedef niteliği olarak seçilen değişkeni ağaç yapısına benzer bir yapı gözeterek alt gruplara ayırarak sınıflandırma işlemini gerçekleştirdiği için, hedef niteliği etkileyen diğer değişken düzeylerinin değişiminde sonuçların ne yönde farklılaşacağını da verir. Ayrıca karar ağaçları oluşturulurken değişkenler için herhangi bir ek varsayıma gerek duyulmaması, çok çeşitli verilerin analizini kolaylaştırıp sonuçların elde edilmesini sağlamaktadır (Chien ve Chen, 2008).

Sosyal bilimlerde en sık kullanılan veri madenciliği yöntemlerinden biri olan karar ağaçlarının klasik istatistiksel yöntemlere göre en büyük avantajı değişkenler arasındaki doğrusal olmayan ilişkileri analize dahil edebilmesi ve etkileşim durumlarını ortaya çıkarma konusunda yüksek başarı performansı

sergilemesidir. Bu nedenlerden ötürü keşifsel veri araştırmalarında vazgeçilmez yöntemlerden biridir (Attewell vd., 2015).

Yazında karar ağaçları pek çok alanda kullanılmaya devam etmektedir. Karar ağaçları ile Türkiye'deki akademisyenlerin kariyer başarısını arttırmada önemli değişkenler belirlenmiştir (Er, 2016). Şehribanoğlu ve Diler, (2018) çalışmalarında TÜİK 2013 yaşam memnuniyeti verisi kullanılarak bireylerin yaşamlarından memnuniyet durumları tahmin edilmiş ve memnuniyete etki eden en önemli değişkenler ortaya çıkarılmıştır Chien ve Chen, (2008) geleneksel insan kaynakları seçim yöntemine alternatif bir yaklaşım olarak karar ağaçlarının kullanılarak işe alım süreci sonucunda kişinin çalıştığı birimdeki faydasını maksimum yapacak karar kuralları oluşturmuşlardır. Ma ve Qin (2009) karar ağacına dayalı bir müşteri kaybı analizi gerçekleştirmiş bu sayede müşteri kaybına sebebiyet veren kuralları ortaya çıkarmışlardır. Büyükarıkan (2020) Tekstil sektöründeki finansal göstergeleri kullanarak CHAID karar ağacı algoritması ile işletmelerin performansını belirleyen değişkenlere göre önemli kural yapıları karar ağacı kullanılarak ortaya çıkarılmıştır. Pereira ve Zambrano (2017) üniversite öğrencilerinin sosyoekonomik, akademik ve kurumsal verisini kullanarak edilen kurallar sayesinde, üniversite yönetiminin öğrenci başarısını artırma noktasında hangi değişken ve düzeylerine göre uygun politika ve stratejiler geliştirip daha etkili karar vermesi gerektiğini belirlemişlerdir. Amerikan Nüfus sayım Bürosu tarafından yönetilen “2010 - American Community Survey” anket verisine uygulanan karar ağaçları ile hayat sigortası yaptıran ve yaptırmayan bireylerin özellikleri eğer-ise kural yapısı ile ortaya çıkarılmıştır (Attawel vd., 2015).

Bu çalışmada Koşullu Çıkarım Ağacı (KÇA) kullanılarak 2008 TNSA, 2013 TNSA ve GGS 1. Dalga (Almanya'da yaşayan yerli nüfus ve Türkiye doğumlu göçmenler) ile GGS 2. Dalga (Almanya'da yaşayan yerli nüfus ve Türkiye doğumlu göçmenler) verisi üzerinden toplam 6 adet karar ağacı oluşturulmuştur. Hedef nitelik olan (“Eşitlikçi” veya “Eşitlikçi değil” olarak etiketlenen) Tutum değişkeni tahmin edilmiştir. Bu tahmin yapılırken KÇA tarafından elde edilen kuralları ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

Çalışmanın temel amacı ele alınan bağımsız değişkenlerin kişilerin “eşitlikçi” veya “eşitlikçi değil” olarak sınıflandırılmasındaki süreçte hangi alt gruplarda nasıl değişim gösterdiğinin ortaya çıkarılmasıdır. Karar ağaçlarının iç dinamik yapısı sayesinde sınıflandırma gerçekleşirken, hedef niteliği etkileyen bağımsız değişkenler süreç içinde seçilir ve bu değişkenlerin hangi düzeylerinde en yüksek sınıflandırma performansı sağlanıyor ise bağımsız değişkenlerin o alt grupları belirlenmiş olur. Dolayısıyla karar ağaçları

kullanılarak hedef değişkenin hangi kategoride yer alacağına oluşmasında etkili olan durumlar, veride gizlenmiş bilgiyi çok daha anlaşılır bir hale getiren “eğer-ise” kural yapılarına dönüştürülebilir.

Karar ağacından elde edilen “eğer-ise” kural yapısı sayesinde “eşitlikçi” ya da “eşitlikçi değil” şeklinde iki farklı yapıda incelenen bireylerin profillerini oluşturmak ve aynı soru kâğıdı sorularının farklı zamanlarda uygulanması sayesinde zaman içinde bu profillerin nasıl değiştiğinin ortaya çıkarılması bu çalışmanın temel hedeflerini vurgulamaktadır. Çalışmanın bir diğer amacı ise karar ağacı ile elde edilen kurallara göre profil yapılarındaki değişimin ülkeden ülkeye nasıl farklılaştığının ortaya çıkarılmasıdır. Çalışmada permütasyon testlerini temel alan Hothorn, Hornik ve Zeileis (2006) tarafından geliştirilen koşullu çıkarım ağaçları (KÇA) algoritması kullanılmıştır.

Analizlerimizde 15-49 yaş aralığında olan en az bir kez evlenmiş kadınlar seçilmiştir. Hedef niteliği olarak seçilen değişken, kadınların iş ve aile yaşamı dengesi ile ilgili toplumsal cinsiyet rollerine dair tutumlarda eşitlikçi olma durumu değişkenidir. 2008 ve 2013 TNSA’da ve GGS birinci ve ikinci dalga araştırmalarında sorulmuş dörder tutum görüşü seçilmiştir (Tablo 2). Dört tutum sorusundan en az üçüne eşitlikçi yanıt veren kadınlar “eşitlikçi” olarak tanımlanmıştır⁴.

Tablo 2: Hedef niteliği değişkeninin belirlenmesi: Analizlerde kullanılan iş ve aile yaşamı dengesi ile ilgili toplumsal cinsiyet rollerine dair tutum soruları

2008 ve 2013 TNSA

Kadınlar siyasette daha çok yer almalıdır. (Katılıyor ise daha eşitlikçi)

Ailede önemli kararlar sadece ailenin erkekleri tarafından alınmalıdır. (Katılmıyor ise daha eşitlikçi)

Erkek çocuğun eğitimi olması kız çocuğun eğitimi olmasından her zaman daha iyidir. (Katılmıyor ise daha eşitlikçi)

Yemek, bulaşık, çamaşır, ütü ve temizlik gibi ev işlerini erkekler de yapmalıdır. (Katılıyor ise daha eşitlikçi)

GGG Almanya birinci ve ikinci dalga

Henüz ilkökula gitmeyen bir çocuk, annesi çalışırsa bundan zarar görür. (Katılmıyor ise daha eşitlikçi)

Genelde erkekler kadınlardan daha iyi siyasi lider olur. (Katılmıyor ise daha eşitlikçi)

Kadınlar eşlerine sormaya gerek olmadan kazandıkları parayı nasıl harcayacaklarına karar verebilmelidirler. (Katılıyor ise daha eşitlikçi)

Ülkede eğer insanlar iş bulamıyorsa, çalışmak kadınlardan çok erkeklerin hakkıdır. (Katılmıyor ise daha eşitlikçi)

⁴ Soruya “bilmiyorum” yanıtı verenler “eşitlikçi değil” olarak tanımlanmıştır.

Karar Ağaçları İle Türkiye-Almanya Ekseninde Kadınların İş-Aile Rollerine İlişkin Tutumlarının İncelenmesi

Kullanılan öznitelikler (girdi değişkenler) kadının yaş grubu, yaşadığı bölge, yaşadığı yerleşim yeri tipi (kır/kent), hane halkı refah düzeyi, medeni durumu, anadili, annenin ve babanın eğitim durumu, toplam canlı doğum sayısı ve çalışma durumudur. Almanya'daki Türkiye doğumlu göçmenlerin analizlerinde çocukluğun geçtiği ülke ve Almanya'da geçirilen süre de bu değişkenlere eklenmiştir. Hedef niteliği ve öz nitelikler değişkenlerinin herhangi birinde eksik veriye sahip olan gözlemler yöntemin gerekliliği olarak analiz dışı bırakılmıştır. Türkiye ve Almanya'daki kadınların temel özellikleri yani karar ağaçları analizlerinde kullanılan öznitelikler ve kategorileri Ek'te Tablo E1 ve Tablo E2'de sunulmuştur.

Çalışmada karar ağacı algoritmasını uygulamak için R programı (Versiyon 4.0.5) kullanılmıştır. 2008 TNSA, 2013 TNSA, GGS 1. Dalga (Almanya), GGS 2. Dalga (Almanya) ve GGS Almanya'daki Türkiye doğumlu göçmenler (1. Dalga ve 2. Dalga) araştırmalarının her biri için karar ağacı uygulanmış ve kurallar elde edilmiştir.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Betimsel Bulgular

Çalışmada eşitlikçi olarak tanımladığımız kadınlar, dört görüşün en az üçünde eşitlikçi olanlar olarak tanımlanmıştır. Türkiye'de iş ve aile yaşamı dengesi ile ilgili toplumsal cinsiyet rollerine dair tutumlara bakıldığında seçilen tutum sorularında eşitlikçi kadın oranının 2008 yılında %67-%87 bandında, 2013 yılında ise %73-%89 bandında olduğu görülmektedir (Tablo 3). Buna göre Türkiye'de kadınların çoğunluğunun toplumsal cinsiyet rollerine yönelik eşitlikçi tutumlara sahip olduğu görülmektedir. 2008'den sonraki beş yıl içinde Türkiye'de eşitlikçi kadınların oranı %73'ten %81'e çıkmıştır. 2008-2013 döneminde seçilen dört tutum sorusunun dördüne de eşitlikçi yanıt veren kadınların oranı ise %44'ten %52'ye çıkmıştır.

Tablo 3: Kadınlar arasında iş ve aile yaşamı ile ilgili tutumlarda eşitlikçi tutumlara sahip olanların oranı, Türkiye 2008 ve 2013 (%)

	2008 TNSA	2013 TNSA
Kadınlar siyasette daha çok yer almalıdır. (Katılıyor)	68.9	76.1
Ailede önemli kararlar sadece ailenin erkekleri tarafından alınmalıdır. (Katılmıyor)	82.2	88.4
Erkek çocuğun eğitilmiş olması kız çocuğun eğitilmiş olmasından her zaman daha iyidir. (Katılmıyor)	87.3	89.3
Yemek, bulaşık, çamaşır, ütü ve temizlik gibi ev işlerini erkekler de yapmalıdır. (Katılıyor)	66.8	72.8
Dört görüşün en az üçünde eşitlikçi olan oranı	72.9	81.0
Dört görüşün dördünde de eşitlikçi olan oranı	43.7	51.7
Toplam kadın sayısı (15-49 yaş evlenmiş)	7,405	7,063

Almanya'daki 15-49 yaş arasında en az bir kez evlenmiş kadınların iş ve aile yaşamı ile ilgili tutumları farklı sorularla analiz edilmiştir. Bu nedenle Türkiye ile doğrudan karşılaştırma yapılamamaktadır. Ancak Almanya'da da eşitlikçi tutumlara sahip olan kadınların oranının yerli nüfusta 2005-2009 döneminde arttığı görülmektedir. Dört görüşün en az üçünde eşitlikçi tutuma sahip kadınların oranı %50'den %61'e yükselmiştir. Eşitlikçi oranının en düşük olduğu tutum sorusu "Henüz ilkokula gitmeyen bir çocuk, annesi çalışırsa bundan zarar görür." görüşüdür. Birinci dalga GGS'de kadınların %46'sı, ikinci dalga GGS'de %53'ü bu görüşe katılmamaktadır.

Almanya'da Türkiye doğumlu göçmenlere bakıldığında çoğu eşitlikçi görüşte kadın oranının yerli nüfusa göre daha düşük olduğu görülmektedir. İki nüfus grubu arasındaki fark ikinci dalga GGS'de bazı görüşlerde Almanya yerli nüfusu lehine 37 yüzde puana kadar çıkmaktadır. Bunun tek istisnası "Kadınlar eşlerine sormaya gerek olmadan kazandıkları parayı nasıl harcayacaklarına karar verebilmelidirler." görüşüne katılan kadın oranındadır. Türkiye doğumlu göçmenler arasında bu görüşe katılanların oranı Almanya yerli nüfusu içinde katılanların oranından 8 puan daha yüksektir.

Karar Ağaçları İle Türkiye-Almanya Ekseninde Kadınların İş-Aile Rollerine İlişkin Tutumlarının İncelenmesi

Tablo 4: Kadınlar arasında iş ve aile yaşamı ile ilgili tutumlarda eşitlikçi tutumlara sahip olanların oranı, Almanya (%)

	GGs 1. dalga		GGs 2. dalga	
	Almanya (2005)	Türkiye doğumlu göçmenler (2006)	Almanya (2008-2009)	Türkiye doğumlu göçmenler (2009-2010)
Henüz ilkokula gitmeyen bir çocuk, annesi çalışırsa bundan zarar görür. (Katılmıyor)	46.3	15.7	52.7	15.4
Genelde erkekler kadınlardan daha iyi siyasi lider olur. (Katılmıyor)	69.3	45.8	76.9	56.2
Kadınlar eşlerine sormaya gerek olmadan kazandıkları parayı nasıl harcayacaklarına karar verebilmelidirler. (Katılıyor)	64.6	63.5	65.3	73.7
Ülkede eğer insanlar iş bulamıyorsa, çalışmak kadınlardan çok erkeklerin hakkıdır. (Katılmıyor)	63.9	35.8	74.5	37.6
Dört görüşün en az üçünde eşitlikçi olan oranı	50.4	23.5	61.3	26.0
Dört görüşün dördünde de eşitlikçi olan oranı	19.5	3.0	27.1	6.0
Toplam kadın sayısı (15-49 yaş evlenmiş)	1,753	1,044	542	247

Almanya’da dört görüşün dördünde de eşitlikçi tutuma sahip olan kadınların oranına bakıldığında iki GGS arası dönemde bu oranın yerli nüfusta %20’den %27’ye çıktığı görülmektedir. Türkiye doğumlu göçmenlerde ise bu oran sadece %3’ten %6’ya çıkmıştır. Almanya’da Türkiye doğumlu göçmen kadınlar arasında dört görüşün en az üçünde eşitlikçi tutuma sahip kadınların oranı ise %24’ten %26’ya çıkmıştır.

Sonuç olarak hem Türkiye’de hem de Almanya’da eşitlikçi tutumlara sahip doğurganlık çağındaki en az bir kez evlenmiş kadınların oranının ilgili dönemlerde arttığı görülmektedir.

Karar Ağacı Modellerine İlişkin Bulgular

Karar ağacı modellerinin şekilsel gösterimleri EK’te sunulmaktadır. 2008 TNSA verisine uygulanan KÇA algoritması sonucunda 11 adet kural elde edilmiştir. Bu kurallar Şekil Ek 1 ile verilen karar ağacı modelindeki 11 yaprak ile görülmektedir. Yapraklardaki “Eşitlikçi” ve “Eşitlikçi değil” tutumlarına dikkat edildiğinde 11 adet kuraldan sadece bir kuralda “Eşitlikçi değil” tutumunun baskın olarak karşımıza çıktığı görülmektedir (Node 3).

Betimsel bulgularla örtüşür şekilde, 2008 TNSA verisinde bireylerin “Eşitlikçi” bir tutum sergiledikleri ortaya çıkmıştır. Bu tutumu oluşturan farklı kurallar ele alındığında, “Eşitlikçi” bireylerin görülme yoğunlukları değişmektedir. Bunun yanında karar ağacı ile kurallar oluşturulurken hangi niteliklerin tutumları belirlemede önemli olduğu ortaya çıkmıştır. Bu durum KÇA algoritmasının avantajını ortaya koymaktadır.

Şekil Ek 1 ile elde edilen karar ağacındaki tüm kurallar Tablo 5’te verilmiştir. Bu kurallara göre kadının eğitim durumu yok/ilkokulu tamamlamamış düzeyde ise ve hane halkı refah düzeyi düşük ise “Eşitlikçi değil” tutumuna sahip olması beklenirken (%50,6), aynı eğitim düzeyine sahip bireyin hane halkı refah düzeyi yüksek ise “Eşitlikçi” tutumuna sahip olması beklenir (%63,5). 2008 TNSA verisinden elde edilen sonuca göre, bireyin eğitim durumu yok/ilkokul tamamlamamış durumunda ise tutumlarındaki farklılığı yaratan nitelik hane halkı refah düzeyidir.

Tamamlanmış eğitim düzeyi ortaokul ve hane halkı refah düzeyi düşük veya orta seviyede ve yaşadığı bölge batı veya kuzey olan bireylerin, aynı özelliklere sahip güney, orta veya doğuda yaşayan bireylere göre 1,1 kat daha fazla “Eşitlikçi” tutuma sahip olması beklenir (Node 10 ve Node 11).

Hane halkı refah düzeyi orta seviyeden yüksek, eğitimi ilkokul seviyesinden yüksek, çalışmayan ve yaşı 20-24’ten büyük olan bireylerin, aynı özelliklere sahip ancak yaşı 15-19 grubundaki bireylere göre 1,44 kat daha fazla “Eşitlikçi” tutuma sahip olması beklenir (Node 17 ve Node 18).

Ayrıca elde edilen kurallarda en yüksek “Eşitlikçi” tutuma sahip kadınların oranını (%96,8) veren nitelikler; kadınların eğitiminin ortaokul veya üzeri olması, hane halkı refah düzeyi en yüksek durumda bulunması ve çalışıyor olmasıdır.

Karar Ağaçları İle Türkiye-Almanya Ekseninde Kadınların İş-Aile Rollerine İlişkin Tutumlarının İncelenmesi

2008 TNSA verisinden KÇA algoritması ile elde edilen “Eşitlikçi değil” tutumuna sahip bireylerin oranını (%50,6) veren nitelikler; bireyin eğitim durumunun eğitimi yok/ilkokulu tamamlamamış durumuna eşit olması ve hane halkı refah düzeyinin en düşük veya düşük seviyede olmasıdır.

Tablo 5: Koşullu çıkarım ağaçları (KÇA) algoritmasına ait karar ağacı modelinden türetilen kurallar: 2008 TNSA

Kural No	Kural	Sonuç	Oran	Kadın Sayısı
1	Eğer kişinin eğitim durumu eğitimi yok / ilkokulu tamamlamamış durumuna eşit ve hane halkı refah düzeyi en düşük veya düşük ise	Eşitlikçi değil	%50.6	1321
2	Eğer kişinin eğitim durumu eğitimi yok / ilkokulu tamamlamamış durumuna eşit ve hane halkı refah düzeyi orta düzeyinden yüksek ise	Eşitlikçi	%63.5	427
3	Eğer kişinin eğitim durumu ilkokul veya ortaokul ve hane halkı refah düzeyi düşük ise	Eşitlikçi	%60.2	674
4	Eğer kişinin eğitim durumu ortaokul ve hane halkı refah düzeyi düşük ya da orta ve bölge batı veya kuzey ise	Eşitlikçi	%74.1	810
5	Eğer kişinin eğitim durumu ortaokul ve hane halkı refah düzeyi düşük ya da orta ve bölge güney veya orta veya doğu ise	Eşitlikçi	%66.8	1323
6	Eğer kişinin hane halkı refah düzeyi orta seviyeden küçük ve eğitim durumu lise veya üzeri ise	Eşitlikçi	%88.7	265
7	Eğer kişinin eğitim düzeyi ilkokul ve hane halkı refah düzeyi orta seviyeden büyük ise	Eşitlikçi	%77.9	1179
8	Eğer kişinin hane halkı refah düzeyi orta seviyeden büyük ve eğitimi ilkokul seviyesinden büyük ve yaşı 15-19’a eşit ve küçük ve çalışmıyor ise	Eşitlikçi	%62.1	29
9	Eğer kişinin hane halkı refah düzeyi orta seviyeden büyük ve eğitimi ilkokul seviyesinden büyük ve yaşı 20-24’ten büyük ve çalışmıyor ise	Eşitlikçi	%89.6	845
10	Eğer kişinin eğitimi ortaokul ve üzeri ve hane halkı refah düzeyi yüksek ve çalışıyor ise	Eşitlikçi	%90.5	158
11	Eğer kişinin eğitimi ortaokul ve üzeri ve hane halkı refah düzeyi en yüksek ve çalışıyor ise	Eşitlikçi	%96.8	374
Eşitlikçi				4604
Eşitlikçi değil				2801
Toplam				7405

2013 TNSA verisine uygulanan KÇA algoritması sonucunda 12 adet kural elde edilmiştir. Bu kurallar Şekil Ek 2 ile verilen karar ağacı modelindeki 12 yaprak ile görülmektedir. Yapraklardaki “Eşitlikçi” ve “Eşitlikçi değil” tutumlarına dikkat edildiğinde, 12 adet kuralın hepsi için en yoğun görülen tutum “Eşitlikçi” davranış tutumudur. Yine betimsel bulgularla örtüşür şekilde elde edilen kuralların hiçbirinde “Eşitlikçi değil” tutumu baskın olarak görülmemiştir.

Buna göre 2008 TNSA verisinde elde edilen “Eşitlikçi değil” tutumunun 2013 TNSA verisinde baskın olarak görülmediği ortaya çıkmıştır. Bunun yanında kuralları oluşturan önemli niteliklere dikkat edildiğinde 2008 TNSA verisinde tutumları belirleyen önemli bir değişken olarak karşımıza çıkan “çalışma durumu” niteliğinin 2013 TNSA verisinde önemli bir değişken olarak belirlenmediği görülmektedir. Ayrıca 2008 TNSA verisinde yine bireylerin tutumlarını belirlemede önemli bir değişken olarak karşımıza çıkan “bölge” değişkeni 2013 TNSA’da yerini kent/kır “yerleşim yeri” değişkenine bırakmıştır. 2013 TNSA verisinde tutumu belirleyen bir diğer önemli değişken ise 2008 TNSA’da yer almayan “Anadil” değişkeni olmuştur.

Şekil Ek 2 ile verilen 12 adet kuralın hepsi ayrıntılı olarak Tablo 6’da görülmektedir. Buna göre en yüksek oranla “Eşitlikçi” tutumuna sahip bireylerin oluşturduğu kural yapısı şudur: Eğer kadının tamamlanmış eğitim düzeyi ilkokuldan yüksek, hane halkı refah düzeyi orta dereceden yüksek ve yaş grubu 25-29’dan büyük ise kişi eşitlikçidir (%95,4; Node 23). Bunun yanında en düşük oranla “Eşitlikçi” tutumuna sahip bireylerin oluşturduğu kural yapısı: Eğer kadının tamamlanmış eğitim seviyesi ilkokul veya ortaokul, hane halkı refah düzeyi düşük veya orta, yerleşim yeri kent, yaş grubu 20-24 veya daha genç ve anadili Kürtçe veya (Arapça dahil) diğer bir dil ise eşitlikçidir (%53,1) kuralıdır (Node 13).

2013 TNSA verisinden elde edilen diğer bir sonuç ise eğer kadının eğitim durumu “eğitimi yok/ilkokulu tamamlamamış” ve yerleşim yeri “kent” ise aynı özelliğe sahip kırdaki yaşayan bireylere göre 1,2 kat daha eşitlikçi olması beklenmektedir (Node 3 ve Node 4). Ayrıca, eğer kadın ilkokul veya ortaokul mezunu, kadının hane halkı refah düzeyi düşük veya orta düzeyde, yerleşim yeri kent, yaş grubu 20-24’e eşit veya daha küçük ve anadili Türkçe olduğunda, aynı özelliklere sahip ancak anadili Kürtçe veya diğer bir dil olan kadınlara göre kadının 1,4 kat daha fazla “Eşitlikçi” olması beklenir (Node 12 ve Node 13). Elde edilen diğer bir sonuca göre ise eğer kişinin eğitim durumu ilkokul veya ortaokuldan yüksek, hane halkı refah düzeyi düşük veya orta ve yaşı 25-29’dan büyük ise, diğer özellikleri aynı olan ancak yaşı 25-29’a eşit veya daha küçük olan bireylere göre 1,3 kat daha fazla eşitlikçi olması beklenir.

Karar Ağaçları İle Türkiye-Almanya Ekseninde Kadınların İş-Aile Rollerine İlişkin Tutumlarının İncelenmesi

Tablo 6: Koşullu çıkarım ağaçları (KÇA) algoritmasına ait karar ağacı modelinden türetilen kurallar: 2013
TNSA

Kural No	Kural	Sonuç	Oran	Kadın Sayısı
1	Eğer kişinin eğitim durumu eğitimi yok/ilkokulu tamamlamamış ve yerleşim yeri kent ise	Eşitlikçi	%65.2	779
2	Eğer kişinin eğitim durumu eğitimi yok/ilkokulu tamamlamamış ve yerleşim yeri kır ise	Eşitlikçi	%54.3	558
3	Eğer kişinin eğitim durumu ilkokul ve üstü ve hane halkı refah düzeyi en düşük ise	Eşitlikçi	%70.5	874
4	Eğer kişinin eğitim durumu ilkokul veya ortaokul ve hane halkı refah düzeyi düşük veya orta ve yerleşim yeri kent ve yaş grubu 20-24' eşit veya küçük ve anadili Türkçe ise	Eşitlikçi	%75.5	159
5	Eğer kişinin eğitim durumu ilkokul veya ortaokul ve hane halkı refah düzeyi düşük veya orta ve yerleşim yeri kent ve yaş grubu 20-24' eşit veya küçük ve anadili Kürtçe veya Diğer ise	Eşitlikçi	%53.1	49
6	Eğer kişinin eğitim durumu ilkokul veya ortaokul ve hane halkı refah düzeyi düşük veya orta ve yerleşim yeri kent ve yaş grubu 20-24'ten büyük ise	Eşitlikçi	%81.4	1388
7	Eğer kişinin eğitim durumu ilkokul veya ortaokul ve hane halkı refah düzeyi düşük veya orta ve yerleşim yeri kır ise	Eşitlikçi	%73.3	544
8	Eğer kişinin eğitim durumu ilkokul veya ortaokuldan yüksek ve hane halkı refah düzeyi düşük veya orta ve yaşı 25-29'a eşit veya küçük ise	Eşitlikçi	%82.4	188
9	Eğer kişinin eğitim durumu ilkokul veya ortaokuldan yüksek ve hane halkı refah düzeyi düşük veya orta ve yaşı 25-29'dan büyük ise	Eşitlikçi	%95.5	201
10	Eğer kişinin eğitim durumu ilkokula eşit veya düşük ve hane halkı refah düzeyi orta dereceden yüksek ise	Eşitlikçi	%82.00	852
11	Eğer kişinin eğitim durumu ilkokuldan yüksek ve hane halkı refah düzeyi orta dereceden yüksek ve yaş grubu 25-29'a eşit ya da daha az ise	Eşitlikçi	%88.4	499
12	Eğer kişinin eğitim durumu ilkokuldan yüksek ve hane halkı refah düzeyi orta dereceden yüksek ve yaş grubu 25-29'dan büyük ise	Eşitlikçi	%95.4	1128
Eşitlikçi				5653
Eşitlikçi değil				1410
Toplam				7063

GGs Almanya birinci dalga verisine uygulanan KÇA algoritması sonucunda 7 adet kural elde edilmiştir. Bu kurallar Şekil Ek 3 ile verilen karar ağacı modelindeki 7 yaprak ile görülmektedir. Yapraklardaki “Eşitlikçi” ve “Eşitlikçi değil” tutumlarına dikkat edildiğinde, 7 adet kuralın 3 tanesinde (Node 4, Node 6 ve Node 12) “Eşitlikçi değil” tutumu baskın olarak ortaya çıkarken, “Eşitlikçi” davranış tutumunun baskın olduğu 4 tane kural bulunmaktadır (Node 5, Node 9, Node 10 ve Node 13).

Şekil Ek 3 ile verilen karar ağacı modelinden 7 adet kural ayrıntılı olarak Tablo 7’de verilmiştir. Buna göre eğer kadının eğitim durumu lise üzeri, anadili Almanca dışındaki bir dil ise ve yaşadığı bölge Doğu Almanya ise kişi “Eşitlikçi”dir kuralı (Node 13) en yüksek oranda “Eşitlikçi” tutumuna sahip bireyler için söylenebilir (%87,5). Bunun yanında kadının eğitim durumu lise üzeri, anadili Almanca dışında bir dil ve yaşadığı bölge Doğu Almanya ise “Eşitlikçi” olması beklenirken, diğer tüm özellikleri aynı olan ancak yaşadığı bölge Batı Almanya olanların “Eşitlikçi olmayan” bir tutumda olması beklenir (Node 12 ve Node 13). Kısacası GGS Almanya birinci dalga verisinden elde edilen önemli sonuçlardan biri eğitim durumu lise üzeri olan ve anadili Almanca dışında olan kadınların Doğu Almanya’da yaşıyorsa yüksek oranda “Eşitlikçi” olması (%87,5), Batı Almanya’da yaşıyorsa yüksek oranda “Eşitlikçi olmayan” (%66,7) bir tutumda olmasının beklenmesidir.

Elde edilen diğer önemli bir bulguya göre kadının eğitim durumu lise veya altı, anadili Almanca ve yaş grubu 35-39’dan büyük ise “Eşitlikçi” bir tutumda olması beklenirken (%55,7), diğer tüm özellikleri aynı olan ancak yaşı 35-39’a eşit veya küçük olan bireylerin “Eşitlikçi değil” tutumunda (%57,1) olması beklenmektedir (Node 4 ve Node 5). Özet olarak eğitim durumu lise veya altı ve anadili Almanca olan kadınların tutumlarındaki farklılığı belirleyen en önemli nitelik yaş değişkenidir ve bu özellikler kontrol edildiğinde daha genç bireylerin daha az eşitlikçi tutumlara sahip olduğu gözlenmiştir.

GGs Almanya birinci dalga verisinden elde edilen sonuçlardan bir diğeri çalışma durumundaki farklılaşmaların “Eşitlikçi” tutumda olma oranı üzerindeki etkisidir. Eğer kadının eğitim durumu lise üzeri, anadili Almanca ve kişi çalışıyor ise, diğer tüm özellikleri aynı olma koşuluyla çalışmayan kadınlara göre kadının 1,3 kat daha fazla “Eşitlikçi” tutumda olması beklenir (Node 9 ve Node 10).

Karar Ağaçları İle Türkiye-Almanya Ekseninde Kadınların İş-Aile Rollerine İlişkin Tutumlarının İncelenmesi

Tablo 7: Koşullu çıkarım ağaçları (KÇA) algoritmasına ait karar ağacı modelinden türetilen kurallar: GGS Almanya birinci dalga

Kural No	Kural	Sonuç	Oran	Kadın Sayısı
1	Eğer kişinin eğitim durumu Lise veya altı ise ve anadili Almanca ve Yaş grubu 35-39'a eşit veya küçük ise	Eşitlikçi değil	%57.1	559
2	Eğer kişinin eğitim durumu Lise veya altı ise ve anadili Almanca ve Yaş grubu 35-39'dan büyük ise	Eşitlikçi	%55.7	607
3	Eğer kişinin eğitim durumu Lise veya altı ise ve anadili Almanca dışındaki diller ise	Eşitlikçi değil	%74.9	183
4	Eğer kişinin eğitim durumu Lise üzeri ve anadili Almanca ve çalışmıyor ise	Eşitlikçi	%54.4	136
5	Eğer kişinin eğitim durumu Lise üzeri ve anadili Almanca ve çalışıyor ise	Eşitlikçi	%72.3	451
6	Eğer kişinin eğitim durumu Lise üzeri ve anadili Almanca dışındaki diller ise ve yaşadığı bölge Batı Almanya ise	Eşitlikçi değil	%66.7	75
7	Eğer kişinin eğitim durumu Lise üzeri ve anadili Almanca dışındaki diller ise ve yaşadığı bölge Doğu Almanya ise	Eşitlikçi	%87.5	8
Eşitlikçi				1016
Eşitlikçi değil				737
Toplam				1753

GGGS Almanya birinci dalga, Türkiye doğumlu göçmenler verisine uygulanan KÇA algoritması sonucunda 4 adet kural elde edilmiştir. Bu kurallar Şekil Ek 4 ile verilen karar ağacı modelindeki 4 yaprak ile görülmektedir. Almanya'da yaşayan Türkler için tutum cevabını etkileyen en önemli nitelikler "Çalışma Durumu", "Medeni Durum" ve "Eğitim Durumu" dur. Şekil Ek 4 ile verilen karar ağacında GGS Almanya birinci dalga sonuçlarına göre Türkiye doğumlu göçmenlerin "Eşitlikçi değil" tutumuna yoğun olarak sahip oldukları söylenebilir. Tüm kurallar için "Eşitlikçi değil" tutum yüzdesi "Eşitlikçi" tutumuna göre daha yüksek çıkmıştır.

Şekil Ek 4 ile gösterilen kuralların tümü Tablo 8'de ayrıntılı olarak verilmiştir. Buna göre en yüksek "Eşitlikçi değil" tutumuna sahip bireyleri temsil eden kural şudur: Eğer kadın çalışmıyor ve medeni durumu

halen evli ise “Eşitlikçi değil” (%82,2) tutuma sahip olması beklenir (Node 3). Bunun yanında eğer kişi çalışmıyor ve medeni durumu halen evli olan kadınların aynı özelliğe sahip ancak medeni durumu boşanmış/eşi ölmüş olan kadınlara göre 1,4 kat daha fazla “Eşitlikçi değil” tutumunda olması beklenmektedir (Node 3 ve Node 4).

En düşük “Eşitlikçi değil” tutumu (%55,8) ise çalışan ve lise mezunu olan kadınlarda görülmüştür (Node 7). Ayrıca çalışan ve eğitim durumu lise veya altı olan bireylerin, çalışan ancak eğitim durumu lise üzeri olan bireylere göre 1,3 kat daha fazla “Eşitlikçi değil” tutumunda olması beklenmektedir (Node 6 ve Node 7).

Tablo 8: Koşullu çıkarım ağaçları (KÇA) algoritmasına ait karar ağacı modelinden türetilen kurallar: GGS birinci dalga, Türkiye doğumlu göçmenler

Kural No	Kural	Sonuç	Oran	Kadın Sayısı
1	Eğer kişi çalışmıyor ve medeni durumu halen evli ise	Eşitlikçi değil	%82.2	762
2	Eğer kişi çalışmıyor ve medeni durumu boşanmış/Eşi ölmüş ise	Eşitlikçi değil	%58.8	34
3	Eğer kişi çalışıyor ve eğitim durumu Lise veya altı ise	Eşitlikçi değil	%73.0	318
4	Eğer kişi çalışıyor ve eğitim durumu Lise üzeri ise	Eşitlikçi değil	%55.8	52
Eşitlikçi				140
Eşitlikçi değil				904
Toplam				1044

GGs Almanya ikinci dalga verisine uygulanan KÇA algoritması sonucunda 4 adet kural elde edilmiştir. Bu kurallar Şekil Ek 5 ile verilen karar ağacı modelindeki 4 yaprak ile görülmektedir. Yapraklardaki “Eşitlikçi” ve “Eşitlikçi değil” tutumlarına dikkat edildiğinde, 4 adet kuraldan sadece bir tanesinde “Eşitlikçi” tutumu baskın çıkarken geri kalan 3 kuralda ise “Eşitlikçi değil” tutumunun baskın olarak ortaya çıktığı belirlenmiştir.

Karar Ağaçları İle Türkiye-Almanya Ekseninde Kadınların İş-Aile Rollerine İlişkin Tutumlarının İncelenmesi

GGs birinci dalga verisine uygulanan KÇA algoritması sonuçlarındaki önemli nitelikler göz önüne alındığında birinci dalga ve ikinci dalga için tutum değişkenin profil yapısını oluşturmada “Eğitim durumu” ve “Anadil” değişkenleri önemli bulunmuştur. Şekil Ek 5’te görüldüğü üzere birinci dalgada önemli bulunan “Yaş grubu”, “Çalışma Durumu” ve “Bölge” değişkenleri ikinci dalga verisini kullanarak tutumları belirlemede önemli nitelikler olmaktan çıkmıştır.

Şekil Ek 5’teki tüm kuralların ayrıntılı açıklamaları Tablo 9’da verilmiştir. Buna göre GGS 2. dalga verisine uygulanan KÇA algoritması sonucunda “Eşitlikçi” tutum sergileyen bireyleri temsil eden kural: Eğer kişinin eğitim durumu lise üzeri ve anadili Rusça dışındaki diller ise “Eşitlikçi” tutumunda (%78,1) olması beklenir (Node 6). Bunun yanında kişinin eğitim durumu lise üzeri ise tutumunu belirleyen tek nitelik “Anadil”dir. Bireyin eğitim durumu lise üzeri ise anadili Rusça olduğunda “Eşitlikçi değil” (%87,5) tutumunda olması beklenirken (Node 7) aynı özelliğe sahip bireylerde anadili Rusça dışındaki diğer diller ise “Eşitlikçi” (%78,1) tutumunda olması beklenir (Node 6).

Eğitim durumu lise veya altı olan kadınlar için ise tutumu etkileyen nitelik yine “Anadil” olmakla birlikte bu defa Anadili Almanca olan kadınların “Eşitlikçi” (%61,8) olması beklenirken aynı eğitim niteliğine sahip kadınların anadili Almanca dışındaki diller ise “Eşitlikçi değil” (%85,7) tutumunda olması beklenmektedir (Node 3 ve Node 4).

Tablo 9: Koşullu çıkarım ağaçları (KÇA) algoritmasına ait karar ağacı modelinden türetilen kurallar: GGS Almanya ikinci dalga

Kural No	Kural	Sonuç	Oran	Kadın Sayısı
1	Eğer kişinin eğitim durumu Lise veya altı ise ve anadili Almanca ise	Eşitlikçi	%61.8	361
2	Eğer kişinin eğitim durumu Lise veya altı ise ve anadili Almanca dışındaki diller ise	Eşitlikçi değil	%85.7	28
3	Eğer kişinin eğitim durumu Lise üzeri ve Anadili Rusça dışındaki diller ise	Eşitlikçi	%78.1	169
4	Eğer kişinin eğitim durumu Lise üzeri ve Anadili Rusça ise	Eşitlikçi değil	%87.5	8
Eşitlikçi				351
Eşitlikçi değil				191
Toplam				542

GGs Almanya ikinci dalga, Türkiye doğumlu göçmenler verisine uygulanan KÇA algoritması sonucunda 2 adet kural elde edilmiştir. Bu kurallar Şekil Ek 6 ile verilen karar ağacı modelindeki 2 yaprak ile görülmektedir. Almanya’da yaşayan Türkler için tutum cevabını etkileyen en önemli nitelik sadece “Çalışma Durumu” olmuştur. Birinci dalgada önemli görülen “Medeni Durum” ve “Eğitim Durumu” değişkeni ikinci dalgada tutumu belirleyen önemli niteliklerden değildir. Şekil Ek 6 ile verilen karar ağacında GGS Almanya ikinci dalgada, Türkiye doğumlu göçmenlerin “Eşitlikçi değil” tutumuna yoğun olarak sahip oldukları söylenebilir. Tüm kurallar için “Eşitlikçi değil” tutum yüzdesi “Eşitlikçi” tutumuna göre daha yüksek çıkmıştır.

Şekil Ek 6 ile gösterilen karar ağacındaki iki kural Tablo 10’da verilmiştir. Buna göre GGS ikinci dalgada Türkiye doğumlu kadın göçmenler için tutum değerini belirleyen tek nitelik olan çalışma durumunun etkisi için elde edilen kurallardan en yüksek orana sahip olanı kadının çalışmama durumunda ortaya çıkmıştır (%82,4). Kadının çalışmaması durumunda eşitlikçi değil tutumunda olmasının çalışıyor olma durumuna göre 1,2 kat fazla olması beklenir (Node 2 ve Node 3).

Tablo 10: Koşullu çıkarım ağaçları (KÇA) algoritmasına ait karar ağacı modelinden türetilen kurallar: GGS Almanya ikinci dalga

Kural No	Kural	Sonuç	Oran	Kadın Sayısı
1	Eğer kişi çalışmıyor ise	Eşitlikçi değil	%82.4	132
2	Eğer kişi çalışıyor ise	Eşitlikçi değil	%65.2	115
Eşitlikçi				221
Eşitlikçi değil				26
Toplam				247

KÇA kullanılarak tutum profillerinin ortaya çıkarılmasında kullanılan tüm bağımsız değişkenler ve bu değişkenlerin hangi veri üzerinde etkili olup olmadığı Tablo 11’de verilmiştir.

Karar Ağaçları İle Türkiye-Almanya Ekseninde Kadınların İş-Aile Rollerine İlişkin Tutumlarının İncelenmesi

Tablo 11: KA ile tutum değişkenini etkileyen önemli değişkenler

	TNSA		GGS			
	2008 TNSA	2013 TNSA	1. dalga GGS		2. dalga GGS	
			Almanya	Türkiye doğumlu göçmenler	Almanya	Türkiye doğumlu göçmenler
Yaş grubu	√	√	√	×	×	×
Eğitim durumu	√	√	√	√	√	×
Çalışma durumu	√	×	√	√	×	√
Hane halkı refah düzeyi	√	√	-	-	-	-
Aylık hane halkı ortalama geliri	-	-	×	×	×	×
Medeni durum	×	×	×	√	×	×
Bölge	√	×	√	×	×	×
Yerleşim yeri	×	√	×	×	×	×
Anadil	×	√	√	×	√	×
Annenin eğitim durumu	×	×	×	×	×	×
Babanın eğitim durumu	×	×	×	×	×	×
Toplam canlı doğum sayısı	×	×	×	×	×	×
Çocuklukta yaşanılan ülke	-	-	-	×	-	×
Kaç yıldır Almanya’da	-	-	-	×	-	×

“√”: Önemli değişken, “×”: Önemsiz değişken, “-“: Analizde kullanılmayan değişken

GGS Almanya birinci ve ikinci dalgada, eğitim durumu ve anadil değişkenleri en yüksek önem katsayısına sahip değişkenlerdir. Birinci dalga için eşitlikçi olma durumunu etkileyen faktör sayısı daha fazladır (yaş grubu, çalışma durumu ve bölge de açıklayıcı öznitelikler arasındadır).

GGS Türkiye doğumlu kadınlar için eşitlikçi olma durumunu belirleyen en önemli değişkenin çalışma durumu olduğu görülmektedir. Birinci dalgada ayrıca medeni durum ve eğitim durumu da önemli öznitelikler arasındadır.

GGS ikinci dalga, Türkiye doğumlu göçmen kadınlar dışında her grupta ortak olan önemli değişken eğitimidir. TNSA verilerinde eşitlikçi olan profiller daha detaylıdır. Başka bir deyişle, eşitlikçi olma

durumunu etkileyen faktör sayısı TNSA'larda daha fazladır. TNSA'da bölge ve hane halkı refah düzeyi gibi toplum düzeyindeki değişikliklerin daha etkili olduğu görülmektedir.

Tablo 12'de karar ağacı modellerinde özniteliklerin sıralı olarak önem katsayıları sunulmaktadır. TNSA araştırmalarında eşitlikçi tutum sahibi olma durumunu en önemli şekilde belirleyen değişken eğitim durumudur. Eğitim durumunu hane halkı refah düzeyi takip etmiştir. Yaş grubu da her iki araştırmada önemli belirleyen olarak ortaya çıkan diğer bir girdi değişkendir. Bölgesel değişkenler (bölge ve yerleşim yeri) de önem katsayısı yüksek değişkenler arasındadır. Eşitlikçi olma durumunu belirleyen bölgesel değişkenler arasında 2008 TNSA'da bölge önemli iken, 2013 TNSA'da kır/kent yerleşim yeri önemli olarak ortaya çıkmıştır. Farklı olarak, 2008 TNSA'da çalışma durumu da önemli değişkenler arasındadır. 2013 TNSA'da ise anadil belirleyici bir faktördür.

Tablo 12: Koşullu çıkarım ağaçları (KÇA) algoritmasına ait karar ağacı modellerine göre değişken önem katsayısı

2008 TNSA	2013 TNSA	GGs Almanya birinci dalga	GGs birinci dalga, Türkiye doğumlu göçmenler	GGs Almanya ikinci dalga	GGs ikinci dalga, Türkiye doğumlu göçmenler
Eğitim durumu (0.0418)	Eğitim durumu (0.0468)	Eğitim durumu (0.0337)	Çalışma durumu (0.0201)	Anadil (0.0665)	Çalışma durumu (0.0350)
Hane halkı refah düzeyi (0.0205)	Hane halkı refah düzeyi (0.0110)	Anadil (0.0299)	Medeni durum (0.0125)	Eğitim durumu (0.0555)	
Çalışma durumu (0.0030)	Yaş grubu (0.0069)	Yaş grubu (0.0109)	Eğitim durumu (0.0039)		
Yaş grubu (0.0016)	Yerleşim yeri (0.0045)	Çalışma durumu (0.0081)			
Bölge (0.0009)	Anadil (0.0012)	Bölge (0.0078)			

SONUÇ

Bu çalışmada, araştırma verileri kullanılarak Türkiye ve Almanya'daki kadınların ve Almanya'daki Türkiye doğumlu göçmen kadınların⁵ iş-aile yaşamı rollerine ilişkin tutumlarını ve bunların belli bir dönemde nasıl değiştiğini, farklı tutumlara sahip kadınların profillerinin nasıl farklılaştığını ve bu profillerin hangi değişkenlerle açıklandığını bir veri madenciliği yöntemi olan karar ağaçları ile belirlenmiştir.

Türkiye'de ve Almanya'da eşitlikçi tutuma sahip kadınların oranı 2005-2013 yılları arasında araştırma tarihlerinin kapsadığı ilgili yıllarda artış göstermiştir. Eşitlikçi tutuma sahip kadın oranları, Türkiye ve Almanya arasında doğrudan karşılaştırılamasa da Türkiye'de seçilmiş tutum sorularında oranların oldukça yüksek olduğu söylenebilir. Almanya özelinde, yerli nüfus ve Türkiye doğumlu göçmen kadınlar karşılaştırıldığında göçmenlerin eşitlikçi olmayan tutumlara daha çok sahip olduğu görülmüştür. Örneğin GGS ikinci dalgada eşitlikçi kadın oranı yerli nüfusta %61 düzeyindeyken göçmenler arasında bu oran sadece %26'dır.

Karar ağacı modellerine göre eşitlikçi ve eşitlikçi olmayan kadınların profilleri altı farklı araştırma verisi için ortaya konmuştur. Bu modellere göre TNSA verilerinde eşitlikçi olma durumunu açıklayan öznitelikler daha fazladır, başka bir deyişle profiller daha detaylıdır ve karar ağacı modellerindeki yaprak sayısı daha fazladır. Çoğu modelde kadının eğitim düzeyi önemli bir öznitelik olarak ortaya çıkmıştır. Hane halkı refah düzeyi, bölge, yerleşim yeri gibi bireyden ziyade hane veya topluluk düzeyindeki değişkenler ise, Türkiye modellerinde önemli değişkenler arasında görülmüştür. Almanya modellerinde sadece birinci dalga GGS yerli Almanya nüfusu için bölge değişkeni önemli çıkmıştır. Bu da Almanya modellerinde kadının eşitlikçi olma durumunu belirleyen öznitelikler arasında hane veya topluluk düzeyindeki değişkenlerden daha çok bireysel değişkenlerin etkili olduğunu göstermektedir.

Çalışmanın diğer önemli bir amacı göçün iş aile yaşamı rollerine dair tutumları nasıl etkilediğini analiz etmektir. GGS verileriyle yapılan analizlerde göçmenlerin tutum analizleri ve uyumlarını çalışan sosyoloji yazınındaki kültürel ve kavramsal etkiler, dönüşümler ve dönüm noktaları ve uyum stratejileri (Aslan vd., 2020) yaklaşımlarını incelemek hedeflenmiştir. Almanya'daki Türkiye doğumlu göçmen kadınların analiz edildiği modellerde kullanılan çocuklukta yaşanan ülke ve Almanya'da geçirilen süre değişkenleriyle bu yaklaşımlar ele alınmıştır. Ancak bu iki değişken hiçbir modelde önemli değişkenler olarak belirlenmemiştir. Önemli olarak ortaya çıkan tek göç değişkeni Almanya verisinde "anadil" değişkenidir.

⁵ 15-49 yaş arası en az bir kez evlenmiş kadınlar

Anadilin Almanca olması eşitlikçi tutumlara sahip olmakla ilişkilidir. Göçmen kadın grubunda eşitlikçi olmayı belirleyen en önemli faktör ise çalışma durumudur. Her iki dalga araştırmada da önemli olan kadının çalışma durumu, eşitlikçi tutumları benimsemeye en önemli faktördür. Birinci dalga araştırmada çalışma durumuna ek olarak medeni durum ve eğitim durumu da etkilidir.

Sonuçlar Almanya'daki yerli kadın nüfusu ve Türkiye doğumlu göçmen kadın nüfusunun tutum olarak farklılaştığını ve göçmenlerin tutumlarının en önemli belirleyenin çalışma durumu olduğunu göstermektedir. Bu beklenen bir bulgudur ve politik çıkarımları vardır. Kadın göçmenin çalışıyor olması iş aile yaşam rollerine ilişkin tutumlarını eşitlikçi olması yönünde etkilerken, kadının çocukluğunu Almanya'da geçirip geçirmediğinin veya Almanya'da geçirdiği sürenin tutumlarda belirleyici bir önemi yoktur. Dolayısıyla göçmen kadınların istihdamı, iş-aile yaşam rollerine dair tutumlarının eşitlikçi olarak değişmesini sağlayacak en önemli politika aracıdır.

Göçmen kadının çalışma durumu, medeni durum ve eğitim durumu gibi göçle ilintili olabilen ancak daha çok beşerî sermaye ile ilgili değişkenler tutumlarını belirlemektedir. Yine de yazında da geçtiği gibi (bkz. Breidal ve Larsen, 2016; Kitterød ve Nadim, 2020; Norris ve Inglehart, 2013) göçmenler gittikleri toplumdaki görüşlere tedrici olarak da olsa uyum sağlamaktadırlar. Uyum ikinci jenerasyon göçmenlerde daha da yüksek düzeydedir (Kitterød ve Nadim, 2020). Dolayısıyla tutumların uyumu göçün ve göçle ilgili değişkenlerin bir sonucu olsa da bu etkilerin çalışma durumu, eğitim gibi kişiye özgü beşerî sermaye değişkenleri ile doğrudan aktarıldığını söylemek mümkündür. Örneğin, göç edilen süre arttıkça iş bulma olasılığı artacak; kadın çalıştığında ise tutumlar daha eşitlikçi olarak değişebilecektir. Diğer bir ifadeyle, göç ve göçle ilgili değişkenler modellerimizde bulunan anlamlı değişkenleri etkiliyor olabilirler. Bu durumda çalışma durumu aracı değişken olarak tutum profilini belirliyor olabilir.

Ayrıca iş aile yaşamı toplumsal cinsiyet rollerine yönelik eşitlikçi tutumlara sahip kadınlar daha yüksek oranda çalışıyor olabilirler. Bu çalışma tutum-çalışma ilişkisinin yönünü değil, aralarındaki koşullu birliktelikleri ortaya koymaktadır. İlerideki çalışmalar, değişkenler arasındaki ilişkiler üzerine yaşam seyri yaklaşımı ile yaklaşarak bu mekanizmalara ışık tutmalıdır.

Bu çalışmada sınırlılıklar da mevcuttur. En önemli sınırlılık Türkiye (TNSA) ve Almanya (GGS) veri setlerinde mevcut olan iş-aile rollerine yönelik tutum sorularındaki farklılıklardır. Bu farklılıklar nedeniyle Türkiye'deki ve Almanya'daki kadınlar arasında eşitlikçi tutum sahibi kadın oranında düzey karşılaştırması yapılamamıştır. Ancak veri setleri el verdiği ölçüde benzer tutum soruları seçilmiştir. İkinci

sınırlılık, 2008 TNSA'nın yapısı gereği analizlerin sadece en az bir kez evlenmiş 15-49 yaş arasındaki kadınları kapsamaktadır. Bu durum, veride hiç evlenmemiş kadınların daha çok olduğu genç yaştaki kadınların genel profillerinden farklı bir kompozisyona sahip olmasına neden olmuş olabilir. Örneğin 15-19 yaş grubunda evlenmiş kadınların 15-19 yaş grubu tüm kadınlara göre daha az eşitlikçi tutumlara sahip olduğu varsayılabılır. Bu nedenle, yaşı büyük kadınların tutumları daha eşitlikçi olarak bulunmuş olabilir. Yaş grubu değişkenini yorumlarken, bu durumu göz önüne almak gerekmektedir. Çalışmanın son sınırlılığı ise verinin kapsamı nedeniyle erkek nüfusun tutumlarının analiz edilememesi olmuştur. Özellikle göç ve tutum değişikliği üzerine yazındaki yaklaşımların tartışmasında önemli bir göçmen grubu dışarıda bırakılmıştır.

Gelecekteki çalışmaların incelenen nüfus grubunu genişleterek tutum ve tutum değişiklikleri ve bunların göç ile ilintilerini ele alan çalışmalar olması önerilmektedir. İlerideki çalışmalarda, yöntemsel olarak nedensellik ya da ilişkinin yönü ve ardılığının göz önüne alındığı modeller geliştirilerek, tutumların bağımlı ya da çıktı değişkeni olarak göz önüne alınması önerilmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Yazarlar çalışmanın tümüne eşit katkıda bulunmuştur. Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma Hacettepe Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından Proje No: SÇP-2020-18179 desteklenmiştir.

KAYNAKÇA

- Akçınar, B. (2018). Gender role attitudes and its determinants for women in Turkey. G. Taşkıran ve E. Geçgin (Editörler), *Current Debates in Gender and Cultural Studies* içinde (s. 37-47). İstanbul: IJOPEC Publication
- Aslan, P., Wikström, E., Ahmadi, N., & Sjöberg, S. (2020). Kids' in between? Views on work, gender, and family arrangements among men and women of migrant descent in Sweden. *Community, Work & Family*. doi: 10.1080/13668803.2020.1734537
- Attewell, P., Monaghan, D., & Kwong, D. (2015). *Data mining for the social sciences: An introduction*. California: University of California Press.
- Boehnke, M. (2011). Gender role attitudes around the globe: Egalitarian vs. traditional views. *Asian Journal of Social Science*, 39(1), 57-74. doi: 156853111X554438.

- Bolzendahl, C. I., & Myers, D. J. (2004). Feminist attitudes and support for gender equality: Opinion change in women and men, 1974-1998. *Social Forces*, 84(2), 759-790.
- Bonnot, V., & Croizet, J.C. (2007). Stereotype internalization and women's math performance: The role of interference in working memory. *Journal of Experimental Social Psychology*, 43(6), 857-866.
- Braun, M., & Scott, J. (2009). Changing public views of gender roles in seven nations, 1988–2002. M. Haller, R. Jowell ve T.W. Smith (Editörler). *The International Social Survey Programme 1984–2009: Charting the globe* içinde (s. 358-377). Oxford: Routledge.
- Büyükarıkan, U. (2020) Finansal performansla etki eden finansal değişkenlerin çaid karar ağacıyla belirlenmesi: Tekstil sektörü örneği. *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi*, 5(1), 1-10.
- Cassidy, M. L., & Warren, B. O. (1996). Family employment status and gender role attitudes: a comparison of women and men college graduates. *Gender and Society*, 10(3), 312–329.
- Chien, C. F., & Chen, L. F. (2008). Data mining to improve personnel selection and enhance human capital: A case study in high-technology industry. *Expert Systems with Applications*, 34(1), 280-290.
- Çiçek, B., & Çopur, Z. (2018). Bireylerin kadınların çalışmasına ve toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin tutumları. *International Journal of Eurasian Education and Culture*, 3(4), 1-21.
- Çifçi, S., Saka, G., & Akın, A. (2022). Toplumsal cinsiyet algısı ve etkileyen faktörler: Mardin örneği. *Turkish Journal of Public Health*, 20(1), 1-13. doi: 10.20518/tjph.944284.
- Cotter, D., Hermsen, J.M., & Vanneman, R. (2011). The end of the gender revolution? Gender role attitudes from 1977 to 2008. *American Journal of Sociology*, 117(1): 259–289. doi:10.1086/658853
- Davis, S. N., & Greenstein, T. N. (2009). Gender ideology: Components, predictors, and consequences. *Annual Review of Sociology*, 35(1), 87-105.
- Er, O. (2016). *Yapay Sinir Ağları, Lojistik Regresyon ve Karar Ağaçları Uygulamaları ile Kariyer Başarısı Tahmini: Akademisyenler Üzerine Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Fortin, N.M. (2005). Gender role attitudes and the labour-market outcomes of women across OECD countries. *Oxford Review of Economic Policy*, 21(3), 416–438. doi: 10.1093/oxrep/gri024
- Gauthier, A. H., Cabaço, S. L. F., & Emery, T. (2018). Generations and gender survey study profile. *Longitudinal and Life Course Studies*, 9(4), 456-465. doi: 10.14301/llcs.v9i4.500
- Generations and Gender Programme (GGP) (2019a): *Generations and Gender Survey (GGS) - Wave 1*. DANS. <https://doi.org/10.17026/dans-z5z-xn8g>.
- Generations and Gender Programme (GGP) (2019b): *Generations and Gender Survey (GGS) - Wave 2*. DANS. <https://doi.org/10.17026/dans-xm6-a262>.

- Gornick, J.C., & Meyers, M.K. (2008). Creating gender egalitarian societies: An agenda for reform. *Politics and Society*, 36(3): 313–349. doi:10.1177/0032329208320562.
- Hoffman, L. W. (1989). Effects of maternal employment in the two-parent family. *American Psychologist*, 44, 283-292.
- Hothorn, T., Hornik, K., & Zeileis, A. (2006). Unbiased recursive partitioning: A conditional inference framework. *Journal of Computational and Graphical Statistics*, 15(3): 651-674.
- Karasu, F., Göllüce, A., Güvenç, E., & Çelik, S. (2017). Üniversite öğrencilerinin toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin tutumları. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 8(1). doi: 10.22312/sdusbed.303098.
- Kitterød, R.H., & Nadim, M. (2020). Embracing gender equality: Gender-role attitudes among second-generation immigrants in Norway. *Demographic Research*, 42, 411-440.
- Kuzgun, Y., & Sevim, S. A. (2004). Kadınların çalışmasına karşı tutum ve dini yönelim arasındaki ilişki. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 37(1), 14-27.
- Ma, H., & Qin, M. (2009). Research method of customer churn crisis based on decision tree. *2009 International Conference on Management and Service Science*, Beijing, Çin, 20-22 Eylül 2009. s. 1-4. doi: 10.1109/ICMSS.2009.5305403.
- Norris, P., & Inglehart, R.F. (2012). Muslim integration into Western cultures: Between origins and destinations. *Political Studies*, 60(2): 228–251. doi:10.1111/j.1467-9248.2012.00951.x.
- Pereira, R. T., & Zambrano, J. C. (2017). Application of decision trees for detection of student dropout profiles. *2017 16th IEEE international conference on machine learning and applications (ICMLA)* (s. 528-531). IEEE.
- Pfau-Effinger, B. (1999). The modernization of family and motherhood in Western Europe. R. Crompton (Ed.). *Restructuring gender relations and employment: The decline of the male breadwinner* içinde (s. 60–79). Oxford: Oxford University Press.
- Powell, B., & Steelman, L. C. (1982). Testing an undertested comparison: Maternal effects on sons' and daughters' attitudes toward women in the labor force. *Journal of Marriage and the Family*, 44, 349-355.
- Quliyeva, S. (2012). *Kadının çalışmasına yönelik tutumlar Azerbaycan-Türkiye karşılaştırması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Schmader, T., Johns, M., & Barquissau, M. (2004). The costs of accepting gender differences: The role of stereotype endorsement in women's experience in the math domain. *Sex Roles*, 50, 835–850.
- Sönmez, B., & Adiller, S. (2015). Kadınların çalışmalarına yönelik tutumlar: Türkiye ve Makedonya örnekleminin karşılaştırılması. *Nesne Psikoloji Dergisi*, 3(6), 1-27. doi: 10.7816/nesne-03-06-01.

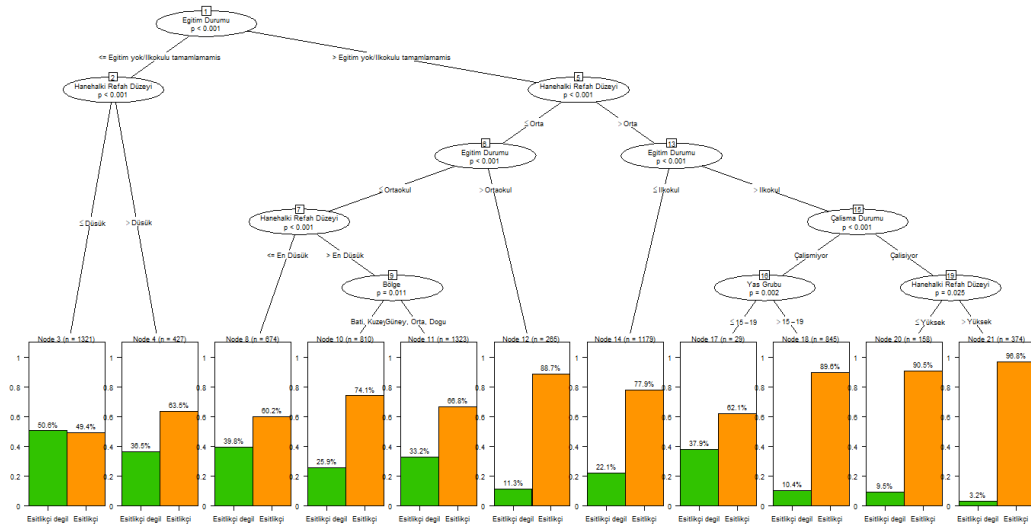
- Şehribanoğlu, S., & Diler, S. (2018). 2013 yılı yaşam memnuniyeti araştırmasının C&RT ve CHAID algoritmaları ile incelenmesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(67), 132-141.
- Thornton, A., Duane, F.A., & Camburn, D. (1983). Causes and consequences of sex-role attitudes and attitude change. *American Sociological Review*, 48, 211-227.
- Toygar, Ş.A., Kırloğlu, M., & Kara, D. (2020). Akademisyenlerin kadınların çalışmasına yönelik tutumlarının değerlendirilmesi: Konya ili örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (73), 145-155. doi: 10.17755/esosder.471479.
- Thornton, A., & Freedman, D. (1979). Changes in the sex role attitudes of women, 1962-1977: Evidence from a panel study. *American Sociological Review*, 44, 831-842.
- Vella, F. (1994). *gender roles and human capital investment: The relationship between traditional attitudes and female labour market performance*. London: Blackwell.
- Vidal, S., & Lersch, P.M. (2019). Changes in gender role attitudes following couples' residential relocations. *Demographic Research*, 40(39), 1111-1152.
- Waters, D. (2011). *Quantitative methods for business*. Hampshire: Pearson.
- Yorimitsu, M. (1985). A review on the determinants of migration. *Hitotsubashi Journal of Social Studies*, 17(1), 17-27.

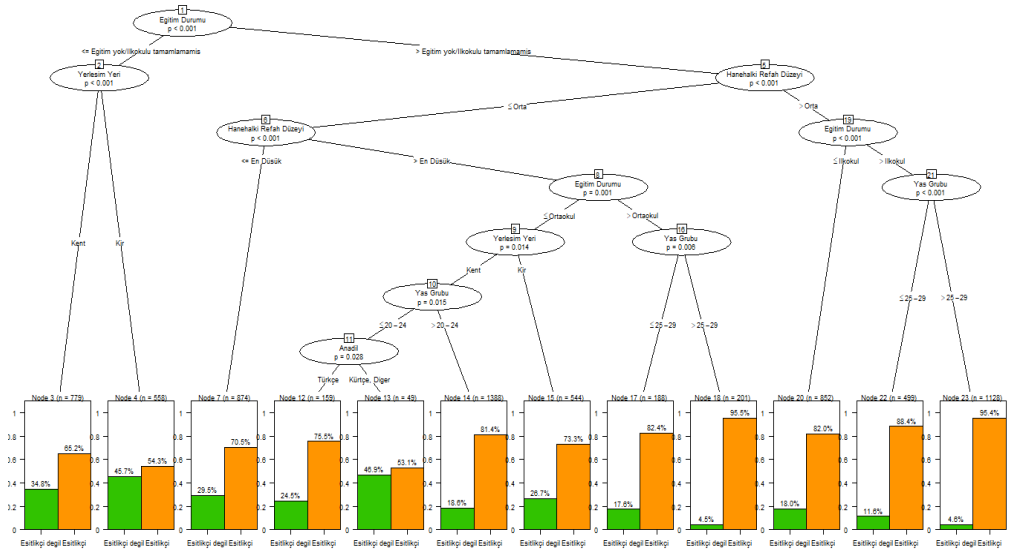
Karar Ağaçları İle Türkiye-Almanya Ekseninde Kadınların İş-Aile Rollerine İlişkin Tutumlarının İncelenmesi

EKLER

Şekil Ek 1: Koşullu çıkarım ağaçları (KÇA) algoritmasına ait karar ağacı modeli: 2008 TNSA

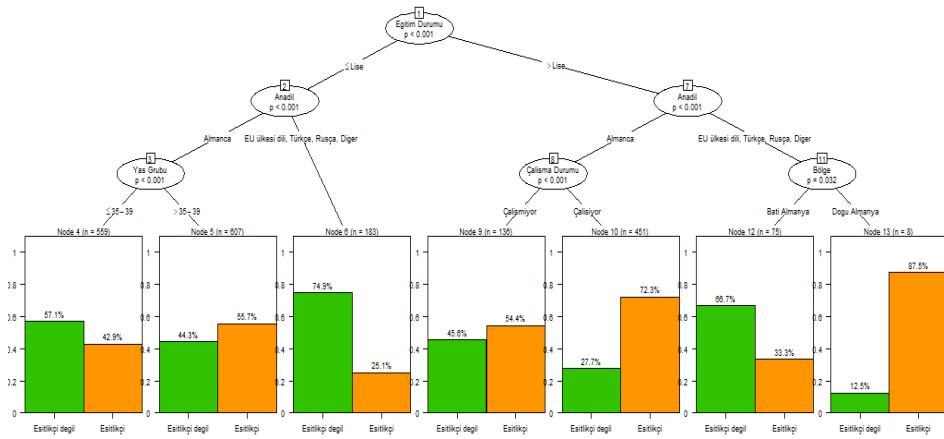

Şekil Ek 2: Koşullu çıkarım ağaçları (KÇA) algoritmasına ait karar ağacı modeli: 2013 TNSA

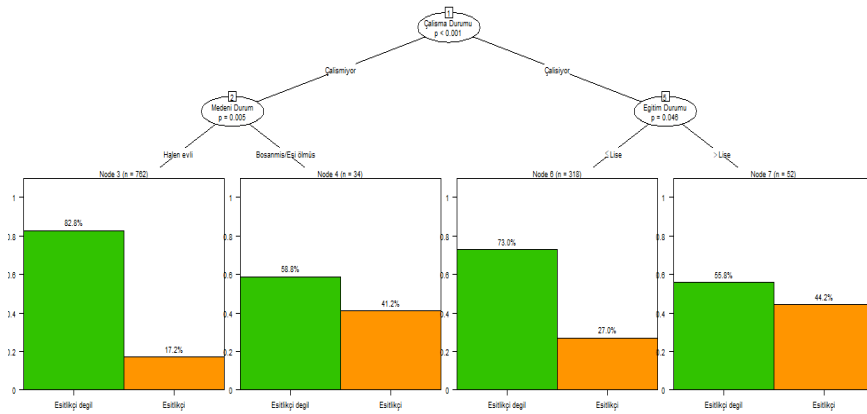

Şekil Ek 3: Koşullu çıkarım ağaçları (KÇA) algoritmasına ait karar ağacı modeli: GGS Almanya birinci dalga

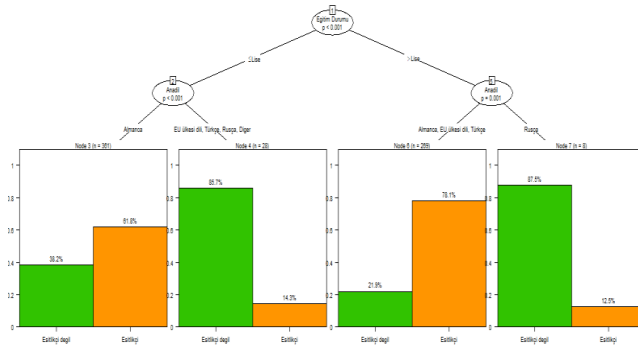
Şekil Ek 4: Koşullu çıkarım ağaçları (KÇA) algoritmasına ait karar ağacı modeli: GGS birinci dalga, Türkiye doğumlu göçmenler

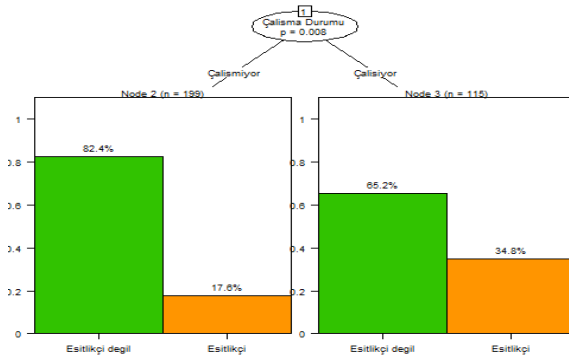

Karar Ağaçları İle Türkiye-Almanya Ekseninde Kadınların İş-Aile Rollerine İlişkin Tutumlarının İncelenmesi

Şekil Ek 5: Koşullu çıkarım ağaçları (KÇA) algoritmasına ait karar ağacı modeli: GGS Almanya ikinci dalga

Şekil Ek 6: Koşullu çıkarım ağaçları (KÇA) algoritmasına ait karar ağacı modeli: GGS ikinci dalga, Türkiye doğumlu göçmenler

Tablo Ek 1: Kadınların temel özelliklere göre yüzde dağılımı, Türkiye 2008 ve 2013

	2008-TNSA	2013-TNSA
Yaş grubu		
15-19	2.5	1.6
20-24	11.3	9.0
25-29	18.3	17.1
30-34	18.6	20.6

35-39	18.0	20.4
40-44	16.2	17.2
45-49	15.1	14.1
Bölge		
Batı	43.9	43.3
Güney	12.1	13.0
Orta	22.0	21.0
Kuzey	6.4	6.6
Doğu	15.5	16.1
Yerleşim yeri		
Kent	75.8	80.6
Kır	24.2	19.4
Hane halkı refah düzeyi		
En düşük	15.6	15.4
Düşük	19.3	19.7
Orta	21.1	21.0
Yüksek	21.9	21.3
En yüksek	22.2	22.7
Medeni durum		
Halen evli	94.5	94.2
Boşanmış/ayrı yaşıyor/eşi ölmüş	5.5	5.8
Eğitim durumu		
Eğitimi yok/ilkokulu tamamlamamış	18.3	15.0
İlkokul	51.9	44.5
Ortaokul	8.7	14.0
Lise veya üzeri	21.1	26.5
Anadil		
Türkçe	82.6	81.1
Kürtçe	14.5	15.7
Diğer	2.9	3.2
Cevapsız		0.0
Annenin eğitim durumu		

Karar Ağaçları İle Türkiye-Almanya Ekseninde Kadınların İş-Aile Rollerine İlişkin Tutumlarının İncelenmesi

Eğitimi yok/ilkokulu tamamlamamış	67.0	59.5
İlkokul	27.9	32.5
Ortaokul veya üzeri	3.9	6.5
Cevapsız/Bilmiyor	1.3	1.5
Babanın eğitim durumu		
Eğitimi yok/ilkokulu tamamlamamış	32.3	26.9
İlkokul	49.9	51.2
Ortaokul veya üzeri	13.0	17.3
Cevapsız/Bilmiyor	4.8	4.5
Toplam canlı doğum sayısı		
0	9.3	9.8
1	20.0	19.9
2	32.1	35.6
3	18.4	19.1
4 veya üzeri	20.3	15.6
Çalışma durumu		
Çalışmıyor	69.3	68.2
Çalışıyor	30.7	31.8
Toplam	100.0	100.0
Toplam kadın sayısı (15-49 yaş evlenmiş)	7,405	7,063

Tablo Ek 2: Kadınların temel özelliklere göre yüzde dağılımı, Almanya (%)

	GGs 1. dalga		GGs 2. dalga	
	Almanya (2005)	Türkiye doğumlu göçmenler (2006)	Almanya (2008-2009)	Türkiye doğumlu göçmenler (2009-2010)
Yaş grubu*				
19-24	3.2	11.4	..	..
25-29**	9.2	17.9	10.2	18.0
30-34	16.3	24.8	15.8	22.2
35-39	23.6	19.7	21.5	24.5
40-44	25.2	15.5	25.6	16.6
45-49	22.5	10.7	26.9	14.9
Bölge				
Batı Almanya	83.8	99.0	83.7	99.3
Doğu Almanya	16.2	1.0	16.3	0.7
Yerleşim yeri				
≥50,000 kişi	72.3	94.3	69.2	95.4
<50,000 kişi	27.7	5.7	30.8	4.6
Aylık hane halkı ortalama geliri				
<1000 Euro	4.4	13.5	3.9	8.7
1000-1999 Euro	21.6	37.5	18.9	34.8
2000-2999 Euro	18.5	15.4	18.7	18.2
2500-4999 Euro	32.7	11.9	32.2	19.9
5000+ Euro	6.1	0.4	7.3	0.8
Cevapsız/Uygun değil	16.7	21.2	19.0	17.5
Medeni durum				
Halen evli	91.7	94.2	93.7	94.2
Boşanmış/ayrı yaşıyor/eşi ölmüş	8.3	5.8	6.3	5.8
Eğitim durumu				

Karar Ağaçları İle Türkiye-Almanya Ekseninde Kadınların İş-Aile Rollerine İlişkin Tutumlarının İncelenmesi

İlkokul	0.8	24.1	1.7	21.1
Ortaokul	13.0	43.2	11.2	40.5
Lise	56.2	21.7	53.8	23.3
Lise üzeri	28.6	5.8	32.9	6.1
Diğer				9.1
Cevapsız/Uygun değil	1.4	5.3	0.5	
Anadil				
Almanca	85.1	17.5	88.7	19.4
EU ülkesi dili	6.9		3.9	
Türkçe	2.0	81.0	2.1	78.6
Rusça	4.4	0.2	4.5	0.4
Diğer	1.6	1.3	0.8	1.6
Annenin eğitim durumu				
İlkokul	6.4	54.1	3.9	53.5
Ortaokul	34.4	31.8	31.2	31.3
Lise	47.6	4.7	52.6	2.5
Lise üzeri	8.8	0.5	10.6	1.6
Diğer	0.5	5.0		7.1
Cevapsız/Uygun değil	2.3	3.9	1.7	3.9
Babanın eğitim durumu				
İlkokul	2.7	36.7	1.8	34.0
Ortaokul	13.8	33.9	15.1	31.4
Lise	55.4	13.2	52.2	14.1
Lise üzeri	19.5	4.0	21.8	5.6
Diğer	0.6	5.4	0.2	7.9
Cevapsız/Uygun değil	8.0	6.8	8.9	6.9
Toplam canlı doğum sayısı				
0	18.8	11.2	7.3	8.2

1	30.6	21.9	24.6	12.6
2	35.6	37.2	44.4	42.8
3	11.1	20.2	16.8	25.3
4 veya üzeri	4.0	9.5	6.8	11.1
Çalışma durumu				
Çalışmıyor	31.2	66.3	32.5	60.7
Çalışıyor	68.8	33.7	67.5	39.3
Çocuklukta yaşanılan yer				
Almanya		32.8		42.9
Başka ülke		66.9		56.9
Cevapsız		0.3		0.2
Almanya'da geçirilen süre (yıl)				
0-2 yıl		3.1		..
3-6 yıl		10.7		4.8
7-14 yıl		20.1		22.4
15+ yıl		47.9		53.1
Almanya doğumlu		17.4		19.0
Cevapsız		0.7		0.6
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0
Toplam kadın sayısı (15-49 yaş evlenmiş)				
	1,753	1,044	542	247

*Türkiye alt örneklemini 2. dalgada cevapsız kategori dışarıda bırakıldığı için toplam 100'ü vermemektedir.

**İkinci dalga Almanya için 24-29, Türkiye alt örneklemini için 22-29'dur.

SAĞLIK KURUMLARINDA İŞ ARKADAŞLARININ SOSYAL KAYTARMA İLE BİREYİN KAYTARMA DAVRANIŞI ARASINDAKİ İLİŞKİDE İŞ TATMİNİ VE ÖRGÜTSEL BAĞLILIĞIN ARACI ETKİSİNİN İNCELENMESİ*

Anı Hande METE¹, Özgür UĞURLUOĞLU²

Öz

Bu çalışmanın amacı sağlık kurumlarında sosyal kaytarma davranışının önemini ortaya koyulması ve bireyin kendi sosyal kaytarması ile iş arkadaşlarının sosyal kaytarması arasındaki ilişkide iş tatmini ve örgütsel bağlılığın aracı rolünün incelenmesidir. Araştırma örneklemini, Ankara'da bir üniversite hastanesinde görev yapan 336 sağlık çalışanıdır. Araştırmada veri toplama aracı olarak anket formu kullanılmıştır. Veriler, IBM SPSS 21.0 kullanılarak analiz edilmiştir. İş arkadaşlarının sosyal kaytarma davranışı ile bireyin kendi sosyal kaytarma davranışı arasındaki ilişki iş tatmini ve örgütsel bağlılığın aracılık rolünün belirlenmesi için hiyerarşik regresyon analizinden yararlanılmıştır. Analiz sonucunda, iş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının bireyin sosyal kaytarması üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisinin olduğu bulunmuştur. İş arkadaşlarının sosyal kaytarma davranışı ile bireyin kendi sosyal kaytarma davranışı arasındaki ilişkide iş tatmininin kısmi aracılık etkisinin olduğu, örgütsel bağlılığın ise herhangi bir aracılık etkisinin bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: : Sosyal Kaytarma, Örgütsel Bağlılık, İş Tatmini, Sağlık Kurumları

JEL Kodları: I00, M12, M14, J28

INVESTIGATION OF THE MEDIATING EFFECT OF JOB SATISFACTION AND ORGANIZATIONAL COMMITMENT ON THE RELATIONSHIP BETWEEN THE SOCIAL LOAFING OF COLLEAGUES AND THE LOAFING BEHAVIOR OF THE INDIVIDUAL IN HEALTH INSTITUTIONS

Abstract

The aim of this study is to reveal the importance of social loafing behavior in health institutions and to examine the mediating role of job satisfaction and organizational commitment in the relationship between the individual's own social loafing and the social loafing of his colleagues. The research sample is 336 healthcare professionals working in a university hospital in Ankara. A questionnaire was used as a data collection tool in the study, and the data obtained from healthcare professionals were analyzed using IBM SPSS 21.0. In the research, hierarchical regression analysis was used to reveal the relationship between the social loafing behavior of coworkers and the individual's own social loafing behavior in health workers and to determine whether job satisfaction and organizational commitment have a mediating role in this relationship. As a result of the analysis, it was determined that the social loafing of coworkers had a significant and positive effect on the social loafing of the individual, and that there was a partial mediation effect of job satisfaction in the relationship between the two variables, but it was concluded that organizational commitment did not have a mediating effect in this relationship.

Keywords: Social Loafing, Organizational Commitment, Job satisfaction, Health Institutions

JEL Codes: I00, M12, M14, J28

* Bu çalışma Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Özgür UĞURLUOĞLU danışmanlığında Anı Hande METE tarafından "Sağlık Kurumlarında Sosyal Kaytarma, İş Tatmini ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkilerin Değerlendirilmesi" başlığı ile tamamlanarak 24.06.2021 tarihinde savunulan Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

Bu çalışma için Hacettepe Üniversitesi Etik Kurulunun 05.11.2018 tarihli ve 35853172-755.02.06 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Araş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Cerrahpaşa Sağlık Bilimleri Fakültesi, anhande.mete@iuc.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4077-2895>

² Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İ.İ.B.F., ougurlu@hacettepe.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9453-9925>

GİRİŞ

Sağlık hizmetlerinin sunumunda yer alan sağlık çalışanları arasındaki iş paylaşımı; gerçekleştirilen işlerin yalnızca bir meslek grubu tarafından yürütülemeyeceğini ve sağlık kurumlarının disiplinler arası bir yapıdan oluştuğunu ortaya koymaktadır. Bu durum ise sağlık kurumlarının faaliyetlerini gerçekleştirebilmesi için ekip çalışmasına ihtiyaç duyduğunu göstermektedir (Leggat, 2007, s. 1). Ayrıca iyi bir ekip çalışması artık küresel olarak daha etkili ve hasta merkezli sağlık hizmeti sunabilmek için temel bir araç olarak kabul edilmektedir (Babiker ve diğerleri, 2014, s. 9). Bireylerin grup halindeki çalışmalarda iş yapmaktan geri durması ve görev almaktan kaçması olarak bilinen sosyal kaytarma, ekip çalışmalarında kişilerin performansını olumsuz etkileyen ve ekip çıktılarını zarar veren faktörlerdendir (Williams ve Karau, 1991, s. 571). Sağlık kurumlarında sunulan hizmetlerin insan hayatına dokunan özellikte olması nedeniyle sosyal kaytarmanın öncelikle ele alınması gereken bir konu olduğu düşünülmektedir.

İş tatmini ve örgütsel bağlılık kavramları, örgütsel pek çok kavramın oluşumunu ya da sonucunu etkileyen önemli faktörler olarak görülmektedir. Örneğin, bir kurumda çalışan bireylerin iş tatmin ve örgütsel bağlılık düzeylerinin yüksek olması, işe devamsızlık ve personel devir hızının yüksek olması gibi örgütsel sorunları azaltıcı bir etki yaratmaktadır (Locke, 1976, s. 1297). Buradan yola çıkarak iş tatmini ve örgütsel bağlılık düzeyi yüksek olan işgörenlerin diğerlerine göre sosyal kaytarma davranışı sergileme düzeylerinin daha düşük olacağı düşünülmektedir. Çalışma ortamlarında iş arkadaşlarının sosyal kaytarmasına maruz kalan bireylerin ise iş tatmin ve örgütsel bağlılık düzeylerinde azalma yaşanacağı böylelikle iş tatmininin ve örgütsel bağlılığın iş arkadaşlarının sosyal kaytarması ile bireyin kaytarması arasındaki ilişkide aracılık etkisi taşıyacağı beklenmektedir. Bu kapsamda sosyal kaytarma davranışının sağlık çalışanları açısından ele alınması bu çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Ayrıca sağlık kurumlarındaki performans ve sağlık çıktılarını etkileyen iş tatmini ve örgütsel bağlılık kavramlarının sosyal kaytarma ile ilişkisinin ortaya koyulması amaçlanmıştır.

Araştırma sonucunda elde edilen bulguların sağlık çalışanlarının sosyal kaytarma davranışı sergileme düzeyi konusunda bilgi vermesinin yanı sıra sağlık kurumları yöneticilerine sosyal kaytarma davranışına yol açan nedenleri saptama ve olumsuz sonuçlarını engelleme konusunda bakış açısı kazandıracığı düşünülmektedir. Ulusal ve uluslararası literatürde sosyal kaytarma davranışını farklı değişkenlerle ele alan çalışmalar bulunmasına rağmen bu konu ile ilgili sağlık sektöründe yapılan araştırma sayısı oldukça azdır. Aynı zamanda sağlık çalışanları üzerinde sosyal kaytarma davranışını, iş tatmini ve örgütsel bağlılık değişkenleriyle birlikte inceleyen bir araştırmaya ulusal ve uluslararası literatürde rastlanılmamış olup yapılacak olan bu çalışmanın literatürdeki boşluğa katkı sağlayacağı beklenmektedir.

LİTERATÜR

Sosyal Kaytarma

İşletmeler, genellikle takım çalışması ile faaliyetlerini gerçekleştirmektedir. Çünkü işletme departmanlarında ve departmanlar arasında görevler yerine getirilirken takım çalışmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle bireyler iş birliği içerisinde çalışırken ekip çıktılarının hangi faktörler tarafından etkilendiğini belirlemek önemlidir. Bireylerin motivasyon ve performansını etkileyen bu faktörler incelendiğinde, bireylerin ortaklaşa yaptığı işler bireysel olarak yaptığı işlerle karşılaştırıldığında bireyler, ortaklaşa yapılan işlerde genellikle daha az gayret gösterdiği yönde bulgulara ulaşıldığı görülmektedir. Bu durumu açıklamak için ise sosyal kaytarma (social loafing) kavramı kullanılmıştır (Karau ve Williams, 1993, s. 681).

Sosyal kaytarmanın temeli Ringelmann Etkisi'ne dayanmaktadır. Kolektif ortamda bulunan bireylerde bireysel çabaların azaldığını ilk kez rapor eden Ringelmann, 1880'li yıllarda, bir grup öğrenciden halat çekmesini istemiş ve öğrencilerin kuvvetlerini gözlemlemiştir. Öğrencilerden tek başlarına ve gruplar halinde aynı işlemi yapmaları istenmiştir. Ringelmann bu deneyin sonunda bireylerin dahil olduğu gruptaki kişi sayısı arttıkça bireyler tarafından uygulanan kuvvetin azaldığını gözlemlemiştir. Bireylerin birlikte çalıştığı grubun üye sayısı ile gösterdikleri çaba arasında ters yönlü bir ilişkinin olması "Ringelmann Etkisi" olarak bilinmektedir (Kravitz ve Martin, 1986, s. 938).

Sosyal kaytarma, önemli bilgi, beceri ve tecrübeye sahip olan çalışanların bir arada çalıştıkları grup üyelerine yardım etmekten bir fayda sağlayacaklarını düşünmeleri ve sorumluluklarındaki işi yapmak istememeleri olarak ifade edilmektedir (Williams, Harkins ve Latane, 1981, s. 310). Sosyal kaytarma kavramını ilk kez kullanan Latane, William ve Harkins (1979) bu kavramı, çalışanların performanslarında ve verimliliklerinde azalmaya neden olduğu için "rahatsızlık/hastalık" olarak; bir grup olduğunda ortaya çıkması nedeniyle de "sosyal" olarak tanımlamışlardır. Ayrıca rol ve sorumlulukların bireyler arasında paylaşılması grupların doğasında olan bir özellik olarak görüldüğünden, bazı araştırmacılar tarafından sosyal kaytarma kavramı, daha tarafsız bir terim olan "sorumluluk yayılımı" olarak da ifade edilmektedir (Henriksen ve Dayton, 2006, s. 1546).

Sosyal kaytarma davranışı, kişilerin yapmaktan sorumlu oldukları görevler konusunda kendilerini yetersiz ve yeteneksiz hissetmeleri nedeniyle ortaya çıkabileceği gibi yaptıkları işin takdir görmeyeceğini düşünmeleri sebebiyle de ortaya çıkabilmektedir (Webb,1997, s. 208). Bu açıdan bakıldığında sosyal

kaytarma, ekip üyelerinin bilinçli bir şekilde işten kaçınma eğiliminde bulunmaları nedeniyle “süreç kaybı” olarak değerlendirilmektedir (Kerr ve Tindale, 2004, s. 625). Bir diğer anlayışa göre bireylerde sosyal kaytarma davranışının görev belirsizliğinden kaynaklandığı düşünülmektedir (Liden, Wayne, Jaworski ve Bennett, 2004, s. 299).

Sosyal kaytarma, birçok meslekte ve her iki cinsiyette de görülen yaygın bir fenomen olarak görülmektedir (Karau ve Williams, 1993, s. 682). Sosyal kaytarmanın görüldüğü ekip çalışmalarında bireyler bedavacı ve safdil şeklinde iki farklı rol üstlenmektedirler. Bedavacı bireyler, grupta kendilerine verilen işleri yerine getirmek için çaba göstermemelerine rağmen gruptaki çaba harcayan bireylerle (safdil) aynı çıktıya ulaşmakta ve aynı ödülü (ücret, ikramiye) almaktadır. Bu yönü ile sosyal kaytarma davranışı, eldeki kaynakların verimli bir şekilde kullanılmaması nedeniyle bir ekonomi sorunu olarak görülmektedir (Pabico, Hermocilla, Galang ve De Sagun, 2008, s. 25).

Sağlık Kurumlarında Sosyal Kaytarma ve Önemi

Gruplar ve iş yeri ortamlarında sıklıkla karşılaşılan bir sorun olarak ortaya çıkan sosyal kaytarma, söz konusu insan sağlığı olduğunda dikkatle incelenmesi gereken bir konu haline almaktadır (Gök ve Koca, 2016, s. 356). Sağlık hizmetlerinin sunumunda yer alan sağlık çalışanları arasındaki iş paylaşımı; gerçekleştirilen işlerin yalnızca bir meslek grubu tarafından yürütülemeyeceğini ve disiplinler arası bir yapıdan meydana geldiğini ortaya koymaktadır. Bu durum ise sağlık kurumlarının ekip çalışmasına ihtiyaç duyduğunu göstermektedir (Leggat, 2007, s. 1-10). Amerika’da birinci basamak sağlık kurumlarının %60’ında etkili, verimli ve kaliteli bir sağlık hizmeti sunmak amacıyla gerekli olan uyumun oluşturulması noktasında “ekip temelli modeller” tercih edilmektedir. Ayrıca çok sayıda ülkede bu oran yaklaşık %100’ü bulmaktadır (Valentine, Nembhard ve Edmondson, 2012, s. 16).

İyi ve etkili bir ekip çalışması, çalışanların iş tatminini, hastaların bakım hizmetinin kalitesini ve hasta memnuniyetini artırabilmekte, sağlık kurumlarındaki yatış süresini ve maliyetleri azaltabilmektedir. Örneğin, profesyonel çeşitlilik sayesinde iyileştirilmiş sağlık çıktılarına ulaşılmakta ve tıbbi hatalarda azalma sağlanabilmektedir (WHO, 2012, s. 3). Fakat sağlık çalışanları arasında uyum, iş birliği ve sinerji oluşmaması durumunda yapılan işler başarısızlıkla sonuçlanabilmektedir. Ayrıca bireylerin grup halindeki çalışmalarda iş yapmaktan geri durması ve görev almaktan kaçması olarak bilinen sosyal kaytarma, ekip çalışmalarında kişilerin performansını olumsuz etkileyen ve ekip çıktılarına zarar veren faktörlerden biri olarak görülmektedir (Williams ve Karau, 1991, s. 571). Sosyal kaytarma davranışının sergilendiği ekiplerde etkili bir ekip çalışmasından söz etmek pek mümkün değildir. Sağlık sektöründe sosyal kaytarma davranışının varlığı ekip çalışmalarına zarar vermektedir. Bunun sonucunda, tanı ve tedavi işlemlerinde

gecikme yaşanmakta, tıbbi hatalar artmaktadır. Bu gelişmeler, hizmetin kalitesini düşürmekte, hasta güvenliğini tehdit etmekte ve hayati sonuçlara yol açabilmektedir. (Jones, 2006, s. 19).

Sonuç olarak; sağlık kurumlarında sunulan hizmetlerin ekip çalışması gerektirmesi ve insan hayatına dokunan özellikte olması nedeniyle sosyal kaytarmanın öncelikle ele alınması gereken bir konu olduğu düşünülmektedir. Sağlık kurumlarındaki hizmet sunum sürecinin her aşamasında ekip çalışmasının gerekli olduğu varsayımı altında; sosyal kaytarmanın olumsuz etkilerinden arındırılmış bir ekip çalışmasıyla hastalara daha etkili ve kaliteli hizmetler sunabilmek, hasta güvenliğini sağlayabilmek mümkün görülmektedir.

Sosyal Kaytarma ile Örgütsel Bağlılık ve İş Tatmini İlişkisi

Örgütsel bağlılık ve sosyal kaytarma ile iş tatmini ve sosyal kaytarma değişkenleri arasındaki ilişkiyi “Sosyal Mübadele Teorisi” ile açıklamak mümkündür. Sosyal Mübadele Teorisi’nin temeli; tarafların ödüllendirici olacağı beklentisi ile ilişki içine girip bu ilişkileri sürdürdüğü varsayımına dayanmaktadır. Bireyler, başkaları tarafından imrenilmek, arkadaşlık elde etmek ve saygınlık kazanmak gibi amaçlarla ilişki kurmaktadır. (Lambe, Wittmann ve Spekman, 2001, s. 13). Bu ilişkiler, bireylerin birbirlerine yardım etmeleri ve iyilik yapmaları üzerine kurulabilmektedir. Bireyler, yardım ettikleri ya da iyilik yaptıkları kişilerden kendisine iyilik yapılması gerektiğini düşünmekte ve beklemektedir. İlişkilerin sürekliliği için beklentilerin karşılıklı olarak karşılanması gerekmektedir. Bu beklentiler karşılıklı olarak karşılandığı müddetçe ilişki sürekliliğini korumaktadır (Köksal, 2012, s. 5).

Sosyal mübadele ilişkisi açısından çalışanlar, çalıştıkları kurumun sağladığı imkanlar (ücret, çalışma koşulları, sosyal olanaklar vb.) ve iş ortamında kurmuş oldukları sosyal ilişkiler ölçüsünde, çalıştıkları kuruma bağlılık duymakta ve iş tatmin düzeyleri yükselmekte ve işlerini istekle yapan çalışanlar örgüt çıktısına başarılı bir şekilde katkı sağlamaktadır. Başka bir anlatımla iş görenin ve örgütün beklentileri birlikte karşılandığında sosyal mübadele ilişkisi oluşmaktadır. Sosyal mübadele ilişkisinin bozulması, iş görenin örgütsel bağlılığını ve iş tatminini etkilemektedir (Bolat, Bolat ve Seymen, 2009, s. 219).

Bireylerin sosyal kaytarma davranışlarındaki değişimler, Sosyal Mübadele Teorisi kapsamında açıklanabilmektedir. Şeşen ve Kahraman (2014), bireyler (çalışan-çalışan, çalışan- yönetici) arasındaki mübadele ile bireylerin kaytarma davranışları arasında ters yönde bir ilişkinin olduğunu ifade etmektedir. Bu kapsamda bireyler arasındaki mübadele ilişkisi bozulduğunda bireyler daha fazla kaytarmaya

yönelmektedir. Bu bağlamda sosyal mübadele ilişkisinin bozulması sonucunda, çalıştığı kuruma olan bağlılığı azalan birey, kendisi de diğer çalışanlara ya da yöneticilere dolayısıyla örgüte bir tepki olarak sosyal kaytarma davranışını tercih edebilmektedir.

Sosyal kaytarma kavramı; “değerlendirme potansiyeli” anlamına gelen grup içindeki bireylerin çıktıya sağladıkları katkının ayırt edilebilir olma durumu ve değerlendirilebilir ölçüsü ile de açıklanabilmektedir. Literatürde grup içinde değerlendirme yapma davranışının veya ayırt edilebilirliğin azalmasının sosyal kaytarma davranışına sebep olduğunu ileri sürülmüştür (Suleiman, 2008, s. 295). Bu kapsamda grup içinde yöneticileri tarafından yeteri kadar eşit ve adil değerlendirmedeğini ve işe harcadığı çabanın ayırt edilmediğini gören çalışanların kuruma yönelik bağlılığı ve iş tatmini azalmaktadır. Ayrıca kolektif ortamlardaki düşük motivasyon ve çabayı Beklenti-Değer Teorisi çerçevesinde açıklanmaktadır. Motivasyonun çalışanların sergiledikleri tutum ve davranışlar sonucunda alacakları çıktı ile ilgili beklentilerden kaynaklandığını ileri sürülmektedir (Shepperd, 1993, s. 76). Diğer bir ifadeyle örgüt çıktısına katkıda bulunan her çalışan, harcadığı çabanın karşılığında örgüt tarafından ödüllendirilmeyi bekler. Örgüt üyelerinin beklentileri karşılandıkça, örgüt üyeleri, sosyal kaytarma davranışı eğiliminde bulunmadan işiyle ilgili sorumluluklarını yerine getirebilir. Örgüt ile çalışan arasındaki karşılıklı ilişki göz önüne alındığında her iki modelin de Sosyal Mübadele Teorisi’ni destekler nitelikte olduğu görülmektedir.

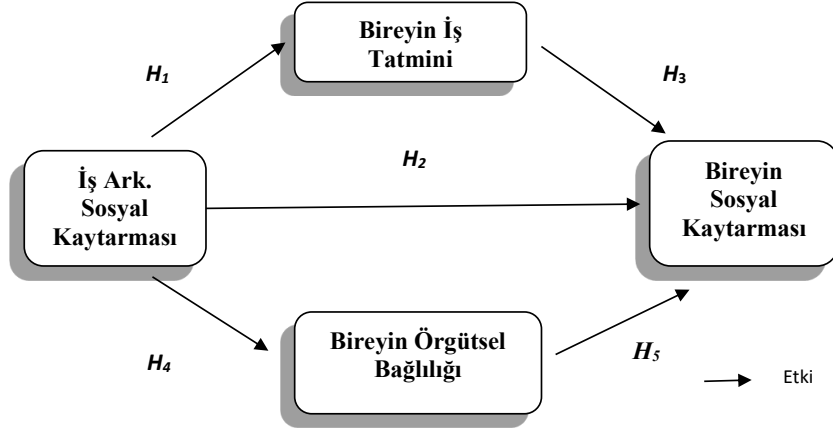
GEREÇ VE YÖNTEM

Literatürde sosyal kaytarma davranışının, farklı değişkenlerle ele alınarak incelendiği görülmekle birlikte sağlık sektöründe sosyal kaytarma davranışıyla ilgili sınırlı sayıda araştırma bulunmaktadır. Bu bağlamda, alan yazındaki boşluğun doldurulması amacıyla sağlık çalışanlarının görüşleri alınarak, sosyal kaytarma davranışı ile iş tatmini ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkinin belirlenmesi gerektiği düşünülmektedir.

Çalışma kapsamında grup halinde yapılan işlerde sıklıkla karşılaşılan ve işlerin verimliliğinde önemli bir belirleyici olduğu düşünülen sosyal kaytarma davranışı, sağlık çalışanları açısından ele alınmaktadır. Bu çerçevede, sağlık sektöründe çalışan bireylerin iş arkadaşlarının sosyal kaytarma davranışı ile bireyin kendi sosyal kaytarma davranışı arasındaki ilişki ortaya konulmaktadır. Ek olarak bu ilişkide iş tatmininin ve örgütsel bağlılığın aracılık rolünün belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bir aracılık modeli, bağımsız değişken ve bağımlı değişken arasında doğrudan bir nedensel ilişkiden ziyade, bağımsız değişkenin aracı değişkeni etkilediğini ve bunun da bağımlı değişkeni etkilediğini öne sürmektedir (VanderWeele, 2016). Bu kapsamda çalışmanın amacına uygun olarak Şekil 1’deki araştırma modeli oluşturulmuş ve modelin geçerliliğinin test edilmesi için hipotezler geliştirilmiştir.

Şekil 1. Araştırma modeli

H₁ : İş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının bireyin iş tatmini üzerinde anlamlı ve negatif yönde bir etkisi vardır.

H₂ : İş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının bireyin sosyal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı ve pozitif yönde bir etkisi vardır.

H₃ : Bireyin iş tatmininin kendi sosyal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı ve negatif yönde bir etkisi vardır.

H₄ : İş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının bireyin örgütsel bağlılığı üzerinde anlamlı ve negatif yönde bir etkisi vardır.

H₅ : Bireyin örgütsel bağlılığının kendi sosyal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı ve negatif yönde bir etkisi vardır.

H₆ : İş tatmininin iş arkadaşlarının sosyal kaytarması ile bireyin kendi kaytarması arasındaki ilişkide aracılık etkisi vardır.

H₇ : Örgütsel bağlılığın iş arkadaşlarının sosyal kaytarması ile bireyin kendi kaytarması arasındaki ilişkide aracılık etkisi vardır.

Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evreni, Ankara ilinde bulunan bir üniversite hastanesinde fiili olarak hizmet vermekte olan 2667 sağlık çalışanından (hekim, ebe/hemşire, diğer sağlık personeli ve idari hizmetler personeli) oluşmaktadır. Örneklemenin belirlenmesinde tabakalı rastgele örnekleme yöntemi kullanılmıştır (Özdamar, 2003, s. 116). Hesaplama sonucunda %95 güven aralığında evreni temsil eden örneklem büyüklüğü 336

olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda 119'u hekim, 89'u hemşire, 97'si diğer sağlık personeli ve 31'i idari personelden oluşmak üzere toplamda 336 personele ulaşılmış ve çalışmada analiz edilmek üzere veriler yüz yüze görüşme yöntemi ile bir eksiksiz şekilde toplanmıştır.

Veri Toplama Aracı

Araştırmada veri toplama aracı olarak anket formu kullanılmıştır. Kullanılan anket formu sırasıyla; 6 sorudan oluşan kişisel ve demografik bilgiler soru formu, sosyal kaytarma davranışlarına yönelik 9 soru, iş tatminine yönelik 14 soru ve örgütsel bağlılığa yönelik 9 soru olmak üzere toplamda dört bölüm ve 38 sorudan oluşmaktadır. Kişisel ve demografik bilgi formu hariç ölçekler 1 (Kesinlikle Katılmıyorum) ve 5 (Kesinlikle Katılıyorum) arasında değerler alan 5'li Likert tipi ölçek türündedir. Kullanılan ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirlikleri sağlık sektörü dışında gerçekleştirilen çalışmalarda test edilmiştir. Bu nedenle tekrar test yapılarak sağlık sektöründe geçerlilik güvenilirliklerinden emin olunmak istenmiştir.

Sosyal Kaytarma Ölçeği'nde; sosyal kaytarma davranışlarını ölçmek için iki ayrı ölçek kullanılmıştır. Her iki ölçek de Mulvey ve Klein (1998) tarafından geliştirilmiş ve Şeşen ve Kahraman (2014) tarafından Türkçe geçerlilik güvenilirlik çalışmaları yapılmış ölçeklerdir. İlk ölçek çalışanların kendi sosyal kaytarmalarını değerlendiren 5 maddeli bir ölçek; ikincisi ise çalışanların iş arkadaşlarının sosyal kaytarma davranışları konusundaki algılarının ölçüldüğü 4 maddeli bir ölçektir. Yapı geçerliliğini belirlemeye yönelik yapılan faktör analizi sonucunda her iki ölçekteki maddelerin orijinal ölçekteki gibi tek faktörlü bir yapı sergilediği belirlenmiştir. Ölçeğin iç tutarlılık seviyesi Cronbach Alpha katsayısı ile değerlendirilmiş ve sırasıyla Bireyin Kendi Sosyal Kaytarması ve İş Arkadaşlarının Sosyal Kaytarması Ölçeğine ilişkin Cronbach Alpha değeri 0,91 ve 0,80 olarak bulunmuştur.

İş Tatmini Ölçeği olarak sağlık çalışanlarının genel iş tatmin düzeylerini ölçmek için Hackman ve Oldham (1980) tarafından geliştirilmiş ve Yüksel (2005) tarafından Türkçe geçerlilik güvenilirlik çalışmaları yapılmış olan 14 maddeli İş Tatmin Ölçeği kullanılmıştır. Yapı geçerliliğinin belirlenmesine yönelik yapılmış olan faktör analizi sonucunda faktör yükü düşük olan 6 ve 10 numaralı maddeler ile faktör yapısını bozan 2 ve 9 numaralı maddeler analizden çıkarılmıştır. Kalan 10 maddeye tekrar faktör analizi uygulanmış ve orijinal ölçekteki gibi tek faktörlü bir yapı elde edilmiştir. Ölçeğin tamamına ilişkin Cronbach Alpha katsayısı 0,88 olarak bulunmuştur.

Örgütsel Bağlılık Ölçeği; sağlık çalışanlarının örgütsel bağlılık düzeylerini ölçmek için, Porter ve arkadaşları (1974) tarafından geliştirilmiş ve Türkçe geçerlilik güvenilirlik çalışmaları Nacar (2012) tarafından yapılmış olan ölçektir. Söz konusu çalışmada değer bağlılığı ve devam bağlılığı olmak üzere iki boyuttan oluşan ölçeğin 9 maddeli değer bağlılığı boyutu kullanılmıştır. Faktör analizi sonucunda 9 madde

de orijinal ölçekteki gibi tek faktörlü bir yapı sergilendiği sonulaşmıştır. Ölçeğe ilişkin Cronbach Alpha katsayısı ise 0,89 olarak bulunmuştur.

Hacettepe Üniversitesi Etik Komisyonu'ndan etik kurul onayı (05.11.2018 tarihli 35853172-755.02.06 sayılı) ve araştırmanın gerçekleştirileceği hastaneden gerekli izin alınmıştır. Adından katılımcılara çalışma ile ilgili bilgilendirme yapıp gönüllü olur/onam formunun imzalatılmış ve anket formları aracılığıyla araştırmaya ilişkin veriler toplanmıştır.

Verilerin Analizi

Anketlerden elde edilen veriler, SPSS 21.0 kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının bireysel ve demografik özelliklerine ilişkin tanımlayıcı bulgular frekans dağılımı ve yüzdelerden yararlanılarak ortaya koyulmuştur. Araştırmada incelenen değişkenler arasındaki aracı etkilerin ortaya koyulabilmesi için Baron ve Kenny (1986) tarafından geliştirilen üç aşamalı hiyerarşik regresyon analizi kullanılmıştır. Ayrıca, bağımlı ve bağımsız değişken arasındaki ilişkiyi aracı değişken modele dahil edilmişken incelemek ve nihai olarak aracı etkinin varlığından söz etmek için SOBEL testi kullanılmıştır. Hesaplamalar SOBEL testini ve dolaylı etkinin büyüklüğü ve anlamlılığı için Bootstrap güven aralığı sonuçlarını vermesi nedeniyle SPSS ile uyumlu PROCESS (<http://afhayes.com>) makro kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

BULGULAR

Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının tanımlayıcı özelliklerine ilişkin bulgular Tablo 1'de sunulmuştur. Buna göre katılımcıların önemli bir kısmının (%40,2) 29-39 yaş aralığında olduğu, 28 yaş ve altı olan katılımcıların ise tüm katılımcıların %35,1'ini; 40 yaş ve üzeri olan katılımcıların ise tüm katılımcıların yaklaşık %25'ini oluşturduğu görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında araştırmaya katılım sağlayan sağlık çalışanlarının büyük çoğunluğunun (%40,2) yetişkin bireyler olduğu görülmektedir. Cinsiyet açısından bakıldığında araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının büyük çoğunluğunu (%63,4) kadın çalışanlar oluşturmaktadır. Ayrıca katılımcıların %50,9'unun evli olduğu; 1,3'ü ilköğretim ve lise mezunu iken; %19'unun ön lisans, %45'inin lisans, %25'inin de lisansüstü eğitim derecesinin bulunduğu görülmektedir. Katılımcıların %9,2'si idari personel olarak çalışırken; %35,4'ü hekim, %26,5'si hemşire, %28,9'i diğer sağlık personeli (sosyal çalışmacı, odyolog, psikolog, laborant, eczacı, fizik tedavi uzmanı, sağlık teknikeri, tıbbi sekreter, anestezi teknisyeni) olarak çalışmaktadır. Ayrıca katılımcıların yaklaşık %37'si 4000 TL ve altı, %30,4'ü 4001-7000 TL arası ve %33'ü 7001 TL ve üzeri gelire sahiptir.

Tablo 1: Katılımcılara ilişkin tanımlayıcı özellikler

Değişkenler	N	%
Yaş (yıl)		
28 yıl ve altı	118	35,1
29-39 yıl arası	135	40,2
40 yıl ve üzeri	83	24,7
Cinsiyet		
Kadın	213	63,4
Erkek	123	36,6
Eğitim Durumu		
İlköğretim ve Lise	38	11,3
Ön lisans	64	19
Lisans	151	44,9
Lisansüstü	83	24,7
Meslek		
Hekim	119	35,4
Hemşire	89	26,5
Diğ. Sağlık Personeli	97	28,9
İdari Personel	31	9,2
Evlilik Durumu		
Bekâr	171	50,9
Evli	165	49,1
Ortalama Gelir Düzeyi		
4000 TL ve altı	123	36,6
4001-7000 TL arası	102	30,4
7001 TL ve üzeri	111	33
TOPLAM	336	100

Çarpıklık (Skewness) ve Basıklık (Kurtosis) değerlerinin +1,5 ile -1,5 arasında bir değerde olması, verilerin normal dağılım gösterdiğini ifade edilmektedir (Tabachnick ve Fidell, 2013). Tablo 2’de yer alan normallik testi sonuçlarına bakıldığında Çarpıklık (Skewness) ve Basıklık (Kurtosis) değerlerinin +1,5 ile -1,5 aralığında olduğu ve verilerin normal dağılım gösterdiği tespit edilmiştir. Buradan yola çıkarak değişkenler arasında korelasyon ve regresyon gibi parametrik testlerin uygulanabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 2: Normallik testi sonuçları

	Çarpıklık (Skewness)	Basıklık (Kurtosis)
1. Bireyin Sosyal Kaytarması	1,213	1,221
2. İş Arkadaşlarının Sosyal Kaytarması	0,076	-0,472
3. İş Tatmini	0,761	0,041
4. Örgütsel Bağlılık	-0,593	0,226

Araştırmanın değişkenlerine ait ortalama, standart sapma değerleri ve değişkenlerin aralarındaki ilişkiyi ortaya koyabilmek için gerçekleştirilmiş olan korelasyon analizi sonuçları Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3: Araştırmada kullanılan değişkenlere ilişkin korelasyon analizi

	Ort.	S.S.	1	2	3	4
1. Bireyin Sosyal Kaytarması	1,95	0,95	1			
2. İş Arkadaşlarının Sosyal Kaytarması	2,67	0,88	0,233**	1		
3. İş Tatmini	3,62	0,74	-0,187**	-0,237**	1	0,742**
4. Örgütsel Bağlılık	3,44	0,75	-0,148**	-0,299**	0,742**	1

** Korelasyon 0,01 düzeyinde anlamlıdır (2 yönlü)

Korelasyon analizi sonucunda bireyin kendi sosyal kaytarması ile iş arkadaşlarının sosyal kaytarması arasında pozitif yönde istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($r=0,233$; $p<0,001$). Bireyin kendi sosyal kaytarmasının hem iş tatmini ($r=-0,187$; $p<0,001$) hem de örgütsel bağlılık ($r=-0,148$; $p<0,001$) ile arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif yönde bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Benzer şekilde korelasyon analizi bulguları iş arkadaşlarının sosyal kaytarması ile iş tatmini ($r=-0,237$; $p<0,001$) ve örgütsel bağlılık ($r=-0,299$; $p<0,001$) arasında anlamlı ve negatif yönde bir ilişkinin olduğunu ortaya koymaktadır. İş tatmini ile örgütsel bağlılık arasında ise anlamlı ve pozitif yönde bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir ($r=0,742$; $p<0,001$).

Hipotezlere ilişkin bulgular

Araştırma kapsamında toplanan veriler normal dağılım göstermekte olup iş tatmini ve örgütsel bağlılık değişkenlerinin iş arkadaşlarının sosyal kaytarması ile bireyin kendi sosyal kaytarması arasındaki ilişkiye aracılık ettiğine yönelik ileri sürülen hipotezlerin test edilmesi için hiyerarşik regresyon analizinden

faýdalanılmıştır. Analizin yürütülmesinde Baron ve Kenny (1986) tarafından önerilen üç aşamalı regresyon analizi kullanılmıştır. Bu üç aşamalı regresyon analizinde bağımsız, bağımlı ve aracı değişken olmak üzere üç tür değişken bulunmaktadır. Analizde aracılık etkisinin varlığından bahsedilebilmesi için aşağıdaki üç koşulun bulunması gerekmektedir (Baron ve Kenny, 1986, s. 116):

1. Bağımsız değişkenin aracı değişken üzerinde bir etkisi olmalıdır.
2. Bağımsız değişken bağımlı değişken üzerinde etkili olmalıdır.
3. Aracı değişken ikinci adımdaki regresyon analizine dâhil edildiğinde, bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki regresyon katsayısı düşerken, aracı değişkenin de bağımlı değişken üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmalıdır. Eğer bu etki tamamen ortadan kalkıyorsa tam aracılık etkisi, tamamen ortadan kalkmayıp sadece bir düşüş gerçekleşiyorsa bu durumda da kısmi aracılık etkisi söz konusudur.

Tablo 4: Sağlık çalışanlarının iş arkadaşlarının sosyal kaytarması ve kendi sosyal kaytarmaları ilişkisinde “iş tatmininin” ara değişken etkisinin test edilmesine yönelik hiyerarşik regresyon analizi sonuçları

Bağımlı Değişkenler	Bağımsız Değişkenler	β	t	p	VIF
İş Tatmini	İş Arkadaşlarının Sosyal Kaytarması	-0,237	-4,462	<0,001	1,000
	R=0,237; R²=0,056; F=19,911; p<0,001; Durbin Watson=1,601				
Bireyin Sosyal Kaytarması	İş Arkadaşlarının Sosyal Kaytarması	0,233	8,005	<0,001	1,000
	R=0,233; R²=0,054; F=19,181; p<0,001; Durbin Watson=1,866				
Bireyin Sosyal Kaytarması	İş Arkadaşlarının Sosyal Kaytarması	0,200	3,680	<0,001	1,060
	İş Tatmini	-0,140	-2,572	0,011	1,060
R=0,270; R²=0,073; F=13,060, p<0,001; Durbin Watson=1,889					

Tablo 4’te sağlık çalışanlarının iş arkadaşlarının sosyal kaytarması ve kendi sosyal kaytarmaları ilişkisinde “iş tatmininin” aracı değişken etkisinin test edilmesine yönelik hiyerarşik regresyon analizi sonuçları görülmektedir. Buna göre, hiyerarşik regresyon analizinin ilk aşamasında, bağımsız değişken olarak belirlenen “iş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının”, aracı değişken olan “iş tatmini” üzerindeki etkileri incelenmiştir. Analiz sonucunda, iş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının iş tatmini üzerinde anlamlı

bir etkiye sahip olduğu ($\beta=-0,237$; $p<0,001$) ve iş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının iş tatminini %5,6 oranında açıkladığı tespit edilmiştir. Bu sonuç ile “iş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının bireyin iş tatmini üzerinde anlamlı ve negatif yönde bir etkisi vardır” şeklinde kurulan Hipotez 1 doğrulanmıştır.

Analizin ikinci aşamasında, bağımsız değişken olan “iş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının”, bağımlı değişken olan “bireyin sosyal kaytarması” üzerindeki etkisinin incelendiği regresyon modeli yer almaktadır (bkz. Tablo 4). İkinci aşamanın sonucunda, iş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının bireyin sosyal kaytarması üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu ($\beta=0,233$; $p<0,001$) ve iş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının bireyin sosyal kaytarmasını %5,4 oranında açıkladığı belirlenmiştir. Bu sonuca dayanılarak “iş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının bireyin kendi sosyal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı ve pozitif yönde bir etkisi vardır” şeklindeki Hipotez 2 doğrulanmıştır.

Analizin üçüncü ve son aşamasında ise, iş tatmini aracı değişkeni de bağımsız değişkenlere dâhil edilerek bu şekilde bireyin sosyal kaytarması üzerindeki etkileri incelenmiştir. Analiz sonucunda, iş tatmini değişkeninin bireyin sosyal kaytarması üzerinde anlamlı ve negatif yönde bir etkisinin olduğu görülmüş ($\beta=-0,140$; $p=0,011$) ve bu yönde kurulan Hipotez 3 kabul edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, iş tatmini değişkeninin sonradan analize dâhil edilmesiyle, iş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının bireyin kendi sosyal kaytarması üzerindeki etkisinin devam ettiği ancak β katsayısı değerlendirildiğinde bu etkinin azaldığı ($\beta=0,200$; $p<0,001$) tespit edilmiştir. İki bağımsız değişkenli modelin bireyin sosyal kaytarmasını %7,3 oranında açıkladığı görülmektedir. Bu bulguya dayanılarak iş tatmininin iş arkadaşlarının sosyal kaytarması ile bireyinkendi kaytarması arasındaki ilişkide kısmi aracılık etkisi olduğu söylenebilir.

Aracı etkinin anlamlılığı Sobel Testi ile doğrulanmıştır. Sobel Testi sonuçlarında gözlenen kısmi aracılık etkisinin anlamlı olduğunu belirlenmiştir ($Z=-2,209$; $p<0,05$). SPSS uyumlu PROCESS isimli bir makro kullanılarak hesaplanan aracı etkinin büyüklüğüne ait sonuçlar ise Tablo 5’te verilmiştir. Aracı etkinin varlığından söz edilebilmesi Bootstrap Güven Aralığı rakamları için “alt sınır ve üst sınırın ya her ikisinin eksi yönlü ya da her ikisinin de pozitif yönlü olması” gerekmektedir (Preacher ve Hayes, 2008). Dolayısıyla birinin eksi, diğerinin de pozitif yönlü olması durumunda aracı etkinin anlamsız olacağı ifade edilebilir. Bu bilgiler doğrultusunda aracılık etkisinden söz edilebilmesi için gereken her üç koşulun da sağlandığı görülmüş ve Hipotez 6 da kabul edilmiştir.

Tablo 5: Toplam, doğrudan ve dolaylı etki değerleri

İş Tatmini Aracı Değişken	Toplam Etki	Doğrudan Etki	Dolaylı Etki	Bootstrap	Güven	Aracı Etki Türü
				Arahğı		
				(BoLLCI-BoULCI)		
İş arkadaşlarının sosyal kaytarması» Bireyin sosyal kaytarması	0,249	0,214	0,035	0,00068-0,0752		Kısmi

Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının iş arkadaşlarının sosyal kaytarması ve kendi sosyal kaytarmaları ilişkisinde “örgütsel bağlılığın” aracı değişken etkisinin test edilmesine yönelik yürütülen hiyerarşik regresyon analizi sonuçları Tablo 6’da yer almaktadır. Hiyerarşik regresyon analizinin birinci aşamasında, bağımsız değişken olarak belirlenen “iş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının”, aracı değişken olan “örgütsel bağlılık” üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir.

Tablo 6: Sağlık çalışanlarının iş arkadaşlarının sosyal kaytarması ve kendi sosyal kaytarmaları ilişkisinde “örgütsel bağlılığın” ara değişken etkisinin test edilmesine yönelik hiyerarşik regresyon analizi sonuçları

Bağımlı Değişkenler	Bağımsız Değişkenler	β	t	p	VIF
Örgütsel Bağlılık	İş Arkadaşlarının Sosyal Kaytarması	-0,299	-5,737	<0,001	1,000
	R=0,299; R²=0,090; F=32,909; p<0,001; Durbin Watson=1,776				
Bireyin Sosyal Kaytarması	İş Arkadaşlarının Sosyal Kaytarması	0,233	8,005	<0,001	1,000
	R=0,233; R²=0,054; F=19,181; p<0,001; Durbin Watson=1,866				
Bireyin Sosyal Kaytarması	İş Arkadaşlarının Sosyal Kaytarması	0,207	3,725	<0,001	1,099
	Örgütsel Bağlılık	-0,086	-1,544	0,124	1,099
R=0,247; R²=0,061; F=10,822; p<0,001; Durbin Watson=1,857					

Analiz sonuçlarına göre, iş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının örgütsel bağlılık üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu ($\beta=-0,299$; $p<0,001$) tespit edilmiş olup iş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının örgütsel bağlılığı %9,0 oranında açıkladığı belirlenmiştir. Bu sonuç doğrultusunda, “iş arkadaşlarının sosyal

kaytarmasının bireyin örgütsel bağlılığı üzerinde anlamlı ve negatif yönde bir etkisi vardır” şeklindeki Hipotez 4 doğrulanmıştır.

Analizin ikinci aşamasında, bağımsız değişken olan “iş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının”, bağımlı değişken olan “bireyin sosyal kaytarması” üzerindeki etkisinin incelendiği regresyon modeli yer almaktadır (bkz. Tablo 6). Bu model, iş tatminin aracı etkisinin ortaya koyulması amacıyla yürütülen hiyerarşik regresyon analizinde de ifade edildiği gibi, iş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının bireyin sosyal kaytarması üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ($\beta=0,233$; $p<0,001$) ortaya koymaktadır.

Analizin üçüncü ve son aşamasında ise, örgütsel bağlılık aracı değişkeni de bağımsız değişkenlere dâhil edilerek bireyin sosyal kaytarması üzerindeki etkileri incelenmiştir. Analiz sonucunda, örgütsel bağlılık değişkeninin bireyin sosyal kaytarması üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmüştür ($\beta=-0,086$; $p>0,05$). Bu sonuçla örgütsel bağlılığın iş arkadaşlarının sosyal kaytarması ile bireyin kendi sosyal kaytarması arasındaki ilişkiye aracılık etmediği sonucuna varılmıştır. Bu doğrultuda kurulan Hipotez 5 ve Hipotez 7 doğrulanamamıştır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışma, iş tatmini ve örgütsel bağlılık kavramlarının, yapılan işlerin verimliliğine ve ekip çıktıklarına olumsuz etki eden faktörlerden biri olarak görülen sosyal kaytarma davranışına olan etkisini sağlık sektörü bazında incelemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda sağlık çalışanlarında iş arkadaşlarının sosyal kaytarma davranışı ile bireyin kendi sosyal kaytarma davranışı arasındaki ilişki ortaya koyulmuş ve bu ilişkide iş tatmini ve örgütsel bağlılığın aracı rolünün olup olmadığı incelenmiştir.

Araştırma sonucunda iş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının iş tatmini üzerinde anlamlı ve negatif bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışanların kaytarma davranışı algıladıklarında iş ile ilgili yarar-maliyet karşılaştırması yaptığı ve denge ya da artı değer sağlayamadıkları durumda iş tatminlerinin negatif yönde etkilendiği düşünülmektedir. Aggarwal ve O'Brien (2008), kolektif çalışmalarda sosyal kaytarma davranışını inceledikleri araştırmalarında gruplarda sosyal kaytarma davranışı gerçekleştiğine dair algı artığında iş tatmininin azaldığına yönelik benzer bulgulara ulaşmıştır.

Araştırmada iş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının bireyin sosyal kaytarması üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Buradan yola çıkarak iş arkadaşlarının kaytarma davranışını gözlemleyen bireyin kendisinin de kaytarma davranışı sergileme eğilimine gireceği sonucuna ulaşılmıştır. İş arkadaşlarının kaytarma davranışı sergilediğini algılaması bireyleri işe karşı isteksizliğe, motivasyon

düşüklüğüne, tatminsizliğe ve adalet dağılımında eşitsizlik düşüncelerine yol açabilmektedir. Bu sebeple bireylerin kendilerinin de kaytarma davranışı sergilediği düşünülmektedir. Araştırma bulgularına benzer şekilde Liden ve diğerleri (2004, s. 293); çalışanların kaytarma davranışı sergilediklerini algıladıklarında kendi davranışlarını da bu şekilde yönlendirebildikleri sonucuna ulaşmıştır.

Araştırma bulgularına göre iş tatmini değişkeninin bireyin sosyal kaytarması üzerinde anlamlı ve negatif yönde bir etkisinin olduğu görülmüştür. Ayrıca iş tatmininin iş arkadaşlarının sosyal kaytarması ile bireyin kendi kaytarması arasındaki ilişkide kısmi aracılık etkisi bulunduğu tespit edilmiştir. İş arkadaşlarının sosyal kaytarma davranışı sergilediğini düşünen bireyin bu duruma yanıt olarak iş tatmini azaltmaktadır. Yani bağımsız değişken; aracı değişken olan iş tatmini etkilemektedir. İş tatmini de domino taşı etkisi ile bireyin kendi sosyal kaytarmasını etkilemektedir. Böylelikle işe karşı geliştirdiği olumlu his ve isteği azalan bireyin kendisi de sosyal kaytarma davranışı sergilemektedir.

Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde iş tatminin iş arkadaşlarının sosyal kaytarması ile bireyin kendi sosyal kaytarması arasındaki ilişkide aracılık etkisini konu alan araştırma sayısının az olduğu saptanmıştır. Bu az sayıda çalışmadan birini gerçekleştiren Şeşen ve Kahraman (2014, s. 48), öğretmenler üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada, iş tatmini ve örgütsel bağlılığın bireyin kendi sosyal kaytarması ile iş arkadaşlarının sosyal kaytarmasına olan aracılık etkisini incelemiş ve iş tatminin bu ilişkide kısmi aracılık etkisinin bulunduğu sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca benzer şekilde iş tatmini ve sosyal kaytarmanın negatif bir ilişki içinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu konuda sağlık çalışanları üzerinde yapılmış olan bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Bireylerdeki düşük iş tatmin düzeyinin sosyal kaytarma davranışları üzerindeki etkisi düşünüldüğünde çalışanların iş tatmin düzeylerine etki eden faktörlerin gözden geçirilmesi ve buna yönelik önlemler alınması sağlanabilir. Örneğin; iş tatminini etkileyen faktörler arasında olan çalışma koşullarının iyileştirilmesine yönelik dinlenme alanlarının sağlanması, çalışma ve nöbet sisteminde adaletin sağlanması ve ücretlerin iyileştirilmesine yönelik politikalar, temizlik ve iş güvenliği gibi çalışma koşullarının iyileştirilmesi ile ilgili düzenlemelerin yapılması sağlanabilir. Ayrıca iş tatminine etki eden faktörlerden çalışan-yönetici ilişkisinin güçlendirilmesine yönelik çalışanın ihtiyaç ve beklentilerine önem veren bir yaklaşımla karşılıklı güven ve adaleti temel alan sosyal mübadele ilişkisinin oluşması sağlanabilir. Bu kapsamda bireysel ve grupsal düzeyde farklılıklar göz önüne alınarak iş tatmin düzeylerine etki eden faktörlerin belirlenip bu faktörlerin olumsuz etkilerine yönelik önlemlerin alınması öncelikle birim bazında sonrasında ise tüm sağlık kurumunda sağlanabilir.

Araştırma sonuçlarına göre iş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının bireyin örgütsel bağlılığı üzerinde negatif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiş fakat örgütsel bağlılık değişkeninin bireyin sosyal kaytarması üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Literatürde örgütsel bağlılığın hem bireyin kendi sosyal kaytarması hem de iş arkadaşlarının kaytarması ile ters yönde ilişki içinde olduğu sonucuna ulaşan ve sağlık sektörü dışında gerçekleştirilmiş olan araştırmalar bulunmaktadır (Luo, Qu ve Marnburg, 2012; Şen ve diğerleri, 2016). Bu durumun ise araştırmaların farklı sektörlerde ve farklı meslek grupları ile gerçekleştirilmesinden kaynaklanabileceği düşünülmektedir. Ayrıca sağlık kurumlarında yapılan işlerin ertelenemez, acil ve hayati nitelikte olmasından dolayı çalışanların kuruma bağlılık duymasalar dahi işlerini yapmak zorunda hissettikleri ve bu nedenle sosyal kaytarma davranışı sergilemedikleri düşünülmektedir.

İş arkadaşlarının sosyal kaytarmasının bireyin örgütsel bağlılığına etkisi göz önüne alındığında sağlık kurumu yöneticileri tarafından sosyal kaytarma davranışını azaltmaya örgütsel bağlılığı arttırmaya yönelik önlemler alınabilir. Bu kapsamda yönetimin çalışanların karar alma sürecine katılımını desteklemesi, onlara yetki ve sorumluluk vermeleri aracılığıyla çalışanların örgüte duydukları güven ve bağlılığın artırılması sağlanabilir. Ayrıca çalışanların grup içindeki rol belirsizliklerinin ve rol çatışmasının giderilmesi işten duydukları tatmini artırabilir. Bu sayede yaptığı işten tatmin duyan çalışanların sosyal kaytarma davranışlarının azaltılması sağlanabilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacılar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmayıp, araştırmaya katkı düzeyleri araştırmacılardan Anı Hande Mete'nin %60, Özgür Uğurluoğlu'nun %40 olarak belirtilmiştir.

Bu çalışma için Hacettepe Üniversitesi Etik Komisyonu'ndan etik kurul onayı (05.11.2018 tarihli 35853172-755.02.06 sayılı) ve araştırmanın gerçekleştirileceği hastaneden gerekli izin alınmıştır.

KAYNAKÇA

- Aggarwal, P., & O'Brien, C. L. (2008). Social loafing on group projects: structural antecedents and effect on student satisfaction. *Journal of Marketing Education*, 30(3), 255–264.
- Babiker, A., El Husseini, M., Al Nemri, A., Al Frayh, A., Al Juryyan, N., Faki, M. O., Assiri, A., Al Saadi, M., Shaikh, F., & Al Zamil, F. (2014). Health care professional development: Working as a team to improve patient care. *Sudanese journal of paediatrics*, 14(2), 9–16.

- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research- conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173-1182.
- Bolat, O. İ., Bolat, T., & Seymen, O. A. (2009). Güçlendirici lider davranışları ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkinin sosyal mübadele kuramından hareketle incelenmesi. *Balıkesir Üniversitesi SBE Dergisi*. 12(21), 215-239.
- Gök, G. A., & Koca, D. (2016). Sağlık çalışanlarında hiyerarşi ve takım eğiliminin sosyal kayıtaarmaya etkisi: ısparta ilçe hastaneleri örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(17), 354-375.
- Hackman, J.R., & Oldham, G.R. (1980). Work redesign. Reading, Massachusetts, California: Addison-Wesley Publishing Company,
- Henriksen, K., & Dayton, E. (2006). Organisational silence and hidden threats to patient safety. *Health Services Research*, 41(4), 1539-1554.
- Jones, A. (2006). Multidisciplinary team working: collaboration and conflict. *Int J Ment Health Nurs*, 15(1), 19-28.
- Karau, S. J., & Williams, K. D. (1993). Social loafing: A meta-analyticreview and theoretical integration. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65(4), 681-706.
- Kerr, N. L., & Tindale, R. S. (2004). Group performance and decision making. *Annual Review of Psychology*, 55, 623-655.
- Köksal, O. (2012). *Sosyal değişim teorisi çerçevesinde güven ve algılanan aidiyet durumunun örgütsel vatandaşlık davranışı ve saldırgan davranışlar üzerindeki etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kravitz, D.A., & Martin, B. (1986). Ringelmann rediscovered: The original article. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50(5), 936-941.
- Lambe, C. J., Wittmann, C. M., & Spekman, R. E. (2001). Social exchange theory and research on business-to-business relational exchange. *Journal of Business-to-Business Marketing*, 8(3), 1-36.
- Latane, B., Williams, K., & Harkins, S. (1979). Many hands make light the work: The causes and consequences of social loafing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 822-832.
- Leggat, S. (2007). effective healthcare teams require effective team members: defining teamwork competencies. *BMC Health Services Research*, 7(17), 1-10.
- Liden, R. C., Wayne, S. J., Jaworski, R. A., & Bennett, N. (2004). Social loafing: A field investigation. *Journal of Management*, 30(2), 285-304.
- Locke, E. A. (1976). The nature and causes of job satisfaction. M. D. Dunnette (Ed.) *The handbook of industrial and organizational psychology* (1. Baskı) içinde (s. 1297-1349). Chicago: Rand McNally.
- Luo, Z., Qu, H., & Marnburg, E. (2012). Justice perceptions and drives of hotel employee social loafing behavior. *International Journal of Hospitality Management*, 33(2013), 456-464.

- Mulvey, P. W., & Klein, H. J. (1998). The impact of perceived loafing and collective efficacy on group goal processes and group performance. *Organizational Behavior And Human Decision Processes*, 74(1), 62–87.
- Nacar, N. (2012). *Kütüphanelerde örgütsel kültürün örgütsel bağlılık ve iş tatminine etkisi üzerine bir araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pabico, J.P., Hermocilla, J. A. C., Galang, J. P. C., & De Sagun, C. D. (2008). Perceived social loafing in undergraduate software engineering teams. *Philippine Information Technology Journal*, 1(2), 22-28.
- Porter, L. W., Steers, R. M., Mowday, R. T., & Boulian, P. V. (1974). Organizational commitment, job satisfaction, and turnover among psychiatric technicians. *Journal of Applied Psychology*, 59(5), 603-609.
- Preacher, K. J., & Hayes, A. (2008). Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple mediator models. *Behavior Research Methods*, 40(3), 879-891.
- Shepperd, J. A. (1993). Productivity loss in performance groups: motivation analysis. *Psychological Bulletin*, 113(1), 67-81.
- Suleiman, J., & Watson, R.T. (2008). Social loafing in technology-supported teams. *Comput Supported Coop Work*, 17(4), 291–309.
- Şen, E., Tozlu, E., Ateşoğlu H., & Şahin, Z. (2016). The effects of organizational commitment on social loafing behaviour at higher education institutions. *IIB International Refereed Academic Social Sciences Journal*, 7(22), 96-115.
- Şeşen, H., & Kahraman, Ç. (2014). İş arkadaşının sosyal kaytarmasının, bireyin iş tatmini, örgütsel bağlılık ve kendi kaytarma davranışlarına etkisi. *İş ve İnsan Dergisi*, 1(1), 43-51.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics*. Boston: Pearson.
- VanderWeele, T.J. (2016). Mediation analysis: a practitioner's guide. *Annual Review of Public Health*, 37, 17–32.
- Valentine, M. A., Nembhard, & I., Edmondson, A. (2012). Measuring teamwork in health care settings: a review of survey instruments. *Med Care*, 53(4), 16-30.
- Webb N. (1997). Assessing students in small collaborative groups. *Theory into Practice*, 36(4), 205–213.
- Williams, K., & Karau, S. (1991). Social loafing and social compensation: the effects of expectations of co-worker performance. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(4), 570-581.
- Williams, K., Harkins, S., & Latane, B. (1981). Identifiability as a deterrent to social loafing: two cheering experiments. *Journal of Personality and Social Psychology*, 40(2), 303-311.

World Health Organization (2012). *Being an effective team player*
URL:https://www.who.int/patientsafety/education/curriculum/course4_handout.pdf (Erişim tarihi: 27.02.2020).

Yüceler, A. (2009). Örgütsel bağlılık ve örgüt iklimi ilişkisi: teorik ve uygulamalı bir çalışma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (22), 445-458.

Yüksel, İ. (2005). İletişimin iş tatmini üzerindeki etkileri: bir işletmede yapılan görgül çalışma. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 6(2), 291-306.

IS EXPORT OF LABOR A THREAT OR OPPORTUNITY: THE CASE OF BAGONG BAYANI (NEW HEROES)

Mehmet Ali KOÇAKOĞLU¹

Abstract

The term Dutch Disease, which is used to describe the situation that predicts that a newly discovered natural resource may adversely affect the country's economy when not used with the right economic policies, entered the literature for the first time in November 1977. It was determined that the new natural resource discovered by the Netherlands hurt the country's economy. Not only new natural resources but also tourism incomes, foreign direct investments, or labor exports can cause Dutch disease in some countries such as the Philippines, which is the subject of our study. Workers' remittances abroad as a source of Dutch disease differ from other natural sources in that the source of income is human labor. In this study, Dutch Disease was determined by analyzing the current economic structure in the Philippines with econometric methods.

Keywords: Foreign Currencies, Dutch Disease, Labor Export, International Political Economy

Jel Codes: F40, F41, O10

EMEK İHRACATI TEHDİT Mİ FIRSAT MI?: BAGONG BAYANI (MODERN KAHRAMANLAR) VAKASI

Öz

Yeni keşfedilen doğal kaynakların düzgün ekonomi politikaları ile değerlendirilmedikleri zaman ülke ekonomisine verdiği zarar tanımlamada kullanılan Hollanda Hastalığı deyimi ekonomi literatürüne ilk kez 1977 yılında girmiştir. Terim bu dönemde Hollanda da keşfedilen doğal kaynakların ülke ekonomisine olan olumsuz etkilerini tanımlamada kullanılmıştır. Sadece yeni keşfedilen doğal kaynaklar değil aynı zamanda doğrudan yabancı sermaye girişleri, turizm gelirleri, emek ihracatı da çalışmamıza konu olan Filipinler örneğinde olduğu gibi Hollanda Hastalığına yol açabilir. Yurtdışında çalışan işçilerin emeklerinden elde ettikleri gelirleri ülkelerine göndermeleri de bu hastalığa yol açan bir doğal kaynak olarak görülmektedir. Bu çalışmada, Hollanda Hastalığı Filipinlerdeki mevcut ekonomik yapının ekonometrik analizleri ile gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Döviz kurları, Hollanda Hastalığı, Emek İhracatı, Uluslararası Politik Ekonomi

Jel Kodları: F40, F41, O10

¹ Dr. Harran Üniversitesi, Şanlıurfa Sosyal Bilimler MYO, alikocakoglu@harran.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0900-844X>

INTRODUCTION

Free movement of capital alongside the free movement of labor has always been controversial and restricting labor despite capital's free movement has always been criticized. I got the chance to meet Filipinos from almost every sector during my visit to Dubai in 2016. Some of the Filipinos I conversed with, after complaining about the poor conditions and unemployment in their country, mentioned the citizens that went abroad to different regions of the world to work thanks to the advantage of being able to speak English. The unemployment rate in the Philippines was at 7% in the last decade. This rate increased to 8-9% in 2020 and 2021 due to the Covid-19 pandemic.

According to World Bank data, the per capita income of the Philippines was 3.269 USD in 2020. This ratio is equal to 26% of the world's average per capita income. Under these tough conditions, Filipinos have been searching for job opportunities overseas. Additionally, the Philippines government itself encourages its citizens to go abroad to find jobs. Especially in the last two decades, it is observed that the government organizes various competitions and awards (Bagong Bayani Awards) for their citizens to encourage them to find jobs abroad. The sole aim of these Filipinos who leave their families and loved ones behind while traveling abroad is at least to be able to keep working even if it is under poor conditions and send a significant portion of the money they earn back to their families regularly. Even though the free movement of labor has been controversial in the last two decades in terms of its method and quality, today in Southeast Asian countries, especially in India and Pakistan, labor export and consequent foreign Exchange earnings returning to the country have affected the investment-savings ratio positively on the savings side (Ernesto, 2006).

According to the Philippines Statistics Authority, the number of Filipino workers abroad has reached 11 million as of 2020. This number equals 10% percent of the Filipino population. The amount of Exchange Money transferred back by Overseas Filipino Workers has reached 10% of the Philippines' GNP with 35 billion USD in 2020 (PSA, 2020). Thanks to the contribution they make to the country's economy and the hardships they endure, these people who work overseas are named Bagong Bayani which means Modern Heroes in Filipino Language (Franco, 2015). Even though this money coming from abroad holds a significant place in the economy of the Philippines, this source of income is also seen as one of the most important reasons for the regression, especially in the agriculture and manufacturing industries in the economy of Philippines. This situation which is called Dutch Disease in the economic literature is seen as the source of structural problems in the economy of the Philippines in the mid and long term. Although Dutch Disease is usually seen as the problem of the country which has discovered a natural resource such as oil and natural gas, as it will be seen in our study, this natural resource can also be the money generated

from different sources such as foreign Exchange coming from overseas workers, tourism income, direct foreign capital input, etc. and they are also acknowledged as a natural resource (PSA, 2020). Thus, due to the mentioned income sources, the Dutch Disease isn't only the problem of countries that have natural resource income such as oil and natural gas. The main problem in this issue is the fact that this income doesn't flow to the sectors that bring income and include investments that would grow the country but instead flows to the sectors that prioritize spending and don't contribute to the production and as a result, it lowers the GNP in the mid and long term. In this context, these kinds of income which count as a direct investment items have an important place in the economies of especially the developing countries.

This study aims to present how foreign labor affects a country's economy through the Philippines' example. The Philippines was particularly chosen for this study. The fact that foreign labor amounts to approximately 10% of the total population and the returning foreign exchange money amounts to approximately 10% of the GNP which is a significant portion and the fact that it has a deep migrant labor culture puts the Philippines in a special place from other countries. The Philippines government follows an extensive policy to encourage labor migration. With this aim, every year an award organization called Migrant Workers Day within which 20 migrant workers among Filipinos working overseas are awarded Bagong Bayani (modern heroes) after an evaluation that includes criteria such as effective labor and moral behaviors. This study contributes to the literature with regards to its analysis method, data set, and the fact that it focuses on the Philippines which is a country that encourages its citizens to work abroad.

LITERATURE

Previous studies in the literature regarding the Dutch Disease is related to the fact that natural resource- mostly oil and natural gas- discovered by the country affects the real exchange rate in the country and the increase in the local currency impacts the country's growth negatively in the long term by creating a regression in the agriculture and manufacturing industries. Additionally, it is seen that most of the studies in this literature are related to how new resources such as direct foreign capital flows, the exchange money sent back to the country by overseas workers, tourism incomes, etc. affects the real exchange rate and results of this impact and how the exchange money transferred by overseas workers affects the sectors of the economy.

As we mentioned in the details above, the Corden and Neary modal (Corden, & Neary, 1982) which is used to explain the main causes of Dutch Disease, tries to explain it through rapidly developing and underdeveloped industries. This study is also the first to present the causes of this disease theoretically.

Uddin (2015), presented the effect of worker migration and exchange money coming into the country on the economy of chosen Southeast Asian Countries in his study. According to this study, exchange inflow leads to downsizing in manufacturing but a development in the service sector by creating deindustrialization. These countries transform into internal consumption economies from importing economies.

Egert (2005), in his study, analyzed the effect of changes in the equilibrium exchange rate on variables such as effectiveness, foreign assets, trade deficit, and government spending in countries such as Bulgaria, Croatia, Romania, Turkey, and Russia from 1994 to 2002 through panel data analysis, identified the Dutch Disease among these countries.

Mortaza Ojaghlo (2021) showed that the impact of tourism incomes from 1996 to 2017 on Turkey's economy led to the Dutch Disease through deindustrialization in his study. Exchange and money transfers coming from abroad increase the national dividend of countries in the short term. This source also creates a significant source of investment but the essence of Dutch Disease is the fact that this sudden input creates a positive change in the real exchange rate on the local currency side, but it harms the manufacturing and agriculture industries while developing the service sector (construction, financial services, trade, and other irrelevant services) in the long term.

Pablo, Emmanuel, and Federico (2007) showed that the exchange of money sent back by the overseas workers of El Salvador hurt the country's GNP in the long term.

Bayangos, and Jansen (2011), showed how the exchange of money coming from abroad affected labor competition among sectors and how it leads to the Dutch Disease in the Philippines which is our chosen sample country.

Makhlouf, and Mughal (2011) encountered symptoms of Dutch Disease in Pakistan in the studies in which they used data of exchange money that came from abroad between 1980-2008.

McCormick, and Wahba (2001) stated that the problem arising from foreign exchange transfers is based on internal problems. According to this: Overseas workers have two problems facing them. The first one is the hesitation regarding the choice to go or not. The other one is how much of their money they will send back to their country. Both of these two related choices are made in a way that maximizes the benefit for both the workers and the families they leave behind. The choice of migration depends upon the wages of the base and target country, differences in the price of non-tradable goods, and unemployment in the base country. The optimal transfer amount originates from household utility function maximization.

Some econometric studies also show that changes in the real exchange rate lead to Dutch Disease. Bourdet and Falck (2006) used cointegration analysis to evaluate the long-term connection between overseas worker exchange and the real exchange rate in Cape Verde. According to their research, an increase of 10% in overseas worker exchange leads to an increase of 1,2% in the real exchange rate.

Amuedo, and Pozo (2004) in their study which compiled the data from Latin America and the Caribbean determined that if the foreign worker exchange per capita gets doubled real exchange rate increases by 23%.

Tuaño-Amador, Claveria, Co, and Delloro. (2007), showed in their studies that the increase in the amount of foreign worker exchange also increases the worth of local currency. They showed that as a result of this increase, labor and investments move from sectors where tradable goods are produced to sectors that produce non-tradable goods.

Money brought from overseas by workers features the trait of being like natural resource income for many developing countries. Since the Philippines differs from other countries with its deep migrant worker culture and due to the high ratio of migrant workers among the population and high ratio of money sent back by migrant workers in the GNP, it is a special country that needs to be analyzed. This study differs from other studies in the literature due to differences such as the period it covers its data set and its method.

THEORETICAL FRAMEWORK

The term Dutch Disease was first used by The Economist magazine in November 1977 to show that the natural gas discovered in the Netherlands in 1959 affected its economy adversely (Ojaghlou, 2021). W. Max Corden and J. Peter Neary tried to explain the main causes of this disease (Corden, & Neary, 1982) in their articles dated 1982 and titled "Booming Sector and De-industrialization in a Small Open Economy". According to this, the newly discovered resource – this new and big resource is the money sent back by the Filipinos working overseas- and this income item (Filipino Labor) attracts high demand from abroad and rapidly develops. In Corden & Neary modal this sector is described as a booming sector. Also, in this modal, manufacturing and industry sectors are described as lagging sectors. Service sectors that are not subject to export and trade such as construction, government, and public services constitute the third branch of the modal. There would be an abundance of cash thanks to the rapidly developing sector (foreign export) and local currency gains value. The export of manufacturing and agricultural goods decreases because the foreign relative price of tradable goods increases. This decrease leads to a regression in the manufacturing and agriculture sectors. Additionally, while the prices increase in the domestic non-tradable service sector, the country evolves into a consumption-based economy and the service sector grows. This outcome, the

regression of the manufacturing and agriculture sectors, and the expansion of the service sector indicate the existence of Dutch Disease in the country.

According to Corden, and Neary (Uddin, 2015), the money workers send to their country and international transfers like foreign aid are like natural resource income inputs. This newly emerged resource affects the manufacturing and agriculture sectors through spending and changes in the resource movement.

Higher amounts of spendable income gained through natural resource incomes increase total demand. Because the price of tradable sector goods is determined externally, the price of tradable goods doesn't increase but the relative price of the non-tradable service sector starts to increase, and domestic labor moves to the service sector. This impact is called spending impact. Higher prices of non-tradable goods lead to the expansion of the non-tradable sector. For this reason, the resource shift from the tradable sector to the non-tradable sector shrinks the tradable sector. Real wages in non-tradable also rise and this leads to excessive demand in non-tradable. This outcome is called the resource allocation effect (Corden, & Neary, 1982).

The idea that countries that have natural resources or incomes similar to natural resources (tourism income or in our study, the labor export) are advantageous regarding economic growth is not always valid and the situations these resources are seen as a "curse" rather than leading to positive outcomes are called Dutch Disease. The main reason for this disease is thought to be the fact that the exchange of money which flows to the country rapidly thanks to the new resource disrupts the resource allocation of the country and ineffective utilization of the new resource (Sachs, & Warren, 2001).

As it is seen, how countries utilize natural resources themselves or use income similar to natural resources constitutes the essence of the problem. The results of right/wrong use of the income don't show themselves in short or midterm. Thus, the analysis method we used in our study was chosen to obtain more accurate and safe analysis results of correlated data in the long term.

METHOD AND DATA SET

The data set we used in our study covers between 1975-2020. Data was acquired from the databases that host statistics of the World Bank, The Bangkok Central ng Philippines (BSP), the Philippine Statistics Authority, and the Philippine Overseas Employment Administration. Econometric model estimations were made with the Koyck approach. The dependent variable is the share of the relevant sector in the GDP while the independent variable is the share of the income provided by labor export in the gross national product.

Koyck Distrubed Lag Models

A connection needs to be set between the factors that determine the Dutch Disease to analyze it in terms of countries' GNP or the contribution of sectors to GNP. Regression analysis is an appropriate method to analyze such a connection. Koyck method is an adaptation of regression analysis into time series. Koyck modal can be used if lagged values of the dependent variable hold as the independent variable in the regression equation. Additionally, the fact that the modal prevents autocorrelation is a big advantage. The modal is important in terms of revealing the short- and long-term effects. For these reasons, the use of Koyck model in this study was seen as appropriate.

Koyck model defined the distributed lag model by acknowledging that the lag coefficients in a modal that has an infinite number of lagged variables should decline as a geometric sequence. Literally in Koyck models, the coefficient of lagged variable declines as the lag count increases.

Let's say our goal for Y_t dependent variable and X_t independent variable is to acquire this equation.

$$Y_t = a_0 + b_1X_t + b_2X_{t-1} + b_3X_{t-2} + b_4X_{t-3} + \dots + b_pX_{t-p} + u_t \quad (1)$$

Koyck, to ensure the geometric decline of b_i 's, first with at least 25 observations estimates the following modal.

$$Y_t = a_0 + a_1X_t + \lambda Y_{t-1} \quad (2)$$

And then calculates the coefficients of lagged variables with this formula

$$b_i = a_1\lambda^i \quad (3)$$

Here:

i = lag count, 1, 2, ..., p

λ = Decline rate of distributed lag. A value between 0 and 1.

$1-\lambda$ = Adjustment or adaptation rate

Accordingly, calculated as:

$$b_1 = a_1\lambda \quad b_2 = a_1\lambda^2 \quad b_3 = a_1\lambda^3 \quad b_4 = a_1\lambda^4$$

The following formula is used to calculate the constant: $b_0 = a_0 / (1 - \lambda)$ (4)

Features of Koyck model (Miran , 2018):

1. Y_t is the dependent variable and Y_{t-1} is the independent one. Y_{t-1} is stochastic for Y_t is stochastic too. In the least squares analysis, independent variables are presumed not stochastic. So, the least squares method is not used in the estimation of the Koyck model. Koyck models should be estimated through the generalized least squares method, maximum likelihood method, or random variables. With this aim, Cochran-Orcutt, Praise-Winston or Hildreth-Lu estimation methods can be used.
2. Error term of the Koyck model is autocorrelation. The Durbin Watson test cannot be utilized for there is Y_{t-1} in the modal. Instead, Durbin-h or LM tests should be used.
3. Mean Lag of Koyck Model (ML) is calculated through the following formula. Mean lag measures how many periods must pass for the effect of the change on X to be on the palpable level on Y: $ML = \lambda / (1 - \lambda)$
4. Median Lag of Koyck Model (ML) :

$$ML = -\ln 2 / \ln \lambda$$

Measures how many periods later half of the total change one unit of change on X would bring on Y shall take place.

5. It is possible to calculate the total impact (long-term impact) that would take place in the current and future periods by using the Koyck model and the following formula.

$$a_1 (1 + \lambda + \lambda^2 + \lambda^3 + \dots + \lambda^\infty) = a_1 / (1 - \lambda)$$

FINDINGS

Agricultural Sector

Cochrane-Orcutt , observations used 1977-2020 (T = 44) for agricultural sector: Dependent variable: agriculture/gdp

Table 1: Results for agriculture

Variable	Coefficient	Std . error	t ratio	p- value
Cons.	11.3766	1.69272	6,721	<0.0001
currency remittances/GNI	-0.685338	0.160699	-4.265	0.0001
agriculture/ GDP (-1)	0.585196	0.0964882	6.065	<0.0001
Total squares r	28,15839		SE of regression	0.828728
R- squared	0.980683		Adjusted R - squared	0.979741
F(2, 41)	395.7929		P - value (F)	1.56e-27
rho	-0.053435		Durbin's h	-0.461307

As the share of income provided by labor export in gross national product increases, it leads to a decrease in agriculture's share in gross national product. An increase of 10% in labor export's share in the gross national product, decreases agriculture's share in the GNP by 6,85%. Thus, we can say that Dutch Disease is present in this sector.

$$\text{Correction rate } (\lambda) = 0.585$$

$$\text{Average delay} = \lambda / (1 - \lambda) = 0.585 / (1 - 0.585) = 1.41$$

$$\text{Median delay} = -\ln 2 / \ln 0.585 = 1.29$$

The fact that mean lag is 1.41 means that it takes 1.41 or 1.29 years for a change in the share of income provided by labor export in gross national product to palpably reverberate on the share of agriculture in gross national product.

Long term impact of country's labor export income's share in the gross national product on agriculture

$$b1[1/(1-\lambda)] = -0.685338[1/(1-0.585196)] = -1.65 \quad (5)$$

In the long term, when labor export income's share in the gross national product rises by 10%, the share of agriculture in gross national product decreases by 16.5% (Long term Dutch impact).

Industrial Sector:

Observations used 1977-2020 (T = 44) for industrial sector:

Dependent variable: industry/ gdp

Table 2: Results for industry

Variable	Coefficient	Std . error	t ratio	p- value
Cons	-3.58094	1.39501	-2.567	0.0140
currency transfer/ gdp	0.323203	0.164871	1,960	0.0568
industry/gdp_1	0.0483044	0.160855	0.3003	0.7655
sum squared residence	31.22347		SE of regression	0.872667
R- squared	0.898478		Adjusted R - squared	0.893525
F(2, 41)	1.974158		P - value (F)	0.151860

As the labor export income's share in gross national product rises, it causes the industrial sector's share to rise too. When labor export income's share in the gross national product rises by 10%, %, the share of the industrial sector in gross national product rises by 3.2%. According to this outcome, the effects of Dutch Disease aren't present in the industrial sector. However, the industry data we used in the analysis includes construction spending too. Construction spending is not a production procedure that contributes to production in the long term.

Construction spending are considered as service sector spending in Corden, & Neary model. Thus, in identifying the disease, manufacturing sector data is used instead of the industrial sector. We also analyzed the industrial sector which includes construction spending to make it easier to see the difference between.

Services Sector

Observations used 1977-2020 (T = 44) for services sector:

Dependent variables: services/ gdp

Table 3: Results for services

Variable	Coefficient	Std . error	t ratio	p- value
Const	358,193	4.47820	79.99	<0.0001
Currency transfer / gdp	0.286592	0.137951	2,077	0.0441
services/gdp_1	-0.105894	0.148379	-0.7137	0.4795
sum squared residence	22,65362		SE of regression	0.743322
R- squared	0.991782		Adjusted R - squared	0.991382
F(2, 41)	2.502546		P - value (F)	0.094308
rho	-0.098226		Durbin's h	-3.684050

As the labor export income's share in gross national product rises, it causes the service sector's share to rise too. When labor export income's share in the gross national product rises by 10%, the share of the service sector in gross national product rises by 2.86%. Another symptom of the Dutch Disease is the gradual growth of the service sector in comparison to the sectors we consider productive sectors such as agriculture and manufacturing.

Manufacturing Sector

Observations used 1977-2020 (T = 44) for manufacturing sector:

Dependent variable : manufacturing/ gdp

Table 4: Results for the manufacturing sector

Variable	Coefficient	Std . error	t ratio	p- value
Const.	0.189422	1.56810	0.1208	0.9045
Currency transfer/GNI	-0.0465624	0.0264823	-1.758	0.0864
pup1	1.03202	0.240185	4.297	0.0001
manufacturing/gdp_1	0.992730	0.0435352	22.80	<0.0001
sum squared residence	11.19062		SE of regression	0.528929
R- squared	0.946673		Adjusted R - squared	0.942674
F(3, 40)	432.3345		P - value (F)	1.67e-30

As the labor export income's share in gross national product rises, it causes the manufacturing sector's share to decrease. When labor export income's share in the gross national product rises by 10%, the share of the manufacturing sector in the gross national product decreases by 4.65%. According to this result, we can say that the Dutch Disease shows its effects in the manufacturing sector.

$$\text{Correction rate } (\lambda) = 0.992730$$

$$\text{Average delay} = \lambda / (1 - \lambda) = 0.992730 / (1 - 0.992730) = 136.55$$

$$\text{Median delay} = -\ln 2 / \ln 0.992730 = 94.99$$

The fact that mean lag is 136.55 (or 94.99) means that it takes 136.55 (or 94.99) years for a change in the share of income provided by labor export in gross national product to palpably reverberate on the share of manufacturing in gross national product.

Long-term effect of labor export income's share in the gross national product on the manufacturing sector.

$$b1 [1 / (1 - \lambda)] = -0.0465624 [1 / (1 - 0.992730)] = -6.4 \quad (6)$$

In the long term,

When labor export income's share in the gross national product rises by 10%, it causes the share of the manufacturing sector in the gross national product to decrease by 60.4%. Thus, this data shows the existence of the Dutch Disease in the country in the long term.

CONCLUSION

Overseas worker exchange has a positive effect on many economic indicators. In our study, we presented that even though worker exchange in the Philippines has positive effects on consumption, investment, labor efficiency, and economic growth, it also leads to economic shifts and a particular decrease in the production and export of tradable goods and consequently harms the manufacturing and agriculture sectors that are the main items of national dividend. We have seen in our analysis that migration and worker exchange affect the competitive capacity among sectors.

Even though the exchange has many positive effects for the Philippines, the loss of competitive capacity among sectors hurts the country's essential macroeconomic indicators in the long term. Sudden and big exchange income coming from abroad into the country requires the political government to properly establish the country's economic policy and the Philippines is one of the best examples of this situation. In the Philippines which gains 10% of its GNP through overseas worker exchanges, the regression in the manufacturing and agriculture sectors significantly hurts its economy and leads to the situation called the Dutch Disease in the literature. Despite these data, we can suppose that the Philippines government's efforts to encourage their citizens to work abroad must be based on social, cultural, and political advantages. In the continuation of this study, it is possible to research what kind of advantages migrant workers overseas bring to their countries in terms of social, cultural, and political aspects.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Yazar, çalışmanın tümünü tek başına gerçekleştirmiştir. Yazar, herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

REFERENCES

- Amuedo-Dorantes, C., & Pozo, S. (2004). Workers' remittances and the real exchange rate: A paradox of gifts. *World Development*, 32(8), 1407-1417.
- Philippine Statistics Authority. (2020). *Occupational Wages Survey Report*. retrieved from <https://psa.gov.ph/content/2020-occupational-wages-survey-ows-0>
- Bayangos, V., & Jansen, K. (2011). Remittances and competitiveness: The case of the Philippines. *World Development*, 39(10), 1834-1846.

- Bourdet, Y., & Falck, H. (2006). Emigrants' remittances and Dutch disease in cape Verde. *International Economic Journal*, 20(30), 267-284.
- Corden, WM, & Neary, J. P. (1982). Booming sector and de-industrialisation in a small open economy. *The Economic Journal*, 825-848.
- Egert, B. (2005). Equilibrium exchange rates in South Eastern Europe, Russia, Ukraine, and Turkey: Healthy or (Dutch) diseased? *Economic Systems*, 29(2), 205-241.
- Ernesto, P. (2006). Diaspora, Remittances and Poverty RP's Region. (UPSE Discussion Paper No. 2006,02) Quezon City: University of the Philippines.
- Franco, J.E. (2015). Overseas Filipino workers (OFWs) as heroes: Discursive origins of the “Bagong Bayani” in the era of labor export. *Humanities Diliman*, 12(2), 56-78.
- Makhlouf, F., & Mughal, MY (2011). Remittances, Dutch disease, and competitiveness - A Bayesian Analysis. *Journal of Economic Development*, 1-38.
- Miran, B. (2018). *Ekonometri*. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing
- McCormick, B., & Wahba, J. (2001). Overseas employment and remittances to a dual economy. *The Economic Journal*, 110(463), 509-534.
- Ojaghlou, M. (2021). Tourism and deindustrialization process: the case of Turkey. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 8(55), 79-97.
- Pablo, A., Emmanuel, K., & Federico, S. (2007). Remittances and the Dutch disease. *Journal of International Economics*, 79(1), 102-116.
- Sachs, J., & Warren, M. (2001). The curse of natural resources. *European Economic Review*, 45(4-6), 827-838.
- Tuaño-Amador, M., Claveria, R., Co, F., & Delloro, V. (2007). Philippine overseas workers and migrants remittances: The Dutch disease question and the cyclical issue. *Bangkok Sentral Review*, 9(1), 1-23.
- Uddin, MB (2015). The remittance, foreign aid inflows, and Dutch disease: Evidence from South Asian countries. *Economics of Development (ECD)*. <https://thesis.eur.nl/pub/33201> adresinden erişildi.

KAMU YÖNETİCİLERİ İÇİN GİRİŞİMCİ BAKIŞ AÇISININ ÖNEMİ

Kürşad Emrah YILDIRIM ¹

Öz

Kamusal sorunların çözümünde kamu yöneticilerinin sadece kamu politikalarını kullanarak sonuç almaları oldukça zordur. Değişen toplumsal yapı, gelişen teknoloji ve küreselleşme gibi unsurların etkileri ile kamusal sorunların çeşitliliği artmış ve içerikleri farklılaşmıştır. Bu nedenle tek başına kamu politikalarının uygulanması kamusal sorunların çözümünde artık yetersiz kalmıştır. Toplumsal sorunların çözümünde sergilenen başarılı girişimcilik örnekleri sayesinde birçok soruna etkili çözümler bulunabilmektedir. Kamu politikalarının yetersiz kaldığı konuların çözümünde kamu yöneticileri için girişimcilik önemli bir yönetim aracı haline gelmiştir. Girişimcilik türleri içerisinde kendisine yer bulan ve kamu sektöründe örnekleri giderek artan kamu girişimciliğinin kamu yönetimi uygulamalarında başarılı olabilmesi bu faaliyetleri destekleyecek yöneticilerin varlığı ile doğru orantılıdır. Çalışmada, kamu kurumlarında değişimin önünde çoğu zaman engel olarak görülen ve gelecek kaygısı sebebi ile risk almak istemeyen kamu yöneticilerinin kamu girişimciliğindeki rolü değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Girişimciliği, Girokrasi, Girişimci Liderlik

JEL Kodları: H83, H80

THE IMPORTANCE OF THE ENTREPRENEUR'S PERSPECTIVE FOR PUBLIC ADMINISTRATORS

Abstract

It is very difficult for public administrators to get results by using only public policies in solving public problems. With the effects of changing social structure, developing technology and globalization, the diversity of public problems has increased and their contents have become different. For this reason, the implementation of public policies alone is no longer sufficient to solve public problems. Effective solutions to many problems can be found thanks to examples of successful entrepreneurship applied in solving social problems. Entrepreneurship has become an important management tool for public administrators in solving the issues where public policies are insufficient. The success in public administration practices of public entrepreneurship which are among the types of entrepreneurship and whose examples are increasing in the public sector is directly proportional to the presence of managers who will support these activities. In the study, the role of public administrators in public entrepreneurship, who is often seen as an obstacle to change in public institutions and who do not want to take risks due to future concerns, has been tried to be evaluated.

Keywords: Public Entrepreneurship, Girocracy, Entrepreneurial Leadership

JEL Codes: H83, H80

¹ Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, kevildirim@anadolu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7824-4916>

GİRİŞ

Küreselleşme, teknolojik değişim, internetin yaygınlaşması gibi birçok etken insanoğlunun artık daha dinamik bir hayat sürmesine neden olmuştur. Dünyanın herhangi bir ülkesinde yaşanan bir gelişmenin etkileri dünyanın geneline çok kısa sürede yayılmaktadır. İşletmeler hızla değişen müşteri taleplerine cevap verebilmek için kendini sürekli güncellemekte, müşteriler ise kalite, hız, fiyat gibi unsurlarda yaşanan değişimi artık daha kolay mukayese edebilmektedir. Talep gören yeni bir ürün veya hizmeti faaliyet gösterdiği coğrafyada satışa sunmak, toplumsal soruna sebep olan bir eksiği tamamlamak ve bu sayede fayda sağlayarak gelir elde etmek, fırsatları belirleyip onları avantaja dönüştürmek girişimciliğin temel mantığıdır.

Yaşanan bu değişim ve dönüşüm devletleri de doğrudan etkilemektedir. Kamu yöneticileri artık vatandaşların beklentisini görmezden gelemez hale gelmiştir. Kamusal bir hizmetin faydalarını diğer ülke vatandaşlarının takip ediyor olması ve aynı uygulamalarının kendi ülkelerinde de gerçekleştirilmesi kamu yönetimini girişimcilik faaliyetlerine yönlendirmiştir. Kamu kaynaklarının kullanılması ve kamu hizmetlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi kamu yöneticilerinin görevidir. Dolayısıyla kamu yönetimi politikalarında kamu girişimciliğinin doğru bir şekilde uygulanabilmesinde en önemli görev kamu yöneticilerine düşmektedir. Girişimcilik yönü zayıf olan yöneticilerin bu tür faaliyetleri görmezden gelmesi, riskli bulması ve önemsememesi sonucunda değer yaratımının daha başlamadan başarısızlıkla sonuçlanabileceği kaçınılmazdır. Dolayısıyla kamu kurumlarında kamu girişimciliği faaliyetlerinin harekete geçirilmesi ve başarı ile sonuçlandırılabilmesi yöneticilerin tavırları ve bakış açıları ile doğrudan ilişkilidir.

Daha önce başkası tarafından açılmış, yönü belli olmayan bir gedikten ilerlemek yerine hedeflenen başarıları sağlayacak yeni gedikler açma riskini almak çoğu zaman faydalı sonuçlar vermektedir. Girişimcilik, kamu yöneticilerinin önemsemesi gereken yeni bir gediktir.

GİRİŞİMCİLİK VE GİRİŞİMCİLİK TÜRLERİ

Bir fikrin somutlaştırılmasında kişisel yeteneği ifade eden girişimcilik, rutin gündelik hayatımızda bireylerin birtakım faaliyetleri gerçekleştirirken karşılaşılabilecekleri ve aslında ihtiyaç duydukları fırsatları yakalamalarını sağlayan, multidisipliner bir kavramdır. Dilimizde “müteşebbis” kavramı ile karşılanmaya çalışılan girişimcilik müteşebbis kavramından çok daha fazlasını ifade etmektedir. Girişimci ruha sahip olan kişiler genellikle çevresine karşı duyarlı olan, olup biteni takip eden, sürekli olarak fırsat arayan, toplumsal ihtiyaçları belirlemeye çalışan, risk almaktan çekinmeyen kişilerdir. Girişimciler belirledikleri bu ihtiyaçları somutlaştırma ve toplumsal ihtiyaçlara cevap verebilme yeteneğine sahiptirler.

Kamu Yöneticileri İçin Girişimci Bakış Açısının Önemi

Girişimcilik kavramı farklı birçok kavramı içinde barındıran ve bu kavramları çağrıştıran bir çatı kavramdır. Girişimciliğin içinde harekete geçirme, yenilik, yaratıcılık, fırsatları takip etme, risk alma, kar elde etme, değer yaratma, başkasına bağlı olmama, değişim, sorumluluk gibi önemli kavramlar mevcuttur. Bu durum fikirlerin somutlaştırılması şeklinde özetlenebilecek girişimciliği somut olarak tanımlanması güç ve multidisipliner bir kavram haline getirmektedir.

Birçok kişisel özelliği içerisinde barındıran girişimcilik ile ilgili kavramsallaştırma çalışmalarının henüz on sekizinci yüzyılın ilk yıllarında İrlandalı iktisatçı Richard Cantillon tarafından başlandığı görülmektedir. Cantillon'un yaptığı tanımda girişimci, bedeli belli olmayan bir ürünü satmak üzere üretim ile ilgili girdileri ve ihtiyaç duyulan hizmetleri satın alarak ürünü üreten kişi olarak tanımlanmaktadır (Tosunoğlu, 2003, s. 4-5). Girişimcilik ile ilgili yapılan bundan sonraki tanımlarda kavram genel olarak iktisadi bir kavram olarak değerlendirilmiş ve tanımların çoğunda girişimciler yeni pazar arayışında olan, arz ve talebe yön veren, sahip olduğu kaynakları etkin bir şekilde yönetebilen kişiler olarak tanımlanmıştır (Demirtaş, Karaca ve Biçkes, 2017, s.11). Girişimciliğin modern tanımlamasını yaptığı kabul edilen Schumpeter'e göre ise girişimcilik, vahşi bir ruh ile hareket eden ekonomik büyümeye sebep olan itici bir güçtür. Schumpeter'in yaratıcı yıkım teorisinin temel kaynağı olan vahşi ruh girişimcilik faaliyetlerini ifade etmektedir (Sarıtürk, 2020: 70). Bu faaliyetleri, girişimci ruha sahip olan örgütlerin yenilikten daha uzak olan örgütlerin yerini alması olarak tanımlanmaktadır. Sonuç olarak yaratıcı yıkım ekonomik açıdan büyüme sağlayacaktır (Audretsch, 2003, s.2).

Girişimcilik ile ilgili tanımlar analiz edilerek girişimci tanımının yapılması mümkündür. Genel olarak değerlendirildiğinde girişimcilik tanımlarında girişimciler ile ilgili bazı kişilik özelliklerinden bahsedildiği görülmektedir. Çevresini analiz eden, fırsat kovalayan, risk ve sorumluluk alan, yeniliğe açık, ihtiyaç belirleyen ve bu ihtiyaçlara yaratıcı çözümler getiren kişilerin girişimcilik ruhuna sahip olduğu söylenebilir.

Tartışılmaya başlandığı yıllarda sadece iktisat ile ilgili olduğu düşünülen girişimciler artık sınırlı tanımlarından sıyrılarak daha önce hiç kullanılmamış yeni usuller ile sorunları çözen dolayısıyla topluma değer katan kişiler olarak nitelendirilmeye başlanmıştır. Genişleyen bu tanımla beraber girişimcileri sadece iktisadi bir kavram olarak düşünmek yanlış olacaktır. Günümüz girişimcileri artık sadece kişisel kâr amacı güden kişiler olmanın dışında toplumsal sorunların çözümünde aktif rol oynayan önemli bir unsur haline gelmişlerdir. Özellikle sivil toplum kuruluşlarının ve kamu kurum ve kuruluşlarının toplumsal sorunların çözümünde yeni yöntemler geliştirerek duyarlılık oluşturdukları görülmektedir. Genişleyen tanımı ve uygulama alanı sebebi ile girişimcilik çeşitlenmiş farklı girişimcilik türleri literatürdeki yerini almıştır. Ticari girişimcilik ile başlayan sınıflandırmada ekolojik girişimcilikten tekno girişimciliğe, akademik

girişimcilikten iç girişimciliğe, küresel girişimcilikten stratejik girişimciliğe, kurumsal girişimcilikten sosyal girişimciliğe ve kamu girişimciliğine kadar birçok girişimcilik türü konuşulmuştur.

Girişimcilik türlerinin sayıca fazla olması sebebi ile çalışmamızda bu türlerin tamamını izah etmek yerine sadece kamu sektörü ile bağlantılı olan iç girişimcilik, kurumsal girişimcilik, eko girişimcilik, sosyal girişimcilik ve kamu girişimciliği üzerinde durulacaktır.

İç girişimcilik bir örgüt içerisinde gerçekleşen yeni girişimcilik faaliyetlerini ifade etmektedir. Örgüt içerisinde var olan girişimcileri ifade eden bu tür girişimciliğin ortaya çıkmasında örgüt kültürünün önemi oldukça fazladır. Örgüt, çalışanlarını yenilik konusunda destekliyor, bu faaliyetlerde kaynakların kullanımına olanak tanıyor, iletişime önem veriyor ise iç girişimcilerin başarılı olmalarının ilk adımı atılmış olacaktır. Böylece örgüt içerisinde girişimci ruha sahip olan bireyler kendi yeteneklerinin farkına varabilecektir. Değişim yönetimi sürecinin sağlıklı işletilmesinde önemli bir rolü olan ve değişime ayak uydurmada örgütün adaptasyonunu kolaylaştıran iç girişimcilik faaliyetleri örgüte esneklik sağlamaktadır (Demirtaş vd., 2017, s. 51).

Girişimcilik türlerinden bir diğeri kurumsal girişimciliktir. Kurumsal girişimcilik iç girişimciliği kısmen baskılayan ve bireysel olarak hareket etmek yerine bütün olarak hareket etmeyi esas alan bir girişimcilik türüdür. Örgütlerin faaliyetlerini yürütmek için ihtiyaç duydukları şeyleri kendileri üretmek yerine başka örgütler ile iş birliği yaparak, onları destekleyerek, yönlendirerek birlikte hareket etmelerini ifade etmektedir. Böylece örgüt riskini azaltarak örgütsel faydasını artırmış olacaktır (Top, 2012, s. 72). Kurumsal girişim faaliyetinde iki temel süreç mevcuttur. Bunlardan ilkinde bir örgütün faaliyetlerini gerçekleştirmesinde kullandığı süreçlerde yeniliğe gitmesi veya başka bir örgüt ile bu süreç ile ilgili iş birliği yaparak yeni bir örgütün ortaya çıkarılması, ikinci durumda ise örgütün elinde var olan kaynakları bir araya getirerek rekabet avantajı sağlamak adına yeni bir girişime yönelmesi söz konusudur (Demirtaş vd., 2017, s. 56).

Diğer bir girişimcilik türü eko girişimciliğidir. 1970'li yıllarda ortaya çıkan ve 1990'lı yıllarda önemi artan bu girişimcilik türünün temelinde çevresel duyarlılık vardır. Bu çerçevede artan farkındalık örgütleri faaliyetlerini gerçekleştirirken çevreye daha saygılı olmaya yönlendirmiştir. Artık örgütler dönüşümü mümkün olan, çevreye zarar vermeyen ürün ve hizmetler üretmeye başlamıştır. Eko girişimcilik, örgütlerin kendine özgü yetenekleri sayesinde çevresel etkileri önemseyen ve bu sayede kendisine rekabet avantajı sağlayacak yenilikler ve süreçler ortaya çıkarmasını ifade etmektedir. Eko girişimcilik sürecinde örgüt kendine ait faaliyetlerini sağlıklı bir şekilde yürütürken aynı zamanda bu faaliyetlerin çevre ve çevresel paydaşlar üzerinde oluşturabileceği olası olumsuz etkilerini azaltmaya veya ortadan kaldırmaya

çalışmaktadır (Demirtaş vd., 2017, s. 56). Eko girişimciliğin çevreye sağladığı fayda dışında bir başka faydası da yeni iş fırsatlarını ortaya çıkarmasıdır. Özellikle çevresel atıkların yeniden değerlendirilmesi ve dönüştürülmesi, çevreye zarar vermeyen yeni teknikler ile çeşitli ve doğal hammadde ve malzemelerin üretilmesi, bunlar yapılırken yeni teknolojilerin kullanılması beraberinde yeni fırsatlar ortaya çıkarmış ve yeni girişimcilere kapı açmıştır (Top, 2012, s. 77).

Bir diğer girişimcilik türü sosyal girişimciliktir. Sosyal girişimcilik isminden anlaşılacağı gibi sosyal birtakım sorunların çözümü için girişimcilik faaliyetleri gerçekleştirmeyi ifade eder. Sosyal girişimcilik kâr amacı olmadan sosyal sorunlara çözüm üretmek için yapılan hem özel hem de kamu sektöründe görülen yenilikler ve ortaya çıkan sosyal değer yaratma faaliyetleridir. Dolayısıyla sosyal girişimciliğin yenilik, sosyal değer yaratma ve çoklu alan olmak üzere üç temel boyutu vardır. Yenilik girişimciliğin olmazsa olmazıdır, sosyal değer yaratma sosyal girişimciliğin harekete geçirici dürtüsüdür, çoklu alan ise sosyal girişimcilik faaliyetlerinin kamu-özel sektörü ayrımı olmadan, ayrımdan öte iş birliği içerisinde hareket ederek gerçekleştirebileceği dolayısıyla birçok alanda uygulanabileceğinin göstergesidir (Austin, Stevenson ve Wei-Skillern, 2006, s. 22). Sosyal girişimciliğin sosyal bir misyonu mevcuttur ve sosyal politika üreten kurumların yetersiz kaldığı alanlarda karşılanamayan ihtiyaçları belirleme ve bu ihtiyaçların giderilmesi için yeni modeller geliştirme faaliyetlerinin bütünüdür (Seelos, Ganly ve Mair, 2005, s. 243). Sosyal girişimcilik faaliyetleri ile kamu girişimciliği faaliyetlerinin birçok alanda aynı paydada toplandığını görmek mümkündür.

Çalışmamızın sac ayaklarından birisini oluşturan, girişimcilik türleri içerisinde bahsedeceğimiz son tür kamu girişimciliğidir. Kamusal alanı ilgilendiren kamu girişimciliğini ortaya çıkaran üç temel faktör vardır. Bunlar; ekonomik, sosyal ve siyasi nedenlerdir. Özel sektöre öncülük etmek, doğal kaynakları aktif olarak kullanmak, yatırımlar sonucu kar elde edebilmek, kaynakları etkin kullanmak, kalifiye idareci yetiştirmek, istihdam ve üretimi artırmak, gelir dağılımını dengelemek, istihdam imkânları oluşturmak, ülke imajını güçlendirmek, kamu politikalarını amaçlarına ulaştırmak gibi nedenler bu üç temel faktör içerisinde yer almaktadır (Choski, 1979, s. 8). Girişimcilik kavramı temelinde üç önemli özelliği barındırır. Bunlardan ilki fırsatlara karşı algıların açık olması gerekliliğidir. Bu durum özel sektörde yeni ürün ve hizmetlerin ortaya çıkarılması, yeni pazarların tanımlanması, yeni üretim yöntemleri geliştirilmesi ve yeni örgütsel uygulamaların oluşturulması ile ortaya çıkarken, kamu sektöründe kamu tercihlerinde yaşanan değişimin fark edilmesi, yaygın toplumsal sorunların belirlenmesi, bunların çözümü için güncel uygulamaların ve örgütlerin belirlenmesi ve kamu yararını göz ardı edecek faaliyetlerden kaçınılması ile ortaya çıkmaktadır. Girişimcilik için gerekli olan bir diğer özellik belirsizlik durumlarında karar verebilme yeteneğidir. Kamu sektörü için özel sektöre göre daha karmaşık bir konu olan karar verme, siyasi hedeflere ulaşmak için kamu

kaynaklarının etkin kullanımı, belirli sonuçlara ulaşmak için çeşitli politikaların uygunluğunun değerlendirilmesi ve kamu yararı arayışı içerisinde nominal olarak özel çıkarlar açısından belirlenmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Üçüncü özellik ise yenilikçilik özelliğidir. Özel sektörde ürün ve süreçlerde yapılan değişimi ve bu değişimin ekonomik sonuçlarını ifade eden kavram kamu sektöründe yeni prosedürlerin tanıtılması, idari prosedürlerin değiştirilmesi veya çeşitli lobicilik faaliyetleri ile özel sektörde ortaklık arayışları şeklinde ortaya çıkmaktadır (Klein, Mahoney, McGahan ve Christos, 2010, s. 6). Kamusal alanda faaliyet gösteren girişimcileri sosyal girişimciler, kamu girişimcileri ve siyasi girişimciler olarak sınıflandırmak mümkündür. Kamu girişimcileri ve sosyal girişimciler, kâr amacı olmayan kamu kuruluşları, gönüllü kuruluşlar, hastaneler, üniversiteler gibi kamu kurumlarıyken, siyasi girişimciler ise politikacılar. Tüm bu girişimciler farklı kaynakları kullanarak toplumsal sorunları ortadan kaldırmak ve sosyal değer yaratılmak için faaliyet gösterirler. Kamu girişimcileri bu faaliyetleri yürütürken sosyal değer yaratılmak için takip etmesi gereken basamaklar mevcuttur. Basamakların ilki yapılacak olan girişimcilik faaliyeti için altyapı hazırlamaktır. “Kural belirleme” şeklinde isimlendirilen bu basamakta gerekli yasal düzenlemeler, prosedürler, normlar oluşturulur ve uygulamaya konulur. İkinci basamak gerçekleştirilecek faaliyetlerin hangi kurumlar eli ile yürütüleceğinin belirlenmesidir. İhtiyaç duyulan kurum mevcut ise görevin aktarılması, yeni bir kuruma ihtiyaç duyuluyorsa bu yeni kurumun oluşturulması gerekmektedir. Üçüncü basamak ihtiyaç duyulan kaynakların belirlenmesidir. Faaliyetleri yürütecek olan kurumun örgütsel yapısının girişimcilik faaliyetlerine göre düzenlenmesi ve gerekiyorsa özel sektör ile iş birliği yapılması aşamasıdır. Son basamak gerçekleştirilen faaliyetlerin belirlenen amaçları ne derecede karşılandığının belirlendiği basamaktır. Bu basamakta belirlenen amaçların takip edilmesi ve somut çıktılar olan sosyal normların ve değerlerin oluşturulması gerekmektedir (Klein vd., 2010, s. 7). Bu basamakların doğru ve sabırlı bir şekilde çıkılması kamu girişimciliğinin sosyal değer yaratma amacını gerçekleştirmesine katkı sağlayacaktır.

GİRİŞİMCİ LİDERLİK

Örgütler belirlenen amaçlara ulaşamadığında hiç şüphesiz başarısızlığın faturası yöneticilere kesilmektedir. Örgüt amaçlarına ulaştığında ise başarı paylaşılır ve yöneticiler de bu paydan kendilerine düşeni alırlar. Örgütün amaçlarını gerçekleştirmek için plan yapan, ihtiyaç duyulan kaynakları belirleyen ve etkin kullanmaya çalışan, örgüte yön veren, örgütün bu süreçte elinde bulundurduğu tüm unsurları koordine eden ve amaçların ne ölçüde gerçekleştiğini sürekli olarak denetleyen yöneticiler örgütün başarısında en kritik unsurlardan birisidir. Yönetim faaliyeti kimilerine göre bir sanat kimilerine göre bir yetenek, kimilerine göre ise bir meslektir. Hangi bakış açısı ile değerlendirilirse değerlendirilsin yöneticilik, özünde birtakım yetenekleri ve tecrübeyi gerektiren önemli bir görevdir.

Kamu Yöneticileri İçin Girişimci Bakış Açısının Önemi

Liderlik ise kelime anlamı olarak önderlik etmek anlamına gelmektedir. Ancak liderlik önderlik, rehberlik gibi anlamların karşılayamayacağı kadar geniş bir kavramdır. Liderlik tanımlamaları incelendiğinde kavramın daha çok kişileri etkileyebilme yeteneği ile ilgili olduğu görülmektedir. Koçel'e (2010, s. 569) göre liderlik, örgütsel amaçların gerçekleştirilebilmesi adına bir kişinin örgütteki diğer kişilerin faaliyetlerini etkilemesi ve bu etki sonucunda istenilen doğrultuda yönlendirmesidir.

Girişimcilik yetenekleri ile liderlik özelliklerini bir araya getiren girişimci liderlik fırsatların belirlenmesini ve bunların değerlendirilmesi içinde barındıran örgüt amaçlarının gerçekleştirilebilmesi için örgüt üyelerinin yönlendirilmesi ve etkilenmesidir (Renko, Tarabishy, Carsrud ve Brännback, 2015, s. 55). Girişimcilik yetenekleri ile liderlik özelliklerinin kesiştiği karakteristikleri şu şekilde sıralamak mümkündür (Zijlstra, 2014, s. 26-47);

- Fırsatları takip etme
- Vizyon sahibi olma
- Özerklik
- Yenilikçilik
- Tecrübe
- Başarı odaklılık
- Risk alabilme
- Kendine güven
- Yaratıcılık
- Proaktif olma

Bu ortak özellikleri esneklik, doğru planlar yapabilme, öngörü, sabır, doğru iletişim gibi bazı özellikler ile genişletmek mümkündür. Bu sebeple girişimcilik yetenekleri ile liderlik özelliklerinin aslında birbirinden çok uzak olmadığını ve liderlik özelliklerine sahip olan kişilerin girişimcilik yeteneklerinin birçoğuna sahip olduğunu söyleyebiliriz. Her lider karşılaştığı sorunlara girişimci ruh ile bakar ve çözüm üretmeye çalışır.

Örgüt performansı üzerinde etkili unsurlardan birisi olan girişimci liderlik özellikle yoğun rekabetin olduğu çevrelerde örgütün yaşamını sürdürmesi adına mutlak suretle uygulanması gereken (Karcioğlu ve Kaygın, 2013, s. 417) bir liderlik rolüdür. Bu rolün doğru olarak benimsenmesi örgüte rekabette avantaj sağlamanın yanı sıra başarısını da olumlu yönde etkileyecektir.

Girişimci liderlik tanımlanırken kavramın daha doğru anlaşılabilmesi adına çeşitli yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu yaklaşımlar ve yaklaşımlara ait özellikler şunlardır (Esmer ve Dayı, 2017, s. 113);

- a. Özellikler Yaklaşımı (Girişimci liderlerin ailesinden devraldığı bir işletme sahibi ve genellikle erkelerden oluştuğu)
- b. Kişilik Yaklaşımı (Girişimci liderlerin değişime önem veren, yaratıcı, başarı odaklı kişilerden oluştuğu)
- c. Yetkinler Yaklaşımı (Girişimci liderlerin kendilerini diğerlerinden ayıran farklı yetkinlikleri olan kişilerden oluştuğu)
- d. Ekonomik Uyum Yaklaşımı (Girişimci liderlerin yenilik yapmaya hevesli olan ve bunun için risk alan bu sebeple üretici ile tüketici arasında dengeyi bozan kişilerden oluştuğu)
- e. Yönetimsel Yaklaşım (Girişimci liderlerin temel yetkinlikleri ile örgüte rekabet avantajı sağlayan kişilerden oluştuğu)
- f. Davranışsal Yaklaşım (Girişimci liderlerin davranışlarının incelenmesi gerektiği ve vizyoner, risk alabilen, proaktif, tecrübe sahibi kişilerden oluştuğu)

Girişimci liderlik, liderlik rollerinden birisidir. Liderler bu role bürünürken aslında liderliğin gereklerinde olan bazı karakteristik özelliklerini ön plana çıkarırlar. Liderlik özelliklerinden kabul edilen risk ve sorumluluk almaya gönüllü olma, yeniliğe önem verme, sorunlara yaratıcı çözümler bulma, vizyon sahibi olma ve öngörü gibi kişisel özellikler başarılı girişimcilerin de temel özelliklerinden kabul edilmektedir. Dolayısıyla bu ortak özellikleri kullanarak yönetsel faaliyet yürüten liderler girişimci liderlik rolünü sergilemiş kabul edilirler.

KAMU YÖNETİMİNDE GİRİŞİMCİLİK VE GİROKRASİ

Kamu yönetimi denince akla gelen ilk şey genellikle bürokrasi olmaktadır. Kamu sektöründe faaliyetlerin beklenenden yavaş ilerlemesi, gecikmesi, sonuçsuz kalması gibi nedenler bu düşüncenin temelini oluşturmaktadır. Kamu kurumlarında süregelen kırtasiyecilik, personelin etkinliğinin az olması, kamu yöneticilerinin inisiyatif kullanmaktan kaçınması gibi birçok neden bu kurumlarının hantallaşmasına sebep olmuştur. “Geleneksel Kamu Yönetimi” olarak isimlendirilen anlayışın bu kronik sorunlarını çözebilmek adına uygulanmaya başlanan “Yeni Kamu Yönetimi” anlayışı ile bahsedilen sorunların bazıları azaltılmış ama yok edilememiştir. Kamu yönetimi ile girişimciliğin yollarının kesişmesi yeni kamu yönetimi anlayışının benimsenmesi ile gerçekleşmiştir. Yeni kamu yönetimi anlayışının özünde özel sektörde başarı ile sonuçlanan yönetim uygulamalarının kamu yönetimine uyarlanması vardır. Böylece kamusal alanda ve kamu kurumlarında performans değerlendirme, özelleştirme, esneklik, etkinlik, verimlilik, yönetim gibi

kavramlar konuşulmaya ve uygulanmaya başlanmıştır. Bu uygulamaların kamu sektörüne uygulanması kamu yönetiminin farklı özellikleri sebebi ile zor olsa da bazı uygulamaların birtakım yenilikleri ve kronik bazı sorunların çözüme kavuşmasını beraberinde getirdiği bilinmektedir.

1990'lı yıllarda Amerika Birleşik Devletleri kamusal alanda var olan sorunların çözümü için yeni bir reform hareketi başlatmıştır. Bu sürece katkı sağlamak için çalışan Gaebler ve Osborne (1992, s.192) "Hükümetin Yeniden Keşfi" isimli eserlerinde on maddeden oluşan bir öneri ortaya atmışlardır. Düşünürlerin önerileri şunlardır;

- a. Kürek çeken değil dümen tutan (yön veren) hükümet
- b. Hizmet eden değil güç devreden (topluma ait) hükümet
- c. Kamusal hizmetlerin sağlanmasında rekabet yaratan (rekabetçi) hükümet
- d. Kurallar ile hareket eden kurumları amaçlara göre değiştirebilen (misyona sahibi) hükümet
- e. Girdilerden çok çıktılarını irdeleyen (sonuç odaklı) hükümet
- f. Vatandaş taleplerini önemseyen (müşteri odaklı) hükümet
- g. Sadece harcayan değil aynı zamanda kazanan (girişimci) hükümet
- h. Sadece sorun çözen değil sorunları ortaya çıkmadan engelleyen (öngören) hükümet
- i. Hiyerarşiyi azaltan, takım çalışmasını önemseyen (yetki devreden) hükümet
- j. Piyasa koşullarını takip eden (pazar odaklı) hükümet

İşte 90'lı yıllarda tartışılmaya başlanan kamu yönetiminin yeniden dizaynı tartışmaları ve Gaebler ve Osborne (1992)'nin önerileri girişimcilik kavramının kamu yönetimi ile bir araya gelmesini sağlamıştır. O günden günümüze kamu yönetiminde girişimcilik tanımı sosyal alanda var olan fırsatların belirlenmesi ve değerlendirilmesi amacıyla kamu ve özel sektör kaynaklarının bir araya getirilmesi ve vatandaşlar için bir değer elde edilmesi (Zerbinati ve Souitaris, 2005, s. 47) süreci şeklinde evrilmiştir.

Bürokrasi kavramı ile özdeşleşmiş olan kamu yönetiminin bu kavram ile özdeşleşmiş olmasının sebebi işleyişindeki hantallıktır. Bürokrasi, kamu yönetimine negatif bir anlam yüklemiştir. Literatürde, bu olumsuz çağırışımı ortadan kaldırmak adına proaktif davranan yenilikçi ve risk alan kamu yönetimi anlamına gelen girokrasi kavramının kullanılması konusunda tartışmalar başlamıştır. Girokrasi, toplumsal refahı önemseyen hem iç hem kurumsal girişimciliği içinde barındıran, hantallığı yok eden, esneklik sağlayan, öngörüye ve vizyona önem veren, hizmet kalitesine vurgu yapan, yetki dağıtan bir anlayıştır. Bu anlayışı benimseyen ve yönetim uygulamalarına aktarmaya çalışan, mevcut işleyişi devam ettirmeyen ve bunları engel olarak gören kamu yöneticileri, bürokratlar ise girokrat olarak tanımlanabilir. Girokratlar birçok özelliği ile bürokratlardan ayrılır. Girokratlar sürekli olarak yeni şeyler denedikleri için

başarısızlıklarla karşılaşma ihtimalleri yüksektir. Bu nedenle bu kişiler duygularını kontrol edebilen, stres ve başarısızlığın duygusal etkileri ile başa çıkabilen kişilerdir. Heyecanlı ve coşkuludurlar dolayısıyla kriz dönemlerinde hızlı tepki verebilir. Çalışmalarında oldukça disiplinlidirler. Risk almayı sevdikleri için karar alırken cesur davranırlar. Aldıkları kararlara gelecek tepkileri göğüsleyebilirler. Bu kararları alırken kimsenin onayına ihtiyaç duymazlar çünkü kendilerine güvenleri tamdır. Çok çalışırlar, mesai saati nedir bilmezler, yorulmazlar, enerjileri yüksektir. Tehditleri ve fırsatları sezerler. Empati kabiliyetleri gelişmiştir ve takım çalışmasına önem verirler. Sürekli öğrenmeyi seven, öğrendiklerini paylaşan ve onların gelişimine katkı sağlayan, iletişimi güçlü, insanı önemseyen, karizmatik kişilerdir. En önemli özellikleri ise girişimci ruha sahip olmalarıdır (Çarkçı, 2008). Girişimci kamu yöneticilerinin sıralanan özelliklerin tamamına sahip olması beklenemez. Girişimci ruha sahip olan dolayısıyla yeniliğe açık, risk almayı seven ve proaktif yöneticiler kamu yönetiminde girokrat olarak tanımlanabilir.

Girişimcilik rolünün net olarak benimsenmemesi durumunda kamu yönetiminde girişimcilik ile ilgili uygulamaları gerçekleştirmek güçtür. Kamu yönetiminde girişimcilik yenilikçiliği teşvik etmek değil devletin küçülmesini amaçlayan bir reform olarak kabul edilmektedir. Yenilikçilik yüksek risk ve başarısızlık ihtimali ihtiva ettiği için kamu yönetiminde büyük ve olumsuz etkiler yaratabilir. Dolayısıyla kamu yöneticileri için tercih edilecek en güvenli yöntem hiçbir şey yapmamaktır (Prelipcean, Mir, Andrea, Saidu ve Hajj, 2014, s.133). Girişimciliğin her türünde yenilik, risk alma ve proaktif olma unsurları mevcuttur. Kamu girişimciliğinde bu unsurları harekete geçirmenin zorluğu düşünüldüğünde kamu girişimciliğinin uygulama gücüğü anlaşılacaktır.

SONUÇ

Kamu yönetimi günümüze kadar hantallığı, açık ve şeffaflığı, merkeziyetçiliği, etkinliği, verimliliği gibi konular ile tartışılmış ve eleştirilmiş bir kavramdır. Kamu yönetimi ile ilgili olumsuz düşünceleri ve tartışmaları sonlandırmak adına birçok yenilik ve reform gerçekleştirilmiş olsa da tam anlamıyla bir düzelmeye kaydedilememiş, kamusal sorunlar devam etmiştir. Son yıllarda özellikle ülkemizde teknolojik gelişmelerin getirdiği yeniliklerin kamusal faaliyetleri kolaylaştırması amacı ile yapılan dijitalleşme hamleleri gerek kamu faaliyetlerinin tamamının dijitalleşmemesi gerekse vatandaşların bu uygulamaları kullanıma hazır olmaması sebebi ile vasatın üzerinde ancak istenenin altında sonuçlar vermiştir.

Kamu yönetiminde karar vericiler olan siyasiler, bürokratlar ve yöneticiler kamusal sorunların sebebi olabilecekleri gibi bu sorunların çözümünde kilit rol oynayan unsur haline gelebilirler. Kamu yönetiminin kronikleşen sorunlarına bir çözüm önerisi olarak sunabileceğimiz girişimci yöneticiler, bürokrasinin etkisine kapılmış olan, iş yapmayı yavaşlatarak pozisyonunu kıymetli hale getiren yöneticilerin

Kamu Yöneticileri İçin Girişimci Bakış Açısının Önemi

yapmadıklarını yaparak az sorun ile çok iş üretirler. Sorunun ortaya çıkmasını beklemeden tedbir alan, vatandaşla ve çalışanları ile doğru iletişim kurabilen, yetkisini kolaylıkla devreden, çözüm odaklı olan yöneticilerin varlığı kamu yönetiminde önemli problemlerin daha hızlı sonuçlanmasını sağlar.

Kamu yöneticilerinin girişimci ruhlarını körelten en önemli etken istikrarsızlıktır. Yöneticilerin yer değiştirebilen bir çivi gibi kullanılması, yöneticilerin sadece sayılar ile değerlendirilmesi kamu kurumlarındaki yanlış uygulamalardan birisidir. Yöneticiler çoğu zaman görevli oldukları kurumu daha tanımadan başka bir yere görevlendirilirler. Bu nedenle kısa süreliğine atandığını düşünen kamu yöneticisi başarı elde etmek için aceleci davranır ve üzerinde büyük bir baskı hisseder. Bu baskı iki şekilde gerçekleşir. Birincisinde yönetici kendi görev süresi dışında gerçekleşmesi öngörülen hedeflere girişmekten sakınır. İkincisinde ise büyük hedefler tercih edilir ve gerçek üstü şekilde kısa zamana sıkıştırılır. Dolayısıyla iki durumda da başarısızlık kaçınılmazdır. Bu sebeple kamu yöneticilerinin profesyonel yöneticiler gibi çalıştıkları kurumlarda istikrarlı bir şekilde görevlerine devam etmeleri oldukça önemlidir.

Kamusal alanda gerçekleştirilen sosyal girişimcilik faaliyetleri ile özellikle yerel yönetimlerin son yıllarda uyguladıkları girişimcilik faaliyetlerinin toplumsal sorunların çözümünde başarılı sonuçlar verdiği gözlemlenmektedir. Kamu hizmetleri yürütülürken mevcut kaynakların yetersiz kaldığı durumlarda farklı yöntem arayışlarına girilmesi, yeni finansal kaynakların sağlanması veya bu hizmetlerin kamu kurumu dışında başka kurum ve kuruluşlara yaptırılması için kamu yöneticilerinin girişimcilik faaliyetlerinden faydalanması gerekmektedir. Günümüz yönetim felsefesinde girişimciliğin yöneticilikten bağımsız düşünülmesi mümkün değildir.

Kamuda girişimcilik faaliyetleri için uygun ortamın yaratılmasında iki konu ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, girişimci düşünceye yönelik çabaların zorla değil, özendirerek artırılmasıdır. Diğer bir anlatımla kamu yöneticileri katı kurallar yerine parasal ve/veya parasal olmayan ödüller gibi teşvik mekanizmalarını kullanmalıdırlar. Bu teşvik mekanizmaları kısa dönemli değil, ilgili kurumun vizyonu ile uyumlu olacak şekilde uzun dönemli ve özellikle yeniden öğrenme süreci dikkate alınarak düzenlenmelidir. İkinci konu ise çalışanların inisiyatif kullanabilecekleri ve inisiyatif kullanmanın değerli olduğu düşüncesinin en alt birimden en üst birime kadar içselleştirildiği bir örgütsel yapının kurulmuş olmasıdır. Aksi takdirde yaratıcı düşüncenin harekete geçirilmesi ve çalışanların değer yaratımına yönelik risk almalarının sağlanması son derece güçleşecektir.

Kamu kurumlarında girişimci karaktere sahip yöneticilerin var olması kamu kurumlarına enerji kazandıracaktır. Proaktif davranma bazı sorunların ortaya çıkmadan çözülmesini, kronikleşen sorunların ortadan kaldırılmasını, sorumluluk dağılımının doğru yapılmasını, etkin yetki devrini sağlayacaktır. Bu

durum çalışanları olumlu yönde etkileyecek ve iç girişimcilik ruhunu tetikleyecektir. Gerçekleştirilen girişimci faaliyetler örgüt kültürünü yeniden şekillendirecek ve girişimci ruh tüm örgütü etkisi altına alacaktır. Hem yöneticiler hem de çalışanlar daha cesur davranarak risk alabileceklerdir. Kurumsal anlamda gerçekleşecek olan bu değişim örgütün ihtiyacı olan kaynakların teminini kolaylaştıracaktır. Kamu için çalışan kurumlarda yaşanan bu gelişmeler toplumsal sorunları çözümünü kolaylaştıracağından vatandaşlarda olumlu etkiler yaratacaktır.

Kamusal sorunların çözümünde ve kamu kurumlarının daha sağlıklı işleminde girişimci yöneticilerin varlığı tek başına bir çözüm muhakkak değildir. Ancak bazı kronik sorunların ortadan kaldırılmasında önemli bir etken olduğu gerçeği aşikardır.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Yazar, çalışmanın tümünü tek başına gerçekleştirmiştir. Yazar, herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Audretsch, D. B. (2003). *Entrepreneurship A survey of the literature enterprise*. (Enterprise Papers No. 14). Belçika: Enterprise Directorate-General European Commission.
- Austin, J., Stevenson, H., & Wei-Skillern, J. (2006). Social and commercial entrepreneurship: same, different, or both?. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 30(1), 1-22.
- Choski, A.M. (1979). *State intervention in the industrialization of developing countries: selected issues*. (Staff Working Papers No. 341). Washington DC: The World Bank.
- Çarkçı, A. (2008). *Yeni kamu yönetimi çağında Türkiye’de girişimci bürokrasi ve girişimci bürokratlar*. İstanbul: Erguvan Yayınevi.
- Demirtaş, Ö., Karaca, M., & Biçkes, M. (2017). *Başarılı girişimciliğin perde arkasındaki güçler*. Konay: Eğitim Yayınevi.
- Esemmer, Y., & Dayı, F. (2017). Entrepreneurial leadership: A theoretical framework. *Mehmet Akif Ersoy İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(2), 112-124.
- Karcıoğlu, F., & Kaygın, E. (2013). Dönüştürücü liderlik anlayışının yaratıcılığa ve yeniliğe etkisi. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(5), 99-111.
- Klein, P. G., Mahoney, J. T., McGahan, A. M., & Christos, N. P. (2010). Toward a theory of public entrepreneurship, *European Management Review*, 7, 1-15.
- Koçel, T. (2010). *İşletme yöneticiliği* (12. Baskı). İstanbul: Beta Yayınları.

- Osborne, D., & Gaebler, T. (1992). *Reinventing government*. New York: Penguin Press.
- Renko, M., El Tarabishy, A., Carsrud, A. L., & Brännback, M. (2015). Understanding and measuring entrepreneurial leadership style. *Journal of Small Business Management*, 53(1), 54-74.
- Saidu, A. A., Hajj D. B., & Kling, Z. (2016). Entrepreneurship contribution in upgrading the service delivery of public tertiary institution: a conceptual paper. *IOSR Journal of Humanities And Social Science*, (21)2, 28-32.
- Sarıtürk, M. (2020). Girişimcilik ve girişimci kamu yönetimi. *Harran Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(5), 66-90.
- Seelos, C., Ganly, K., & Mair, J. (2005). *Social entrepreneurs directly contribute to global development goals* (Occasional Paper No. 05/14). Barcelona: IESE Business School - University of Navarra.
- Top, S., (2012). *Girişimcilik keşif süreci*. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Tosunoğlu, B. T. (2003). *Girişimcilik ve Türkiye'nin ekonomik gelişme sürecinde Türkiye'nin yeri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zerbinati, S., & Souitaris, V. (2005). Entrepreneurship in the public sector: A framework of analysis in european local governments. *Entrepreneurship And Regional Development*, 17(1), 43-64.
- Zijlstra, P. H. (2014). *When is entrepreneurial leadership most effective?*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Twente: University of Twente.

COVID 19 PANDEMİSİNİN İLK DÖNEMİNDE KADIN EMEĞİNDEKİ DEĞİŞİM

Elif Çağlı KAYNAK¹

Öz

Covid 19 pandemisi tüm dünyada gündelik yaşama dair pek çok deneyimin değişmesini beraberinde getirmiştir. Uyulması beklenen sağlık kuralları, artan önlemler ve kısıtlamalar kişilerin özel alanda daha çok zaman geçirmesine yol açmış ve hane içi düzende değişim yaşanmasına neden olmuştur. Pandemi süreci aynı zamanda ekonomik yapı içerisindeki istihdam koşullarına da yansımış ve pandemiden etkilenen sektörler içerisindeki toplumsal cinsiyet eşitsizliği süreçle birlikte daha da derinleşmiştir. Bu çerçevede bu makalenin amacı pandemi sürecinin kadın emeğini ekonomik alan ve özel alanda nasıl etkilediğini ortaya koymaktır. Bunu yaparken pandeminin ilk döneminde yayımlanan raporlar ve araştırmalardaki veriler dikkate alınarak Türkiye'deki durum hakkında öne çıkan öğelere yer verilmiştir. Pandeminin olumsuz etkisinin giderilmesi için ise iş ve aile yaşamını uzlaştıran politikalar başta olmak üzere cinsiyet eşitliğinin kamu ve özel sektör nezdinde nasıl sağlanabileceği değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Covid 19, Pandemi, Kadın Emeği, Toplumsal Cinsiyet

JEL Kodları: J16, J108

THE CHANGE OF WOMEN'S LABOUR ON THE EARLY PERIOD OF COVID 19 PANDEMIC

Abstract

The Covid 19 pandemic has brought about the change of many experiences of daily life all over the world. The health rules that are expected to be followed, increasing measures and restrictions have caused people to spend more time in the private area and this situation has caused a change in the order of the household. The pandemic has also affected the employment conditions in economies, and the gender inequality within the sectors have deepened in this period. In this context, the purpose of this article is to reveal how the pandemic affects women's labor in the economic and private sphere. While doing this, prominent items in Turkey have been revealed by taking into account the reports and research data published in the first period of the pandemic. In order to eliminate the negative impact of the pandemic, it was evaluated how gender equality can be achieved in the public and private sectors, especially policies that reconcile work and family life.

Keywords: Covid 19, Pandemic, Women's Labour, Gender

JEL Codes: J16, J108

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Kent Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, elif.caglikaynak@kent.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9426-3132>

GİRİŞ

Covid 19 salgını insanların gündelik yaşamlarındaki alışkanlıklarında pek çok değişikliğe yol açmıştır. Yeni gelen pek çok kural ve düzenleme adeta yaşamın akışını değiştirmiştir. Toplu alanlardaki kısıtlamalar, maske ve mesafe kullanımının zorunluluk haline gelmesi, hijyenin önem kazanması, kamusal alanda kalabalık ortamlardan kaçınılması yeni düzenin “yeni normal”i olarak karşımıza çıkarken; kamusal alanda sınırlar daraldıkça güvenli izolasyonun mekanı olan hanelerin ise önemi artmıştır. Hane artık yalnızca barınma mekanı değil iş ve eğitim faaliyetlerinin de teknolojik imkanlar ölçüsünde gerçekleştirilebildiği bir alan haline gelmiştir. Ancak kamusal alan ve özel alanın bu yeniden biçimlenen hali pek çok sorunu da beraberinde getirirken bunların içerisinde iş gücüne ilişkin kayıplar aşağıda da ele alınacağı üzere daha da belirginleşmiştir.

Özel alan-kamusal alan ayrımı çerçevesinde hane virüsten korunulabilecek en güvenli alan olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle de hane içindeki geçirilen zamanın değerlendiriliş biçimi, hane içindeki roller, hane içinde gündelik hayatın nasıl düzenlendiği ev içinde geçirilen sürenin artmasıyla daha da önem kazanırken yeni problemlerin ortaya çıkışı yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulmasını da beraberinde getirmiştir. Özel alan yani hane geleneksel roller çerçevesinde kadının ücretsiz emek sarf ettiği alan olarak görülmekteyken, pandemi ile birlikte bakım işlerinin, iş yaşamı için evde ayrılan zamanın ve ev işlerinin artması hali hazırda çifte iş yükü altındaki kadınların koşullarını daha da güçletmiştir. Aşağıda değerlendirileceği üzere iş-aile yaşamını uzlaştırmamanın daha zor olduğu bu dönemde bazı kadınlar çalışma yaşamından ayrılmak veya çalışma sürelerini azaltmak durumunda kalmıştır. Kadınların artan çifte iş yükü, ev işleri ve bakım sorumlulukları ile sınırlı kalmamıştır. Duygusal anlamda da aile bireyleri için kadınların daha fazla endişelendiği düşünüldüğünde kadınların stres seviyesinin artmasını da beraberinde getirmiştir (Power, 2020, s.67-68). Buna karşılık erkekler çalışma yaşamının içinde daha aktif olarak yer alırken ev içindeki iş bölümüne katılımları daha sınırlı olsa da eşitlikçi olarak niteleyebileceğimiz bazı adımları da atmışlardır.

Sadece toplum sağlığı değil aynı zamanda ekonomik ve sosyal koşulların da etkilendiği bu süreçte ileride değinileceği üzere özellikle kadınların yoğun istihdam edildiği sektörlerin söz konusu durumdan daha fazla etkilenmesi kadınların bu krizden iş gücü ve gelir kaybı anlamında etkilenecek yoksullaşmasına neden olmuştur. Tüm bunlar birarada değerlendirildiğinde, pandeminin sosyal ve ekonomik anlamda yaratmış olduğu olumsuz tablodan kadınların daha fazla etkilendiğini söylemek mümkündür (Burki, 2020, s. 904). Aşağıda ele alınacağı üzere çalışma düzeni çerçevesinde bakıldığında ise pandemi ile birlikte evden çalışmanın yaygınlaşmasını ev işleri ve çocuk bakımını uzlaştırabilmek adına kadınların daha çabuk

benimsediği görülmüş veya kadınlar kreşlerin kapandığı, büyükannelerin evden çıkmadıkları bir ortamda çocuklarına bakmak için fedakarlık eden ilk grup olmuştur.

Yukarıda değinilen tüm bu genel çerçeve göz önüne alındığında bu makalenin amacı pandeminin etkili olduğu ilk dönem ile ilgili ulusal ve uluslararası çalışmaları göz önüne alarak kadınların ekonomik süreçte pandemiden nasıl etkilendiğini ortaya koymak ve hane içinde artan iş yüküne karşılık çözüm önerilerini detaylı bir şekilde paylaşabilmektir. Böylelikle pandeminin ilk dönemindeki kadın emeğinin etkilenme durumuna ilişkin literatürden faydalanılarak genel çerçeve ortaya konurken aynı zamanda pandemi süreci ve sonrası için de değerlendirme yapılarak literatüre katkı sunulması hedeflenmektedir. Makale pandeminin başlangıç dönemindeki veriler ve bu alandaki çalışmalar ile sınırlı tutularak erken dönemin bir değerlendirmesini yapmayı hedeflediği için halen devam etmekte olan bu sürecin daha sonraki yıllar ve ilerleyen dönemdeki boyutları bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Buna ek olarak coğrafi, zamansal, niceliksel anlamda yapılabilecek farklı çalışmalarla kapsamı genişletmek mümkündür. Bu çerçeveye uygun olarak bu makalede ise genel olarak kadınların ekonomik yaşamdaki yerine ve pandeminin bunu nasıl etkilediğine değinen literatürün bir değerlendirmesi yapıldıktan sonra pandeminin ev içindeki emeğe olan etkisi ele alan yayınlar nezdinde değerlendirme yapılarak, benzer bir süreçte aynı sorunların yaşanmaması için neler yapılabileceğine ilişkin politika önerileri ele alınacaktır.

EKONOMİK YAŞAMDA KADINLAR VE PANDEMİNİN ETKİLERİ

Kadınlar, ekonomik alanda bağımsızlıklarını ortaya koyabilmek için 19. yy'dan bu yana mücadelelerini sürdürmektedir². Bu mücadele kadınların ekonomik yaşama dahil olması, onların kendi emeklerinin karşılığı gelir elde etmeleri, erkeklerle aynı işleri yapabileceklerini göstermeleri ve ekonomik anlamda bir birey olduklarını ortaya koymaları ile şekillenmiştir. Buna rağmen günümüzde kadınlar erkeklerle aynı işi yapsalar dahi daha düşük ücretler almaya, önyargılar nedeniyle takıldıkları cam tavanlar sebebiyle hak etmelerine rağmen yükselememeye, cinsiyetleri sebebiyle ayrımcı uygulamalara maruz kalmaya, ev işleri ve çocuk bakım sorumluluğu nedeniyle ekonomik alanın dışında kalmaya, daha düşük ücretli, daha az nitelik gerektiren ve daha güvencesiz işlerde yoğunlaşmaya devam etmektedir. Tüm bu olumsuzluklara rağmen bunları ortadan kaldırabilmek için sistemi dönüştürecek mücadele de sürmektedir.

Bahsedilen bu zor koşullarda ekonomik yaşamlarını sürdüren kadınlar ekonomik krizlerden daha derin etkilenebilmektedir. Covid-19 pandemisi var olan sosyal eşitsizlikleri daha da derinleştirmiştir: kadınların, daha az eğitilmiş ve düşük ücretle çalışanların ve iş gücü piyasasındaki diğer dezavantajlı

² Kadınların ekonomik yaşama katılımı hakkında detaylı bilgi için bkz: Helmbold ve Schofield, 1989; Richards, 1974. Ev içi roller ve ekonomiye yapıya ilişkin Marksist bir değerlendirme için Fine, 2002. Kadınların iş yerinde maruz kaldıkları ayrımcı uygulamalar ve buna karşı mücadele yöntemleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Gregory, 2003.

grupların yaşam standartları pandemi ile daha da gerilemiş ve var olan eşitsizlikler artmıştır (Qian ve Fuller, 2020, s. S89). Covid 19 pandemisi ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğini değerlendiren çalışmada (Rivera, Hsu, Esbry, Dugarova, 2020, s. 5-6) kadınların erkeklere kıyasla ekonomik krizlerle başa çıkma kapasitesi daha düşük olduğu belirtilmiş; bunun nedeni olarak da kadınların daha az kazanç getiren işlerde çalışması ve daha az tasarruf etmesi gösterilmiştir. Özellikle az gelişmiş ülkelerde iş güvencesi olmayan enformal sektörlerde kadın oranının çok daha yüksek olması kadınların ekonomik krizlerde daha fazla etkilenmesine sebep olurken; kadınlar bu alanlarda çalışırken işten çıkarmalara karşı güvencesiz kalmakta, ücretli hastalık izni başta olmak üzere pek çok haktan faydalanamamaktadır (Rivera vd., 2020, s. 5-6).

Kadınların iş yaşamında erkeklere göre çok daha kırılgan bir grup olduğu göz önüne alındığında pandemi sürecinde kadının ekonomik yaşamdaki durumunun erkeklere göre daha dramatik hale dönüşmesi kaçınılmaz olmuştur. Kalaylıoğlu, Öztürk ve Eker'in (2020, s. 8-9) araştırmasına göre: pandemi sebebiyle kadınların iş gücü kaybı (%18,8) erkeklere göre (%14,2) daha fazla olmuştur. Bu farklılık kendi işi olan ve başkalarını istihdam eden kadınlarda %20- erkeklerde %8 olacak biçimde belirginleşmiştir. Bu süreçte kadınların %26'sı işten çıkarılmış, %25'i ücretsiz izne gönderilmiştir. Erkeklerde ise her iki oran da %21 şeklindedir (UNDP, 2020, s. 3). Kadınlar erkeklere göre daha düşük gelir grubunda yer alırken, aynı zamanda onlardan daha fazla kayıt dışı ve güvencesiz koşullarda istihdam edilmektedir (Azcona, vd., 2020, s. 4). Pandemiyle birlikte kayıt dışı sektörün daralması sonucunda kadınların çalıştığı iş yerleri de kapanmış, bu da kadınların daha fazla işsiz kalmasına (Yasin, 2020, s. 432-435) veya aldığı ücretin düşmesine neden olmuştur (Azcona vd. , 2020, s. 4). Bakım personeli olarak çalışılan alanların başında gelen hastaların, yaşlıların bakımıyla ilgilenen sektörlerde de ağırlıklı olarak kadınların yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu durum kadınların virüse maruz kalma ihtimallerini daha çok artırmış ve sürecin daha yıpratıcı geçmesine neden olmuştur (Yasin, 2020, s. 434, Azcona vd., 2020, s.4). Küresel olarak sağlık ve sosyal bakım sektörünün %70'ini kadınlar oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu grupta yer alan kadınlar hemşire, ebe, toplum sağlığı uzmanı gibi en ön saflarda bulunmaları sebebiyle enfeksiyona maruz kalma ihtimalleri de daha fazladır (Azcona vd., 2020, s. 4). Pandemi en fazla etkilenen sektörlerden biri de şüphesiz sağlık ve sosyal hizmetlerdir. 136 milyonluk çalışan içerisinde 96 milyon kadın sağlık ve sosyal hizmetlerde çalışmaktadır. Bu alanlar uzun çalışma saatleri, düşük ücretler, iş yükü fazlalığı olan alanlardır. Sağlık sektörü özelinde pandemi çalışma koşullarını çok daha zorlu hale getirmiştir. İş yükünün fazlalığı, sağlığın tehdit altında olması, stres ve psikolojik sorunlar bunların sadece bir kaçıdır (ILO, 2020, s. 3).

Kadın ve erkeklerin ekonomik yaşama katılımlarında pandemi öncesindeki eşitsizlik durumu pandemi ile birlikte daha da derinleşmiş gözükmektedir. Pandemi öncesinde kadınların %44,3'ü iş gücüne katılırken erkeklerin %70'i iş gücünde yer almaktadır (ILO, 2020, s. 2). Erkeklerin çalıştığı alt yapı ve

imalat sektörleri ekonomik krizlerden en net biçimde etkilenen sektörler arasında yer almaktadır. Kadınlar ise daha çok çocuk bakımı, sağlık ve eğitim gibi hizmet sektöründe yoğunlaşmıştır. Pandemiden en fazla etkilenmesi beklenen sektörler ise önceki krizlerden farklılık göstererek: konaklama, yiyecek içecek hizmetleri, emlakçılık, iş ve yönetim faaliyetleri, imalat, toptan ve perakende satış olarak sıralanmıştır (ILO, 2020, s. 1-2). 2020 verileriyle kadınların %41'inin bu sektörlerde istihdam edildiği dikkate alındığında pandemi nedeniyle kadınların yoğun çalıştığı sektörlerin daha fazla etkileneceği ve bu durumun kadınların iş yaşamlarına ve genel olarak toplumsal cinsiyet eşitliğine olumsuz yansıtacağı açıktır (ILO, 2020, s. 1). Kadınların kendi kendilerini finanse edip küçük veya orta boy girişimci oldukları veya krediye ulaşma imkanlarının kısıtlı olduğu enformal sektörde faaliyet gösterdikleri alanda da gelir kaybı ve borçlar nedeniyle zorlandıkları görülmektedir (ILO, 2020, s. 2).

Pandeminin ekonomik olarak kişilerin yaşamındaki diğer etkileri de iş kayıpları, izne çıkarmaların artması, hastalık sebebi veya evdeki bakım gereksinimi olan kişilerin bakımını karşılamak üzere işten ayrılmaları, ürün veya hizmet satamama nedeniyle iş yerlerinin kapanması, serbest çalışanların faaliyette bulunamamaları nedeniyle çalışmaması şeklinde sıralanabilir (UNDP, 2020, s. 1). Küresel salgın nedeniyle iş ve gelir kayıplarına bakıldığında erkeklerin iş ve gelir kaybı %54 iken kadınlarda bu oran % 32'dir. Ancak pandemi öncesi istihdam durumu göz önüne alındığında bu oranlar sırasıyla %18 ve %31 olarak değişmektedir (UNDP, 2020, s. 3). Dolayısıyla salgın öncesi istihdamda olan kadınlar erkeklere nazaran daha fazla kırılgan bir hale gelip iş ve gelir kaybı yaşarken erkeklere oranla daha az ücretli izin hakkından faydalanıp daha çok evden çalışmaya geçme olasılığını kullanmışlardır (UNDP, 2020, s. 1-3).

Pandemiden sektörlerin etkilenme dereceleri de daha önce açıklandığı üzere üzere birbirinden farklılık göstermiştir. Kişisel hizmetlerin yoğun olduğu restoran, otel, çocuk bakım hizmetlerinin ağırlıklı olarak kadınların istihdam edildiği alanlardan oluşması ve bu alanların pandemiden etkilenen sektörlerin başında gelmesi pandeminin toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini de beraberinde getirmesine yol açmıştır (Qian ve Fuller, 2020, s. S90). Yarı zamanlı çalışan sektörler de pandemiden ciddi biçimde etkilenmiştir. Kadınların yarı zamanlı işlerde daha fazla istihdam edilmesi onların bu süreçten de daha olumsuz etkilenmesini beraberinde getirmiştir (Richardson ve Denniss, 2020, s. 2). Tablo 1'de de yer aldığı üzere 69 ülke ölçeğinde yapılan değerlendirmede kadınların oransal olarak en fazla yer aldığı sektörler sağlık ve sosyal hizmetler, eğitim, konaklama ve yiyecek içecek hizmetleri, kültür ve eğlence olarak gözükmektedir. Söz konusu sektörlerin daha önce belirtildiği gibi pandemiden olumsuz etkilenen sektörler olduğu göz önüne alınmalıdır. Burada sağlık ve sosyal hizmetlerde iş gücü kaybı açısından bir olumsuzluk olmasa da pandeminin getirdiği ağır iş yükünü dikkate almak gerekmektedir. Aynı tabloda çalışma saatlerindeki değişime bakıldığında kadınların yoğun istihdam edildiği sektörler içerisinde en fazla konaklama ve yiyecek

İçecek hizmetlerinde iş saati azalırken bu durum söz konusu sektörlerin pandemi koşullarında kapanma veya sınırlı hizmet uygulamasına geçmesinin etkisi olarak yorumlanabilir. Kısıtlama ve kapanmalar en fazla ulaşım sektöründe saatlerin azalmasını beraberinde getirirse de bu durumun da kadınlardan ziyade bu sektörde istihdam edilen erkek çalışanları etkilediği söylenebilir.

Tablo 1: Kadın çalışanların sektörel dağılımları-2019

Sektörler	İstihdam Edilen Kadın Oranı 2019 (%)	Çalışma Saatlerindeki Değişim 2019 2.Çeyrek- 2020 2. Çeyrek (%)
Sağlık ve Sosyal Hizmetler	75	-8,8
Eğitim	65,4	-6,5
Konaklama, Yiyecek ve İçecek Hizmetleri	48,8	-10,8
Kültür ve Eğlence	48,1	-7,6
Finansal Hizmetler ve Sigortacılık	47,9	-2,4
Toptan ve Perakende Satış	46,1	-8
Profesyonel Hizmetler, Yönetim ve Destek	42,5	-4,3
Ticaret ve Alım Satım	40,1	-3,9
Hükümet ve Kamu Sektörü	38,6	-7,5
Enformasyon, Haberleşme ve Yayıncılık	30,3	-8,2
İmalat	29,9	-9,4
Tarım	21,4	-4,4
Kamu Hizmet Kuruluşları	21,4	-12,6
Ulaşım	16,5	-17,7
Madencilik	12,1	-10,9
Alt Yapı	8,3	-3,1

Kaynak: ILO, 2021'den aktaran World Economic Forum, 2021.

Kadınlar yoğun bir biçimde çalıştığı sektörlerde düşük gelir ve çalışma şartları olan aile izni ve hastalık izni gibi temel haklardan yoksun olma gibi problemlerle de karşı karşıya kalmaktadır (Azcona vd., 2020, s. 4). Bunun yanı sıra evlerde bakım ve temizlik gibi hizmetleri sunanların ağırlıklı olarak kadınlardan oluşması bu kadınların pandemi sürecinde daha zor iş bulmalarına, iş kayıpları yaşamalarına, virüs riskine daha fazla maruz kalmalarına ve gelir kaybına uğramalarına yol açmıştır (Azcona vd., 2020, s. 4). Ev işinde çalışan bu kadınlar çoğu zaman sigortasız ve güvencesiz çalışma koşulları altında çalışırken pandemi sebebiyle daha önce yaptıkları işleri de gerçekleştirememekte evlere temizliğe veya bakım hizmetlerine

gidememekte çalışma şansı bulabildikleri evlerde ise güvencesiz çalışmaya devam etmektedirler (Rosa Kadın Derneği, t.y, s. 1).

Dünya ölçeğinde bakıldığında Covid-19 pandemisinden kadın istihdamının erkeklere kıyasla daha çok etkilendiği görülmektedir. Üniversite eğitimi olmayan kadın istihdamı ise en dramatik şekilde azalan grup olarak karşımıza çıkmıştır. Mart-Nisan aralığında kadınların istihdam oranı %59'dan %46'ya düşerken erkeklerde %64'ten, %54'e gerilemiştir. Bu grupta istihdamda yaklaşık %15'lik bir azalma yaşanmıştır. Üniversite mezunu kadınlar için ise bu oran %9 düzeyinde kalmıştır. Üniversite mezunları içerisinde erkekler daha fazla iş kaybına uğrarken, kadınlar daha fazla izin kullanan grup olarak karşımıza çıkmıştır (Zamarro, Arce ve Prados 2020, s. 2). Kadınların izin kullanımına yönelmelerinin arkasındaki en önemli neden ise ev ve iş yaşamını uzlaştırabilme ve evde bakım hizmeti bekleyen çocuk veya ihtiyaç sahibi erişkinlere bu hizmeti sunmaktır. Bu nedenle kadınların hane içindeki emeğinin bu süreçten nasıl etkilendiğini ve nasıl bir dönüşüm gerçekleştirdiğini görmek büyük önem taşımaktadır. Hatta sadece izin kullanımı değil ev işleri ve bakım sorumluluğunun artması kadınların ekonomik iş gücünün dışında kalmasına sebep olmaktadır. ABD'de yapılan araştırmaya göre 13 yaşın altında çocuğu olan kadınların Ocak-Nisan arasındaki iş gücü kaybı erkeklere göre daha fazladır. Baba olan erkeklere kıyasla yaklaşık 250.000 daha fazla kadın iş gücünden ayrılmıştır (Landivar, Ruppner, Scarborough ve Collins, 2020, s.1). 6 yaşın altında çocuk sahibi olan kadınlar %20, 6-12 yaş aralığında çocuğu olan kadınlar ise %51 oranında kadar bir fazlalıkla babalara göre bu dönemde daha fazla işsiz kalmış görünmektedir (Landivar vd., 2020, s. 2). Bu nedenle hane içindeki işlerin pandemi döneminde nasıl bir dönüşüm geçirdiği, hanenin ekonomi politik sonuçları olduğunu göz önüne alındığında, kadın emeğinin pandemiden nasıl ve ne ölçüde etkilendiği, analiz için gerekli bir alan haline gelir.

PANDEMİNİN EV İÇİ EMEĞE ETKİLERİ

Kalaylıoğlu vd.'nin (2020) ele aldığı çalışmaya göre Covid 19 salgınının başlaması ile birlikte kadınların 1/3 ü erkeklerin ise 1/4'ü farklı türdeki izinlerini kullanmışlardır. Burada çarpıcı olan nokta kadınların neredeyse yarısının ücretsiz izne ayrılmasıdır. Kadının haneye geliri getiren birincil kişi konumunda görülmemesinin yanı sıra ev ve çocuk bakım işlerinin artmasının bu izinleri daha çok kadınların kullanmasına yol açtığı söylenebilir. Benzer gerekçelerle kadınlar erkeklere kıyasla çok daha çabuk ve fazla bir şekilde evden çalışmayı benimsemiş görünmektedir (Kalaylıoğlu vd., 2020, s. 9). Kadınlar ev içinde en fazla temizlik, etrafı düzenli tutma ve yemek hazırlama işleri ile erkeklere göre çok daha fazla (kadınlarda%47- erkeklerde%23.9) ilgilenirken bu durum pandemi döneminin geleneksel rol ayrımlarını pekiştirdiğini göstermektedir. Her iki cinsiyet de en fazla ev temizliği ve düzenine zaman ayırdıklarını belirtirken ikinci sırada kadınlar için yemek hazırlama gelmesine karşılık erkekler için alışveriş yapma yer

almaktadır (Kalaylıoğlu vd., 2020, s. 9). Buna karşılık olumlu gelişme olarak erkeklerin ev içi işlerine dahil olmaya başlamaları sayılabilirken ev içinde yardım alınan bireylerin başında kız çocuklarının gelmesi pandeminin kız çocuklarının eğitimi meselesini nasıl etkileyeceğini ise tartışmaya açık bırakmaktadır (Kalaylıoğlu vd., 2020, s. 10).

Pandeminin yaygınlaşmasıyla okulların uzaktan eğitime geçmesi çocukların evde kalmasını beraberinde getirmiş bu nedenle de çocukların bakımı sorunu gündeme gelmiştir. Bu çerçevede kimin daha esnek çalışma imkanlarına sahip olduğu, çocuk bakımının nasıl üstlenileceği ve ev ile iş yaşamının nasıl dengeleneceği soruları ailelerin kendi içinde ele aldığı konuların başında yer alır (OECD, 2020). Kadın ve erkeğin her ikisinin de evden çalıştığı durumlarda dahi kadınların çalışma saatlerinden daha fazla kısarak çocuk bakımı ve ev işlerine zaman ayırdığı buna karşılık erkeklerin büyük ölçüde aynı mesai sürelerinde çalışmaya devam ettiği görülmektedir (Collins, Landivar, Ruppner ve Scarborough, 2020, s.3). Kadınlar her şekilde ev içi işlere ve çocuk bakımına yönelik daha fazla emek harcarken erkeklerde bu durum partnerlerinin çalışma koşullarına bağlı olarak değişmektedir. Kadının dışarıda çalışmaya devam ettiği ancak erkeğin evden çalıştığı durumlarda ev işleri ve çocuk bakımı alanlarında erkeğin ayırdığı zaman pandemi öncesine göre artarken; kadın ve erkeğin iş yerlerinde çalışmaya devam ettikleri durumlarda ise çocukları ile daha az zaman geçirdikleri gözlemlenmiştir (Boca, Oggero, Profeta ve Rossi, 2020, s. 1).

Kadınlar özel alanlarda çocukların kişisel bakımı ve ihtiyaçlarını gidermek kadar eğitim sürecinde olan çocuklar ile ilgilenirken; eğitim sürecini destekleyen, etkinliklerini, ödevlerini takip eden, sorun olduğunda müdahale eden bir rol üstlenmiştir Pandemi öncesine göre aynı zamanda daha fazla kişinin ev içinde olması kadınların ev işlerine harcadığı zamanı ve enerjiyi arttırmış, sokağa çıkma yasakları veya tedbir amaçlı buluşmaların engellenmesi kadınların destek aldığı yardımcıları veya aile bireylerine ulaşmasının önüne geçmiştir. Tüm bunlara ek olarak kadının kendi işini uzaktan çalışma ile gerçekleştirmeye başlaması onun üzerindeki iş yükünün katlanmasını beraberinde getirmiştir. Çalışan annelerin çocuklarını bıraktıkları kreşlerin, okulların kapanması veya destek alınan aile büyüklerinin taşıdığı risk sebebiyle bunu gerçekleştirememesi, eve gelen yardımcıların tedbir amaçlı kabul edilmemesi gibi pek çok neden anneleri ya tek başlarına ya da eşleriyle eş güdümlü olarak süreci atlattıklarını gerekli hale getirmiştir (Akbaş ve Dursun, 2020, s. 90). Tek başına yaşayan anneler ise süreçten en dezavantajlı etkilenen gruptur (Alon, Doepke, Rumsey ve Tertilt, 2020, s. 1). Kadınların bakmakla zorunlu oldukları kişilerin sadece çocukları ile sınırlı olmadığı durumlarda hasta, engelli ve yaşlı bakımının sorumluluklarının da kadınlar tarafından üstlenilmesi hane içi ücretsiz emeği arttırdığı kadar özellikle hasta kişilerin bakımı durumunda bulaş tehlikesini de beraberinde getirmiştir (Yasin, 2020, s. 432).

CCSA'ya (The Committee for the Coordination of Statistical Activities) (2020, s. 46) göre; Bangladeş, Kamboçya, Nepal, Pakistan, Filipinler, Samoa, Tayland, Arnavutluk, Bosna Hersek, Gürcistan, Kazakistan, Kosova, Kırgızistan, Moldova, Kuzey Makedonya ve Türkiye'de pandemi ile birlikte kadınlar erkeklere göre ev işi ve bakım işlerine pandemiyle birlikte daha fazla zaman ayırmak durumunda kalmışlardır (Maldivler'de ise bakım işlerine erkekler daha fazla zaman ayırmak durumunda kaldıklarını belirtmiştir). Ev işlerinde en derin uçurum Kırgızistan ve Samoa'da görülürken, bakım işlerinde yine Kırgızistan ve Bangladeş'te de derin bir uçurum söz konusudur. Türkiye'de ise bakım hizmetlerinde daha dengeli bir dağılım görülürken pandemi etkisinde ev işleri sorumluluğunun kadınlara yüklendiği görülmektedir.

Pandemi öncesinde ev içi işlere ayrılan toplam saat 16.4 milyar saatin üçte ikisi kadınlar tarafından gerçekleştirildiği görülmüştür. Pandemi ile birlikte okulların ve okul öncesi eğitim kurumlarının kapanması, engellilerin ve yaşlıların bakımı konularındaki ihtiyaçlar, sokağa çıkma yasakları ve ev içindeki işler konusunda alınan destek hizmetlerinin azalması ve kısıtlanması ile kadınların ev içi işlere ayırdığı bu süre artmıştır (ILO, 2020, s. 4-5; OECD, 2020, s. 2; Işık, 2020, s. 227). Daha önce de değinildiği gibi okulların uzaktan eğitime geçmesiyle 6-12 yaş aralığında çocuğu olan ebeveynler evden çalışma ya da iş kayıpları ile karşılaşmalarının yanı sıra çocuklarının evde bakımı, ev işlerinin planlanması ve çocukların okul faaliyetleri ile ilgilenmiştir. Bu durumu ebeveynler için kolaylaştırmanın bir yolu olarak bazı ülkelerde aile izinlerinin süresi artırılarak, ekonomik destekler verilerek, esnek çalışma saatleri düzenlenerek iş-aile yaşam düzenlemeleri uzlaştırılmaya çalışılmıştır (ILO, 2020, s. 4). Zamarro, Arce ve Prados'un (2020, s. 2-5) yaptığı çalışmada evli veya partnerleri ile birlikte yaşayan ve okul çağında çocuğu bulunan kadınların, okulların da kapanmasıyla birlikte eşlerine göre daha fazla (%14'e %44'lük bir oranla) çocuk bakımıyla ilgilendiklerini belirtilirken %10'luk çalışan babalara karşılık %33 oranında çalışan anneler çocuk bakımını gerçekleştiren tek kişinin kendileri olduğunu ifade etmiştir. Bu çerçevede pandemi öncesinde de mevcut olan eşitsiz iş bölümü dağılımının pandemiden sonra daha da derinleştiğini söylemek mümkündür (Chakraborty, 2020, s. 17).

Evde kalmak her iki ebeveynin de ücretsiz iş yükünü arttırsa da kadınlar erkeklerin yaklaşık dört katı daha fazla ücretsiz emek harcayarak bu yükü üstlenmiştir. Bu durumda kadınların hem ücretli hem de ücretsiz emek yükleri erkeklere oranla daha fazla olmuş dolayısıyla toplam çalışma yükü de çarpıcı bir şekilde artmıştır (UNDP, 2020, s. 1). İstihdamda olmaya devam eden kadınlar açısından bakıldığında küresel salgın öncesi toplam iş yükü 7,7 saat iken salgın ile bu 9,2 saate yükselmiş bu da en fazla ücretsiz işlere ayrılan zamanın artması ile ortaya çıkmıştır (UNDP, 2020, s. 4- 5). Buna karşılık erkeklerin de ücretsiz çalışmaya ayırdıkları zamanın 0.3'ten 0.8'e çıkması sonucunda nispi bir artış yaşandığı belirtilmelidir

(UNDP, 2020, s. 5). Bunun yanı sıra hemşire, ebe, bakım personeli, eczacı bakkal ve market olarak yer verebileceğimiz kadın ağırlıklı sektörlerde çalışan kadınların eşlerinin de bu süreçte çocuk ve hane bakımı ile daha fazla ilgilenen kişi konumuna geldiği de gözden kaçırılmamalıdır (Alon vd., 2020, s. 3).

Pandemi ev içindeki işlerin düzenini ve zamanlamasını da etkilemiş gözükmektedir. Çalışan, üniversite mezunu ve çocuğu olan kadınlar, çalışan, üniversite mezunu ancak çocuğu olmayan kadınlara ve erkeklere kıyasla çocuk bakımına süre ayırabilmek için mesai sürelerini azaltmaktadır (Zamarro vd., 2020, s. 5-6). Bu durum da kendilerinin verimli çalışmasını olumsuz etkilemektedir. Diğer taraftan evde bakım ihtiyacı olan kişilerin olması, temizlik ve ev işlerinin daha fazla zaman alır hale gelmesi, kamusal alan ile özel alanı uzlaştırma çabası ve iş gücü kayıpları kadınları erkeklere göre daha fazla stres altına sokmaktadır. Çocuk sahibi olunmadığında ise her iki ebeveynde de stresin azaldığı belirtilmiştir (Zamarro vd., 2020, s. 6-7).

Pandeminin bu etkilerinin ülkemizde de görüldüğünü söylemek mümkündür. Türkiye’de 2020 Mart başında vakaların görülmesinin ardından 16 Mart’ta okulların kapanıp 23 Mart’ta uzaktan eğitime geçilmesi, çocukların ev içindeki bakım sorumluluğunun nasıl gerçekleşeceği meselesini beraberinde getirmiştir. Buna evden çalışma da eklenince hane içi değişen gündelik yaşam yukarıda tartışılan çerçeveye uygun olarak toplumsal cinsiyet rollerine de yansımıştır. Çocuk bakımının birinci sorumlusu olarak görülen kadınlar açısından uzaktan çalışmak, evde çocuk bakımını üstlenmek, ev işleri ile ilgilenmek, iş yüklerini daha da arttırmıştır (Akbaş ve Dursun, 2020, s. 80). Çocuk bakım merkezlerinin, kreşlerin ve anaokullarının kapanması, 65 yaş üzerine getirilen kısıtlamalar ile birlikte anneanne-babaanne ve dedelerden alınan çocuk bakım desteğinin de neredeyse ortadan kalkması sonucunda çocuk bakımı tekrar aile içinde kadınların üzerine kalmıştır. Ağırlaşan çifte iş yükü sonucunda ev ve iş hayatını uzlaştıran politikaların ne derece önemli olduğu da bir kez daha ortaya çıkmıştır.

Her ikisi de çalışan çiftlerde çocuk bakımı salgının başlaması ile birlikte sorun haline gelmiş ve eşlerden biri, çoğunlukla kadın, iş gücünden çekilmek durumunda kalmıştır. Evden çalışma imkanı olan ebeveyn çocuk bakımını da üstlenmiş ancak bakım sağlamak için eve çekilerek iş gücü dışında kaldığı için ciddi düzeyde gelir kaybı yaşanmıştır. Kadınların iş kayıplarının nicel olarak erkeklere göre daha az olmasına karşın çalışma saati bakımından kadınlar daha dezavantajlıdır (Memiş ve İlkaracan, 2020’den aktaran Işık, 2020, s. 227). Işık’ın (2020, s. 230-32) çalışmasında ortaya koyduğu üzere bu süreçte kadın görüşmecilerin tamamı evden çalışma ve esnek çalışma düzenine geçmiştir. Aynı çalışmada (Işık, 2020, s. 230-32) öne çıkan diğer hususlar ise şu şekildedir: Kadınlar zaman planlaması sorunu yaşarken konsantrasyon problemi de yaşamaktadır. 65 yaş üzerine uygulanan sokağa çıkma yasağı ise kadınların en büyük destekçileri olan büyük anneleri bakım hizmetinin dışına itmesiyle bakım sorumluluğu ve baskısı

daha da artmıştır. Kadınların pek çoğu geleneksel rollerini kendileri de kabul ettiği için çocuk bakımını kendilerini üstlenmiş, erkeklerin bu dönemde ev içindeki işlere olan katkısı ise kadınlar tarafından geçici olarak görülmüş, sokağa çıkma yasakları kadınların ev içinde daha fazla bunalmasına sebep olurken pek çoğu kendini ev işine vererek zaman geçirmiştir. Yapılan araştırmada; kadınların ev işlerine ayırdığı emek pandemi ile birlikte ciddi oranda yükselmiş; temizlik, evin düzenini sağlama, etrafı toplama %77,6 ve yemek pişirme %59.9 ile kadınların en fazla zaman harcadıkları faaliyetler arasında ilk iki sırayı almıştır (Kalaylıoğlu vd.,2020, s. 9). Kadınların %72'si ev işlerinde kız çocuklarının kendilerine yardımcı olduğunu ifade etmiştir. Bu durum kız çocuklarının eğitiminin pandemiden ne derece olumsuz etkileneceği sorusunu da beraberinde getirmiştir (Kalaylıoğlu vd., 2020, s. 10).

Pandemiyle düşen hane gelirlerine bağlı olarak bu dönemde kadınlar bazı gıdaları ev içerisinde üretmeye yönelmiştir. Bu durum ise kadınların yemek hazırlamaya ayırdıkları sürenin artmasına neden olmuştur (Aygüneş ve Ok, 2020, s. 39). Bulaş riskinin azaltılması için temizlik ve hijyen işlerinin daha da artmasıyla kadınların iş yükü artarken tüm bunların planlandığı zihinsel hazırlık ile süreç daha da yıpratıcı hale gelmişti (Aygüneş ve Ok, 2020, s. 39). Memiş'in (2020) yaptığı çalışma çerçevesinde de salgın döneminde kadınların en çok ev işleri ve çocuk/yaşlı/hasta bakımında zorluk yaşadığı ortaya konulurken; bunu evden çalışma ile artan iş yükü, endişe ve psikolojik tükenmişlik ve evde iletişim imkanlarına erişimin kısıtlı olması izlemektedir. Erkekler açısından bakıldığında ise ücret ve gelir yetersizliği ilk sırada yer alırken bunu evde iletişim imkanlarına erişimin kısıtlı olması ve psikolojik tükenmişlik izlemektedir (Memiş, 2020).

Yukarıda anlatılanlardan yola çıkarak hane içerisinde kadın-erkek arasındaki iş bölümünü dengelemek, kadın emeğini görünür kılmak, çocuk ve bakıma ihtiyaç duyanların bakımının sadece kadın sorumluluğunda olmadığını belirtmek, pandemi ve benzeri kriz dönemlerinde çalışan ebeveynlere yönelik özel düzenlemeler yapmak hem özel hem kamu kurumlarının atacağı adımlar sayesinde mümkün görünmektedir. Bu çerçevede aşağıda ele alınacak politika önerilerini bu dönüşümü yaratabilecek ilk adımlar olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.

POLİTİKA ÖNERİLERİ

Pandemi sürecinin başlamasıyla birlikte çocuk bakım evleri ve kreşlerin kapatılması kadınların hem iş yükünü arttırmış hem de bu durumun uzun sürmesi kadınlar için iş ve gelir kaybına yol açmıştır. Bunu önlemek için işyerlerinde kreş ve çocuk bakım merkezlerinin kurulması, pandemi koşullarına göre buralarda bakım hizmetlerine devam edilmesi, yerel yönetimlerin yasal düzenlemeler nezdinden daha fazla kreş ve çocuk bakım merkezleri açması, açmaya teşvik etmesi, büyük kentsel mekanlarda -örneğin TOKİ gibi

yapılanmaların içerisine- mutlaka bu merkezlerin de yerleştirilmesi ve söz konusu yerlerin pandemi koşullarında hizmet vermeye devam etmesinin sağlanması önemlidir (Sabancı Vakfı, 2020, s. 4). Diğer yandan kadınların yoğun biçimde istihdam edildiği tarım, yiyecek içecek hizmetleri ve konaklama sektörlerine verilen desteklerin artırılması, küçük ve orta büyüklükteki işletmeleri işleten kadın girişimcilere ve burada istihdam edilen kadınlara da vergi indirimi, hibe ve kredi koşullarında düzenleme gibi çeşitli alanlarda destek sağlanması faydalı olacaktır (Sabancı Vakfı, 2020, s. 4). Kadınların daha önce belirtildiği üzere kayıt dışı sektörlerdeki istihdam oranı dikkate alındığında gerekli güvence ve hakların sağlandığı iş yerlerinde çalışmaları büyük önem taşımaktadır. Ancak sadece işvereni değil hane halklarını doğrudan ilgilendiren destek paketlerine ihtiyaç bulunmaktadır (Bayar, Günçavdı ve Levent, 2020, s. 7). Bunu yaparken de yeniden dağıtım politikalarını dikkate alarak aynı zamanda gelir dağılımı eşitsizliği ve yoksulluğun da giderilmesi sağlanmalıdır. Örneğin işsizlik ödemelerini çocuğuna bakabilmek için gönüllü olarak işinden ayrılmak zorunda kalan kişiler için de genişletilmesi bu ailelerin geçimine katkı sunabilmesi açısından önem taşımaktadır (Alon vd. 2020, s. 24).

UNICEF, ILO ve UN Women (2020, s.2) in çalışmasında değinildiği üzere; çalışan ailelere ev işleri ve çocuk bakımı ile ilgilenebilmeleri için zaman ayırmalarını sağlayacak şekilde çalışma zamanlarını düzenlemek, kriz anlarında çalışanların ihtiyaç duyduğu bilgi, hizmet ve kaynakları temin ederek aile dostu politikalar üretmek gibi iş aile yaşamını uzlaştıran pratiklerin hayata geçirilmesi önem kazanmaktadır. Aile ve babalık izni uygulamasının ağırlık kazanması, annenin hane dışında çalıştığı durumlarda daha da önemli hale gelmekte ve çocuk bakımında erkeğin katkısının artmasına yol açan en önemli uygulama olarak yer almaktadır. Bu düzenlemeler aynı zamanda sadece kriz dönemleri ile sınırlı kalmayıp çok daha geniş bir şekilde sosyal korumanın gerçekleşmesine olanak sağlar. Gelir ve iş güvencesinin sağlanması, aile bireyleri için ücretli izin imkanının sunulması, esnek çalışma düzenlemeleri ve acil ve nitelikli çocuk bakım hizmetlerine ulaşılabilir durumda olunması çalışanların kendilerini, ailelerini ve yakınlarını korumaları açısından özellikle önem taşımaktadır (UNICEF, ILO ve UN Women, 2020, s. 2).

SONUÇ

Pandemi dönemi yalnızca bir sağlık sorunu değil aynı zamanda sosyal ve ekonomik anlamda da sorunları beraberinde getirmiştir. Bu nedenle daha önce yaşanan kriz dönemlerindeki benzer olarak kadınlar çalıştıkları sektörler, istihdam koşulları, ev içindeki eşitsiz iş bölümü gibi unsurlar sebebiyle daha dezavantajlı bir konuma geçmişlerdir (Kalaylıoğlu vd., 2020, s. 6). Evde geçirilen zamanı deneyimleme biçiminin, evde çalışma zamanının ve içeriğinin geleneksel toplumsal cinsiyetçi iş bölümü çerçevesinde farklılık gösteren yapısının pandemi ile daha da derinleşmesiyle eşitsizlikler daha da görünür hale gelmiş; kadın emeğinin ikincil olarak görülmesi durumu pandemi sürecinde de devam etmiştir.

Pandemi dönemi var olan toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini daha da derinleştirmeye doğru yol almıştır. Kadınların ağırlıklı olarak yer aldığı sektörlerdeki krizin boyutunun fazla olması, bakım sorumluluğu sebebiyle kadınların izin alması veya işten ayrılmaları kadınların ekonomik yaşamdaki katılım oranlarını daha da aşağıya çekmektedir. Bunun yanı sıra her iki ebeveyn de çalışıyor olsa dahi çocuk bakım merkezleri ve okulların kapalı olduğu dönemde çocukların bakımının ağırlıklı olarak kadınlara yüklenmesi ve bunun olağan karşılanması kadınları özel alana itip kamusal alandan dışlamak kaydıyla geleneksel ataerkil sistemin devamına hizmet etmektedir. Bu eşitsizliğin daha da derinleşmesini önlemek için özel alanda da eşitliği, iş-aile yaşam dengesini sağlayacak düzenlemelere ihtiyaç vardır. Çocuk ve ihtiyacı olan bireylerin bakımı ve ev işlerinin sorumluluğunun sadece kadının işi olmadığı anlayışının yaygınlaşıp eşler arası eşit iş bölümünün pratikte de gerçekleşebilmesi için aile ve babalık izni gibi uygulamalarının yaygınlaşması, bakımı destekleyen kurumların sürekliliğinin sağlanması oldukça önemlidir. Bunun yanı sıra işletmelere yapılan desteklerin pandemi gibi kriz dönemlerinde haneler özelinde de sağlanması hanenin gelirini düzelmeye ve dengelenmesine imkan sağlayacaktır. Pandemi kurallarına uygun hizmet verebilecek bakım merkezlerinin kapanmayıp hizmetlerini sürdürmesi ise özellikle evden çalışma imkanı olmayan bireyleri bakım sorumluluğu anlamında oldukça rahatlatarak bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kadının ekonomik yaşama katılımı ve iş gücü piyasasındaki eşitsizlikler sadece kriz ve pandemi zamanlarında ortaya çıkmamakta ancak bu dönemde daha da derinleşmektedir. Bununla birlikte kadının ekonomik yaşama katılımını sağlamak için kadın istihdamını destekleyen politikalar çerçevesinde işverenleri teşvik için verilecek destek ve indirimler önem taşımaktadır. Kamusal alanda kadın emeğine eşit ve adil değerinin verilmesi ve kadınların eşit ortamlarda çalışma yaşamlarının düzenlenmesi kadar, özel alandaki ev içi emeğinin değerinin görünür kılınması hakkındaki mücadele de çok uzun süredir devam etmekte birlikte yaşanan pandemi sonrasında daha da önemli hale gelmiştir. Sonuç olarak pandemi var olan eşitsizlikleri derinleştirmekte ve kadınları kamusal alandan alıp özel alana gönderirken iş yüklerini de büyük ölçüde arttırmaktadır. Bununla mücadelede ise geçici ve anlık müdahaleler kadar uzun dönemli sosyal ve iktisadi politikalara; hatta bizzat kadınların dahil olduğu süreçlerle gerçekleştirilecek uygulama ve düzenlemelere ihtiyaç duyulduğu açıktır.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Yazar, çalışmanın tümünü tek başına gerçekleştirmiştir. Yazar, herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Akbaş, Ö. Z., & Dursun, C. (2020). Koronavirüs (Covid-19) pandemisi sürecinde özel alanına kamusal alanı sığdıran çalışan anneler. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 7(5), 78-94.
- Alon, T. M., Doepke, M., Rumsey, J. O., & Tertilt, M. (2020). The impact of covid 19 on gender equality. (NBER Working Paper Series No.26947). Cambridge: National Bureau of Economic Research
- Aygüneş, A., & Ok, O. C. (2020). *Covid 19 pandemisi sürecinde toplumsal cinsiyet çalışmaları izleme raporu*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Mükemmeliyet Merkezi (SU GENDER).
- Azcona, G., Bhatt, A., Encarnacion J., Castano J.P., Seck, P., Staab, S., & Turquet L. (2020). *From insight to action gender equality in the wake of covid 19*. ABD: UN Women.
- Bayar, A.A., Günçavdı, Ö., & Levent, H. (2020). *Covid 19 salgının kadınların çalışma ve hane yaşamı üzerine etkileri*. İstanbul: İstanbul Politik Araştırmalar Enstitüsü (İstanbul).
- Boca, D. D., Oggero, N., Profeta, & P., Rossi, M.C. (2020). *Women's work, housework and childcare, before and during covid-19*. (IZA Discussion Paper Series No. 13409). Bonn: Institute of Labor Economics (IZA).
- Burki, T. (2020). The indirect effect of covid-19 on women, *The Lancet Infectious Diseases*, 20(8), 904-905.
- Chakraborty, S. (2020). COVID-19 and women informal sector workers in India. *Economic & Political Weekly*, 55(35), 17-21
- Collins, C., Landivar, L. C., Ruppner, L., & Scarborough, W.J. (2020). Covid 19 and the gender gap in work hours. *Gender Work Organ*, 1-12.
- Fine, B. (2002). *Women's employment and the capitalist family towards a political economy of gender and labor markets*. Londra, New York: Routledge.
- Gregory, R.F. (2003). *Women and workplace discrimination overcoming barriers to gender equality*. New Brunswick, New Jersey, Londra: Rutgers University Press.
- Helmbold, L.R., & Schofield, A. (1989). Women's labor history, 1790-1945. *Reviews in American History*, 17(4), 1989, 501-518. doi: 10.2307/2703424
- ILO (Policy Brief) (2020). *The covid-19 response: Getting gender equality right for a better future for women at work*. Geneva: International Labour Organization.
- ILO. (2021). *ILOSTAT Bulk Download Facility Data*. 'dan aktaran World Economic Forum. (2021). *Global gender report, 2021*. Geneva: World Economic Forum, s. 50.
- Işık, E. (2020). Covid (19) salgını ve kadın emeği: Türkiye'den kadın deneyimleri. *Politik Ekonomik Kuram*, 4(2), 219-241.
- Kalaylıoğlu, Y., Öztürk, A.M., & Eker, G. B. (2020). *The economic and social impact of COVID-19 on women and men: rapid gender assessment of covid-19 implications in Turkey*: UN Women.

- Landivar, L.C., Ruppner L., Scarborough, W.J. ve Collins, C. (2020). Early signs indicate that Covid-19 is exacerbating gender inequality in the labor force. *Socius: Sociological Research for a Dynamic World*, 6(2020), 1-3.
- Memiş, E. (2020). *Covid- 19 salgının kadın çalışanlar açısından etkileri*. İstanbul: TÜSİAD.
- Memiş, E., & İlkaracan İ. (2020). *Covid-19 küresel salgın sürecinde Türkiye’de bakım ekonomisi ve toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlikler*. Ankara: UNDP.
- OECD. (2020). *Women at the core of the fight against covid 19 crisis, tackling coronavirus (covid 19) contributing to a global effort*: OECD.
- Power, K. (2020). The COVID-19 pandemic has increased the care burden of women and families. *Sustainability: Science, Practice and Policy*, 16(1), 67-73.
- Qian, Y., & Fuller, S. (2020). COVID-19 and the gender employment gap among parents of young children. *Canadian Public Policy*, 46(2), S89-S101.
- Richards, E. (1974). Women in British economy since about 1700: An interpretation. *History*, 59(197), 337-357.
- Richardson, D., & Denniss, R. (2020). *Gender experience during the covid 19 lockdown: women lose from covid 19, men to gain from stimulus*. Avusturalya: The Australia Institute.
- Rivera, C., Hsu Y., Esbry, F.P., & Dugarova, E. (2020). *Gender inequality and the COVID-19 crisis: A human development perspective*. (Human Development Working Paper): UNDP.
- Rosa Kadın Derneği. *Rosa Kadın Derneği'nin temizlik işinde çalışan ev içi emekçileriyle ilgili pandemi raporu*. http://www.rosakadinderneği.com/upload/resim/rosa_rapor_1.pdf adresinden erişilmiştir.
- Sabancı Vakfı. (2020). *The impact of the covid- 19 pandemic on gender equality: problems and solutions meeting final report*: Sabancı Vakfı
- CCSA (The Committee for the Coordination of Statistical Activities). (2020). How Covid- 19 is changing the world: a statistical perspective: CCSA
- UNDP. (2020). *Covid 19 küresel salgını sürecinde Türkiye’de bakım ekonomisi ve toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlikler*: UNDP.
- UNICEF, ILO, & UN Women. (2020). *Family-friendly policies and other Good workplace practices in the context of covid 19: key steps employers can take*: UNICEF, ILO & UN Women.
- World Economic Forum. (2021). *Global gender report, 2021*. Geneva: World Economic Forum.
- Yasin, Y. (2020). Kırılgan gruplar ve covid 19; kadınlık. *Türk Tabipler Birliği Covid 19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu* içinde (s. 432-436).
- Zamarro, G., Arce, P.F., & Prados, M.J. (2020). *Understanding coronavirus in America: Gender differences in the impact of Covid-19*. <https://uasdata.usc.edu/index.php?r=eNpLtDKyqi62MrFSKkhMT1WyLrYyNAeyS5NyMpP1UhJLEvUSU1Ly80ASQDWJKZkpIKaxlZKRpZmSdS1cMG0hEuYEr> adresinden erişilmiştir.

TÜRK HÜMANİZMASINDAN MERTEBELER DEVLETİNE: HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN HÂKİMİYETİ

Metin ÖZKAN¹

Öz

Bu çalışma, Hilmi Ziya Ülken'in devlet tahayyülüne odaklanıyor. Mertebeler devleti kavramsallaştırmasıyla sunduğu devlet modeli, kendi ifadesiyle ütopyik bir niteliğe sahip değildir. Siyaset teorisinde karşılaşıldığı haliyle değişen, dönüşen ve hatta gelişen devlet realitesine dair gelecek tasavvurudur. Bu noktada çalışmanın iddiası, Ülken'in yeni hâkimiyet biçimi olarak öngördüğü mertebeler devleti modeline hümanizm düşüncesinin kaynaklık ettiği yönünde olacak. Çalışma kapsamında, Türk milli kimliğinin içeriğini belirleme konusuna odaklanan siyasal-entelektüel açılımlar karşısında hümanizma arayışına eğilerek bu hümanist perspektif ile Ülken'in devlet tahayyülü arasındaki bağlantı argümente ediliyor. Böylelikle Türk düşünürün evrensel hümanist değerleri tek-dünya medeniyetinin gelişim çizgisinde yorumladığı ve gelecekteki hâkimiyet biçimi olan mertebeler devleti modelini de aynı hümanist değerlere dayandırdığı görülecektir.

Anahtar Kelimeler: Hilmi Ziya Ülken, Türk Hümanizması, Türk Rönesansı, Mertebeler Devleti, Hâkimiyet

Jel Kodları: H80, H89

FROM TURKISH HUMANISM TO THE STATE OF RANKS: HILMI ZIYA ULKEN'S SOVEREIGNTY

Abstract

This study focuses on Hilmi Ziya Ulken's idea of the state. According to his own words, the state model he presented with his conceptualization of the state of the ranks is not utopian in character. It is a future vision of the changing, transforming and ever-evolving state reality as encountered in political theory. Within the scope of the study, this paper puts forward the relationship between this humanist perspective and Ulken's idea of the state by focusing on the search for humanism against the political-intellectual expansions that focus on determining the content of the Turkish national identity. It will be seen that the Turkish thinker evaluates the universal humanistic values in the line of development of the One World Civilization and bases the model of the state of rank, which is the future form of rule, on the same humanistic values.

Keywords: Hilmi Ziya Ulken, Turkish Humanism, Turkish Renaissance, State of Ranks, Sovereignty.

Jel Kodları: H80, H89

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, metin.ozkan@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6562-1981>

GİRİŞ

Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* isimli eserinin başlangıcında, Türkçe literatüre yaptığı katkı hasebiyle Hilmi Ziya Ülken'e teşekkür eder (2015, s. 7). Türk düşünce tarihine odaklanan araştırmacıların ilk elde hissedeceği bu teşekkür, Hilmi Ziya'nın döneme ilişkin tartışmalara teorik temel teşkil eden kaynaklara *hâkimiyeti* olarak da okunabilir. Nitekim Türkiye'de cumhuriyetin kurumsallaşma dönemindeki felsefe ve düşünce tarihi çalışmaları göz önünde bulundurulduğunda akla gelen ilk isimlerden biri şüphesiz Ülken olacaktır. Hilmi Ziya Ülken'in akademik kimliğini inşa ettiği yıllar, birtakım özel koşulları bünyesinde barındırır. Dönemin kendine has ruhu Ülken'e ülke ve toplum sorunları karşısında bir duyarlılık geliştirmesi ve sorumluluk hissetmesi gibi özellikler kazandırır. Henüz lise çağında iken üzerinde çalışmaya başladığı Anadolu ile sınırlı milliyetçilik perspektifi bu özelliklerin ilk entelektüel çıktısı olarak değerlendirilebilir. Daha sonraları genç Cumhuriyet'in "inşa" sürecine düşünsel anlamda katkı sunma arzusu, dönemin buhranları olarak görülen kimlik ve modernleşme/batılılaşma pratiklerine ilişkin görüşlerine kaynaklık edecektir.

Entelektüel anlamda kendini daima yenilediği görülen Ülken, "fıkrî dönüşleri"ni de sahiplenir. Düşünsel/teorik bir çizgiyi hem savunurken hem de eleştirirken basitliğe düşmemesi ayrıca dikkate değerdir. Sosyal bilimlerin farklı konularında Ülken imzasını taşıyan metinler, Türk düşünce hayatının yarım yüzyıllık aşkın bir dönemini takip etme imkânı sunar. Özellikle 1940'lı yılların öncesi ve sonrası kaleme aldığı aynı konudaki eserler arasında izi sürülebilir düşünsel farklılıklar bu açıdan dikkat çekicidir. Bilindiği üzere Türkiye'de 1930'lu ve hatta 1940'lı yıllar hem siyasal hem de entelektüel düzlemde yeni bir kimlik arayışına sahne olur. İmparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde Cumhuriyetin kurucu kadrosu, öncellerinden âdeta bir proje devralır. Bu proje "eski"nin olgunlaşma fırsatı bulamamış çok-kültürlü, kozmopolit toplum yapısı içinden çıkan nüfusu "batılı" bir kimlik etrafında birleştirmek üzerine kuruludur. Zira 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başı itibarıyla çok geniş bir coğrafyanın birbirinden farklı kimliklerini ortak/sabit kimlik etrafında bir araya getirme teşebbüsleri başarısızlığa uğrar. Devralınan projeyi "muasır medeniyetler seviyesi"ne taşıma parolasıyla resmî ideoloji, sosyo-kültürel ve siyasal alanlarda gerçekleştirdiği reformist uygulamaların yanında millî kimliği de tek-tipleştirmeye yönelik bir arayış içerisindedir. Dolayısıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarında, kimlik projesi bağlamında teorik ve pratik teşebbüslerin hedefi olan bir kitleyi "ulus" haline getirmek kurucu kadroların öncelikli amaçlarından biridir.

Cumhuriyet modernleşmesi siyasal bağlamda yeni bir zihniyet öngörüsü ortaya çıkarırken uygulamaya konulan siyasal edimlerin toplumda karşılık bulması için entelektüel bir çabayı da gerektirir. Açıktır ki modernleşme hareketlerinin sacayaklarından biri kültürel faaliyetlerdir. Gerçekleştirilen reformların sürekliliğini sağlamak ise bu reformların kültürel olarak toplumsal hayatta var kılınmasıyla

yakından ilişkilidir. Nitekim kurucu kadrolar kadar dönemin aydınları da reformları entelektüel düzlemde rasyonalize etmeye çabalarlar. Osmanlı-Türk modernleşmesi üzerindeki süreklilik-kopuş tartışmalarına rağmen *Cumhuriyet*'in bir yaratım ve/veya inşa sürecini bünyesinde barındırdığı ifade edilebilir. Bu bağlamda Tanzimat'tan itibaren Batı'ya yönelen ancak Doğu'ya çekilen, modern olmaya meyleden ve fakat muhafazakâr reflekslerinden vazgeç(e)meyen bir ulusun kimliğini tayin etmek zor görünebilir. Buna karşılık ulusun üzerinde yaşadığı “mekân” olarak vatanın kimliğini tayin etmek, toplumu “kazanmak” adına daha işlevsel kapılar aralar. Aslında Batılı-Doğulu ayırımına alternatif bir kimlik yaklaşımı sunmak amacıyla geliştirilen ve “Türk Hürmanizmi” ya da “Türk Rönesansı” olarak kavramsallaştırılan düşünsel çizgi de böyle bir entelektüel arayışın sonucudur.

Türkiye'de öncelikle edebiyat çevrelerinde beliren daha sonra siyasal bir perspektif kazandığı görülen rönesans ve hürmanizm² arayışının teorik gelişim çizgisi üzerinde Hilmi Ziya Ülken'in önemli katkısı bulunur. Cumhuriyetin ilanını takip eden dönemde yaptığı çalışmalara bakıldığında, “hürmanist rönesans” düşüncesinin, eserlerini bütünlük içerisinde analiz etmeye izin veren bir süreklilik ihtiva ettiği de görülür. “Türk Hürmanizması/Rönesansı” arayışına yönelik hareketin kaynaklarına inmek istendiğinde Ülken'in konu özelindeki ağırlığı hemen hissedilecektir. Gerçekten de hürmanizm/rönesans yorumu dönemin buhranlarının ötesinde bir anlam bütünlüğüne sahiptir. Bu anlam, “yangında ilk kurtarılacaklar” diyerek gösterdiği bir çantanın içinde yayınlanmayı kırk yıldan fazla bir süre bekleyen *Hâkimiyet* isimli eserinde açığa çıkar. Çalışmada, metin merkezli söylem analizi³ metodu kullanılarak Hilmi Ziya Ülken'in hürmanizma/rönesans arayışının, devlet tasavvuruna teorik bir bağlam kazandırma amacından kaynaklandığı ve bir dünya devleti tahayyülü olarak “mertebeler devleti” ile sonuçlandığı argümanı tartışılacaktır.

Hilmi Ziya Ülken'in hürmanizma ve rönesans düşünsel çizgisini ele alış biçimi özellikle erken Cumhuriyet dönemindeki kimlik ve modernleşme/batılılaşma politikalarına yönelik geliştirdiği anlayış çerçevesinde anlam kazanır. Bu noktada bir “arayış” içerisinde olduğu görülen Ülken'in hayatına dair biyografik notlar kimlik ve medeniyet düşüncesi ekseninde geliştirdiği devlet tasavvurunu analiz etmek için dikkate değerdir.

² Avrupa kökenli bir kavram olan hürmanizmin “insanlık değerleri” ile ilişkilendirilmesi 15. yüzyıldan itibaren belirginleşir (Zekiyan, 2005, s. 15). Tarihsel süreçte modern yaşam felsefesinin temelini oluşturan hürmanist akım yeni bir medeniyet formunun doğuşuna (Rönesans) işaret eder. Nauert'in ifadesiyle “bu anlayışa göre yetişenler” feodal Avrupa'nın sosyo-ekonomik sınırlarını aşarak devlet tahayyülünü yeni bir forma ulaştırırlar (2011, s. 2). Tam bu noktada, çalışmanın da konusunu oluşturan, hürmanizma/rönesans arayışı ile modern devlet arasındaki ilişkiyi düzlem açığa çıkarmaktadır.

³ Metin merkezli söylem analizi'nin kurucusu olarak kabul edilen Norman Fairclough'a göre söylem, toplumsal pratikler içerisinde anlam kazanır. Dolayısıyla söylemin hegomonik süreçler içerisindeki ideolojik etkilerini incelemek önemlidir (1992, s. 4). Yöntem çerçevesinde çalışmada, Türkiye'de hürmanizm/rönesans arayışını ortaya çıkaran “milli kimlik” söylemi, Hilmi Ziya Ülken'in düşünsel çizgisinde incelenecek ve O'nun devlet teorisiyle ilişkilendirilecektir.

“ARAYIŞ İNSANI” HİLMİ ZİYA ÜLKEN: YAŞAM VE DÜŞÜNCE SERÜVENİ

Hilmi Ziya Ülken felsefeden mantığa, sosyolojiden psikolojiye, İslam felsefesinden Türk-İslam düşüncesine, bilim felsefesinden eğitim felsefesine kadar çok geniş bir yelpazede ufuk açıcı eserler kaleme alan, bu eserleriyle de erken Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen akademik çalışmalara kaynaklık eden bilim insanları arasında sayılır. Entelektüel anlamdaki verimliliği ile dönemin düşünce hayatına olan etkisinde şüphesiz gerek anne gerekse baba tarafından bilime değer veren bir aileden gelmesinin önemli payı bulunur.

Ülken, kimya ihtisasını İngiltere’de tamamlayan Dr. Mehmet Ziya Efendi ile Kazan’ın tanınmış ailelerinden Müşfike Hanımın oğlu olarak 3 Ekim 1901 tarihinde İstanbul’da dünyaya gelir. İlk öğrenimini Tefeyyüz Mektebi’nde, ortaokul ve lise öğrenimini İstanbul Sultanisi’nde (İstanbul Erkek Lisesi) tamamlar. 1918-1921 yılları arasında Mülkiye’de eğitim alır ve mezun olduktan sonra Darülfünun’da coğrafya asistanlığı için açılan sınavı kazanarak görevine başlar. Asistanlığı döneminde felsefe tarihi, ahlâk ve sosyoloji gibi alanlara ilgisi hasebiyle felsefe bölümüne kayıt yaptırır ve 1924 yılında bölümden mezun olur. 1925 yılında Hatice Zühtü Hanım ile evlenir ve Ülken ailesinin Gülseren ismini verdikleri kızları 1928 yılında dünyaya gelir (Ergüç, 2019, s. 97-98).

1926-1933 yılları arasında çeşitli okul ve liselerde felsefe, tarih, coğrafya, psikoloji ve sosyoloji öğretmenliği yapan Ülken, bu süreçte, 1930’lu yılların düşünsel iklimine egemen olan ve Türk kültürüne ilişkin temellerin araştırılması bağlamına oturan Türk Tarih Tezi’nin etkisiyle *Umumi İçtimaiyat* ve *Türk Tefekkürü Tarihi* isimli kitaplarını yayına hazırlar. Bu eserleri inceleyen Atatürk tarafından Ankara’ya davet edilir ve araştırmalarını derinleştirmesi için 3 aylık bir süreyle Almanya’daki Berlin Devlet Kütüphanesi’ne gönderilir (Kaynardağ, 2002, s. 9). Türkiye’ye dönüşüyle birlikte eğitim-öğretim faaliyetlerine “yeni yüzüyle” başlayan İstanbul Üniversitesi’nin Edebiyat Fakültesi’ne doçent olarak atanır. 1941 yılında profesör, 1957 yılında da ordinaryüs profesör unvanlarını alan Hilmi Ziya Ülken’in ismi 27 Mayıs darbesinin akabinde ilan edilen “147’likler” listesine eklenir ve Milli Birlik Komitesi tarafından çıkartılan bir kanunla kadrosu Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ne nakledilir. 1973 yılına kadar Ankara Üniversitesi’ndeki görevini sürdüren ve entelektüel birikimiyle birçok farklı alanda kitaplar/makaleler yazıp dergiler çıkartan Ülken, 5 Haziran 1974 tarihinde İstanbul’da hayata veda eder (Artunkal, 1979, s. 4-6).

Hayatına dair biyografik notların gösterdiği üzere Hilmi Ziya Ülken, Osmanlı İmparatorluğu’nun henüz varlığını sürdürdüğü bir dönemde doğmuş ve II. Abdülhamid’in tahttan indirilişi, 31 Mart Vak’ası, II. Meşrutiyet’in ilanı, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı gibi Osmanlı İmparatorluğu’na etkileri silinemeyecek gelişmelerin yaşandığı süreçte gençlik yıllarını geçirmiştir. Dolayısıyla İmparatorluğun

tasfiyesi ile yeni Cumhuriyetin kuruluş dönemlerine şahitlik edecektir. Bu gelişmeler erken yaşta olgunlaşmasına ve bakışlarını ülkesi ile dünyadaki gelişmelerin seyrine çevirmesine neden olur (Bulut, 2002, s. 13). Ülken'in ilk gençlik yılları, Osmanlı'nın imparatorluk vasıflarını kaybettiği döneme rastlar. Bu nedenle Ülken'in kuşağı, kendinden önceki kuşağın karamsarlığını paylaşmayacaktır. Örneğin Prens Sabahattin, Yahya Kemal ve Ziya Gökalp'in içerisinde bulunduğu kuşak, Osmanlı'nın "çöküşüne" şahit olduğundan ortak bir kaygıları bulunur: "Devleti kurtarmak." Ülken ve Ülken'in kuşağı için konuşmak gerekirse; onlar için kurtarılmayı bekleyen bir devlet, halk veya vatan söz konusu değildir. Bu noktada beliren ortak ülkü ise *Cumhuriyet*'in sürekliliğini sağlamak ve muasır medeniyetler seviyesine ulaşmanın yöntemlerini aramaktır (Vergili, 2006, s. 24). Aslında *Anadoluculuk* akımı da böyle bir yöntem arayışının sonucu olarak belirecektir.

İlk görünümü itibarıyla "kültür hareketi" niteliği taşıyan *Anadoluculuk*, II. Meşrutiyet döneminde geliştirilen İslamcılık, Türkçülük ve Osmanlıcılık akımlarına bir tepki olarak ortaya çıkar. Ancak yeni Cumhuriyetin siyasal ufkunu belirleme konusunda teorik-pratik bağlamda yetersiz kalır. Bu süreçte Anadolu topraklarını merkeze alan bir kimlik edinme sürecini temsil eden *Anadoluculuk*, kendi başına bir program ortaya koyamayacağı gibi siyasal eğilim görünümü de kazanamayacaktır (Alver, 2001, s. 133). Buna karşılık *Anadoluculuk* akımının teorik çerçevesine kavuşması konusunda Hilmi Ziya'nın henüz Mülkiye'de öğrenci iken yazmış olduğu *Anadolu'nun Yeni Vazifeleri* isimli kitapçığı dikkate değerdir. Henri Lichtenberger'nin *Richard Wagner, Poete et Penseur* isimli eserinden etkilendiği çalışmada, Anadolu'yu Türk kültürünün gerçek kaynağı olarak göstererek "macera" olarak değerlendirdiği *Turancılık* akımı karşısında Anadolu ile "sınırlı" bir milliyetçilik anlayışı geliştirir. "Türk kültürünün kaynağı Anadolu'dur" tezini ileri sürerek millî kültür tarihinin oluşumu ve gelişimi konularına farklı bir bakış açısı kazandırır (Ertürk, 2002, s. 29-32).

Hilmi Ziya Ülken, genç yaşlarından itibaren yakın çevresinde gerçekleşen entelektüel toplantıların daimî üyelerinden biridir. Düşüncelerini paylaştığı bu toplantıların ilerleyen yıllarda kaleme alacağı çalışmalara kaynaklık ettiği ifade edilebilir. Zira kendisinin "memleketçilik" ifadesini kullanmayı tercih ettiği *Anadoluculuk* düşüncesinin toplantılarda karşılık bulması akabinde arkadaşı Reşat Kayı ile birlikte el yazması olarak çıkarmaya başladıkları *Anadolu* dergisi bunun önemli bir göstergesidir. 12 sayı yayınlanacak dergide; Anadolu destanları, Türk kültürünün İslami ve Orta Asya'ya dair kökenleri, Türklüğün tarihi izahının temellendirilmesi üzerine çalışmalar yer alır ve böylelikle Anadolu'nun kültürel anlamda tarihi önemini ortaya çıkarılması amaç edinilir (2013, s. 714). *Anadolu*'nun yanında *Dergâh* ve *Mihrâb* gibi dergilerde Anadolu kültürü üzerine makaleleri yayınlanan Ülken, *Anadoluculuk* fikri bağlamında "Anadolu ile Batı medeniyetlerinin; Orta Asya, Mezopotamya ve Mısır'dan başlayarak Anadolu vasıtasıyla Yunan ve

Roma'ya geçerek şekillendiğini, bu bağlamda da Türkiye'nin Batılılaşma girişimleriyle zaten içerisinde bulunduğu medeniyet dairesine dahil olmak için mücadele verdiğini ve Türk toplumunun baştan beri bu dünya medeniyetinin içerisinde yer aldığını" dile getirir (2008, s. 14-17). Ancak belirtilmesi gerekir ki Ülken'in Anadoluculuk akımı üzerindeki düşünsel çizgisi Cumhuriyetin ilanı ile birlikte cumhuriyetçi bir çizgiye, daha sonra Marksizme ve nihayetinde kendi değer ölçülerine yönelecektir. Bu fikrî dönüşümlerini anlamlandırma konusunda ise -dönemin Türkiye'si'nin siyasal ve düşünsel iklimi hatırd tutularak- eserlerine bakmak kritik önem arz eder.

Necati Öner'in (1998, s. 89) ifade ettiği gibi; Ülken'in ilk eserlerinde, Emile Durkheim perspektifi görülür. Bu durum şaşırtıcı değildir çünkü dönemin düşünsel ikliminde Durkheim'in spritüalist ekolu ile Le Play'in materyalist ekolünün ağırlığı belirgindir. *Umumi Ruhîyat Dersleri* isimli eserinde bu iki görüşü uzlaştırmaya çalışır. Aynı yıllarda toplumbilim düşüncesini geliştirmek için Karl Marx'ın ekonomiye öncelik veren materyalist yorumlarını inceler ve daha sonra sosyalizmin bir çıkar yol sunmadığını ileri sürerek Hegel'in "mutlak idealizm"ini kabullenir, Spinoza'yı felsefî olarak ulaşılabilecek son nokta olarak işaret eder. Ülken'in ilk olarak *Aşk Ahlâkı* isimli eserinde açıkladığı görülen bu düşünceler, ilerleyen yıllarda *Felsefeye Giriş, Bilgi ve Değer, Eğitim Felsefesi, Varlık ve Oluş* gibi çalışmalarında da konu edinilecektir. Yücel Bulut (2012, s. 138), Hilmi Ziya'nın 1930'lu yılların ikinci yarısına kadar olan düşünce serüveninin temel yapısını *Yirminci Asrın Filozofları* (2021, s. v-vi) başlıklı eserinden hareketle şu şekilde analiz eder:

"Ülken, eserin planını da tamamıyla kendi kişisel serüvenini yansıtabilecek şekilde düzenlemiştir. Orada sırasıyla meyledilen ve tesiri altında kalınan cereyanlar görülecektir. Bu noktada kitabın istikameti metafizikten müsbet ilimlere, idelalizmden materyalizme doğrudur. Zeyl halinde ilave edilen Engels'in 'idealizm ve materyalizm' makalesi bu istikameti göstermeye -kısmen- yardım eder. Ülken, Durkheim'e, yani spiritualist Fransız içtimaiyatına dayanan ilk çalışmalarından, Boutroux'a yönelmesinden, Hegel felsefesine doğru gidişinden, ardından *solipsizm*'e düşme tehlikesini gördüğü için Hegel idealizminden ve eleştirel felsefesinin 'hücumlarına yeniden maruz' kalmamaktan bahisle fenomenolojiye meylettiğini, sonraki yıllarda 'fenomenolojiden ve yeni realizmden şüphey'e düştüğünü ve (...) zıtları barıştırmak isteyen *telifçi* zihniyetin doğurduğu "tenakuzları" izah etmeye çalıştığını ifade ederek o yıllarda bulunduğu düşünsel konumunu belirtmektedir."

Ülken'in 1936 yılına kadarki düşünce serüveni, yukarıda geçen felsefî akımlar bağlamında çalışmalarına yansır. Örneğin 1931 yılında yayımlanan *Aşk Ahlâkı* isimli çalışmasının, basitçe çoklukta birlik felsefesi olarak tanımlanabilecek "monoplüralizm" temelinde yükselen ve Boutroux'nun plüralizmiyle Spinoza'nın natüralizmini kaynaştıran bir niteliğe haiz olduğu görülür (Takış, 2000, s. 92). Ülken'de aşk ahlâkı, bütünsel olarak insanî gelişime dayanan bir ahlâkı temsil eder. İnsanî gelişim de biyolojik, psikolojik ve toplumsal gerçeklerin birbirleriyle etkileşiminden doğan ilerlemeyi içerir. Bu çerçevede ahlâk, bilgi, gerçek ve tabiat arasında bir bütünlük kurgular (2017, s. 11-22). Ancak kısa bir süre sonra bahsi geçen "natüralist ahlâkı" görüşün kendisini çıkmaza sevk ettiğini fark eder ve arzu temeline

dayanan bir epistemoloji kurma isteğiyle fenomenolojiye yönelir. Max Scheler ve Martin Heidegger okumaları diyalektik yöneme bağlı kalarak ortaya koyduğu *İnsanî Vatanseverlik* isimli çalışmasına kaynaklık edecektir. *İnsanî Vatanseverlik*'te Ülken (1998, s. 7-13), idealizm ve realizm arasındaki bunalımı “ideo-realizm” kavramsallaştırmasıyla çözümlenmek ister. Bolay'ın (2015, s. 2181) belirttiği üzere Fichte'nin hümanistik ve milliyetçilik perspektiflerinin birleşiminden izler taşıyan “insanî vatanseverlik” anlayışında, milliyetçiliğe hümanistik bir bakış açısı kazandırmayı hedefler.

Aşk Ahlâkı ve *İnsanî Vatanseverlik* isimli eserler, yazarının teorik ve metodolojik arayışından izler taşımakla birlikte Osmanlı'dan Cumhuriyet'e -kendi ifadesiyle Şark medeniyetinden Garp medeniyetine-geçiş ekseninde ortaya çıkan yönetsel buhranların nasıl çözümlenebileceğine dair önerilerin ileri sürüldüğü çalışmalar olarak da okunabilir. *Aşk Ahlâkı*'nın önsözünde çalışmanın amacı şu satırlarla serimlenir (2017, s. xxviii):

“... birincisi, belki en önemlisi, halkla aydınlar arasında varlığını fark etmemek imkânsız olan büyük açıklık meselesidir. Bir süreden beri kulaklarımızı dolduran bütün halkçılık sözlerine rağmen, bu derin boşluk asla doldurulmuş değildir. Hatta daha da artmıştır. (...) Fakat bütün gayretlere rağmen mesele asla ağırlığını kaybetmedi. İkincisi, halkçılık, halka inmeyi ifade eder. Halbuki, halkı yükseltmek için halka rehber olabilecek vasıflara sahip olmak, onlara ahlâki ve fiili alanda örnek ve misâl olmak lazımdır. Halkı sevmek ve halk tarafından sevilme, halkı modern ve medeni zihniyete yükseltebilmek için iki sınıf arasında duygusal köklere dayanan bir köprü kurmak lazım gelecektir. İşte *Aşk Ahlâkı*'nin hedef edindiği en mühim gayelerden biri bu bağlantıyı aramak olacaktır.”

Felsefi düzlemde bir arayış içerisinde olduğu açıkça görülen Ülken'in, tarihsel materyalizm etkisinin hissedildiği *Yirminci Asrın Filozofları* isimli eserinde, siyasal olarak Marksizm'e felsefi olarak ise tarihî maddeciliğe meyleden düşüncelerini açıkladığı görülür. Bu çalışmasında, dünyanın felsefi temelde izahı konusunda yegâne yöntemin tarihi materyalizm olduğunu savunur (2021, s. 6). Belirtilmesi gerekir ki 1935-1944 yılları arasında kapsayan dönemde Ülken “izm”ler girdabına yakalanmış gibi görünür. Düşün dünyasını sorguladığı ve üretmekten vazgeçmediği bu süreçte maddeci düşünürler ile görüşleri çalışmalarında önceler. Bu düşün buhranı, 1951 yılında yayımlanan *Tarihi Maddeciliğe Reddiye* isimli eserinde yeni bir perspektif edinmesiyle sonuçlanacaktır. Tarihsel materyalizm düşüncesinden vazgeçtiği görülen Ülken'in yeni yöntem arayışının ilk işaretlerine rastlanılan çalışması, materyalizme dair geliştirdiği eleştiriler bağlamında dikkat çekicidir (Avcı, 2005, s. 32). Ülken'e göre tarihsel materyalizm, anti-metafizik bir felsefe olarak realiteleri kavramaya yarayan metodoloji sunar. Eserinin büyük bir bölümünü tarihsel materyalizmin *ahlâk* anlayışına ayıran Ülken'e göre, bütün dönemlerden ve sınıflardan bağımsız bir şekilde insanların sahip olduğu değişmeyen evrensel ahlâki unsurlar bulunur. Ahlâki unsurları sınıf kavramsallaştırmasına ve değişen örf/adetlere indirgediği gerekçesiyle materyalist düşüncüyü eleştiren Ülken, toplumu kültür ve medeniyet ayırımına girmeden bütüncül (holist) bir bakış açısıyla analiz eder.

Tarihi Maddeciliğe Reddiye, pek çok yorumcu tarafından ileri sürüldüğü gibi, yazarın düşünsel dönüşümünün bir izdüşümü olarak kabul edilebilir (Sanay, 1986, s. 44; Uygun ve Özer, 1982, s. 170). Bununla birlikte eserde, II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan soğuk savaş ortamında anti-Marksizm perspektifine yönelik bir tür “rehber” sunulduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Erol Güngör’ün (2002, s. 6) de altını çizdiği gibi, Hilmi Ziya’nın tarihsel materyalizmi benimsediği ve sonra tarihsel materyalizmden vazgeçtiği dönemlerde; hem tarafında olduğu fikirleri savunurken hem de cephe aldığı fikirleri eleştirirken hiçbir basitliğe düşmemesi ve siyasal tutum sergilememesi dikkat çekici özellikleri arasında sayılabilir.

Kurtuluş Kayalı’ya göre, Hilmi Ziya Ülken’in düşünsel dönüşümü analiz edilirken 1960’lı yıllardaki sosyalist ve dini yayın furcasından, fanatizmi ve bağınazlığı körklediği iddiasıyla rahatsız olup ümidini “yerli fikir mahsullerine” bağlamasına işaret etmek üzerinde durulması gereken önemli konulardan biridir (2013, s. 70). Zaten 1960’lı yılların tartışma konuları göz önünde bulundurulduğunda dönemin buhranlarına ilişkin bir cevap niteliği taşıyan *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi* isimli çalışması ayrı bir önem kazanır. Hatırlanacağı gibi 27 Mayıs darbesinin gölgesinde hem siyasal hem de düşünsel düzlemde gerçekleşen tartışmalar, genel olarak Batı’nın gelişmişlik seviyesine ulaşmanın yöntemlerini konu edinir. Buradan hareketle bir yandan mevcut Türk toplum yapısını tespit etmek adına ampirik araştırmalar yapılırken diğer yandan da toplumsal yapının üzerinde yükseldiği tarihsel koşullar ve modernleşme tecrübesi incelenir. Bu yöntem arayışında, -Ülken’in sorunsallaştırdığı- milli bilinci açığa çıkaran yapısal özelliklerin yaşanan zaman kesitinde de varlığını hissettirdiği düşüncesinin etkili olduğu açıktır.

Son tahlilde ilerleyen satırlarda betimleneceği gibi felsefi düzlemdeki bütün değişimlerin ve dönüşümlerin ötesinde Ülken’in düşün dünyasında sürekliliğini koruyan teorik bir çizgi de mevcuttur. Bu çizginin temelinde ise Türkiye’nin “hümanist bir rönesans gerçekleştirmeye ihtiyaç duyduğuna” ilişkin inanç ve arzu bulunur. Nitekim 73 yıllık ömrüne sığdırdığı telif ve tercüme eserlere genel hatlarıyla bakıldığında bu gayret hemen fark edilmektedir.

“KENDİNİ BULMAK”: HÜMANİZMA/RÖNESANS ARAYIŞINDA HİLMİ ZİYA ÜLKEN

İtalyan siyasetçi Massimo d’Azeglio, 1861 yılında Parlamento’da gerçekleştirdiği bir konuşmasında “İtalya’yı kurduk, şimdi sıra İtalyanları yaratmada” der (Hobsbawm, 1993, s. 63). Osmanlı-Türk modernleşmesine yönelik tarihsel süreç göz önünde bulundurulduğunda bu meşhur sözün Anadolu coğrafyasında da karşılık bulduğu ifade edilebilir. Aslında erken Cumhuriyet döneminde milli bilinç ve siyasal kimlik yaratma çabası ekseninde geliştirilen Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi bunun en açık göstergesidir (Özkan ve Çiftçi, 2020, s. 229-230). Bu noktada resmî ideolojinin kimlik siyasetine yön veren arzu, Türklere özgü vasıfları ortaya çıkarıp Türk milletinin dünya milletleri arasında seçkin bir konumu

bulduğunu bilimsel anlamda kanıtlamaktır. Durgun'un (2015, s. 2) belirttiği gibi "Türk Tarih Tezine göre, yüksek kültürü kuran ve bütün dünyaya yayanlar Türklerdi. Aynı şekilde Türk Dil Tezi de Türk milletinin yarattığı kültür eserlerini ve bu eserlere bağlı fikir sistemlerini Asya'dan sonra Avrupa'ya, Amerika'ya bütün dünyaya Türkçe ile götürüldüğü tezini işliyordu." Ancak kurucu kadronun devlet güdümünde oluşturmaya çalıştığı millî tarih anlatısı ile toplumsal gerçeklik arasındaki mesafe yeni bir arayış halini gündeme getirecektir: Hümanizma.

14. yüzyıl İtalyası'nda bir "kültür akımı" olarak doğduğu ve kısa zamanda Avrupa'nın geneline yayıldığı kabul edilen hümanizm konusunda ortaya konacak ilk belirlenim, klasik Yunan-Latin kültürünün öz değerlerini günün koşullarında var etmeyi amaç edinen bir anlam bütünlüğüne sahip olduğudur. Avrupa'nın sosyo-ekonomik ve siyasal portresini değiştirecek Rönesans-Reform pratiklerinin kaynağında bulunan hümanizm düşüncesi, "filoloji hareketi görünümünde" ortaya çıkar ve klasik metinler ile kültürü temel alan bir "insan anlayışı" inşa etmeyi amaç edinir (Nauert, 2011, s. 2-11). Bu bağlamda "humanismus" ruhunu belirleyen ana unsur ise klasik Yunan-Latin kültürü örneğinden hareketle "insanlık" değerlerinin izlenmesi ve geliştirilmesidir. İnsanî sıfatlar çerçevesinde tanımlanan "humanismus" terimi, Türkçe'de de benzer bir içeriğe sahiptir ve "merkezini insanın oluşturduğu bir dünya görüşü ve düşünce yönelimi"nin karşılığı olarak kullanılır (Zekiyan, 2005, s. 27-35).

Akurgal'ın ifade ettiği üzere Batı'nın Doğu karşısında farkı, özellikle Ege ve Batı Anadolu coğrafyasındaki İyonya kültürünü, Helen özgürlükçülüğünü ve hümanizmini "kesintilere uğrasa dahi sürekli" bir şekilde benimsemiş olmasından kaynaklanır (1998, s. 43-44).⁴ Yunan-Latin dünyasının Osmanlı tarafından keşfi oldukça sınırlı bir çerçeveye sahip olsa da 18. yüzyıl gibi geç bir dönemde gerçekleşir. Bu noktada Ülken, Osmanlıların hem Batı hem de Anadolu coğrafyasındaki eski medeniyetler ile arasına koyduğu mesafeye dikkat çeker ve bu durumu "düşünsel zayıflığın" önemli bir sebebi olarak gösterir (2016, s. 228; 2004, s. 17-19). Yüzyıl dönümünde başlayıp 20. yüzyılın ilk yıllarında da devam ettiği görülen kimlik bunalımı da Ülken'in altını çizdiği düşünsel zayıflığın bir sonucudur. Zaten bu dönemde modernleşme pratikleri bağlamında millî kimliğe yüklenen anlamların Türk Hümanizması/Rönesansı arayışını entelektüel gündemin merkezine yerleştirdiği görülecektir.

Türk düşünce ve siyasî tarihinde hümanizm genel olarak modernleşme pratikleri ekseninde tartışma konusu edilir. Nitekim klasik anlamıyla "insanı yetkinleştirme"yi amaç edinen hümanizma düşüncesine paralel olarak millî kimlik ve siyasal bilinç oluşumuna hizmet edecek şekilde kurgulanan erken Cumhuriyet

⁴ Bu noktada "batıl inançlardan" sıyrılıp "bilimsel düşünceye ve akla" değer atfedilmesi hususunda Martin Bernal, Walter Burkert ve John M. Hobson gibi kaynaklarda ifadesini bulan "Batının Doğulu kökenleri" göz ardı edilmemelidir.

dönemindeki reform çalışmaları entelektüel düzlemde bir hümanizma arayışını da beraberinde getirecektir. Dönem itibarıyla “Batı’yı Batı yapan” insana dayalı değerleri ve demokratik kurumları elde etme yönündeki çabalar kendiliğinden gelişen bir süreci kapsamaz. Tersine tepeden inme bir aşılama yönteminden hareketle pratize edilir (Durgun, 2015, s. 6). Dolayısıyla Doğulu-Batılı kimlik ayrımı bağlamında özgül bir hümanizma arayışına yönelen Türk düşünce ve siyasî dünyasının “gerilimli bir tablo” çizmesi şaşırtıcı değildir (Köker, 1995, s. 74). Bunun entelektüel düzlemde karşılığı ise Akdeniz-Ege-Anadolu merkezli bir kimlik perspektifi sunan Nev-Yunanilik akımının doğuşu olacaktır. Anadolu’nun Akdenizli kimliğini ilk “keşfeden”, dönemin hümanizma arayışına bir çözüm önerisi olarak sunan ve savunan entelektüel çerçeveye ise edebiyat alanında belirginleşecektir.

Yahya Kemal ve Yakup Kadri gibi isimler tarafından kavramsallaştırılan Nev-Yunanilik akımı ya da başka bir ifadeyle *Akdenizlilik tahayyülü*, bünyesinde barındırdığı hümanist perspektif aracılığıyla “Türk Hümanizması/Rönesansı” düşüncesinin gelişimine teorik zemin sunar. Yahya Kemal (2020, s. 130), hatıralarında, “Latin ve Yunan şiirinin değerini” Jose Maria de Heredia ve Jean Moreas gibi isimlerle öğrendiğini belirtir. Arayışta olduğu “Yeni Türkçe” ya da başka bir ifadeyle “beyaz lisan” da işte bu iki kaynağın etkisinde vücut bulacaktır. Buna rağmen 19. yüzyılın hâkim paradigması filhelenizm Yahya Kemal’de karşılık bulmaz. Tersine Batı’da “Yunan-Latin mucizesi” olarak kavramsallaştırılan kültürel gelişimin aslında bir “Akdeniz mucizesi” olduğunu vurgular ve Batı medeniyetini üstün kılan teorik-pratik gelişim çizgisi üzerinde Akdeniz kıyılarında yaşamış bütün milletlerin payına işaret eder (Demir, 2021, s. 156). Türk milletinin Asyalı ya da Doğulu olarak değil, Akdenizli olarak kabul edilmesi gerektiğini savunurken “İstanbul’u konumlandırışı” bu düşüncelerini iyiden iyiye belirginleştirir (Beriş, 2022, s. 133-135). Yahya Kemal’in *Aziz İstanbul*’u, bir toprağın “vatan” haline gelişini betimlediği bir tarih anlatısıyla başlar. Ona göre kuru bir toprağın vatan olarak kabul görmesi, o coğrafyanın siyasî, tarihî ve kültürel kodları üzerinde yaşayan insanlar arasındaki birlik ve ahenkle ilişkilidir. Bu bağlamda Türkler, İstanbul’u fethederek Anadolu ve Rumeli’de bu birliğin temelini atar; Doğu Roma coğrafyasında “*Türk İstanbulunu* selefinden bambaşka bir hüviyette ve kendini kuran bir milletin milliyetini ifadesi gibi” yeniden inşa eder (1969, s. 5-9).

Yunan ve Latin edebiyatı geleneğini sahiplenerek dönemin kimlik arayışını Akdenizlilik tahayyülüne tahvil eden bir diğer isim Yakup Kadri’dir. Eserlerinde hemen göze çarpan Yunan mitolojisi ile Latin kültüründen beslenme eğilimi, Batı medeniyetinin temelini oluşturan “klasikler”i önceleme ve edebî dili “beyazlaştırma” konularında Yahya Kemal ile “prensip”e uzlaşmasını sağlayacaktır (Karaosmanoğlu, 2003, s. 122). Nitekim Nev-Yunanilik akımının dikkat çekici örneklerinden biri olarak kabul edilen “Siyah Saçlı Yabancı ile Berrak Gözlü Genç Kızın Sözlere” isimli hikâyesinde, edebî anlamda hedeflenen “beyaz

lisan” ile karşılaşılır. Antik Yunan klasik metinlerinde görülen diyalog yönteminin benimsendiği hikâyede, genç bir kadın ile erkeğin konuşması takip edilir. Yaşları birbirine yakın olan bu ikilinin kendilerine dair anlattıkları yaşam öyküleri arasında 2500 yıllık zamansal farklılık vardır. Bu çerçevede Anadolu'nun eski medeniyetleri arasında “tarihsel süreklilik” ilişkisinin kurulduğu görülen eserde, Doğu-Batı medeniyetlerinin karşılaştırmalı analizi sunulur (akt. Yıldırım, 2013, s. 638).

Yahya Kemal ile Yakup Kadri'nin yukarıda serimlenen klasik Yunan-Latin kaynaklı tarihsel okumaları Anadolu-Akdeniz özelinde yeni bir millî kimlik tasavvuru ortaya çıkarır. Nev-Yunanîlik kavramsallaştırmasıyla bilinen bu perspektif, Batı medeniyetini üstün kılan değerlerin çıkış noktasında Anadolu'yu imler. Böylelikle “muasır medeniyetler ile eşit bir konumda” görülen Türkiye'nin millî kimlik arayışına yeni bir yaklaşım sunulmuş olur. Buradan hareketle ulaşılmak istenen sonuç, Batı'da yüzyıllar içinde gelişen değerlerin soyut birer ideal olarak ele alınması gerektiği ve bu değerlere yönelik kökenlerin entelektüel bir çaba ortaya konmadan analiz edilemeyeceğidir. Dolayısıyla takip edilmesi gereken Batılı değerler, zamansal ve mekânsal unsurlardan bağımsız bir şekilde incelenmelidir. Batı ile aynı seviyede olmak için Batı'da başarılı biçimde uygulanan değerleri “kendinde bulan” bir özne haline gelmelidir (Yıldırım, 2013, s. 639). Bu düşünsel çizgiyi bir adım ileri götürecek isim ise Ahmet Hamdi Tanpınar olacaktır. Ve fakat teorik düzlemde Yahya Kemal ile Yakup Kadri'nin mirasçısı konumunda bulunan Tanpınar için “kendini bulmak” geçmişe dönmek değil, geçmişten hareketle geleceği inşa etmek anlamı taşıyacaktır.

Tanpınar (2013, s. 42-48), Türk milletini diğer milletlerden farklı kılan özelliklere işaret etmek için modernleşme pratikleriyle görünür olan “bir medeniyetten ötekine geçmenin getirdiği ikiliğe” parantez açar. Anadolu'da “tarihsel süreklilik” fikrinin kaybolmasına neden olan bu durumu, “Oedipus kompleksi” olarak niteler: Tarihsel zorunluluklar, Batı medeniyetine ilişkin değerleri öncelemeyi gerektirirken “maziye, geleneği öldürmektedir.” Anadolu medeniyetinin bu geçiş sürecinde kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu ileri süren Tanpınar'ın önerisi, Demir'in (2021, s. 170) vurguladığı gibi, “ne maziye sevmek ne de Batı'yı tanıyıp ona hayran olmak” üzerine kurulu olacaktır. Yapılması gereken Doğu'ya ve Batı'ya bizi biz yapan iki farklı kaynak olarak bakmaktır: “Her iki dünya da Türk kimliğinde vardır ancak her ikisi de Türk ruhuna, ötekiden tamamen azade bir varlık sunamamaktadır. O halde bu kaynaşmanın ve karşılaşmanın verimli olması için bir hayat doğurması şarttır.” Belirtilmesi gerekir ki Tanpınar'ın tarih ve kültür yorumu, medeniyetlerin oluşum sürecinde millî kimliklerin üstlendiği rolleri açığa çıkarır. Dolayısıyla “kendini bulma” referansı da bir hürmanizma/rönesans arayışı olarak okunabilir.

Görüldüğü üzere Cumhuriyet'in ilk yılları, hürmanist anlayışın entelektüel dünyada karşılık bulmasıyla birlikte Avrupalı ülkelerin tecrübelerine dönük çalışmaların artmasına ve bu tecrübelerden

yararlanma hususundaki arayışlara sahne olur. Bu düşünsel iklim ise “nasıl bir hümanizma olmalı” tartışmalarına zemin hazırlayacaktır (Çakan-Hacıbrahimoğlu, 2012, s. 25). Erken Cumhuriyet döneminde Yahya Kemal-Tanpınar çizgisinin millî kimliğe kazandırdığı yeni açılım, resmî ideolojinin kimlik siyasetiyle de eklenerek millî kültür arayışında “yeniden doğuş” düşüncesini belirginleştirir. Nitekim Cumhuriyet Türkiye’sinin erken yıllarında Yakup Kadri’nin eserlerinde rastlanılan hümanizma tartışmaları Nev-Yunanilik kavramsallaştırmasıyla bir *Akdenizlilik tahayyülü* ortaya çıkarır ve daha sonra bu düşünsel çizgi reform uygulamaları ekseninde batılılaşma/modernleşme ajandasıyla birleşir. Böylelikle Türk Hümanizmi düşüncesinin temelleri ortaya konulurken Türk Rönesansı olarak isimlendirilen dönemin de kapısı aralanacaktır.

Yahya Kemal ile başlayan çizgiyi bir adım ileri taşıyacak ve Türk millî kimliğine özgü hümanizma düşüncesinden hareketle Türk Rönesansı’na teorik bir perspektif kazandıracak isim ise Hilmi Ziya Ülken olacaktır. Ülken’in “kendini bulma” bağlamında hümanizme ve kültürel uyanışa ilişkin sunduğu analiz *İnsanî Vatanseverlik, Millet ve Tarih Şuuru* ile *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* başlıklı eserlerinde sistematik biçimde işlenir. Bahsi geçen çalışmalarda medeniyeti “sürekli bir yürüyüş” olarak tanımlar ve Doğu-Batı medeniyetleri arasındaki ilişkiyi düzlemi açığa çıkarmaya çalışır: Her bir medeniyet kendinden öncekilerden izler taşımakla birlikte kendinden sonrakilerin hazırlayıcısıdır (2008, s. 16):

“Garp medeniyetini muayyen bir kıta ve bir memlekete bağlamaya imkân yoktur. Eski Mısır ve Mezopotamya’da başlayan açık dünya medeniyeti Fenike ve Anadolu’dan Ege ve Yunan’a, Roma’ya, tekrar Mezopotamya’ya, yani İslâm medeniyeti havzasına, oradan Akdeniz İtalyan sitelerine, Atlas Denizi kıyılarına ve açık denizler vasıtasıyla bütün dünyaya yayılmıştır. Açık medeniyetin yürüyüş istikametinde bazı sapışlar, yoldan çıkışlar, yarıda kalan ve kuruyan dallar olabilir. Bütün bunlar tek medeniyetin umumi gelişmesini görmeye engel olmamalıdır.”

Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü isimli çalışmasında Ülken, yukarıdaki anlatıyı tekrarlarcasına, Akdeniz medeniyetini ortaya çıkaran topluluklar arasındaki etkileşim üzerinde durur. Ona göre Akdeniz’in doğusunda Anadolu ve Levant, batısında ise Latin dünyası birbirini yansıtır şekilde aynı medeniyetin farklı tonlarını bünyelerinde barındırırlar. Sonuç olarak Batı Akdeniz’de Hıristiyanlık ve Doğu Akdeniz’de İslâm “bütün” bir Akdeniz medeniyetinin iki kimliğini oluşturur (2016, s. vii-x). Zaten tarihsel bir analiz yapıldığında “kendiliğinden” geliştiği varsayılan medeniyetlerin birbirlerine bağlı oldukları ve hatta aynı kökenden beslendikleri anlaşılacaktır (2016, s. 2-3). “Tek bir medeniyet vardır: O da, insan toplulukları arasındaki karşılıklı tesirlerin büyümesi, çoğalması ve genişlemesidir.” diyerek Doğu-Batı ayrımını aşmaya çalışan Ülken için (2016, s. 7) “bu bütüncül medeniyet sürekli bir hümanizmadır. Onu parçalamak veya son halkalarını zincirinden koparıp almaya kalkmak mümkün değildir.”

Ülken, Doğu ve Batı medeniyetlerini ayrı uzamlarda değerlendiren kavrayışların ortaya çıkışı konusunda Rönesans'ı bir milat olarak imler. Batı medeniyetinin “uyanişı”na 12. ve 13. yüzyıllarda Antik Yunan ile Roma dünyasının tercüme yoluyla keşfedilmesi kaynaklık eder (2016, s. 215). Rönesans'ın akabinde Batı dünyasını diğer medeniyetlerden farklılaştıran, İnalçık'ın (2005, s. 10) ifadesiyle “ona dünyada üstün bir egemenlik” kazandıran en temel etken Helen geleneğinden devşirilen özgürlük ve hürmanizm düşünsel çizgisidir. Ülken'e göre Rönesans ile birlikte Batı medeniyeti, “eski medeniyetleri ortadan kaldırır” ve kendisini “tek dünya medeniyeti” konumuna getirir. Dolayısıyla çözümlenmesi gereken ayırım Doğu ile Batı arasında değil, “açık-tek medeniyet” ile “kapalı-eski medeniyetler” arasındadır. Batı, açık medeniyetin evrensel, rasyonel ve bireyci özelliklerinin taşıyıcısıdır. Tarihsel süreçte medeniyetler aralarında mütemadiyen yer değiştirdiğinden dolayı Batı, Yunan-Roma kültürü ile Hristiyanlık arasındaki sentez aracılığıyla hareket alanı bulur ve Rönesans-Reform gibi paradigmatik gelişmeleri deneyimler (2008, s. 17). Bu gelişmelere temel teşkil eden hürmanizmi, “insaniyetçilik” (humanitarisme) kavramsallaştırmasından hareketle “O, kati olarak, ahlaki ve manevi kıymetlerin temeli olmak üzere insanlığı almak demektir.” şeklinde betimleyen Ülken, hürmanizm ve Rönesans arasında kurduğu bağıntı ile millî kimliğin içeriğini doldurma konusunda “Türk Rönesansı”nın bir gereklilik olduğunu vurgulayacaktır (2008, s. 5):

“[hürmanizm] aslında Rönesans'ın mühim bir vasfını ifade eder. Rönesans, ortaçağın kapalı zihniyetinden silkinerek Yunan-Roma düşüncesi ve edebiyatına dönmek ist[e]yenlerin açtığı çığırdı. Garp medeniyetine giren her millet, bu medeniyetin köklerine nüfuz etmek mecburiyetinde olduğu için kendi millî uyanışı içinde bir hürmanizm hamlesi yapacaktır. İşte Türk milletinin Cumhuriyet'in kuruluşundan bu satırların yazıldığı döneme uzanan devirde giriştiği büyük hamlelerden birisi de budur.”

Kültür ile medeniyet arasındaki “tamamlayıcılık ilişkisi”nin altını çizen Ülken'e göre tarihsel süreçte “akılcı insaniyetçiliğin en açık biçimleri” Batı Rönesansı ile doğmaya başlar ancak “bütünsel hürmanizm”in evrensel ölçekte karşılık bulması için uzun bir zaman daha beklenmesi gerekecektir. Bu bağlamda dünya medeniyetini oluşturan her ülkede “insanî ruhu” ortaya çıkaracak hürmanizma arayışının önemi üzerinde duracak ve “hürmanist ideal”e ulaşacak vatanseverliği oluşturmak için de öncelikle üzerinde yaşanılan vatana işaret edecektir (1998, s. 19-21). Ülken'in ifadesiyle (1998, s. 91) “şahsiyet, insan ile tabiatın birliğinde, hürmanizma ile vatanın bütünlüğünde belirir.” Demir'in (2021, s. 174) belirttiği üzere, Ülken'in “insanî vatanseveri” de bu birlik ve bütünlüğü vatan ile insanlık arasında kuracak toplumun ideal tipidir. Türk milleti Kurtuluş Savaşı'nda “insaniyet” namına verdiği mücadeleyi kazanarak kurduğu vatanda “kültür ile medeniyeti birleştirmeyi” başardığından “bu yeni mefkûreye” yönelir (1998, s. 93-94). Dolayısıyla Ülken'in Türk Hürmanizması/Rönesansı arayışını betimlerken kullandığı argümantasyon “gerilimli bir hat üzerine kurulu” olduğunu iddia ettiği modernleşme pratikleri temelinde yükselecektir (2008, s. 24).

Ülken için modernleşme, bir dünya medeniyeti görünümündeki açık medeniyetin parçası olmak anlamına gelir. Doğu ile Batı'yı kavramsallaştırırken antagonistik bir çerçeve kullanmadığı görülen Ülken, Türk modernleşme pratiklerindeki ikiliğe dikkat çeker (2013, s. 18-20). Takış'ın (2000, s. 98) belirttiği gibi modernleşmenin doğurduğu travma hususunda Ülken, dönem itibariyle iki temel yaklaşımdan bahseder. Bunlardan birincisi, modernleşmeyi bütünüyle reddeden radikal kanat iken ikincisi, modernleşmeyi kültür ile medeniyetin uzlaşmasına bağlayan muhafazakâr kanattır ve son tahlilde her iki reaksiyoner görüş de farklı açılımları kapsayan anlam bütünlüğüne sahip olsalar da bir “toplumsal intihar”ın başka aynalara yansıyan yüzleridir.

Ülken'e göre kurucu kadroların Batı'yı “içi boş bir şekil” olarak kabul etmesi, Batılı değerleri dayandıracak bir toplumsal gerçeklik kuramaması ve bu eksende gün yüzüne çıkan buhranlar Türk millî kimliğini tek bir arayışa sevk eder: “Kendini bulmak”. Doğu-Batı dramı olarak nitelediği buhran halini ortadan kaldıracak ve millî kimliğin tesisini sağlayacak bu arayış ancak Türk hümanizmasından hareket eden Türk Rönesansı ile bir sonuca ulaşabilecektir. Türk Rönesansı'nı gerçekleştirmek doğuşuna iştirak edilen ve gelişiminde başat rol üstlenilen dünya medeniyetine “yeniden katılmayı” sağlayacaktır. Anadolu'nun Akdeniz kıyılarında ortaya çıkıp daha sonra Yunan ve Roma gelişimi akabinde Avrupa'ya taşınan dünya medeniyetinde “kendini bulmak” ise millî kimliği karşı karşıya kaldığı ikilikten, “özünü terk etmek” ve “medeniyeti kaçırmak” sanılarından kurtaracaktır (2008, s. 25-31).

Ülken'in hümanist bir bakış açısıyla millî kimliğe yaklaşımı ve bu bağlamda Türk Rönesansı'na yönelik sunduğu perspektif, *İnsanî Vatanseverlik* isimli çalışmasında serimlediği tezler etrafında şekillenir. “Bin yıllık tarihsel süreçte oluşan Türk milleti, Kurtuluş Savaşı'yla yaşama iradesini iyiden iyiye güçlendirmiş durumdadır. Ancak bu millet varlığı, üzerinde yaşadığı vatanda ‘bütünsel hümanizm’in [dünya medeniyetinin] yaratıcı ögesi olmaktan uzaktır” diyen Ülken, bu buhran halinin ancak ve ancak “insanî vatanseverlik” yaklaşımıyla çözülebileceğini ileri sürer. Bu noktada Aslan'ın da (2020, s. 29) belirttiği gibi “eskiye bugünün değerleri ve fikir dünyası üzerinden bakmak” Ülken için Türk hümanizmini inşa etmek bağlamında önemli bir aşamadır. Türk hümanizması doğrultusunda millî kimliğin tekâmülü ise “millî eğitim” aracılığıyla mümkündür. Elbette bu millî eğitimin en önemli boyutu, hümanizm kültürü olacaktır. Bunun yöntemi ise medeniyeti bir “bütün” olarak evrenselleştiren hümanist geleneği katetmekten geçer. Nitekim her millet “tek medeniyetin” bir köşesinde kendi şahsiyetini, karakterini ve kimliğini bulabilme çabası verir. Dünya medeniyeti olarak “bütünsel hümanizm”in gelişimini bir usta-çırak ilişkisiyle açıklayan Ülken, millî eğitim sistemlerini geliştirmeleri hususunda Yunanların Mısır'dan; Avrupa'nın İslâm'dan; Amerika'nın ise İngiltere'den izler taşıdığını belirtir (2008, s. 183). Bu bağlamda hümanist düşüncenin sürekliliğini sağlayan unsur olarak “tercüme”ye işaret eden Ülken'in (2016, s. vii) “klasikler” meselesini

ele alış biçimi, Yıldırım'a (2013, s. 180) göre, "hümanist anlayışın Türk Rönesansı'nı gerçekleştirmek noktasında yeni bir yaklaşımı beraberinde getirmesi gerekliliğiyle paralellik gösterir."

"Klasikler milli terbiyenin temellerini teşkil ettiği için, milli terbiyenin mühim bir kısmı da asıl kültür yaratmasına öncülük eden bu hümanizma çalışmaları ile elde edilir. Biz tarihimizde geçirdiğimiz eski şuurlaşma tecrübeleriyle şimdi içine girdiğimiz milli medeniyetin şuurlaşmalarını birleştirmek zorunda olduğumuz için aynı durumda bulunan diğer bazı milletlerle beraber iki nevi klasiğe ve iki nevi hümanizme dayanmaktayız. Bunlardan biri, Türk klasikleri; ikincisi, Avrupa klasikleridir. Her ikisi de bize milli kültür yaratılışında rehberlik edecek temeller olmakla beraber, milli kültürün ne maddesini ne şeklini onlardan almıyoruz; yalnızca onların kendi şartları içinde nasıl meydana geldiğini görerek büyük numunelerden faydalanıyoruz."

Her ülkede gerçekleştirilebilir görünen "insanî vatanseverlik" yaklaşımıyla dünya medeniyetine dâhil olunabileceğini düşünen Ülken, milleti "insanî vatanseverlik" toplumuna dönüştürecek Türk Rönesansı'nın gerekliliğini vurgulayarak bunu "kapalı medeniyet"ten çıkışın anahtarı olarak sunar. Belirtilmesi gerekir ki bu çıkış süreci ile dünya medeniyetinin yürüyüşüne "karışmayı" kastetmektedir. Türk Rönesansı, özgün niteliği çerçevesinde ne "Doğu tipi bir içe kapanıklık" ne de "Batıcı kendini terk ediş" şeklini alacaktır. Çünkü millet, dünya medeniyetine "kendi karakteri ve sözüyle" katılacaktır (2008, s. 25). Bu çerçevede Doğu-Batı ayırımına yönelik "yeni bir terkip" öngören Ülken için modernleşme pratiklerinin temel hedefi de Tanpınar'da rastlanıldığı haliyle "kendini bulma" anlamı taşır. Bu bağlamda "Türk Hümanizması"ndan hareket edecek "Türk Rönesansı'nın gerçekleştirilebilmesi için "kendine dönüş" hususunda modern Batı medeniyetinin bir bütünlük içerisinde düşünülmesi gerektiğini salık verir (2008, s. 28-29). Ülken, "derinlikli" bir modernleşme teşebbüsü için Türkiye'nin mevcut toplumsal yapısı ile bu yapının gösterdiği özellikleri kavramanın yanında Türk tarihinin her yönünü tespit etmenin ve modern Batı medeniyetini araştırmanın gerekliliği üzerinde dururken bu aşamaya dair yol haritasını da çizer (2008, s. 43): "Bugünkü ölçümüzü kazandıktan sonra, Yunan-Latin köklerine kadar inerek bugünkü insani kültürü elde ettikten sonra, eski dünyamızı tekrar gözden geçirebiliriz (recapituler); oradan yeni kıymetlerimiz içinde yaşayacak beşeri unsurları çıkarabiliriz."

Hilmi Ziya Ülken'in hümanizme ve kültürel uyanışa ilişkin sunduğu analiz, yukarıdaki satırlarda da görüldüğü gibi, dönemin siyasal-düşünsel ikliminden izler taşıyan bir anlam bütünlüğüne sahiptir. Konu özelinde Hilmi Ziya'nın ismini farklı kılan husus ise "yangında ilk kurtarılacaklar" dediği bir çantanın içinde yayınlanmayı kırk dört yıl bekleyen *Hâkimiyet* isimli eserinde hümanizma/rönesans düşüncesiyle bir kez daha karşılaşılmasıdır: Mertebeler Devleti. Hümanizma/rönesans düşüncesi temelinde yükselen devlet tahayyülü, kendi ifadesiyle bir ütopya niteliği taşımaz. Tersine üzerindeki tartışmaların bitmeyecek gibi görüldüğü dönüşen, değişen ve gelişen "devlet" realitesine yönelik gelecek beklentisidir.

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN DEVLET TAHAYYÜLÜ: MERTEBELER DEVLETİ

Hilmi Ziya Ülken, *Aşk Ahlakı* (2017, s. 168) isimli eserinde, “kanun olmayan yerde toplum yoktur.” diyerek halklar/toplumlar için devletin gerekliliğini vurgular ve ekler “kanunun gerçekte var olabilmesi için, adaletin tam anlamıyla gerçekleşebilmesi için akıl ile duygunun birleşmesi, bilimden irfana geçilmesi lazımdır.” Aslında bu ifadesi, devlet tahayyülünü hümanist bir perspektifle “ahlâki” normlar doğrultusunda oluşturacağını ipuçlarını vermektedir. Nitekim ilerleyen satırlarda hümanizma/rönesans düşüncesinin siyasal alandaki yansımasıyla *Hâkimiyet*'te karşılaştığı görülecektir.

Bütünüyle insan merkezli bir ahlâk düşüncesi ile hâkimiyet görüşünün takip edildiği Ülken'in devlet tahayyülü, özgün niteliğiyle dikkat çekicidir. Bulut'un (2012, s. 127) belirttiği gibi hâkimiyet kavramsallaştırmasıyla “toplumsal yapı, toplumsal ilişkiler, toplumun temeli olarak iş organizasyonları ve insan-insan, insan-zümre, zümre-zümre arasındaki ilişkilerin varlığı ve özellikleri” üzerine ortaya konan belirlenimler bu özgünlüğü kanıtlar niteliktedir. Yönetel anlamda yeni bir paradigma öngörüsünü bünyesinde barındıran bu düşüncenin çıkış noktası ise İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi olacaktır.

Bilindiği üzere İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi dört temel prensibe dayanır: Adalet, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik. Ülken'e göre Fransız Devrimi'nin akabinde evrensel ölçekte kabul gören yönetel sistemin ana problemi, özgürlük-eşitlik dikotomisidir: “İnsan hakları beyannamesi, [özgürlük] ve eşitlik prensipleri arasındaki dikotomiyle beraber doğmuştur, yani doğuşunda çelişmeyi beraber getirmiştir.” Aslında eşitlik prensibi toplumla, özgürlük prensibi ise bireyle ilgilidir ve fakat yanlış yorumlanırlar. Bunun pratikteki sonucu ise modern demokrasilerin özgürlük-eşitlik ilkelerinden birine yönelmesi ve siyasal alanın atopik (gensel) bozukluğa sürüklenmesi olacaktır. Örneğin mutlak özgürlüğe yönelen Amerikan tipi yönetel sistem ile mutlak eşitliğe yönelen Sovyet Sosyalist yönetel sistem bunun en açık göstergesidir. Ülken için bir yanda “kartel ve tröstlerle onlara hâkim olan zümrenin tahakkümü”, diğer yanda “komünist bürokrasi ile memur diktatörlüğü” bulunmaktadır (2018, s. 272). Dolayısıyla yeni bir devlet öngörüsü için bu dikotominin aşılması elzemdir.

İnsanın bireysel ve toplumsal olmak üzere iki yönlü bir varlık olduğunu belirten Ülken, özgürlük-eşitlik dikotomisinin bu ikilik göz önünde bulundurulduğunda aşılabileceğini savunur. Buna göre insanın bireysel değerini yansıtan özgürlük ile toplumsal değerini yansıtan eşitlik boyutları arasında ahlâki bir denge gözetilmelidir (1941, s. 36). Zira herhangi bir boyutun öncelenmesi durumunda insan “kendi doğasından uzaklaşmış makine adam”a dönüşür. Dolayısıyla hâkimiyetin tahakküm doğuran yorumlarına izin veren yönetel sistemlerin önüne geçilmelidir (1998, s. 83). Bu noktada Ülken'in hâkimiyet ve tahakküm kavramlarına yönelik sunduğu tanımlamalar ayrı bir önem kazanır. Ayrıca hâkimiyet düşüncesini temellendirirken ahlâki bir form kullanması özellikle dikkate değerdir.

Toplumsal yaşamda insanın edimlerine yön veren ahlâk ve din gibi aşkın değerler ile sanat ve fikir gibi içkin değerlerin mevcudiyetine işaret ederek Ülken, *Varlık ve Oluş* isimli eserinde hâkimiyeti “değerlerden her birinin bağımsız kalmak şartıyla bir sistem bütünlüğü meydana getirmeleri (Souveraineté)” şeklinde tanımlar. Yine aynı yerde tahakkümü “değerlerden birinin ötekileri nüfuzu altına almasına baskınlık (dominance) ‘tahakküm’ (domination), bu durumda doğan dar görüşlülüğe ‘taassup’ (fanatisme) denir.” şeklinde betimler (2014, s. 334). *Hâkimiyet* (2018, s. 151) isimli eserinde ise “kültürel-toplumsal hayatın siyasi ifadesi” olarak kavramsallaştırdığı hâkimiyet ile tahakküm arasındaki ilişkisel düzlemi açıklar (2018, s. 212): “Kültür çevrelerinin birbirini tamamlayarak çoklukta birlik halinde bir dünya kültürüne doğru ilerlemesi hâkimiyetin gelişmesi olduğu halde bir kültür çevresinin parçalanmasına varan bir kısım zümrelerin üstünlük kazanması da tahakkümün gelişmesi demektir.” Tanımlamaların gösterdiği üzere, Ülken için hâkimiyet, “çoklukta birlik kurmak” anlamı taşıırken tahakküm, çokluğun birlik görünümü kazanmasına engel teşkil eden “zümresel çıkarlar”ın bir sonucudur.

Ülken’e göre çokluğun en açık haliyle tecessüm ettiği yer vatandır. Zaten devlet perspektifinin ütopyik bir mahiyette değerlendirilmemesi için sınırları çizilmiş bir vatan üzerinde yükselen milletin gerekliliğini vurguladığı görülür (1998, s. 54). Ancak Fransız Devrimi’nin ardından “hâkimiyet milletindir” mottosuyla sunulan yönetsel paradigma, hâkimiyet görüşünün yeni tahakküm biçimleriyle yorumlanmasına izin verir (2018, s. 199-200). Bu noktada toplumsal düzeni tahakküm altında bırakarak çokluğun birlik görünümü kazanmasına engel teşkil eden temel etken özgürlük-eşitlik dengesi ekseninde kurgulanan hâkimiyet formülüdür (2018, s. 272). Son tahlilde dengenin takip edilmediği ortadadır. Daha önce üzerinde durulduğu gibi Ülken için hem ABD hem de SSCB örnekleri özgürlük-eşitlik dengesini takip etmeyen tahakküm biçimlerini ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla ne ABD tipi liberalizmi ne de Sovyet tipi sosyalizmi ideolojik bağlamda izlenmeye değer görecektir (1963, s. 10). Bu bağlamda “hâkimiyet” kavramsallaştırmasını kullandığı devlet tahayyülünde ideolojik açılım olarak hümanizma düşüncesinden hareket eden “insani vatanseverlik” yaklaşımını paylaşacaktır.

Hilmi Ziya Ülken’in devlet tahayyülü ahlâki bir toplum formunu bünyesinde barındırır. Siyasal, toplumsal ve bireysel eylemlerde güdülmesi gereken temel kaygı olarak ahlâka gönderme yapan düşünür, bu görüşünü *Hâkimiyet*’te temellendirir (2018, s. 361): “Hâkimiyet tabiata, topluma ve insanın kendi nefesine ait olmak üzere üç safhada gerçekleşir. Birincisi ilim, ikincisi siyaset ve üçüncüsü de ahlâktır.” Belirtilmesi gerekir ki Ülken’in ahlâk perspektifi dinî ya da materyalist ölçütlerden hareket etmemektedir. “Ahlâk, insanlığın kabul ettiği ve başka kesinlik ölçüleriyle ölçülemeyen hareketlerimize ait değerlerin toplamıdır.” tanımının gösterdiği üzere bu perspektifin dayandığı temel, hümanist bir yorumla insandır (2001, s. 21). Buradan hareketle toplumun en küçük birimi olarak görülen insan, ahlâki mertebeler içerisinde

konumlandırılacak ve böylelikle siyaset ahlâka, ahlâk da ruhun mertebelerine dayandırılacaktır. Ergüç'e göre (2019, s. 133) Ülken'in hümanist kimlik açılımı ile toplumsal düzen tasavvuru birbiriyle ilişkilidir: "Ülken düşüncesindeki kimliğin çekirdeğinde duran ethosun ahlâkî boyutuna bakıldığında ahlâkî mertebeler üzerine inşa edilmiş toplumsal düzen karşımıza çıkmaktadır." Teorik çerçevesine *Aşk Ahlâkî* isimli çalışmada rastlanılan "ahlâkî mertebeler" görüşü, toplumsal yaşamı düzenleyen bir içerikle kurgulanır (1998, s. 66-67):

"İnsanî vatanseverlik toplumu, ahlâkî mertebeler toplumdur. Ahlâkî mertebeler, insanların olgudan ideale, vatanın köklerinden insaniyetin ideal zirvesine doğru ilerleyişin sınıflanması demektir. Bu esasa göre insanlar halk, vatandaş, vatansever ve insanî vatansever mertebelerine ayrılır. Halk *korku ahlâkî*'ndadır. Vatandaş *ümit ahlâkî*'ndadır. Vatansever *gurur ahlâkî*'ndadır. İnsanî vatansever ise *aşk ahlâkî*'ndadır. Öyle ise insanî vatansever toplumunda ideal, aşk ahlâkîdir: Hakikî [özgürlük] yalnız aşk ahlâkında gerçekleşir."

Toplumsal düzen tasavvurunu ahlâkî bakımdan dört mertebeye ayırdığı görülen Ülken'e göre "halk demek şuursuz yığın demek" olduğundan halk mertebesi, neye niçin bağlandığını bilmeyenleri kapsar. Burada tam bir bilinçten bahsedilemeyeceğinden dolayı halkın eylemlerine yön veren ana etken olarak *korku ahlâkî* belirir. Ülken, "yalnız korku ile iyi olanlar"ı ifade eden halk mertebesini insanın "çocukluk" dönemine benzetir. "Vatandaş demek, kanunlara ümitle boyun eğen demek" olduğundan vatandaş mertebesi, daha iyi bir gelecek için adalet arayanları kapsar. Burada salt bir gelecek tutkusu mevcut olduğundan vatandaşların eylemlerine yön veren ana etken olarak *ümit ahlâkî* belirir. Ülken, "zengin veya fakir, âlim veya cahil, eşraf veya avam, fakat halk içinden yükselmiş olanlar"ı ifade eden vatandaş mertebesini insanın "gençlik" dönemine benzetir. "Vatansever, kanunları cüretle ve kahramanlıkla savunan demek" olduğundan vatansever mertebesi, tahakküm altında yaşamak istemediğinden kendi vatanında özgürlüğün bekçisi konumunda bulunanları kapsar. Burada adalet insanın özgürlüğü için arandığından vatanseverin eylemlerine yön veren ana etken olarak *gurur ahlâkî* belirir. Ülken, "alçakça yaşamaya ve zalimler elinde kahredilmeye katlanamadığı için faziletli olanlar"ı ifade eden vatansever mertebesini insanın "delikanlılık" dönemine benzetir. "İnsanî vatansever, kanunları aşk ahlâkıyla, birlik ve bütünlük bilgisiyyle koyan ve insanî mertebelere göre adaleti uygulayan demek" olduğundan insanî vatansever mertebesi, halka rağmen ve fakat yalnız halk için eylem geliştirenleri kapsar. Burada kendini feda ederek toplumun bütün sorumluluğunu üstlenen insanî vatanseverin eylemlerine yön veren ana etken olarak *aşk ahlâkî* belirir. Ülken, "bütün korkularını, ümitlerini, çıkarlarını halk için; halka şuur, ilerleme ve özgürlük vermek için terk edenler"i ifade eden insanî vatansever mertebesini insanın "olgunluk" dönemine benzetir (2017, s. 120-125).

Kılıç'ın (2017, s. 71) belirttiği üzere yukarıda özetlenen ahlâkî mertebeler yaklaşımı, insanların ruh ve eylemlerine göre derecelendirildiği bir toplumsal sistem sunar. Bu sistemde mertebeler arasındaki fark,

insanların kendi iç savaşları doğrultusunda anlam kazanır: “Çabaları yetersiz olan insan[lar] belirli bir mertebede kalacaktır. (...) hedef birlik ahlâkına, insanlık sahasına, aşk ahlâkına varmaktır. Bunun haricindeki aşamalar, bir manada yarı yolda kalmak demektir.” Kiriş-Yılmaz'ın (2018, s. 811) aktarımıyla, aşk ahlâkı, “bir hedefte sona ermeyen; tatmin, haz ya da faydaya dayanmayan sadece tutkuyla, [eylemle] ortaya konan bir ülküdür.” Dolayısıyla aşk ahlâkı tek tipleşmeyi, tek tipleştirmeyi ve hatta tahakkümü ortadan kaldırır; bunun yanında hürmanist bakış açısıyla hâkimiyeti mümkün kılan bir anlam bütünlüğüne haizdir. Son tahlilde “mertebeler devleti” ahlâki toplum formuna dayanan “hâkimiyet” anlayışının tezahürüdür.

Hilmi Ziya Ülken tarafından yeni hâkimiyet biçimi olarak sunulan mertebeler devleti modelinde her bir yurttaşın hem bir işi hem de bir görevi bulunur. Böylelikle daha önce üzerinde durulan özgürlük-eşitlik dikomotisi aşılabacaktır. Öyle ki insanın bireysel özgürlüğü ile toplumsal eşitliği yurttaşlık boyutunda birleşecektir. Devlette yurttaş kendi mertebesi uyarınca sorumluluk üstleneceğinden bireysel olarak özgür; toplumsal olarak da eşit bir konumda bulunacaktır (2017, s. 206). Bu çerçevede Ülken, ahlâki mertebelerden hareketle eylemsel bir kimlik normu geliştirerek kimliğin siyasî boyutu ile iktisadî boyutunu birleştirmektedir. Utku'nun (2018, s. 25) belirttiği gibi gerçekten de Ülken'in düşüncesinde ahlâki mertebeler mesleklerle ilişkilendirilir. Bu anlamda Platoncu bir ideal düzenin yeniden inşa edilmek istendiği ifade edilebilir. Amerikan tipi liberalizm ile Sovyet tipi sosyalizmin sosyo-ekonomik ve siyasal parametrelerde tek tipleşme yarattığını savunan Ülken, bu durumun meslek çoğullukları ya da bir diğer ifadeyle “iş organizasyonları” ile aşılabileceğini ileri sürer. “Hâkimiyet insanın iş organizasyonu kurmasını sağlayan ve yalnız insana vergi olan güçtür.” diyen Ülken için mertebeler devleti modelinin omurgasını iş organizasyonları oluşturur (2018, s. 27-31). Mertebeler devletinde hürmanist kültür ile üretim arasında bağıntı kuran Ülken, kültürel çoğunluğun sağlanması ekseninde üretim türlerinin birbirinden hem farklılaşacağını hem de bağımsızlaşacağını düşünmektedir (2018, s. 151):

“Sosyal-kültürel hayatın bütün dallarında (teknik, sanat, fikir vb.) bir üretim hayatı olduğu için hâkimiyet bir üretim sisteminin siyasî ifadesi demektir. Üretimin bütün dalları verimli olduğu yerde hâkimiyet tamdır: Eğer bir üretim sisteminde teknik aletler yapılabilir, kendine özgü sanat eserleri meydana getiriliyor, bu üretimleri geliştirecek bilgi dalları kuruluyor ve bütün üretim şekilleri hukuki normlarla teyit ediliyor, üretim şekilleri her türlü dil ifadelerini alabiliyor ise ve bu üretim tarzları arasında ahenk (*accord*) olursa, orada hâkimiyetin tam olduğu söylenebilir.”

Mertebeler devletinde kültürel çoğunluğun sağlanması ve iş organizasyonları arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi konularında benimsenen ilke ise laikliktir. Ülken'e göre laiklik sadece din ile devletin ayrılması değil; devlet ile sanatın, sanat ile ahlâkın ve dinin, din ile düşüncenin ve bilimin ayrılması demektir. Gerçek bir laik hâkimiyet biçimi sunan mertebeler devletinde hiçbir toplumsal kurum bir diğerini

baskı altında bulunduramayacak ve böylelikle de kültürel çoğunluk sağlanacaktır (2018, s. 170). Bu kapsamda her toplum tahakküm içermeyen hâkimiyete ulaşacak ve özgünlüğünü koruyabilecektir.

Son tahlilde Ülken (2018, s. 274), yeni hâkimiyet biçimi olarak sunduğu mertebeler devletinin evrensel bir karşılık bulacağına inanmaktadır. Ona göre, “kültür çokluğu ile [hümanizmin] aynı harekette birleştiğine dair alamet çoktur. Yeni hareket, bir *çoklukta birlik*, bir konfederasyonlar birleşmesi olacak. Hiçbir dünya kültürünü ihmal etmeyen bir bütünleşmeyle dünya devleti ve hâkimiyetine doğru gelişecektir.” Görüldüğü üzere ideal evrensellik iddiasını bünyesinde barındıran mertebeler devleti modelinde millet mefhumu göz ardı edilmemektedir. Çünkü Ülken, hümanizmi, emperyalist tahakküm biçimlerinin karşısında konumlandırır. Bu noktada hümanizm, milletlerin hâkimiyetine dayanacak konfederatif dünya devletine doğru ilerleme konusunda önemli bir argüman olarak dikkat çeker. Bundan dolayı “Yarının devleti dünya devleti olmaya namzet olan millî devletlerde gerçekleşecek bir akademik devlettir.” diyecek ve mertebeler devletinin parolasını da “Dünya fikir ve duygu adamları birleşin!” olarak belirleyecektir (2018, s. 281-282). Dahası Ülken’e göre bu mertebeler devleti bir ütopya niteliği taşımaz. Zira bilimsel araştırmalardan doğacaktır. Nasıl ki hanedan devletlerinin yerini millî devletler almıştır, millî devletler de yerini mertebeler devletine bırakacaktır. Entelektüeller ile gençlerin önderliğinde geleceğin hâkimiyet biçimi hümanizme, laikliğe ve ahlâki mertebelere dayalı olacaktır.

SONUÇ

Mehmet Ali Kılıçbay, *Biz Zaten Avrupalıyız* isimli eserinde, Doğu ve Batı medeniyetlerini analiz ederken Avrupalılık ile Batılılık arasındaki ayrımın göz ardı edilmemesi gerektiğine işaret eder. Kılıçbay’a göre “Batı” bir medeniyet projesidir ve “Doğu’nun tashihi” temelinde gerçekleşir. Dolayısıyla Avrupalı olmak coğrafi bir birime yakınlıkla değil, “Doğu’dan kopuş” düşüncesini takip etmekle anlam kazanır (2005, s. 15-21). Bu tez, erken Cumhuriyet döneminde Anadolu özelinde Türk millî kimliğinin içeriğini belirlemeye odaklanan resmî ideolojinin tarih anlatısını da açıklar niteliğe sahiptir. Dönem itibarıyla kurucu kadronun kimlik siyasetine yön veren arzu, Kılıçbay’ın tezini doğrular şekilde, Doğulu kökenlerin ötekileştirilmesi ve/veya Batılı değerler etrafında yeniden yorumlanmasıdır. Çünkü Türkiye, Doğulu bir imparatorluk değildir artık, Avrupa’da karşılaşıldığı haliyle Batılı bir cumhuriyettir. Bu kapsamda toplumsal ve siyasal parametrelerde gözlemlenen Doğu-Batı çatışması, Türk modernleşmesi ekseninde yeni bir millet, medeniyet, geçmiş ve gelecek reçetesiyle aşılmaya çalışılır. Ancak resmî ideolojinin devlet güdümünde oluşturmaya çalıştığı millî tarih anlatısı ile toplumsal gerçeklik arasındaki mesafe yeni bir düşünsel çizgiyi imleyen hümanizma/rönesans arayışını entelektüel dünyanın gündemine taşıyacaktır.

Erken Cumhuriyet döneminde Doğu-Batı ayrımı bağlamında beliren kimlik bunalımı, “Batı’yı Batı yapan” değerlerin kaynağında bulunan hümanizma arayışını millî tarih anlatısının devamı olarak karşımıza

çıkartır. “Kendini bulmak” ile eşanlı düşünölen Türk Hümanizması aslında batılılaşma/modernleşme serüveninin bir uğrağıdır. Bu noktada hümanizma arayışı ile Türk modernleşmesi arasında tarihsel bir sürekliliğin ve söylem birliğinin takip edilebilmesi şartıcı görünmez. Türk milli kimliğinin içeriğini belirleme hususunda gözlemlenen arayış hali bünyesinde çeşitli kırılmaları barındırsa da dönemin siyasal-entelektüel figürlerini yöntem bakımından bir araya getiren ortak iki temaya sahiptir. Bunlardan birincisi, hümanist değerlere dayanan eğitim sistemi aracılığıyla Türk kültürünün “yeniden” ihya edilmesidir. İkincisi ise hümanist kültür politikaları aracılığıyla Batı medeniyetinin içerisinde birkaç yüzyılda gelişen değerler sistemine bağı bir zihin habitusunun oluşturulabileceğine duyulan inançtır. Bu çerçevede klasik dönem Türk kültürü ile Batı kültürünün aslında aynı medeniyet çizgisinde bulunduğunu göstermek ve bu medeniyet çizgisini takip ederek “Türk Rönesansı”nı tetiklemek amaçlanır.

Cumhuriyet Türkiyesi’nde “kimlik projesi”nin içeriğine ilişkin düşünce refleksi geliştiren dikkat çekici isimlerden biri de Hilmi Ziya Ülken’dir. Hilmi Ziya imzası taşıyan metinlerde dönemin sosyo-kültürel ve siyasal problemlerini ve bu problemlere karşı geliştirilen çözüm önerilerini görmek mümkündür. Hümanizme ve kültürel uyanışa ilişkin sunduğı analiz, çalışmaya boyunca serimlendiğı üzere, dönemin siyasal-düşünsel ikliminden izler taşır. Dahası Ülken’in düşüncelerinde tutarlılık ve süreklilik arz eden bir teorik perspektif bulunur. Türk hümanizmden hareket eden rönesans arayışı, eserlerini bütünlük içerisinde analiz etmeye izin veren bir süreklilik ihtiva eder. Gerçekten de hümanizm/rönesans yorumu dönemin buhranlarının ötesinde bir anlam bütünlüğüne sahiptir. Geliştirdiğı bu bakış açısıyla Türkiye düşünce tarihinde özgül bir konumu bulunduğunu ifade etmek gerekir. Yeni hâkimiyet biçimi olarak sunduğı mertebeler devleti modelinin hümanist bir perspektiften hareketle “ahlâki” normlar doğrultusunda tanımlanması bunun en açık göstergesidir.

Hilmi Ziya Ülken’in hümanizma ve rönesans düşünsel çizgisini ele alış biçimi özellikle erken Cumhuriyet dönemindeki kimlik ve modernleşme/batılılaşma politikalarına yönelik geliştirdiğı eleştirel perspektif çerçevesinde anlam kazanır. Ancak geliştirdiğı teorik çerçevenin düşünürü ulaştırdığı nokta yeni bir devlet tahayyülüdür: Mertebeler Devleti. Bütünüyle insan merkezli bir ahlâk düşüncesi ile hâkimiyet görüşünün takip edildiğı mertebeler devleti modeli, özgün niteliğıyle dikkat çekicidir. Ülken, hâkimiyet kavramsallaştırmasını kullandığı devlet tahayyülünde ideolojik açılım olarak hümanizma düşüncesinden hareket eden “insanî vatanseverlik” yaklaşımını paylaşır. Bu bağlamda mertebeler devleti, hümanist bir ahlâki toplum formunu bünyesinde barındırır şekilde kurgulanır. Ülken’in ahlâk sistemi dinî ya da materyalist ölçütler yerine hümanist bir yorumla “insan”ı kendine temel alır. Buradan hareketle toplumun en küçük birimi olarak görölen insan, ahlâki mertebeler içerisinde konumlandırılır. Buna göre devletin yurttaşları yaşamları boyunca kendi çabalarıyla halk, vatandaşlık, vatanseverlik ve insanî vatanseverlik

mertebelerinden geçerler; korku, ümit, gurur ve aşk ahlâklarını deneyimlerler. Bireysel, toplumsal ve siyasal tahakküm biçimlerinin ortadan kaldırılması hususunda hedef olarak gösterilen ise her bir yurttaşın aşk ahlâkına erişmesidir. Çünkü aşk ahlâkının bilgisine vâkıf olan erdemli yurttaşlardan oluşacak mertebeler devleti tek tipleşmeyi, tek tipleştirmeyi ve hatta tahakkümü ortadan kaldırır; bunun yanında hümanist bakışıyla hâkimiyeti mümkün kılan bir anlam bütünlüğüne haizdir.

YAZAR BEYANI

Yazar, çalışmanın tümünü tek başına gerçekleştirmiştir. Yazar, herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Akurgal, E. (1998). *Türkiye'nin kültür sorunları ve Anadolu uygarlıklarının dünya tarihindeki önemi*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Alver, K. (2001). Anadoluculuk ve Hilmi Ziya Ülken. *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 133-138.
- Artunkal, G. (1979). Hayatı ve eserleriyle babam Ülken. *Sosyoloji Konferansları*, (17), 1-8.
- Aslan, İ. (2020). Türk hümanizmi görüşü bağlamında erken cumhuriyet döneminde medeniyet anlayışı: İnsan dergisi örneği. *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi*, (4), 1-36.
- Avcı, N. (2005). *Düşün anaforunda bir adam Hilmi Ziya Ülken*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Beriş, H. E. (2022). *Türkiye'de ideolojiler ve siyaset: Liberalizm, muhafazakârlık ve kemalizm'in farklı görünümleri*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Beyatlı, Y. K. (1969). *Aziz İstanbul*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Beyatlı, Y. K. (2020). *Çocukluğum gençliğim siyasi ve edebî hatıralarım*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Bolay, S. H. (2015). Hilmi Ziya Ülken. S. H. Bolay (Ed.). *Tanzimat'tan günümüze Türk düşünürler* (Cilt: 4A). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Bulut, Y. (2002). Türk batılılaşması bağlamında Hilmi Ziya Ülken. *Türk Yurdu Dergisi*, 22(174), 12-20.
- Bulut, Y. (2012). Aşk ahlâkı'ndan Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi'ne: Türk sosyolojisi'nde Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Konferansları*, 0(46), 119-151.
- Çakan-Hacıbrahimoğlu, I. (2012). *Cumhuriyet ve hümanizma algısı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Demir, E. A. (2021). *Anayurdu tayin etmek: Doğu ile Batı arasında Akdenizli Anadolu'nun keşfi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Durgun, Ş. (2015). Türkmerkezli yaklaşımdan Avrupa merkezli yaklaşıma geçişte hürmanizma. *Akademik Hassasiyetler*, 2(4), 1-25.
- Ergüç, V. (2019). *Türkiye'de modern kimliğin inşasına bir eleştiri: Hilmi Ziya Ülken örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ertürk, R. (2002). Türk sosyoloji çalışmaları ve Hilmi Ziya Ülken. *Türk Yurdu Dergisi*, 22(174), 27-33.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change*. Cambridge: Polity Pres.
- Güngör, E. (2002). Hilmi Ziya Ülken için. *Türk Yurdu Dergisi*, 22(174), 5-7.
- Hobsbawm, E. J. (1993). *Milletler ve milliyetçilik*. (Çev. Osman Akinhay). İstanbul: Ayrıntı.
- İnalçık, H. (2005). Hellenizm, megalı idea ve Türkiye. *Doğu Batı* (31), 9-26.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (2003). *Gençlik ve edebiyat hatıraları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kayalı, K. (2013). Hilmi Ziya Ülken. A. Çiğdem (Ed.). *Modern Türkiye'de siyasi düşünce/Cilt 5: Muhafazakârlık içinde* (s. 70-84). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaynarıdağ, A. (2002). *Türkiye'de cumhuriyet döneminde felsefe: Düşünceler-etkinlikler-filozoflar-söyleşiler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kılıç, E. (2017). *Hilmi Ziya Ülken düşüncesinde din-ahlâk ilişkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıçbay, M. A. (2005). *Biz zaten Avrupalıyız*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Kiriş-Yılmaz, N. (2018). Hilmi Ziya Ülken'in ahlak görüşü: Aşk ahlakı. *Turkish Studies*, 13(26), 811-827.
- Köker, L. (1995). Kimlik, meşruluk ve demokrasi: Türkiye'de yeni-muhafazakar kültür politikasının eleştirisi. E. Özbudun, E. Kalaycıoğlu ve L. Köker (Editörler), *Türkiye'de demokratik siyasal kültür içinde* (s. 71-89). İstanbul: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları.
- Mardin, Ş. (2015). *Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nauert, C. (2011). *Avrupa'da hürmanizma ve rönesans kültürü*. (Çev. Bahar Tırnakçı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öner, N. (1998). Cumhuriyet dönemimizin bir filozofu Hilmi Ziya Ülken. *Felsefe Dünyası*, 28(1), 41-56.
- Özkan, M., & S. Çiftçi. (2020). V. Yasama Dönemi (1935-1939) Dünya Savaşı'nın Eşiğinde Tek Parti İktidarının Kurumsallaşması: Parti-Devlet Özdeşliği. Y. Tekin (Ed.), *Yüzüncü yılda TBMM: Oluşumu, Çalışma Şartları ve İşlevleri içinde* (s.211-238). Ankara: TBMM Yayınları.
- Sanay, E. (1986). *Hilmi Ziya Ülken: Psikolojisi, sosyolojisi, felsefesi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Takış, T. (2000). Değerler levhasının tersine çevirilişi: Hilmi Ziya Ülken. *Doğu Batı*, Türk Düşünce Serüveni: Akademiçiler Özel Sayısı, 87-109.

- Tanpınar, A. H. (2013). *Yaşadığım gibi* (2. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Utku, A. (2018). Sunuş: Hilmi Ziya Ülken'in hâkimiyet'i yayınlanırken. A. Utku (Ed.) *Hâkimiyet* içinde. Ankara: DoğuBatı Yayınları.
- Uygun, H., & İ. Özer. (1982). Hilmi Ziya Ülken. E. Kongar (Ed.), *Türk Toplum Bilimcileri I. Cilt* içinde (s. 145-204). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ülken, H. Z. (1941). Sosyolojinin mevzuu ve usulü. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 2(1), 3-142.
- Ülken, H. Z. (1963). *Siyasi partiler ve sosyalizm*. İstanbul: Anıl Yayınevi.
- Ülken, H. Z. (1998). *İnsanî vatanseverlik*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2001). *Ahlâk* (2. Baskı). İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2004). *Türk tefekkürü tarihi*. İstanbul: YKY Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2008). *Millet ve tarih şuuru*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2013). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2014). *Varlık ve oluş* (2. Baskı) Ankara: DoğuBatı Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2016). *Uyanış devirlerinde tercümenin rolü* (2. Baskı) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2017). *Aşk ahlâkı* (10. Baskı) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2018). *Hâkimiyet*. (Ed. A. Utku). Ankara: DoğuBatı Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2021). *Yirminci asrın filozofları*. Ankara: DoğuBatı Yayınları.
- Vergili A. (2006). *Hilmi Ziya Ülken kitabı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Yıldırım, E. (2013). Türk rönesansı ve hümanizma: Milli kimliğin içeriğine Ahmet Hamdi Tanpınar ve Hilmi Ziya Ülken'in katkıları. *Asia Minor Studies-International Journal of Social Sciences*, 1(2), 162-184.
- Zekiyan, B. (2005). *Hümanizm (İnsancılık): Düşünsel işlem ve tarihsel kökenler*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

LİBERALİZM VE TÜRK SİYASAL HAYATINDA LİBERAL EĞİLİMLER

Muhammet Yasin BAŞKAN¹

Öz

Bireyi ön plana çıkarıcı niteliği liberalizmi pek çok coğrafyada popüler hale getirmiş, Osmanlı ve Türkiye de bu yönde adımlar atmıştır. Osmanlı'nın son dönemlerinde hissedilmeye başlanan özgürlükçü yenilikler, devletin geçmişten miras aldığı aşırı merkezîyetçilik ve devlet-tebaa ilişkisinden ötürü fazla ileriye gidememiştir. Cumhuriyet ile belirli bir ölçüde liberal fikirlere kayış yaşanmışsa da sanayisi gelişmemiş Türkiye'de Büyük Buhran, İkinci Dünya Savaşı ve hatta Kore Savaşı gibi nedenlerden ötürü devletçi uygulamalar büyük ölçüde baskın kalmıştır. İlerleyen süreçte özellikle ABD'de Ronald Reagan ve İngiltere'de Margaret Thatcher öne çıkan isimlerken Türkiye'de Turgut Özal bu dönemde öne çıkmıştır. Özal ile başlayan liberalleşme rüzgârı bazen muhafazakârlığı bazen dindarlığı bazen de gelenekseli yanına alarak bugünlere gelmiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi ile birlikte liberalizm her ne kadar doruklara ulaşma olasılığını göstermiş olsa da partinin sergilediği muhafazakâr ve geleneksel karakter bunu engellemiştir.

Anahtar Kelimeler: Liberalizm, Türkiye'de Liberalizm, Liberal Siyaset

JEL Kodları: G38, H83

LIBERALISM AND LIBERAL TENDENCIES IN TURKISH POLITICAL LIFE

Abstract

Its feature of bringing the individual to the forefront made liberalism popular in many geographies, the Ottoman and Turkey took steps in this direction. The libertarian innovations that started to be felt in the last period of the Ottoman Empire could not go far due to the excessive centralism and state-people relationship that the state inherited from the past. Although there was a shift to liberal ideas to a certain extent with the Republic, statist practices remained largely dominant in Turkey, whose industry was underdeveloped, due to reasons such as the Great Depression, the Second World War and even the Korean War. While Ronald Reagan in the USA and Margaret Thatcher in England were prominent figures in the following process, Turgut Özal came to the forefront in Turkey during this period. The liberalization wind that started with Özal has come to these days, sometimes by taking conservatism, sometimes religiosity, and sometimes traditionalism with it. Although liberalism with the Justice and Development Party showed the possibility of attain the climax, conservative and traditional character which exhibited by the party was obstructed this.

Keywords: Liberalism, Liberalism in Turkey, Liberal Politics

JEL Codes: G38, H83

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, myasin.baskan@sbe.karaelmas.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4954-3949>

GİRİŞ

Bu çalışmada liberalizmin kökenine kısa bir bakış yapıldıktan sonra liberalizmin Osmanlı devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşadığı bazı geçiş noktaları üzerinde durulmuştur. Çalışmanın amacı Dünya ve Türkiye siyasetinde önemli izler bırakan ve bırakmaya devam eden bir ideoloji olarak liberalizmin Türkiye'deki bazı uğrak noktalarını incelemek, geçirdiği değişimleri anlamak ve liberalizmin çağdaş toplumlar için gerekliliğine dair çıkarımlar yapmaktır. Çalışma kapsamında literatür taraması sonucunda elde edilen bilimsel ve tarihsel nitelikteki veriler, TBMM tutanakları ve resmi yayınlar, çeşitli dönemlere ait gazeteler incelenmiş, çalışma bu doğrultuda hazırlanmıştır.

Bu çalışmanın yol haritası şu şekilde ifade edilebilir: Başlangıçta liberalizmin kökenine ve türlerine değinilmiştir. Sonrasında liberalizme dair bazı çıkmazlar değerlendirilmiştir. Ardından Osmanlı son dönemlerinde hissedilen liberal hareketliliklere değindikten sonra Türkiye'de Cumhuriyetin ilk yıllarında yaratılmaya çalışılan milli burjuvazinin doğuş sürecine bakılmış, sonrasında 1950'li yıllarda küresel liberal-kapitalist sisteme eklenme sürecinde geçilen aşamalar ve hükümetin bazı politikaları üzerinde durulmuştur. Cumhuriyet ile belirli bir ölçüde liberal fikirlere kayış yaşanmışsa da sanayisi gelişmemiş Türkiye'de Büyük Buhran, İkinci Dünya Savaşı ve hatta Kore Savaşı gibi nedenlerden ötürü devletçi uygulamalar büyük ölçüde baskın kalmıştır. Sonrasında 1960 Darbesi ile başlayan yeni sanayi modeline ve takiben 1980 Darbesi sonucunda değişen ve dönüşen iktisat ve siyaset anlayışı vurgulanmış, son olarak da 2000 sonrasında öne çıkan liberal ve muhafazakâr siyaset anlayışına bakılmıştır.

Antik Yunan'da özel alan olarak nitelendirilen bölgelerde bireyin korunması gibi bir durumun kabul edilmiş olması liberal uygulamaları oldukça eskiye götüren bir gerçeği ortaya çıkarmaktadır. Atinalı bir kişinin kendi evinin içerisinde emniyette oluşu, Girit'te devletin temelini özgürlük oluşu, mülkiyetin kişi için korunması gibi uygulamalar milattan önce de liberalizmin bazı ilkelerinin izinin sürülebileceğini göstermektedir (Hayek, 2009, s. 200). Ancak gerçek anlamda liberalizmin bir uygulama biçimi olarak kabulü John Locke ile başlamaktadır. Özgürlüğün korunması, devletin sınırlarının belirlenmesi, ona yapabileceklerinin ve yapamayacaklarının gösterilmesi 1689 tarihli "Yönetim Üzerine İkinci İnceleme"nin ortaya çıkışıyla başlamaktadır (Conway, 2008, s. 296). Locke, bu kitabıyla farkında olarak veya olmadan liberal anlayışın temelini oturmuş gözükmektedir. Kitapta yaşam, mülkiyet ve özgürlüğün önemini sık sık vurgulamaktadır. Mülkiyet kelimesinden kastettiği ise yaşam, hürriyet ve servet üçlüsüdür (Locke, 2012, s. 81). Bunların korunması yolunda verilen mücadele herkesin hakkıdır. Devletin, siyasal iktidarın ve özgürlük anlayışının hakim olduğu bir yönetim anlayışına duyulan ihtiyaç Locke'a göre insanların eksikliğinden kaynaklanmaktadır: "...doğa yasası, bütün ussal yaratıklar için açık ve anlaşılır olmasına rağmen, insanların yasayı incelemekten dolayı cahil olmaları kadar kendi çıkarlarının etkisi altında da

kaldıklarından yasanın kendi özel davalarına uygulanması söz konusu olduğunda yasaya kendilerini bağlayan bir yasa olarak izin verme eğiliminde değildirler (Locke, 2012, s. 82). Bu bağlamda, birey, doğa durumunda; kendisinin ve başkasının güvenliği için her şeyi yapma hakkına ve yasaya karşı işlenen suçları cezalandırma işlevine sahiptir (Locke, 2012, s. 83). Thomas Hobbes tarafından yazılan Leviathan ise Locke'un Yönetim Üzerine İncelemeleri'nden 30 yıl kadar önce ortaya çıkmıştır. Hobbes yaşam ve özgürlüğün vazgeçilemez haklardan olduğu konusuna değinmektedir (Hobbes, 1993, s. 213) ve devleti sahip olduğu kudretli güçle hem kendi vatandaşlarını kendi vatandaşlarından hem de dış devletlerin uyruklarından korumaya yönelik bir güç olarak tasvir etmektedir (Hobbes, 1993, s. 91). Hobbes, doğa yasasını tasvir ederken bize bir liste sunmaktadır. Fakat Locke'tan farklı olarak daha sert ve otoriter bir devlet anlayışı portresi çizmektedir. Liberal kelimesi ve bugünkü bildiğimiz anlamda liberalizmin gelişmesi için önemli adımları atan kişi ise Adam Smith'tir. Ulusların Yükselişi eseri önemli bir başvuru kaynağıdır. Smith, çalışmalarında piyasa rekabeti, sermayenin ve emeğin değerlendirilmesi, emek karşılığı ödenecek ücretin değeri, iş bölümünün önemi ve devletin konumu gibi konularda getirdiği değerlendirmelerle öne çıkmaktadır. Teorik bazda yapılan bu değerlendirmeler, 1812'de İspanyol Liberal Partisi tarafından liberalizm isminin kullanılması ve 1940'larda Britanya'da Liberal Parti'nin doğması ile fiili siyaset yapma biçimine dönüşmeye başlamıştır (Hayek, 2009, s. 198).

Genel itibarıyla siyaset sahnesinde liberalizm ilkeler halinde sunulurken farklı noktalara parmak basılmasına karşın üzerinde mutabık kalınan bazı temel ilkeler bulunmaktadır (Çetin, 2001, s. 221,186; Erdoğan, 2009): Bireycilik, özgürlük, doğal düzen, piyasa ekonomisi, sınırlı devlet, liberal demokrasi, gönüllü birliktelik, iş birliği. Bireycilikten ve bireysel özgürlükten hareketle gelişim göstermiş bir yapı olan liberalizm, kişinin belirli ölçütlerde özgürlüğünü öncelemekte ve devletin hizmet alanının adalet ve güvenlik alanlarıyla sınırlandığı teorisine dayanmaktadır (Taner ve Yayla, 2018, s. 8). Bireyin özgürleştirilmesi kadar devletin sınırlanması da liberalizm açısından hayati gerekliliklerdendir. Devletin büyüyüp gelişmesi, her alanda söz sahibi olması, bireysel ve toplumsal yaşamı dizayn etmesi liberal bakış açısında kabul edilebilir değerler değildir. Liberalizm ile sosyalizmi iki ayrı kutbun iki uzak ucu olarak değerlendirdiğimizde, taraflardan birinin bireysellik, diğersinin kolektivite üzerinde yükseldiği görülmektedir (Yayla, 2017, s. 72). Her ne kadar liberalizm bir uçta sosyalizm diğer uçta gibi gözükse de ikisinin de sahip olduğu yorum ve uygulama farklılıkları vardır. Liberalizm açısından konuşursak; klasik liberalizm, sosyal liberalizm, anarko-liberalizm, neoliberalizm gibi temel liberal yorumlar olmakla beraber, teorik ve yazınsal alanda daha az yer bulan yeşil liberalizm, ordo-liberalizm gibi liberal fikirlerin yorumlandığı çeşitli türler de bulunmaktadır.

LİBERALİZM VE ÇEŞİTLERİ

Liberal Düşüncenin Temelleri

Liberal düşüncenin temellerine dair gerçekçi göstergeler milattan önceye dayanmaktadır. Antik Yunan'da özellikle Sofist olarak adlandırılan gezici-öğreticilerin temel dayanak noktalarını oluşturan bireycilik, bireyin kendi başınlığı, kurulu düzenin birey için yıkılabilirliği gibi unsurlar liberal düşüncenin derinliklerinde yer etmiştir (Türe, 2006, s. 27). Sofist düşünür Protagoras'ın "*İnsan her şeyin ölçüsüdür*" sözü Sofist yaklaşımın hümanist yönünü vurgulayan bir örnek olarak öne çıkmaktadır. Nitekim Protagoras, bu sözüyle hem kendisinin hem de temsil ettiği Sofist geleneğin bireyci yönüne dikkat çekmektedir. Öte yandan Sokrates, Protagoras'ın bu yaklaşımını çürütmeye çalışmış ve Platon'un Diyaloglar kitabında görüldüğü kadarıyla insanın her şeyin ölçüsü olduğu görüşü Sokrates tarafından sarsılmıştır: "*İnsanların daima doğru düşündüklerini mi, yoksa bazen doğru, bazen de yanlış düşündüklerini mi söyleyelim? Bu iki düşünceden şu çıkar ki insanların sanılarında daima doğru değil, her ikisi de vardır.*" (Platon, 2010, s. 487). Sokrates, bu ifadeyle, insan ölçüsünün derecesindeki belirsizliğe ve değişkenliğe dikkat çekerek insanın her şeyin ölçüsü olduğu tezine karşı duruş sergilemektedir. Yine de Sofizmin temel direklerinden olan bireyin önceliği ile liberalizmin temel direklerinden olan bireyin önceliği arasında belirli bir paralelliğin olduğu görülmektedir. Zira Sofistlerin çalışmalarındaki temel vurgu noktalarından olan aklın kullanılması, insanın odak noktası olması ve insanın içinde bulunduğu durumları kendi lehine değiştirmeye yeltenme becerisine sahip olması gibi unsurlar liberal yaklaşım ile benzeşmektedir (Arslan, 2010, s. 9; Tarnas, 2013, s. 62).

Liberal yaklaşımın gerçek anlamda ete kemiğe bürünmesi ancak 17. yüzyıl ile gerçekleşebilmiştir. Uzun yıllar monarşi ve kilise arasında bir yaşam sürmek zorunda kalan halk kitleleri, bireyin özgürlüğü temelli devlet teorisine ancak John Locke'un çalışmaları ile kavuşmaya başlamıştır. Devlet yapısına, toplumsal değerlere, kabullere ve yönetiliş biçimlerine yeni bir bakış getirmesiyle öne çıkan Locke, öne sürdüğü insan ve devlet özelindeki değerlendirmeleriyle liberalist yaklaşımın ana kaynaklarından biri olmuştur. Locke, devlet öncesi doğa durumunda bireylerin özgür ve bağımsız olduğunu, mülkiyet rejiminin serbest olmakla birlikte hiç kimsenin mülkiyetinden yoksun bırakılamayacağını söylemektedir (Locke, 2012, s. 64). Kaldı ki Locke'a göre insanların bir araya gelerek bir topluluk oluşturmaları ve bir anlaşma aracılığıyla yönetimi meydana getirmelerinin arkasında yatan temel etmen mülkiyetin kullanımı ve güvenliği kaygısıdır. Oluşturulan yönetim aygıtının çoğunluk kararı ile hareket etmesi ve çoğunluğun kararının bütünüyle eylemi olarak tezahür etmesi Locke'un çizdiği liberal devlet portresidir.

Liberal düşüncenin önemli isimlerinden John Stuart Mill bireyselliğe, bireysel özerkliğe, bireysel otonomiye ve bireyselliğin getireceği faydaya dikkat çekmektedir. Mill'e göre birey, başkasına zarar vermediği ölçüde özgürdür (Mill, 2003, s. 112). Alacağı kararlarda bireyin sınırlanması, yönlendirilmesi veya bir dış etkinin birey üzerinde belirleyici bir rol oynaması Mill açısından kabul edilemez bir durumdur. Bu değerlendirmeler, liberal yaklaşımın temellerinde yer alan değerlendirmeleri işaret etmektedir. Mill, sadece mevcut devlet yönetiminin benimsediği düşünce yapılarına değil, muhalif düşüncelere de özgür bir alan bırakılması gerektiğini ifade etmektedir. Bunun gerekçesi, bireyin her halükarda özgür ve kendi başına karar verebilir bir doğal yapıda yaşıyor olmasıdır. Yani birey hem eylemleri hem de düşünceleri özelinde kısıtlanamaz ve yönlendirilemez olmalıdır. Bu düşünceler Mill'i modern liberal demokrasilere yakınlaştırmaktadır. Mill'in diğer çağdaş düşünürlerden farklı yönü, bir yandan bireyin serbestisi ve özgürlüğüne vurgu yaparken bir yandan da belirli ölçülerde devlet ya da kanun müdahalesinin gerekli olabileceği değerlendirmesidir. Mill, eylemlerinden ötürü bireyin başta kendisine, sonra bireyin kendisine ihtiyacı olanlara ve nihayetinde bireyin mensup olduğu topluluğa zarar vermesini engellemek için devlet müdahalesini ima etmektedir: *"Niçin kanun, uygulama kabiliyeti buldukça bunları yasaklamaya teşebbüs etmesin... kamuoyu bu kötülükleri yaptıkları bilinenlere sert toplumsal cezalar vermemeli mi?"* (Mill, 2003, s. 150).

Bireye karşı girişilen her türlü müdahale, yasak ve engel girişiminin despotizm olarak etiketleneyeceğini söyleyen Alexis de Tocqueville, liberalizm ile demokrasi arasında pozitif bir bağlantı kurmaktadır (Tocqueville, 1962, s. 42). Tocqueville'in bakış açısında bağımsızlık ve özgürlük kavramlarından hareketle gelişim gösteren bireysel serbestinin sınırlanamaz oluşu uzun vadede toplumda öz belirtim², kitlesel otonomi ve demokratik bir yönetim zeminine yönelik talepleri güçlendirmektedir (Kalfa ve Ataay, 2014, s. 24). Ancak bireysel serbestinin de bir sınırı bulunmaktadır. Çünkü Tocqueville, eşitlik ile özgürlük arasındaki ilişkiyi Amerika'da Demokrasi kitabında detaylı bir şekilde tartışmış ve eşitlik ile özgürlük arasındaki ayrımları ortaya koymuştur. Nihayetinde aşırı eşitliğin negatif sonuçlarına vurgu yapmıştır. *"Demokratik milletler... kendi kendilerine hürriyeti arar... ellerinden alınmasını ıstırapla karşılarlar. Fakat eşitlik için ihtirasları, doymak bilmez ve ebedidir. Kölelik içinde de olsa eşit olmak isterler. Barbarlığa, sefalete ve esarete tahammül ederler, fakat aristokrasiye katlanamazlar."* (Tocqueville, 1962, s. 76).

Liberal düşüncelerin şekillenmesinde etkili olan en önemli isimlerden biri Adam Smith'tir. Smith, devletin görevlerine dair tasarladığı teorik zeminde devlete birkaç görev yüklemekte ve devletin faaliyet alanını bu görev alanları ile çerçevelemektedir. Smith'e göre devletin ilk görevi, kendisine tabi olan halkı

² "Öz belirtim" kavramı TDK tarafından "self determinasyon" kavramına karşılık olarak önerilmektedir.

diğer halkların istilalarından ve saldırılarından korumaktır. Bu bağlamda devlet, askeri eğitimi zorla verme gücüne sahiptir. Elbette bu zorluk, güvenlik personelinin sömürülmesi esasına dayanmamaktadır. Buradaki temel bilinç düzeyi, topluluğun korunması adına taşın altına herkesin elini koymasının gerekliliğidir. Devletin ikinci görevi, topluluğa tabi olan her bir üyeyi, diğer her bir üyeden korumak, haksızlıkları ve ezilmeleri önlemektir. Devlet bu görevini ancak adaletin doğru tesisi ile gerçekleştirebilmektedir. Mülkiyetin, canın ve özgürlüğün korunması temel koruma alanlarını oluşturmaktadır. Devletin son görevi, girişimcisine kar getirmediği için özel teşebbüsün gerçekleştirmek istemediği işlerin devlet tarafından üstlenilmesidir. Bu işler genel itibarıyla bayındırlık işleri olarak nitelendirilmektedir; ulaşımın, iletişimin, eğitimin, sağlığın, ticaretin kolaylaştırılması Smith açısından önemli unsurlardır (Smith, 2016, s. 476-500). Adam Smith'in bu düşünceleri liberal yaklaşımın temellerini oluşturmaktadır.

Liberalizmin Çeşitleri

Liberalizmin birden çok yorumu bulunmakta, bunlardan iki tanesi öne çıkmaktadır: Klasik liberalizm ve neoliberalizm. Bu ikisinin dışında sosyal liberalizm, yeşil liberalizm, anarko-liberalizm, ordo-liberalizm gibi farklı yorumlar da mevcuttur.

Klasik liberalizm, temelleri John Locke ile atılan ve liberal söylemlere ilişkin ilk temel görüşleri öne süren liberal yaklaşımdır. Esasında adındaki “klasik” ibaresi doğuştan gelmemektedir. Yıllar geçtikçe liberalizmin farklı yorumlarının ortaya çıkması, John Locke ile doğan öncü liberal düşüncelerin “klasik” olarak adlandırılmasını gerekli kılmıştır (Raico, 2011, s. 69). Klasik liberalizm özünde mülkiyetin ve ticaretin tüm süreçlerinde serbestlik, devlet müdahalesine kapalı piyasa işleyişi, hukukun ve kanunların üstün normlar olduğu bir toplumsal yapı ve her türlü fikri özgürlük unsurlarını barındırmaktadır. Klasik liberal fikriyatın temelinde “birey” oturmakta ve devlet, birey için vardır; bireyin canı ve malı devlet güvencesi altındadır (Bayar Bravo, 2006, s. 113). Devlet müdahalesinin olmadığı bir ortamda birey, kendisine fayda sağlayacağına inandığı adımları kendisi için, kendi başına atma hürriyetine sahiptir.

Liberalizmin bir diğer yorumu olan neoliberalizm, küresel bunalımlar neticesinde devlet aygıtının yaşamsal alanda biraz daha etkin olduğu bir yapı sunmaktadır. Ancak özellikle 1929 buhranından sonra gelişim gösteren Keynesyen uygulamaların neoliberalizmin gelişmesinde rolü yadsınamaz boyuttadır. Çünkü Keynesyen politikaların temelinde, buhranın ardından devletin piyasa üzerinde etkin olması, istikrarın sağlanması için devlet müdahalelerinin gerekliliği gibi argümanlar yatmaktadır (Fisunoğlu ve Köksel Tan, 2009, s. 33). Keynesyen uygulamaların devletlerin sırtında yarattığı maddi yük giderek arttığından, bu uygulama biçimi 1980'li yıllarda terk edilmiştir. Liberalizmin yeni bir yaklaşımı olan neoliberalizm, bu dönemde gelişim göstermiştir. Neoliberal uygulama biçimini diğer liberal türlerden ayıran

temel faktör, devletin girişimcilik adına her türlü şart ve koşulu en verimli seviyeye çekmesidir (Harvey, 2006, s. 145). Yani devlet, piyasaya yeni aktörlerin girmesi yolunda etken bir rol almaktadır. Ayrıca serbest girişimleri koruyacak polisiye önlemlerin alınması da neoliberal uygulamaların kapsamına girmektedir. Serbest piyasanın henüz ulaşamadığı alanlara devlet eliyle girilmesi fakat buna karşın devletin yine de küçük kalması istenmektedir (Gambetti, 2009, s. 147). Neoliberal yaklaşımda devletin serbest piyasaya olan müdahalesi olabildiğince minimum düzeyde gerçekleşecek ancak devlet, özel teşebbüsün gelişimi için faaliyetlerde bulunabilecektir.

Yeşil liberalizm olarak adlandırılan ve çevreci bir yaklaşımı öne süren liberal yorum, liberal yaklaşımları sürdürmeyi isterken bir yandan da çevrenin, doğanın ve gezegenin korunması için tedbirlerin alınmasını öngörmektedir. Liberal sınırlar içerisinde üretilecek çevreci çözümlerle küresel çevre sorunlarının üstesinden gelinmesi amaçlanmaktadır (Gülcan, 2016, s. 777). Yeşil liberalizm veya İngilizce literatürdeki yaygın kullanımıyla liberal çevrecilik, teknolojiye yeni yeniliklerle birlikte çevrenin korunması, iklim değişikliğiyle mücadele edilmesi, iklim dostu denilebilecek uygulamaların küresel ölçekte hayata geçirilmesi gibi çevreci faaliyetleri içermektedir (Zelli, Gupta ve Asselt, 2013, s. 108). Bazı çalışmalar çevrecilik ile liberalizm arasında bir bağ olduğunu, liberalizmin etik açıdan çevreci olduğunu söylemektedir (Woodhouse, 2008, s. 53). Bazı çalışmalar ise liberalizmin yarattığı sanayileşme ve kâr odaklı serbest piyasa ekonomisinin neden olduğu çevresel sorunlardan siyasetin sorumlu olmadığını, ekonomik liberalizm ile siyasi liberalizmin farklı şeyler olduğunu, siyasi liberalizmin çevreci olabileceğini değerlendirmektedir (Wissenburg, 2001, s. 192).

Liberalizmin bir diğer yorumu olan anarko-liberalizm veya anarko-kapitalist liberalizm, minimalist sınırlar içerisinde devletin işlemlerini, ancak insanın doğası gereği devletin ortadan kalkması gerektiğini, devlet eliyle işleyen güvenlik ve adalet gibi çeşitli hizmetlerin devletin ortadan kalkmasının ardından özel teşebbüs aracılığıyla sevk ve idare olunmasını önermektedir (Taner, 2013, s. 235). Kapitalist bir dizge etrafında ancak devletsiz bir toplumsal yapı öne sürülmektedir.

Son olarak liberalizmin diğer temel yorumları hakkında kısaca şunlar ifade edilebilir: Devletin sosyal alanlarda etkin olmasını savunan, devlete sosyal meselelerde sorumluluklar yükleyen, rekabetçi serbest piyasa koşullarının kendiliğinde oluşmayacağını savunan ama buna karşın serbest piyasa koşullarından taviz vermeyen ordo-liberalizm (Tayyar ve Çetin, 2013, s. 117); sosyal eşitlik, sosyal adalet gibi konularda devleti müdahale etmeye çağırarak, bireyin refahının artırılmasında devletin etkili olabileceğini öne süren ancak serbest piyasa koşulları ve liberal unsurları terk etmemeyi gerekli gören sosyal liberalizm (Bortis, 2009, s. 2).

Liberal Düşüncenin Çıkmazları

Liberalizm, Adam Smith sonrası süreçten bugüne değin sermayenin küreselleşmesine büyük önem atfetmiştir. Sermayenin küreselleşmesi ve sonrasında küreselleşme düşüncesinin küreselleşmesi neoliberal uygulamalar açısından önemli görülmüştür (Baltacı, 2004, s. 360). Adam Smith'in Ulusların Zenginliği kitabında öne sürdüğü "mutlak üstünlükler" teorisi aslında küreselleşme düşüncesinin temellerinden birisidir. Çünkü bu teoride Smith, ülkelerin en iyi olduğu alanı belirlemesi, bu alanı geliştirmesi ve nihayetinde bu alanda ürettiğini dışarıya satması gerekliliğini ifade etmektedir. Diğer yandan, bu teoriye göre ülkeler en zayıf oldukları alanda gelişmeye çalışmak yerine, bu alana ait ürünleri dışarıdan almalıdır. Yani başka bir deyişle, ülkeler ithalata mecburdur. Bu mecburiyet hali özellikle gelişmekte olan ülkeler bağlamında sürekli olarak dış ticaret açığı olarak sonuca varmaktadır. Günümüzde daha çok üretim yapmak isteyen ülkelerin daha çok ithalat yapma zorunluluğu, gelişmekte olan ülkelerde liberalizmin bir çıkmazı olarak değerlendirilebilir. Türkiye'nin ihracatı arttıkça ithalatının da artması bu hususa bir örnek olarak sunulabilmektedir.

Liberal anlayış, öznel rekabetine önem vermektedir. Ortaya çıkan yarış ortamı, devletlerin ülkeye yatırımcı çekebilme adına imtiyazlar vermesi ve iç piyasadaki sermaye aktörlerinin zarar görmesine ve dışarıdan içeriye yeni aktörlerin girip girmediğine bakılmaksızın ekonomik sahadaki kâr marjı hırsının insani değerleri geri plana itmesine neden olabilmektedir; tüm bu hususlar liberal anlayışın bireyi önemseyen yönleriyle çelişiyor gözükmektedir (Sipahi, 2011, s. 28).

Liberalizmin temellerinde devletin sınırlanması ve hatta küçültülmesi fikri vardır. Ancak liberalizmin bir ideoloji olarak ortaya çıkışından günümüze kadar olan sürece bakıldığında devletin küçülmediği, müdahale alanlarının arttığı görülmektedir. Özellikle 1980'lerle birlikte uygulanmaya başlanan neoliberal düşünceler, liberal bir çerçevede kalmakla birlikte belirli devlet müdahalelerini meşrulaştırmaktadır. Hatta devletlerin küçülmesi bir yana dursun, devletler bir araya gelerek örgütlenmişlerdir. Bu durum, çeşitli durumlar karşısında ortak hareket ihtiyacına duyulan gereksinim olarak yorumlanmaktadır (Uluşahin, 2007, s. 615). Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, NATO, G20 gibi kurumlar bunun örnekleridir. ABD merkezli bu liberal-kapitalist düzen neredeyse 70 yıldır sürmektedir ve içinde bulunduğumuz süreç, liberal devlet koalisyonlarının öne çıkmaya başladığını işaret etmektedir (Ikenberry, 2018, s. 8). Bu açıdan bakıldığında, liberal teorinin özündeki küçük ve sınırlı devlet düşüncesi gerçekleştirilememiş, hatta devletler birleşerek bütün dünyada söz sahibi olma noktasına gelmişlerdir.

Özgürlük, liberalizm açısından sınırlanamaz ve engellenemez bir olgudur. Elbette özgürlük ile sınırsızlık arasında bir ayrım vardır. Liberal düşünceye göre insan, başkasının temel hak ve özgürlüklerine

zarar vermediği ölçüde özgürdür. Ancak eşitlik olgusu, liberalizm açısından başka bir çıkmaz noktadır. Liberalizm, devlet tarafından bireylere ayrıcalık verilmemesine, herkesin kanunlar önünde eşit olmasına, serbest piyasa koşullarında herkesin eşit derecede haklarının bulunmasına, siyasete katılım hususunda da hiç kimsenin ayrıcalık sahibi olmamasına ve hatta herkesin siyasete bir şekilde katılım hakkının bulunmasına önem vermektedir. Ancak insanlara belirli alanlarda fırsat eşitliği sunulması, bireylerin gerçekten eşit olduğu anlamına gelmemektedir. Bu eşitlik hali yalnızca devlet ile vatandaş arasındaki eşitliği işaret etmektedir (Köktürk, 2018, s. 92). Bireylerin aile büyüklerinden veya sosyal statülerinden ötürü elde edecekleri maddi veya manevi üstünlük durumu, toplumsal eşitlik noktasında eşitsiz bir ortama neden olabilmektedir. Liberalizm aracılığıyla toplumsal eşitlik konusunda yalnızca düşünce bazında bir fırsat eşitliği yaratımının gerçekleştiği düşünülmektedir.

Liberalizm ve Demokrasi İlişkisi

Liberalizm ile demokrasi arasındaki ilişkiye ilişkin en çarpıcı yaklaşımlardan biri Hayek'e aittir. Hayek, demokrasinin sınırlandırılması üzerinde durmaktadır. Çünkü sınırlandırılmamış demokrasi, çoğunluk yararına devletin araçsallaşması sorununu yaratabilmektedir. Devleti yönetmekle yükümlü olan hükümet, çoğunluğun menfaati adına geniş kapsamlı ve karmaşık idari faaliyetlere girişecek olursa, bürokrasi gelişecek ve ön plana çıkacaktır. Bu durumda hükümet, devlet yönetimini elinde tutuyor gözükmeye de bürokratik aygıtın yönetim ve idare süreçlerindeki artan etkisi, devlet yönetiminin fiili kontrolünün hükümet ile bürokrasi arasında gidip gelmesine sebep olabilecektir. Sınırlanmamış demokrasi bu gibi sonuçları doğurabilecek güçte gözükmektedir (Hayek, 2009, s. 218). Sınırlanmış bir demokrasiyle birlikte yürüyen liberal bir anlayış gerekmektedir. Ancak liberalizm ile demokrasi arasında olmazsa olmaz şeklinde bir birlikteliğin zorunlu olduğu söylenemez. Zira demokrasinin uygulandığı bazı bölgelerde liberalizmin olmadığı, liberalizmin uygulandığı bazı bölgelerde demokrasinin olmadığı görülmektedir. Örneğin Antik Çağ'da henüz liberalizm yokken demokrasinin uygulandığı ve vatandaşların en güçlü demokrasi örneği olan doğrudan demokrasiyle yönetime katıldığı bilinmekteyken, liberalizmin kök salmaya başladığı ülke olan İngiltere'de demokratik bir eylem olan oy hakkının ancak 19. yüzyılda uygulamaya geçtiği bilinmektedir (Plattner, 1998, s. 172). Yani liberalizm ile demokrasi bir arada yürüyebilen ancak kati surette birlikte olması gerekmeyen ikili olarak öne çıkmaktadır. Kanımızca liberalizme eşlik eden ve anayasal olarak sınırları belirlenmiş demokratik bir sistemin varlığı gereklidir. Liberalizm bireye çeşitli konularda hak ve özgürlükler tanımakta, devleti çeşitli konularda müdahale etmemeye zorlamaktadır. Demokrasi ise vatandaşların yönetime eşit bir şekilde katılmasını, çoğunluğun veya çoğunluğun temsilcilerinin devlet yönetiminde söz sahibi olmasının yanında azınlığın haklarının da korunmasını gerektirmektedir. Ancak çeşitli liberal demokrasi uygulamalarında devlet makamlarına -örneğin bakanlıklara veya kamu

kurumlarına- atanan kişilerin bizzat hiçbir oylama yapılmadan seçilmesi ve bu kişilerin muazzam bir kamusal güce ulaşabiliyor olması, liberal demokrasinin tam anlamıyla gerçekleştirilemiyor oluşunu yansıtmaktadır (Graham, 1992, s. 160).

Aşırı kutuplaşmış liberal ve demokratik toplumlarda devlet yönetiminde söz sahibi olan kişilerin çoğunluğun temsilcisi olarak tek tek bütün vatandaşların hakkını değil, sadece kendi kutbundaki vatandaşların hakkını korumak gibi bir yanılığa düşmesi söz konusudur. Oysa liberalizm, vatandaşlar için fırsat eşitliği ilkesini önemsemektedir. Kutuplaşmış toplumların demokrasisinde ortaya çıkabilecek böylesi eşitsiz muamele durumlarında hem demokrasi hem de liberalizm meşruiyet kaybıyla karşı karşıya kalabilmektedir (Mansbridge, 1990, s. 20). Liberalizmin serbest piyasa koşullarında fırsat eşitliği yaratan teorik altyapısının bireylerde toplumsal yarar yerine bireysel kazancın yeğlenmesi gibi bir duruma sebebiyet vermesi durumunda, devlet yönetimi, sermaye grupları tarafından etki altına alınabilmekte veya devlet yöneticileri sermaye gruplarıyla iş birliğine girişebilmektedir. Böylesi bir vaziyette demokratik devletin idarecileri ahlaki bir ikileme girmektedirler; ya bireysel kazancı veya temsil ettiği siyasi çoğunluğun kazancını tercih edecekler ya da kendi kazancını veya temsil ettiği çoğunluğun kazancını bir kenara koyarak kamusal fayda yolunu seçeceklerdir. Tam bu noktada demokrasinin önemli bir detayı açığa çıkmaktadır: Ortak fayda veya kamusal fayda havada asılı duran ve istendiği zaman ulaşılabilecek, sınırları belirli bir şey değildir. Ortak fayda süreç içerisinde üretilmektedir; bu üretim işlemi demokrasinin ne derecede işletildiği, müzakere süreçlerine toplumsal katılımın ne derecede sağlandığı gibi hususlarla şekillenmektedir (Knight ve Jhonson, 1994, s. 290).

OSMANLI'NIN SON DÖNEMLERİ'NDE LİBERAL FİKİRLER

Bu başlık altında, Osmanlı son dönemindeki bir takım liberal hareketlilikler incelenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, 624 yıllık varlık sürecinde idari açıdan büyük ölçüde merkezi bir organizasyon şeması yürütmüştür. Bu merkezîyetçi yapı, devletin sınırları içerisinde hem yerel yönetim anlayışının Batı kadar gelişmemesine hem de liberalizm gibi adem-i merkezîyetçiliği önemseyen bir iktisat ve siyaset anlayışının zayıf kalmasına neden olmuştur. Devletin çok dinli ve çok etnikli yapıda olması ve topraklarının oldukça geniş olması merkezîyetçi yapıya haklı birer gerekçe olarak sunulabilmektedir. Osmanlı'da yerel düzeyde vakıflar aracılığı ile gerçekleştirilen kimi hizmetler bulunmaktadır ancak bu hizmetler büyük ölçüde sağlık, yiyecek, giyecek gibi temel geçim alanlarında etkili bir süreç izlemişlerdir (Sezik, 2016, s. 175). Osmanlı'ya gerek idari teşkilatlanmasını gerekse devlet-tebaa ayrışmasını karşımıza alarak geniş bir açıdan baktığımızda, merkezde padişahın bulunduğu devasa bir mekanizmayla karşılaşmaktayız. Devlet ve tebaa padişahın eksenini etrafına bulmaktadır; patrimoniyal bir bütünlük oluşturulmaktadır. Bu haliyle liberalizmin temel taşlarından sayılabilecek olan serbest ticaret, milli burjuvazi, âdem-i merkezîyetçilik gibi

kimi hususlar uygulama alanı bulamamıştır (Yıldırım ve Bıçakçı, 2019, s. 215). Osmanlı son dönemlerinde belirli zamanlarda sadrazamlık görevini icra eden Fuat Paşa, serbest bir ekonomi modelinden yana olduğunu vasiyetnamesinde ifade etmiş, Osmanlı'nın kurtuluşunun ancak ve ancak ekonomik alanda serbestiyet ve din ile devlet işlerinin ayrışarak laik bir zeminde devleti yönetmekle gerçekleşebileceğine inanmış; padişaha, Sadrazam Ali Paşa ile paralellik gösterir türden benzer önerilerde bulunmuştur (Gedikli Berber, 2011, s. 217). Sadrazam paşalar, devletin gelişmesinin önündeki engelleri bu şekilde ifade etmekteydiler. Nitekim o yıllarda Dünya'da ciddi anlamda serbest ve küresel düzeyde ticaretin gelişimi söz konusuydu. Ancak Osmanlı bu sistemde kolay bir şekilde yerini bulamamıştır. Prens Sabahattin'e göre Osmanlı'nın bu alanlarda gelişmemesinin önündeki asıl neden sosyal yapıydı. *“O halde bakışlarımızı Batı'nın sahici üstünlüğünü sağlayan ve bütün o düşünsel, siyasi ve iktisadi görünüşleri altında gizli kalan bireyci yapı işleyişine çevirmek; sosyal çevremizi de o yönde değiştirmeye ve düzeltmeye çalışmak gerekli!”* (Sabahaddin, 2021, s. 33). Onun bakış açısıyla, Batı'nın üstün olması, Doğu gibi toplumcu/bütüncü bir anlayışa değil, bireyci bir anlayışa sahip olunmasından kaynaklanmaktadır ve Osmanlı'nın bu noktada yapması gereken şey, girişimleri engelleyen toplumcu yaklaşımdan vazgeçerek, bireyci ve kapitalist-girişimci bir yapının ülkede hâkim kılınmasıdır (Gedikli Berber, 2011, s. 219).

Osmanlı'da monarşinin bazı uygulamalarına muhalefet etmek amacıyla kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti, padişahlık makamının korunmasının yanında liberal fikirlerin hâkim olması gerektiği fikriyatına sahip olan Namık Kemal ve Ziya Paşa gibilerinin öncülüğünde faaliyet göstermiş olan bir cemiyettir. Bu cemiyet, padişahı açıktan eleştiren ilk grup olarak kabul edilmektedir (Çubukçu, 1986, s. 32). Namık Kemal, tekellilik anlayışına karşı çıkmıştır ve serbest bir ticari alan, ekonomik özgürlük, özel teşebbüs gibi liberal fikirlerin faal olması gerektiğine inanmıştır (Seyitdanlıoğlu, 1996, s. 108). Yalnızca Namık Kemal değil, dönemin önde gelen düşünürlerinden İbrahim Şinasi de serbest ticaretten yana tutum ifade etmiştir; özellikle İbrahim Şinasi, bir nebze de olsa Prens Sabahaddin ile ters düşerek, teşebbüs serbestisinden bahsetmiş ama *“...devletin, toplumun çıkarlarına hizmet etmesi gerektiğini...”* savunmuştur (Erdoğan, 2005, s. 32). Daha önce de ifade edildiği üzere Prens Sabahaddin ilerleme için toplumsallıktan sıyrılıp bireyselliği öne süren bir serbest ekonomi anlayışı benimserken, İbrahim Şinasi, teşebbüs serbestisinin yanına *toplumun çıkarlarını* da eklemiştir. Serbest ekonomiye ek olarak merkezîyetçi bir devlet anlayışı savunan İttihat ve Terakki ile yaşadığı ayrılığı Şahsi Teşebbüs grubunu kurarak ilan eden ve cemiyet içinde ayrılma yaşanmasını sebep olan Prens Sabahaddin, kendi grubunun programını İttihat ve Terakki'nin yayın organı olan Şura-yı Ümmet'te yayınlamıştır. Prens Sabahaddin'in programının birkaç önemli maddesi şu şekildedir (Ülken, 1992, s. 134):

1. Yenilik ve islahat hareketleri merkezi bir bakış açısından azade bir şekilde, başka bir deyişle adem-i merkeziyetçi bir anlayışla yurdun tamamına, tüm tebaaya ulaşacak şekilde yapılacaktır.
2. Seçimler yolu ile oluşturulan belediyeler ve onların meclisleri ait oldukları vilayetlerin işleriyle ilgileneceklerdir.
3. Devletin sınırları içerisinde milletler arasındaki çatışmaları ve anlaşmazlıkları çözmek için her millettten nüfusu oranında seçilen kişilerden oluşan bir meclis bulunacaktır.

Bahsi geçen maddeler, modern liberal devletlerin büyük ölçüde uygulamada tuttuğu hususlardır. Ancak maddeleri yalnızca liberalizm ile ilişkilendirmek tek başına doğru değildir. Bu noktada akla gelen fikir hareketi Osmanlıcılıktır. Sabahaddin'e ait yukarıdaki görüşler Osmanlıcılık ile de ilişkilendirilebilmektedir. Nitekim Osmanlı'nın son dönemlerinde imparatorluk gerek maddi gerekse sosyal açıdan istikrar ve bütünlük sağlamada zorlanmıştır. Yukarıda bahsedilen Prens Sabahaddin'e ait öneriler, Osmanlı İmparatorluğu'nun birliğinin ve devamlılığının korunması açısından birer öneri konumundadır. Bu maddelerden en dikkat çekici olanı ise Osmanlı sınırları içerisindeki farklı milletlerin birbirleriyle olan sorunlarının çözülmesi için atılması planlanan adımdır. Bu madde aynı zamanda modern çağ ile kendisini gösteren yönetim kavramını -tam anlamıyla olmasa da- çağrıştırmaktadır. Kararların doğrudan merkezden alınmasını değil, yerel katılımı önemsemektedir.

Prens Sabahaddin ve İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında yaşanan fikir ayrılığına rağmen, Sabahaddin'in kurduğu Şahsi Teşebbüs grubuna ait fikirlerin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organında yayınlanması dikkat çekicidir. Bu durum, cemiyet içindeki genel diyalog iklimini yansıtır niteliktedir. Ancak tarihi süreç adem-i merkeziyetçi Prens Sabahaddin'in grubunu değil, merkeziyetçi fikirlerin ağırlığı bastığı İttihat ve Terakki Cemiyetini öne çıkarmıştır. İttihat ve Terakki tarafından gerçekleştirilen bir darbe girişimi ile iktidara el konulması, merkeziyetçi yapının baskın çıkması ve ses yükseltmesi olarak okunmaktadır. Liberal gelişmelerle birlikte gelişen merkeziyetçi bir yapı olduğunu ifade etmek gerekmektedir; çünkü İttihat ve Terakki Cemiyeti, kendi ruhu gereği âdem-i merkeziyetçi bir yapının karşısında durmuş fakat iktidarı ele geçirdikten sonra "milli iktisat" denemelerine girişmiştir. Bu denemelerin temelinde devlet eliyle milli burjuvazi yaratma çabaları bulunmaktadır. Sonraki yıllarda Cumhuriyet ile birlikte devletin benimsemiş olduğu devletçilik ilkesi de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çabaladığı hususa benzerlik göstermektedir: *"(devletçilik) Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş ve Türkiye'ye has bir sistemdir... Kişinin çalışmasını esas almakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde, milleti refaha kavuşturmak ve memleketi geliştirmek için, milletin genel ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde özellikle ekonomik alanda devleti fiilen alâkadar etmek mühim esaslarımızdandır."*

(İnan, 2020a, s. 444). Dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devletçiliğe olan bakışı ile Cumhuriyet rejiminin ilanından sonra Türkiye'nin devletçiliğe bakışı arasında benzerlik olduğu görülmektedir.

Osmanlı'nın son dönemlerinde liberal bir parti olarak çalışmalarına başlayan Ahrar Fırkası, ömrü yaklaşık 2 yıl süren bir siyasal partidir. Liberal söylemlerle birlikte milli bir burjuvazinin gelişmesini isteyen fırka kurucuları, gelişim gösteren burjuvazinin siyasette etkin olmaması gerektiğini savunmuşlardır. Bunun yanında, halkın yönetime katılması gerektiğine inanmaktadırlar (Kaluç, 2009, s. 196). Fırkanın programından alınan şu ifadeler, keskin bir liberal söylem olarak değerlendirilmektedir: “*İnsanlar hür ve hukuk-ı beşer nokta-i nazarından müsavî olarak doğduklarından aharın hukukuna tecavüz etmemek şartıyla hürriyet, hakk-ı temellük, emniyet, huzur-u kanuna mutavaat, asayiş-i umumiye muhil olmayan ef'al ve harekâtta serbest, serbest-i kelam, serbesti-i matbuat, serbesti-ticaret, serbesti-i muhaberat, serbesti-i vicdan, serbesti-i seyahat, serbesti-i tedarisat, serbesti-i müşareket, serbesti-i içtima, masuniyet-i mesakin gibi hukuk-ı umumiye maliktirler.*” (Seyitdanlıoğlu, 1997, s. 105). Ahrar Fırkası'nın kuruluş sürecinde Prens Sabahaddin'in fikirleri etkili olmuş olsa da kendisi bizzat partinin içerisinde yer almamıştır. Ahrar Fırkası, Prens Sabahaddin'in yokluğunda bir lider seçme gereği dahi duymamıştır. Prens Sabahaddin'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni doğrudan karşısına almaktan çekinmiş olabileceği buna gerekçe olarak değerlendirilmiştir (Kaluç, 2009, s. 194). Fırka, liberal kanatta ve monarşi karşısında bir söylem geliştirmiş ve bu şekilde 1908 seçimlerine girmiştir. Yapılan seçimin ardından Ahrar Fırkası ancak 1 milletvekili çıkarabilmiştir (Burak, 2003, s. 304).

İlerleyen yıllar, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesi, işgal süreci, Kurtuluş Savaşı ve ulusal bağımsızlığın kazanılmasının ardından Cumhuriyetin ilanı olarak gerçekleşmiştir.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE LİBERALİZM

Osmanlı son dönemindeki liberal hareketlere kısaca değinmenin ardından, bu başlıktan itibaren Türkiye'de Cumhuriyet çağının liberal hareketliliklerine değinilecektir. Öncelikle cumhuriyetin ilk yıllarına bakılacak, sonrasında tek parti ve iki partili dönemlerin liberal hareketliliklerine değinilecek, ardından 1960 ve 1980 darbelerinin yaşandığı dönemlerdeki liberal gelişmeler tartışılacak ve günümüz Türkiye'sindeki durum liberal perspektiften incelenecektir.

İzmir İktisat Kongresi

Cumhuriyetin ilanından sonra devletin nasıl bir ekonomi politikası yürüteceğine dair verilen en net cevap 1923 İzmir İktisat Kongresidir. Kongre, yurdun farklı kesimlerinden ve farklı ekonomik faaliyet alanlarından insanları bir araya getirmiş, Anadolu'yu kalkındırmak için bütüncül bir anlayış yansıtmaya

çalışmıştır. Kongre'nin başında açılış konuşmasını gerçekleştiren Mustafa Kemal Atatürk, Kongre'nin görevini ve amacını özetler niteliktedir: "...Uzun ihmallerle ve derin ilgisizlik ile geçen yüzyılların iktisadi yapımızda açtığı yaraları tedavi etmek, tedavi çarelerini aramak ve memleketi bayındırlığa, millî bir rahatlığa, mutluluğa ve servete ulaştıracak yolları bulmak için gerçekleştirecek çalışmanızın çok kıymetli ve başarılı sonuçlara ulaşmasını dilerim..." (İnan, 2020b, s. 57).

Genel anlamıyla işveren ve işçi gibi ikili bir ayrımla kongre görüşmelerinin gerçekleştiğini söylemek mümkündür; kongre öncesinde kurulan Milli Türk Ticaret Birliği ve onun örgütlediği Türk Umum Amele Birliği bunun önemli bir göstergesidir (Berberoğlu, 1976, s. 225). Bunun haricinde sanayiciler ve çiftçiler de kongrede yer almışlardır. Türk Umum Amele Birliği; toprak dağıtımını, kooperatif oluşumları ziraat komünleri gibi sınırları net olmayan isteklerde bulunurken, Milli Türk Ticaret Birliği çok daha spesifik taleplerde bulunmuştur. Aşağıda da görüleceği üzere bu talepler Türkiye'de serbest ticaret anlayışının ve kapitalist liberal devlet mekanizmasının işaretleridir. Taraflar ve talepleri genel olarak şunlardır³ (İnan, 2020b; Koç, 2010; Koçşalı, 2017):

Sanayiciler;

1. Gümrüklerin korunması ve bağımsız bir gümrük politikasının işletilmesi,
2. Tekellerin kaldırılması ve devletin yabancı sermayeye tekel hakkı tanımaması, (+)
3. Deniz ve limanların işletilmesinde ne özel kişilere ne de devlete ayrıcalık tanınmaması, (+, 1926)
4. Milli bir bankanın kurulması ve devletin bu bankadaki hissesinin %50'den fazla olmaması, (+, 1925)
5. Yabancı sermayenin yurda girişinin ancak ülkeye zarar vermeyecek ölçüde sağlanması,
6. Dış ticaret faaliyetleri için devletin maddi gücü ve desteğiyle Türk şirketlerinin örgütlenip milli bir boyut kazanması,
7. Devletin ekonomik ve mali konularda adım atmadan önce meslek örgütlerinin fikirlerine başvurması.

Tüccarlar;

1. Borsa faaliyetlerine Milli bir nitelik kazandırılması,
2. Tekelci uygulamalara karşı önleyici işlemlerin yapılması, (+)
3. Tüccarların kredi alabilmesi için ipotek etme işleminin uygulanabilmesi, (+, 1924)

³ Makalenin kapsamı dışındaki maddeler ayıklanmıştır. Gerçekleştirilen kimi taleplerin yanına (+) işareti ve gerçekleşme yılı eklenmiştir.

4. Ticaret bankasının oluşturulması,
5. Kömür üretiminin zarar görmemesi için dış rekabetten korunma alanı yaratılması,
6. Koruyucu bir gümrük uygulama sisteminin gerçekleştirilmesi. (+, 1929)

Çiftçiler;

1. Çiftçinin üzerinde bir yük olarak görülen ve Osmanlı'dan miras kalan Aşar vergisinin kaldırılması, (+, 1925)
2. Belirli bir devlet tekelinin bulunduğu tütün ekimi ve ticareti konusunda serbestiyet yaratılması, (+, 1925)
3. Tekelciliğin kaldırılması.

İşçiler;

1. Günlük çalışma saatlerinin 8 saatle sınırlandırılması, (+)
2. Kaza ve hayat sigortasının uygulamaya sokulması,
3. Hammaddelerin işlenmeden ihraç edilmemesi.

Bu istekler İttihat ve Terakki ile başlayan milli burjuvazi yaratma çabalarına pozitif katkı sunacak türdendir. Devletin belirli alanların dışında tutulmasına karşın kimi alanlarda devletin bizzat etken rol üstlenmesi liberalizmin bir çelişkisi olarak değil, milli nitelikli bir burjuvaziyi kurma mücadelesinde devletin pasif kalmamasına duyulan gereksinim olarak okunmalıdır. Çünkü muasır medeniyet seviyesine ulaşmanın yolu Batı tipi iktisadi yapılanmadan geçmektedir ve Batı, hali hazırda önemli ölçüde ilerleme kaydetmiştir. Türkiye'nin Batı'yı iktisadi alanda yakalaması için salt liberal emellerle devletin saf dışı bırakılmaması uygun bir adım olmuştur. Fazlasıyla bedel ödenen Kurtuluş Savaşı'nın ardından sağlanan siyasi bağımsızlığın iktisadi bağımsızlıkla perçinlenmesi önemli bir arzu konumuna gelmiş, bir mücadele alanı yaratmıştır (Kayıran ve Saygın, 2019, s. 51). Bunun haricinde, gerçekleştirilen taleplere bakıldığında en az faydayla çıkan grubun işçi grubu olduğu anlaşılmaktadır. Bunun nedeni olarak işçi grubu ile hükümet arasındaki ilişkinin zayıflığı gösterilebilmektedir (Koçalışlı, 2017, s. 145).

Tek Parti Yönetimi Altındaki Yıllar

Türkiye, Cumhuriyetin ilanı ile birlikte kendi adımlarını atmaya başladıktan sonra, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve peşinden Serbest Cumhuriyet Fırkası girişimleri ile çok partili hayata geçiş denemelerinde bulunmuştur. Ancak çeşitli sebeplerden ötürü bu denemeler uzun ömürlü olamamış, tek partili düzen 1946 yılına kadar devam etmiştir. 1945 yılında Dörtlülük Takrir ile öne çıkan geleneksel ve

muhafazakâr kanattan bazı isimlerin 1946'da Demokrat Parti'yi kurmasıyla Türkiye'de çok partili siyaset nihayet belirli bir düzenin içine giriş yapmıştır. 1980 Darbesi sonrasında belirli bir süre kesintiye uğramasının dışında yaklaşık 75 yıllık çok partili bir düzen bugün hala Türkiye'de tecrübe edilmektedir.

Tek partili yapıdan çok partili yapıya geçiş çabalarında karşımıza çıkan ilk deneme Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'dır. 1925 yılında Kazım Karabekir öncülüğünde kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası otoriter rejimlere karşı olan, yerel yönetimlere önem veren, güçler ayrılığı ilkesini ve liberal politikaları savunan bir partidir (Akıncı ve Usta, 2015, s. 44). Fırkanın önemli isimlerinden biri olan Ali Fuat Cebesoy'un aktardığı haliyle, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası parti programında liberalizm, fırkanın esas mesleklerinden biri olarak gösterilmiştir (Cebesoy, 2002, s. 118). Türkiye'nin ilk muhalefet partilerinden olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın ömrü yaklaşık 7 ay sürmüştür. Mustafa Kemal Atatürk karşıtlığı, hilafet yanlılığı ve Şeyh Said isyanıyla ilişkili olduğu gerekçesiyle parti 5 Haziran 1925'te kapatılmıştır (Kocaman ve Ceylan, 2018, s. 19).

Tek partili yapıdan çok partili yapıya geçişteki ikinci deneme Serbest Cumhuriyet Fırkası'dır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile benzer bir şekilde Serbest Cumhuriyet Fırkası da liberal bir çizgide siyaset sahnesine çıkmıştır. Bu fırkanın ortaya çıkış süreci, dönemin Paris büyükelçisi olan Fethi Okyar'ın bir gazetede yayımlanan yazısına Mustafa Kemal Atatürk tarafından cevap verilmesiyle başlamaktadır (Akın, 2012, s. 54). Bu olay üzerine ikilinin yaptığı görüşmeler neticesinde Türk siyasal hayatına yeni bir liberal parti dahil olmuştur. Partinin liberal yönüne olan vurguyu ilk yapan, partinin bizzat kurucusu konumundaki Fethi Okyar'dır (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2019, s. 16). Kendisinden önceki muhalefet partisine kıyasla ömrü çok daha kısa olan Serbest Cumhuriyet Fırkası, yalnızca 3 ay gibi bir süre için varlığını devam ettirebilmiştir. Fırka, Fethi Okyar tarafından 17 Kasım 1930 tarihinde feshedilmiştir.

1929 Büyük Buhranı tüm Dünya'yı olduğu gibi Türkiye'yi de derinden etkilemiştir. Buhran neticesinde Avrupalı pek çok devletin müdahaleci bir siyaset ve ekonomi politikası geliştirdiği bilinmektedir. Özellikle Keynes bu dönemde fazlasıyla öne çıkmış, çeşitli konularda devleti bizzat sorumluluk alanına çekici uygulamalar önermiş, netice olarak Keynesyen uygulamalar diyebileceğimiz bir ekonomi anlayışı doğmuştur. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yılları olarak ifade ettiğimiz 1946 yılına kadarki dönem, tüm Dünya'da müdahaleci devlet yapılarının zorunlu olarak geliştiği bir dönemdir; tıpkı Türkiye'de olduğu gibi. Türkiye'de 1929 Büyük Buhranı'nın etkilerinin derinlemesine hissedildiği 1930'lu yılların başında Birinci Sanayi Kalkınma Planı hazırlanmıştır. Bu plan çerçevesinde devletin piyasaya müdahale edeceğine dair belirtiler şu şekilde kaleme alınmıştır: *"Büyük sanayici memleketler, aralarındaki bütün siyasi ve iktisadi münazaralara ve ihtilaflara rağmen, ziraatçı memleketleri her zaman ham madde müstahsili mevkiinde bırakmak ve bu memleketlerin piyasalarına hâkim olmak davasında*

müttefiktirler... Bilhassa bu hakikat muhtaç olduğumuz sanayii, zaman kaybetmeden kurmak için en mühim muharrikimizdir.” (Boratav, 2005, s. 66). Bu ifadeler, genç Cumhuriyetin çağdaş Batılı rakiplerinin gerisinde kalmaması için devletin harekete geçmesi gerekliliğinden söz etmekte, devlete görev yüklemekte ve liberal ilkelerin aksine, Batı'nın da yaptığı gibi müdahaleci bir devlet figürü çizmektedir. Nitekim 1932 yılında mecliste gerçekleştirilen gizli oturuma dair tutanaklarda dönemin Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri ve daha sonraki yıllarda Başbakanlık da yapacak olan Recep Peker durumu şu şekilde izah etmiştir: *“Tek vatandaşın yapamayacağı, tek vatandaşlardan mürekkep şahsiyeti hükmiyenin, hususi şirketlerin yapamayacağı işleri devlet yapmalıdır. Ama bize göre, devletin yapması lazım gelen işler bundan ibaret değildir. Devlet aynı zamanda ... memleketin, milletin umumi menfaatine taalluk noktasından bizzat devletçe yapılmasında fayda ve lüzum görürse, bu takdirde bu işleri de yapar. İşin mahiyetine göre, ya tanzim ve müdahale suretiyle veyahut işi bizzat yapmak suretiyle devlet kendisini ihdas ve reyini infaz eder.”* (Kuruç, 1988, s. 257). Aynı parti çatısı altında yeri bulunan ve tıpkı Peker gibi gelecekte başbakanlık yapacak olan Celal Bayar ise Peker'in kapsamı oldukça geniş olan bu devletçilik yaklaşımına eleştirel nitelikte bir karşı duruş sergilemiş ve her alana müdahale etme potansiyeli olan bir devlet mekanizmasına karşı çıkmıştır: *“...serbest sermayenin çalışmasına müsaade etmeyen ve bütün iktisadi faaliyetleri benimseyen aşırı devletçilik fikrine onay yoktur... İktisadi... sahada... fertlerin... şirketlerin, münhasıran devletin yahut Milli iktisat kuvvetleriyle müştereken devletin mesaisiyle... yapılacak sayısız işler vardır... Bu Milli kuvvetlerin... arasında ahenk temin etmek...(gerekmektedir)”* (Boratav, 2006, s. 174). Yapılan bu açıklamalar devletçiliğin sınırlarının belirlenmesi olduğu kadar liberalizmin kaplayacağı alanı belirleme çabaları olarak da değerlendirilebilmektedir. İkiliden ilk olarak Celal Bayar'ın başbakanlığa çıkması ile devletçilik uygulamaları geri planda kalma eğilimi yaşamış, 1946 sonrasında ise liberal eğilimler öne çıkmaya başlamıştır (Yaşlı, 2011, s. 154).

Türkiye'de 1932 yılı ile devletçi uygulamalar iyiden iyiye kendisini göstermiştir. Bu alanda atılan birtakım adımlar bulunmaktadır. Bunlar; Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi Bankası'nın kurulması, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda bulunan yurtdışından makine ve hammaddelerin gümrüksüz ithaline ilişkin hükmün iptalidir (Abukan 2009, s. 46). Atılan bu adımlardaki amaç devleti bizzat “oyunun” içine sokacak araçları kullanıma sokmaktır. Bunların dışında çıkarılan 8'li kanun paketi olarak nitelendirilebileceğimiz kanunlar sayesinde devlet, devletçilik ilkesini oldukça canlandırarak enstrümanlara kavuşmuştur. Bu kanunlar şunlardır: 2054 Sayılı Çay, Şeker ve Kahve İthalatının Bir Elden İdaresi Hakkında Kanun, 2056 Sayılı Hükümetçe Ziraat Bankası'na Satın Aldırılacak Buğday Hakkında Kanun, 2058 Sayılı Devlet sanayi Ofisi'nin Kuruluşu Hakkında Kanun, 2059 Sayılı Menkul Kıymetler ve Kambiyo Hakkındaki Kanuna İlave Kanun, 2061 Sayılı Türkiye'de Afyon Yetiştiricileri Satış Kooperatifi Hakkında Kanun, 2062 Sayılı T.C. Merkez Bankası Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun, 2064 Sayılı Türkiye Sanayi

Kredi Bankası'nın Kuruluşu Hakkında Kanun, 2068 Sayılı Türkiye İskele ve Limanlar Arasında posta Seferleri Hizmetinin Devlet İdaresine Alınmasına Dair Kanun.

Cumhuriyetin ilk on yılı tamamlanıyor iken gerçekleştirilen yeni düzenlemelerin amacı, toplumun çeşitli alan ve yöntemlerle devlet tarafından kontrol edilmesi olarak değerlendirilmektedir (İnsel, 2002, s. 48). Bu noktada Türkiye'nin Batı'yı yakalama mücadelesinde devletçi uygulamalar nedeniyle Batıyla ilişkiler kurma konusunda sorun yaşayıp yaşamadığı sorusu akla gelmektedir. Zira Batı, liberal-kapitalist uygulamaların beşiği olduğundan, devletçi uygulamalar geliştiren Türkiye'nin Batı'dan uzaklaşma olasılığı bulunmaktadır. Ancak bu dönemlerde Batı'da da Keynesyen politikalarla devlet öne çıktığından, Batı ile Türkiye arasında iktisadi politikalar bazında bir eş zamanlı reaksiyon söz konusu olmuştur. 1930'lar sermayenin birikimi konusunda Batı'da ve Türkiye'de paralel değişimlerin yaşandığı yıllar olarak değerlendirilmektedir (Örnek, 2019, s. 201). Dolayısıyla Türkiye, Batı'ya ulaşma noktasındaki hedefleri bazında bir kopuş yaşamamıştır. Liberal kapitalist uygulamalardan devletçi kapitalist uygulamalara geçildiği anlaşılmaktadır. Fakat Türkiye ekonomik açıdan zor süreçlerin içine girmiştir. Büyük Buhranı takiben İkinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması sıkıntılıların yaşanmasında temel faktörler olmuştur. Değerlenen Türk lirasının devalüe edilmesi ve bu yolla ihracatta belirli bir artışın yaşanıp cari fazla verilmesi amaçlanmışsa da beklendiği gibi olmamıştır (Payaslı, 2011, s. 133).

Türkiye siyasetinde uzun yıllar yer edecek olan Celal Bayar, iktisat bakanlığı görevini yerine getirdiği 22 Mayıs 1936 tarihinde mecliste yaptığı konuşmada, liberalizme olan bakış açısını göstermektedir: *"Biz kendi fabrikalarımızı Kayseri'de, Ereğli'de Nazilli'de kuruyoruz... Ben fabrikalarımı ekonomi plânu ile çizilen millî endüstri ocakları içinde kurarken liberal esaslarla fabrika kurdurarak kendi fabrikalarımızı da tahribe meydan vermem..."* (Özgen, 2007, s. 79). Ancak sonraki yıllarda Celal Bayar'ın liberal bir çizgide kurulan Demokrat Parti'ye katıldığı görülmektedir. Hatta Celal Bayar Demokrat Parti'nin genel başkanlığı koltuğuna dahi oturmuştur. Elbette tüm bunlarda Adnan Menderes'in etkisi bulunmaktadır. Celal Bayar'ın siyasi kişiliğinde Adnan Menderes'in etkisi söz konusudur. Bunu Celal Bayar birinci ağızdan pek çok defa vurgulamıştır (Bayar, 2010). Bayar, siyasette yer edinmeye başladıktan sonra devletçi uygulamalardan yana tavır takınmış fakat aşırı devletçiliğe karşı olmuştur. Liberal söylemlerin ağır bastığı Demokrat Parti'nin yanında yer alarak siyasi çizgisinde bir değişiklik göstergesine sebep olmuşsa ve bazı liberal söylemler geliştirmişse de (Payaslı, 2011, s. 135) Demokrat Parti'nin iktidarda zaman geçirdikçe devletçi politikalar üretmesi Celal Bayar, Adnan Menderes ve beraberindekilerin devletçi ve kontrolcü siyaset anlayışını işaret etmektedir.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ABD'nin sosyalizm endişesinden ötürü Avrupa ülkelerine ve Türkiye'ye maddi destekte bulunma kararı alması ABD-Türkiye ilişkilerini pozitif anlamda etkilemiştir.

Türkiye ekonomisi hakkında incelemelerde bulunmak için ABD'den gelen Thornburg, yaptığı incelemenin sonucunda devletçiliğin terk edilmesi gerektiğini vurgulamış, serbest girişimin geliştirilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir (Ahmad, 1996, s. 160). Rapor yalnızca iktisadi alanla sınırlı kalmamış, adeta Türkiye'yi tümüyle tanıma ve öğrenme ödeviyle hareket etmiştir. Genel itibariyle negatif bir sonuçlandırmalar bütünü sunan rapor başlangıç bölümünde Türkiye'yi şöyle tanımlamıştır: *“İnsanda Türkiye'den ayrılırken kalan intiba, hariçten ithal edilecek büyük bir heves ve hareketle yukardan aşağı, büyük kısmı hala orta çağ, hatta daha eski yaşama tarzları içinde bulunan bir halk üzerine empoze edilmiş ince bir modernlik kaplaması içinde bulunan bir alemin bıraktığı intibadır.”* (Thornburg, 2002, s. 18).

Demokrat Parti Döneminde Liberal Hareketlilikler

Cumhuriyet Halk Partisi'nin uzun süre ülke yönetiminde tek söz sahibi merci olmasının ardından mecliste yaşanan bir takım fikir ayrılıkları, yeni bir yol arayışını tetiklemiştir. Bu yeni yol arayışı Demokrat Parti olarak ortaya çıkmıştır. Demokrat Parti'yi doğuran temel faktör Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'dur. Bu kanunun yasalaşma sürecinde yaşanan sıkı tartışmalar, henüz ülkedeki tek parti olan Cumhuriyet Halk Partisi içerisinde muhalefeti iyiden iyiye hararetlendirmiştir (Eroğul, 2019, s. 12). Kanun tartışmaları neredeyse 6 ay sürmüştü ve ancak Haziran 1945 tarihinde yürürlüğe girebilmiştir. 4753 Sayılı Kanun genel itibariyle topraksız olan çiftçinin devlet eliyle topraklandırılmasını, mevcut toprak sahiplerinin ellerindeki toprakların bir bölümünün devlet eliyle alınmasını ve bu alım işleminin arazinin bedeli olan fiyattan değil, arazi vergisine konu olan matrahtan yapılmasını içermektedir. Dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu, kanuna karşı getirilen eleştirilere yanıt verirken, kanuna muhalefet eden Adnan Menderes hakkında bir iddiada bulunmuştur: *“... toprak sahibi arkadaşlardan... Yedi, sekiz arkadaş Başbakanlığa geldiler. Gelenlerin kim olduğunu bilmek sadece toprak işi için gelmiş olduklarını anlamaya kâfi idi. Hakikaten öyle oldu. 7'sini de ayrı ayrı dinledim ... bilhassa Adnan Menderes son bir gayretle ameleye toprak vermemek... için elden gayreti sarfetti.”* (TBMM, 1945, 106). Kanunun çıkarılma nedeni ise iki yönlü gözükmektedir. Bunlardan birincisi tarımla uğraşan ve belirli bir zenginliğe erişmiş olan kesimin elindeki toprakların bir kısmının alınarak bu kesimin gücünün kırılması ve kontrolünün sağlanması; ikincisi ise buhran, savaş, devalüasyon derken beli bükülen topraksız çiftçi kesiminin Cumhuriyet Halk Partisi'ne olan desteğini sağlama çabasıdır (Özçelik, 2010, s. 169). Fakat bunun fayda sağlamadığı ve hatta parti içerisindeki muhalefetin ateşini körükleyerek Demokrat Parti'nin gelişmesini sağladığı görülmektedir.

Demokrat Parti'nin 1946 yılında yayınlanan parti programında parti yöneticileri, özel teşebbüse ve özel sermayeye duydukları güveni ifade etmiş, ancak devletin de bazı alanlarda teşebbüslerinin bulunabileceğinin ama bu alanların sınırlarının iyice belirlenmesi gerektiğinin üzerinde durmuşlardır. Devlet ile özel sermayenin ahenk içerisinde çalışabileceği ve birbirini tamamlayabileceği genel görüşü

hakimdir. Zaten Demokrat Parti'nin seçilmeden önceki süreçte liberal ve özgürlükçü söylemlerinin olduğu bilinmektedir. Bunda tek parti döneminde uygulamada olan antidemokratik kanunlar ve sıkıyönetim rejimi uygulamalarının etkisi olduğu değerlendirilebilir. Ayrıca Demokrat Parti'nin çizdiği liberal ve özgürlükçü portre medyanın da ilgisini çekmiştir. Dönemin en önemli kitle iletişim aracı olan gazeteler Demokrat Parti'ye desteklerini haberleriyle göstermişlerdir.

Demokrat Parti'nin ve yönetimi altındaki Türkiye'nin liberal kapitalist kanatta yer aldığı önemli göstergesi 1950 yılında ortaya çıkan Kore Savaşı'dır. Türkiye'nin savaşa neden katıldığı yönündeki tartışmalar büyük ölçüde NATO'ya dahil olma arzusu etrafında şekillenmektedir. Hatta Başbakan Adnan Menderes bu arzuyu dillendirmiştir: *“Birleşmiş Milletler adına Kore’de kızıl kuvvetlere karşı ortak bir cephe kurmak üzere Amerika’nın hür milletlere bir çağrısı var. Ortak güvenlik ruhunu yürütmek ve itibarımızı yükseltmek bakımından bu bizim hesabımıza yaman bir fırsattır. NATO’ya katılmamıza da köprü olabilir...”* (Yalman, 1997, s. 1536-1538). O yıllarda Türkiye’de ve özellikle Batı dünyasında bariz bir komünizm endişesi bulunmaktadır. Dönemin yayın organları incelendiğinde neredeyse her gün anti-komünist haberler yer aldığı görülmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: “Yakalanan komünist şebekesi” (Milliyet, 07.06.1950), “Maarifte kızılıların temizliği” (Milliyet, 15.08.1950), “Komünizm propagandası yapan öğretmen” (Milliyet, 26.11.1952). Ayrıca bu dönemde Köy Enstitüleri de komünizmi yaydığı endişesiyle kapanma sürecine girmiştir.

Komünizm ve kapitalizmin savaşı olan Kore Savaşı için BM'den destek çağrısı geldiğinde, bu çağrıya ABD'den sonra ilk cevap veren ülke Türkiye olmuştur (Güven, 2007, s. 137). 4500 kişilik askeri birlik Güney Kore tarafında -yani kapitalist kanatta- savaşmak için Kore'ye doğru yola çıkmıştır. İç siyasetten, özellikle muhalefet partisi Cumhuriyet Halk Partisi'nden Kore'ye asker gönderilmesine bir karşı duruş söz konusu olmamış ancak bu kararın alınma şekli eleştirilmiştir. Karara esas olarak değil biçimsel açıdan karşı çıkmışlardır çünkü Demokrat Parti bu kararı alırken Meclis'e danışmamış ve Meclis'ten onay almamıştır. Cumhuriyet Halk Partisi sınır dışı operasyon yetkisinin Meclis'te olduğunu, Kore'ye asker gönderilmesine karşı olmadıklarını ancak kararın alınış şeklinin yanlış olduğunu ifade etmiştir (Gök, 2003, s. 68). Adnan Menderes ise kararın kesinliğine ve tartışılmazlığına vurgu yapmıştır: *“Kore’ye asker gönderilmesi aleyhine yapılacak propaganda hiçbir surette iyi niyetle hamlolunamaz⁴. Bu gibi hareketler ceza kanunumuzla suç sayılmıştır ve ağır cezalarla karşılanmıştır.”* (Cumhuriyet, 25.08.1950). Yurtta komünizm aleyhinde ama Amerika lehinde yaratılan atmosfer, Kore kararının eleştirilmesini zorlaştırmıştır (Eroğul, 2019, s. 91). Nihayetinde Türkiye Kore Savaşı'nda gösterdiği cesaret ve mücadeleden ötürü Batılıların gözünde olumlu bir izlenim kazanmıştır. 1952 yılında NATO'ya dahil olma sürecinde en büyük etken de

⁴ Hamletmek: Bir sebebe yormak, anlam vermek (TDK).

bu olmuştur. NATO'ya dahil olmak yalnızca komünizme karşı askeri bir şemsiye açmak demek değildir, ayrıca ticari, sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel açıdan Batı ile daha yakın ilişkiler kurmak demektir. Bu yönüyle düşünüldüğünde Cumhuriyetin kurulması ile karar verilen Batı'ya yaklaşma arzusunda önemli bir adımın atıldığı anlaşılmaktadır. Bu yaklaşma Batı'dan Türkiye'ye akan nehrin debisini arttırmıştır; kültürel, askeri, ekonomik ve siyasi anlamda Batı ile Türkiye arasındaki yakınlık artmıştır.

Demokrat Parti'nin siyasi söylemleri incelendiğinde Cumhuriyet Halk Partisi'ne kıyasla özel teşebbüsün çok daha öne çıktığı bir anlayış biçimine sahip olduğu görülmektedir (Çufalı, 2004, s. 65). Aslında bu durum oldukça basit düzeyde bir tez-antitez karşılaşması olarak değerlendirilebilir. Çeşitli sebeplerden ötürü devletçi uygulamalar geliştiren Cumhuriyet Halk Partili yöneticilerin karşısında devletçi uygulamaları eleştiren bir grubun çıkması oldukça doğal bir durumdur. Demokrat Parti'nin Üçüncü Büyük Kongre'sinde kabul edilen parti programı incelendiğinde devletçiliğin yok sayılmadığı, hatta varlığının devam etmesi gerektiği, ancak devletin her alanı kaplayıp özel teşebbüsü engellememesi, dahası, özel teşebbüs ile devlet teşebbüslerinin eş güdüm yakalaması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Devletin müdahale edeceği alanlar ise şu şekilde çerçevelenmiştir: Birincisi, özel teşebbüsün yeteri kadar kazanç sağlayacağından emin olamadığı ve kazanç sağlama ihtimali olsa dahi ilgili işe gücünün yetmediği durumlar varsa, bu ilgili iş alanları memleketin korunmasında ve gelişmesinde olumlu etki yaratacak iş alanları ise devlet teşebbüsünde bulunabilir. Bu iş alanları demiryolu, liman, santral gibi büyük ölçekli yatırımları kapsamaktadır. İkincisi, devletin ve milletin geleceği açısından kontrolünün devlet elinde olması gereken iş alanlarında devlet müdahil olabilir. Bu iş alanları maden ve orman işletmelerini kapsamaktadır. Üçüncüsü, devlet hangi iş alanında teşebbüste bulunursa bulunsun, özel ve devlet teşebbüsü faaliyetlerine karşı devlet tarafından sergilenen muamelede farklılık olmayacaktır. Ayrıca devlet, müdahil olduğu alanlarda kar elde etmek için değil, halkın gereksinimlerinin karşılanması için çalışacaktır (DP, 1951, s. 57). Demokrat Parti bu şekilde liberalizmin damarlarından biri olan özel teşebbüs ile devletçiliğin sınırlarını belirli bir şekilde çizmeye çalışmıştır. Hatta daha da ileriye gidilerek, yukarıda ifade edilen iş alanları dışında kalan devlet teşebbüslerinin özelleştirilmesi gerekliliği de önemli bir şekilde vurgulanmıştır. Böylesi bir programa rağmen Demokrat Parti'nin iktidar makamına ulaştıktan sonra devletin piyasadaki varlığında bir azalma olmamış, aksine devlet teşebbüsü sayısında artış yaşanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demir Yolları, Posta Telefon ve Telgraf Genel Müdürlüğü, Denizcilik Bankası, Devlet Malzeme Ofisi, Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı, Et Balık Kurumu, Türkiye Demir Çelik İşletmeleri Genel Müdürlüğü gibi pek çok devlet teşebbüsü piyasada yerini almıştır. Bu noktada Demokrat Parti'den beklenen temel faaliyet, programda öngördüğü alanlarda devlet teşebbüslerini hayata geçirmek ve bu alanların dışında kalan teşebbüslerin özel sektöre devrini sağlamaktır. Ancak nüfusun ciddi bir bölümünün tarım sektöründe çalıştığı, özel teşebbüsün hali hazırdaki zayıflığı, Türkiye'de tarihsel olarak liberal ve serbest ekonomi politikalarının kökleşmemiş

olması gibi nedenlerden ötürü devletin piyasadaki varlığı, vaat edildiği gibi azalmamış, artmıştır (Takım, 2012, 166). Nitekim Demokrat Parti özelleştirme işlemlerinden Üçüncü Hükümet Programından itibaren vazgeçmiştir; bu husus, önceki programların aksine bir daha metne dökülmemiştir.

Demokrat Parti'nin iktidarda olduğu yıllarda ülke tarımında yaşanan makineleşme süreci, ülke ekonomisini, iktisadını, sosyolojisini ve psikolojini derinden etkileyecek bir süreci başlatmıştır. Tarımsal kesimde makineleşme sayesinde iş gücüne duyulan ihtiyacın azalması, kırsal bölgelerde işsizliğin oluşmasını tetiklemiştir. Ortaya çıkan bu işsiz nüfus kentlerde özel teşebbüs tarafında kurulan işletmelerde çalışmak için göç sürecine dahil olmuştur. Bu tarihten itibaren kent nüfusu hızla kır nüfusunu yakalamış ve sonraki yıllarda kırsal bölge nüfusunu ciddi ölçüde geride bırakmıştır. Özellikle ABD'den gelen Marshall yardımları neticesinde tarımda yaşanan makineleşme oranı hayli artmıştır (Yurtoğlu, 2014, s. 261). Demokrat Parti'nin iktidarı ile Türkiye'de başlayan değişim rüzgarı ekonomik açıdan istenen seviyeleri görmeye yetmemiş ve Türkiye gerek cari açığa gerekse kamu harcamalarında ciddi artışlarla karşı karşıya kalmıştır. Yabancı sermayeyi yurda çekmek adına Petrol Kanunu ve Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu uygulamaya alınsa da istenen karşılık bulunamamıştır ve böylece çeşitli işlemler için sağlanması gereken para Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın kaynaklarından temin edilmiştir (Coşar, 2005, s. 34). Fakat bu durum ülkenin giderek daha fazla ekonomik sorun yaşamasına sebep olmuştur. Kore Savaşı'nın ardından Dünya'da tarımsal ürüne duyulan ihtiyaç fiyatları arttırmış, hava koşulları güzel bir istikrar yakalamış, böylece tarım sektörüne ilgi gösteren hükümet, ekonomik açıdan güzel bir ivme kazanmıştır. Ancak savaş sonrasında olumsuz hava koşulları nedeniyle aksayan ürün verimliliği neticesinde Demokrat Parti kırsal kesimin oyunu tutabilmek adına tarımsal ürünlere yüksek alım fiyatları vermiş ve bu uygulama ile bir yandan kırsal kesim vatandaşlarını ekonomik açıdan korumaya çalışmış bir yandan da devletin sırtındaki ekonomik yükü artırmıştır (Canlı, 2020, s. 94; Pamuk, 2016, s. 227). Yaşanan birtakım ekonomik sıkıntılardan hareketle hükümet İkinci Dünya Savaşı'nda uygulanmış olan Milli Koruma Kanunu'nu yeniden yürürlüğe koymuş, buna ek olarak mal stoku yapanlar hakkında da ciddi cezai yaptırımlar getirmiştir (Çalık, 2012, s. 194). Dönemin Demokrat Parti Tokat milletvekillerinden Ahmet Gürkan gerçekleştirilen uygulamayı kendisine gelen bir mektubu göstererek eleştirmiştir: "*Köylü armudunu, elmasını şehre götürüyor, tutmuşlar armudun etiketi yok diye köylüyü yakalayıp götürmüşler. Halbuki adamın ne etiketten ne bir şeyden haberi var. Zavallı armutçu 3 ay hapis yatmıştır. Bizim maksadımız bu mu idi?*" (Albayrak, 2005, s. 241). Kuruluş ve iktidara geliş sürecinde liberal ve serbestiyet temalı söylemleri ön planda tutan Demokrat Parti, zamanla liberal politikalarından uzaklaşmış ve müdahaleci bir devlet aygıtı yaratmıştır.

Yaklaşık 10 yıllık bir iktidar deneyimi yaşayan Demokrat Parti, iktisadi ve sosyal alanda etkili olan uygulamalar hayata geçirmiştir. Ancak Demokrat Parti'nin en çok eleştirildiği ve iktidarının darbe yoluyla sona ermesine neden olan etmen, siyasidir. 1950'li yılların sonlarına doğru yaşanan öğrenci olaylarını bastırmada hükümetin zayıf kalması, buna mukabil üniversitelerin kapatılması, askeri öğrencilerin yürüyüş protestoları, tahkikat komisyonu gibi etmenler ülkedeki siyasi ve sosyal ortamı fazlasıyla germiştir (Karpat, 2020, s. 190). Bu olayların üzerine siyasetin ülkeyi idare edemediğine inanan ordu, cumhuriyet tarihindeki ilk askeri müdahalesini gerçekleştirmiştir.

1960 Sonrası Dönemde Liberalizm

1960'lar Türkiye için yeni bir ekonomi ve siyaset modelinin benimsendiği yıllardır. 27 Mayıs Darbesi sonrası iktidarı ele geçiren gruplar, kendinden önceki uygulamalara karşı set çekmek ve ekonomik politikalara dair bir reçete sunmak amacıyla çalışmalar yapmıştır. O yıllarda hazırlanan anayasa ve uygulamaya konan ekonomik hedefler incelendiğinde devletin oyunun bir parçası yapıldığı anlaşılmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından savaştan bitap halde çıkan Avrupa ülkelerinde kalkınmayı hızlandırmak amacıyla devletin sorumluluk üstlendiği bilinmektedir. Türkiye'de de benzer bir durum gerçekleşmiş ve gerek piyasa içerisinde gerekse devlet teşkilatlanmasında devletin etkisi büyük olmuştur. Türkiye'de bu doğrultuda atılan adımlardan en önemlisi ithal ikameci sanayileşme modelidir. Bu modelde İzmir İktisat Kongresi sonrası büyümeye başlayan Milli burjuvazinin ve yerli üreticinin korunması amaçlanmıştır; gümrük duvarları yükseltilip üreticilerin iç pazara dönük üretim yapmaları sağlanarak dışarıdan gelecek rekabetin önü kesilmiş, içeride üretilen malların içeride tüketimi sağlanmış ve böylece milli burjuvazi korunmaya çalışılmıştır (Ercan, Gültekin Karakaş ve Tanyılmaz, 2008, s. 14). Sanayici, bu dönemde gelirini önemli ölçüde artırmıştır. Bu artışın başlıca nedenleri gelir vergisinde yaratılan indirim, çeşitli bankalar aracılığıyla sağlanan ucuz kredi, devlet teşvikleri ve devletin ticari hayatı geliştirmeye çalışırken merkez noktası olarak sanayiye seçmiş olmasıdır (Atılğan, 2017, s. 344). Açık bir şekilde devlet, serbest girişimin gelişimini sağlayan bir rol üstlenmiştir. Fakat 1970'lerin ortasında döviz darboğazı olarak adlandırabileceğimiz bir kriz ortamı açığa çıkmıştır (Demir, 2009, s. 220). Bu kriz ortamı aslında büyük ölçüde devletin belirlediği ekonomik yönelim ile alakalı gözükmektedir. Gümrük duvarlarının yükseltilmesi, içeride üretilen malın içeride tüketilmesi ve yerli burjuvazinin iç piyasada sermaye biriktirmesi ihracat kaleminde gerilemelere sebep olmuş ve netice itibarıyla Anadolu'ya giren döviz miktarında azalmalar yaşanmıştır. 1973'te ortaya çıkan OAPEC Petrol Krizi ile birlikte petrol fiyatlarının artması döviz krizinde olan Türkiye'yi iyiden iyiye kısıp almıştır (Tan ve Kumcu, 2005, s. 163). Bu yıllarda döviz girdisi, yurtdışında yaşayan gurbetçiler tarafından belirli bir ölçüde sağlanmıştır. Avrupa'nın farklı noktalarında yaşayan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının tatil, ziyaret vb. nedenlerden ötürü yurda

getirdikleri dövizler o yıllar için temel döviz girdisi olarak görülmüştür (Bulut ve Ceylan, 2012, s. 212). 1977 yılında Başbakan Demirel tarafından ifade edilen Türkiye'nin "70 cente muhtaç" olma durumunun ülkedeki döviz sıkıntısını vurgular nitelikte olduğu düşünülmeye karşın Demirel'in sonradan yaptığı açıklamalar bakış açısının farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Demirel bir konuşmasında ülkenin "70 cente muhtaç" olduğunu ifade etmiş ancak sonrasında bu açıklamasını Hürriyet gazetesi yazarı Emin Çölaşan'a gönderdiği mektupla detaylandırmıştır: "1975 senesinin 'hac' mevsiminde 136 bin kişiye hacca gitme imkânı sağlanmıştır... Bunun için 70 milyon dolar tahsis edilmiştir. Ülkenin... pek çok sıkıntısına rağmen, Türk vatandaşlarının İslam'ın farzlarından olan 'hac' ibadetlerini yapabilmeleri sağlanmıştır... Buna rağmen, yeni talepler gelmeye devam etmiş...tir. Bunlara verdiğimiz cevap, 'Ülkenin 70 cente ihtiyacı varken, bu hizmete 70 milyon dolar verilmiştir. Bunu takdirle karşılayın, daha fazla talepte bulunmayın.'" (Hürriyet, 19.03.2002).

27 Mayıs darbesi sonrasında hazırlanan Anayasa ile daha önce Türkiye'de tecrübe edilmemiş bir takım yeni devlet kurumları ortaya çıkarılmış, bazı uygulamalardan vazgeçilmiş ve yerlerine yeni uygulamalar getirilmiştir. Bunları temel düzeyde şu şekilde sıralamak mümkündür: Anayasa Mahkemesi'nin kurulması, Cumhuriyet Senatosu'nun kurulması, Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması, Üniversitelerin ve TRT'nin özerk kurumlar haline getirilmesi, Cumhurbaşkanı'nın partisiyle ilişkisinin kesilmesi. Bunlardan Devlet Planlama Teşkilatı'nın kuruluşu devlet merkezli bir ekonomik politika sürecine işaret etmektedir. Diğerleri ise daha çok önceki hükümet döneminde yaşanan bazı faaliyetlerin bir daha yaşanmaması amacıyla hayata geçirilmiş gözükmektedir. Anayasa Mahkemesi, işlevi gereği güçler ayrılığını temin edip kanunların anayasaya uygunluğunu denetlerken, bir yandan da bireylerin hak ve özgürlüklerinin korunmasını amaç edinmektedir. Bireyin temel hak ve özgürlükleri kapsamına giren yaşam, mülkiyet ve özgürlük gibi çeşitli hakların birey lehine korunması, liberal ideolojinin bireyden yana olan tutumuyla örtüşmektedir. Üniversitelerin ve TRT'nin özerkleştirilmesi, devletin bu iki alandan belirli bir ölçüde çekilmesi anlamına gelebileceği gibi devleti yönetenlerin bakış açısının ve görüşlerinin eğitim ve yayın yoluyla aktarılmasının da önüne geçebilecek bir adımdır. Bu durum, liberal düşüncenin temellerinde olan devletin küçültülmesi fikriyle örtüşür vaziyettedir. Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması ise liberal ideolojinin kapsamına giremeyen bir yeniliktir. Kanımızca, 27 Mayıs 1960 darbesini gerçekleştirenler, Demokrat Parti döneminde yapılan devlet harcamalarının yanlış olduğunu düşünmelerinden ötürü hayata geçirdikleri Devlet Planlama Teşkilatıyla, devlet harcamalarının dağılımının ve yetkisinin bir siyasi partide değil, bürokratlarda olmasını amaçlamışlardır. Teşkilat tarafından hazırlanan planlar doğrultusunda yatırımlar gerçekleşmiş ve plan hazırlama sürecinde Jan Tinbergen'in ortaya attığı "aşamalı planlama modeli" baz alınmıştır (Soyak, 2003, s. 176).

27 Mayıs 1961 darbesinin ardından siyasi yasak uygulaması hayata geçirilmemiştir. Dolayısıyla darbeyi takip eden 1961 yılında gerçekleştirilen seçimlerde mecliste dört farklı siyasi parti koltuk kazanmıştır. Hiçbir parti tek başına hükümeti kuracak çoğunluğa ulaşamadığından bir koalisyon hükümeti kurulmuştur. Bu koalisyon hükümetinde Cumhuriyet Halk Partisi ve liberal söylemlerle kurulmuş olan Adalet Partisi yer almıştır. Ayrıca bu koalisyon -26. hükümet- Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ilk koalisyonu olma özelliği taşımaktadır. Adalet Partisi'nin 1961 tarihli parti programı prensip maddelerinde yer alan 13. madde, partinin sağlık sistemini özelleştirme arzusunu ifade eder niteliktedir (AP, 1961a, s. 6). Ayrıca partinin 1961 tarihli seçim beyannamesinde de bireysel girişimi destekleyen devletçilik ilkesine karşı oldukları ifade edilmiş, sanayileşmede bireysel girişimin devlet tarafından planlanması değil, desteklenmesi gerekliliği belirtilmiş, keskin bir liberal yaklaşımla devletin küçültülmesini değil, serbest girişimin büyümesi sürecinde devletin yol göstermesi planlanmıştır (AP, 1961b). Adalet Partisi'nin bu söylemleri, ilerleyen süreçlerde yayımlanan parti programlarında da yerini korumuştur. 1969 programında adem-i merkeziyetçilik müesseseleri ile demokratik toplum arasında pozitif bir bağ kurulmaktadır (AP, 1969, s. 4). Bu yönleriyle Adalet Partisi liberal bir çizgi yakalamış gözükmektedir. Ancak parti programları ve seçim beyannamelerinde aile, milli değerler, gelenekler ve kültürel değerler üzerine yapılan koruyucu nitelikteki ifadeler, partinin ruhundaki muhafazakar dokuyu da gösterir niteliktedir.

1960'larda diğer dönemlere kıyasla nispeten hükümet istikrarı olmasına karşın, 1970'ler adeta koalisyonlar çağı olmuştur. Özellikle 1980 darbesine giden süreçte yurt içerisindeki genç-yaşlı farklı grupların siyasal kutuplaşmadan ötürü birbirinin canına kastettiği görülmektedir. Elbette böylesi bir ortamda verimli bir siyaset rejimi hüküm sürememiştir. Sadece siyaset değil, sosyal ve iktisadi meseleler de gözden kaçırılmaması gereken noktalardır (Akşin, 2020, s. 271-273). 1970'li yıllarda bürokraside yaşanan parti orijinli kadrolaşma (Heper, 2018, s. 155), devletteki yolsuzluk iddialarına ek olarak ciddi borçlanmalar, öğrenci olayları, çeşitli siyasi derneklerin mücadelelerini sokaklara taşıması (Akşin, 2020, s. 268), terör saldırılarının artması, ekonomik darboğaz, cumhurbaşkanının bir türlü seçilememesi (Karpat, 2020, s. 278), meclisteki partilerin sert siyasi dili ve sürekli olarak hükümetin değişmesi gibi etmenler adeta birbirini kovalayan problemler yumağı haline gelmiştir. Böylesi bir ortamda ordu, siyasetin yetersiz kaldığı düşüncesinden hareketle 1980 darbesini gerçekleştirmiştir.

1980 Sonrası Dönemde Liberalizm

1980 Darbesi siyasi ve sosyal olduğu kadar ekonomik alanda da Türkiye'yi oldukça değiştirmiştir. "Darbe" denildiği zaman zihinde canlanan olumsuz duygu ve düşüncelerin büyük ölçüde 1980 Darbesi'nden kaynaklandığı düşünülmektedir. 1980 Darbesi, Anadolu insanının geçmişinde ve geleceğinde 1960 Darbesi'nden daha derin izler bırakmıştır. Siyaset, asker eliyle dizayn edilmiş, "doğru" olan her şey darbeyi

gerçekleştirilenlerin “doğrularıyla” sınırlı kalmıştır. Darbenin yarattığı sosyal ve psikolojik etkiler, edebiyat ve sanatın farklı alanlarında işlenmeye başlanan sosyolojik durumlar ve toplum içerisindeki sıradan vatandaşın üzerindeki etkileri literatürde geniş kapsamlı bir şekilde tartışılmıştır. Ekonomi politikası açısından döneme damgasını vuran ve bugün dahi üzerinde çalışılan ve incelemelere konu olan mesele 24 Ocak Kararlarıdır. Bu kararların mimarı ise Turgut Özal’dır. Darbeden 8 ay kadar önce kamuoyuna duyurulan kararlar bir dizi ekonomik düzenlemeyi içermektedir. Bu düzenlemeleri şu şekilde ifade etmek mümkündür (Ulagay, 1983, s. 15-16):

1. 1960 sonrasında benimsenen ithal ikameci modelin terk edilmesi ve ihracatı önceleyen bir sanayileşme modeline geçilmesi,
2. Değerlenmiş olan Türk lirasını devalüasyona uğratarak değerinin düşürülmesi ve bu sayede ihracatın artırılması,
3. Faiz üst sınırlarının devlet tarafından değil serbest piyasa koşullarınca belirlenmesi,
4. Enflasyonu denetleyici bir enstrüman olarak yüksek faizin ve sınırlı kredi politikasının uygulanması,
5. Fiyatların piyasa tarafından arz ve talebe göre belirlenmesi ve devletin fiyat belirleme rolünü bırakması,
6. Devlet teşebbüsleri tarafından üretilen temel malların üzerindeki sübvansiyonların kaldırılması ve fiyatların artırılması,
7. Kamu İktisadi Teşebbüslerini birer istihdam deposu olarak görme anlayışından çıkarmak için bu alanda reform yapılması,
8. Kamu harcamalarının kısılması ve denk bütçenin sağlanmaya çalışılması,
9. Yabancı sermayeyi çekecek yeni adımların atılmasına paralel olarak devlet tekelindeki iş alanlarının yerli veya yabancı özel sermayeye bırakılması.

Gerçekleştirilen 1980 Darbesi sonrası yukarıda bahsi geçen kararlar uygulanmıştır. Denilebilir ki 1980 Darbesi kemer sıkma politikalarının uygulanabileceği siyasi ve sosyal ortamı yaratmıştır. Dönemin siyaset ve ekonomi anlayışı olan “neoliberalizm” yaklaşımını şiddetle ilişkilendirilmesinin nedeni de budur. Şili’de, Arjantin’de ve Türkiye’de neoliberal politikalara geçilmeden hemen öncesinde bir darbenin gerçekleşmiş olması, neoliberalizm ile şiddet arasında bağ kurulmasına sebep olmuştur (Gambetti, 2009, s. 148).

Devletçilik anlayışının karşısında duran ve özel teşebbüs ile bireysel ekonomik serbestiyeti savunan Turgut Özal, kendi döneminde her alanda gerçekleşecek iyileşmenin aslında yalnızca liberalizm ilkesi etrafında uygun bir zemine oturacağına inanmıştır (Uluç, 2014, s. 114). Öyle ki İstanbul Menkul Kıymetler

Borsası 1980 sonrası Turgut Özal'ın Başbakanlık yaptığı dönemde faaliyete geçmiştir. Hayata geçirilmeye başlanan 24 Ocak Kararlarının varmak istediği temel noktalar ise şunlardır (İzmirli, Gökbunar ve Özer, 2014, s. 249):

1. Döviz eksikliğini çözmek,
2. Sanayi ürünlerinin ihracattaki payını artırmak,
3. İhracat gücü yüksek modern bir sanayi yapılanması meydana getirmek,
4. Yurdun genelindeki altyapı sistemlerini modern niteliğe çıkarmak,
5. 1950 sonrasında hızlanan şehirleşme sürecinde meydana gelen sorunları çözmek ve toplu konut sayısını arttırarak şehirlerdeki konut ihtiyacına cevap vermek,
6. İthalat ve ihracat işlemlerinden devleti ayırarak bu alanların serbestleşmesini sağlamak.

Maddeler bariz bir şekilde Türkiye'nin keskin bir neoliberalizm sürecine girdiğini göstermektedir. Türkiye'nin dışarıya açılması, devletin çeşitli alanlardan çekilmesi, ekonomide serbest rejimin uygulanması gibi uygulamalarla Türkiye'nin liberal çağı böylece başlamıştır. Anavatan Partisi'nin programına bakıldığı taktirde 1980 sonrası Türkiye'sinin ekonomi ve siyaset politikalarının genel çerçevesine dair çıkarım yapmak mümkündür. *"Ekonominin tabii kanunları içinde gelişmesini sağlamak üzere, ülke menfaatleri doğrultusunda müdahale ve tehditlerin asgariye indirilerek, rekabet şartlarının hâkim kılındığı serbest Pazar ekonomisinin uygulanması ekonomik sistem tercihimizdir. Büyük halk kitleleri yeterli, kaliteli ve ucuz mal ve hizmet sunulmasının en iyi şekilde bu sistem içerisinde mümkün olabileceğine inanıyoruz."* (TBMM Tutanak, 1983, s. 66). Anavatan Partisi'nin hazırladığı programı mecliste okuyan Özal'ın adını anmadığı ama ima ettiği sistem olarak liberalizm, net bir şekilde öne çıkmaktadır. Özal için liberalizmi bu denli önemli kılan etmen, liberalizmin doğru bir şekilde uygulandığı taktirde insandan bağımsız olarak piyasanın kendisini yönettiğine dair duyduğu inançtır (Oral, 2011, s. 44). Nitekim liberalizmin önemli kavramlarından biri olan "görünmez el", bahsi geçen bu kendiliğinden işleyen düzeni tanımlamak için liberal düşünürler tarafından öne sürülmektedir. Aslında burada ifade edilmek istenen başka bir nokta da bireyciliktir. Liberalizm, özü gereği bireycilikle beraber hareket etmektedir; bireyi toplum için değil, kendisi için değerli kılan bir anlayıştır. Özal, bu anlayışını 1985 yılında Paris'te düzenlenen bir konferansta ifade etmiştir: *"...Programımızın temelinde yatan felsefe bireyciliktir. İnsanın gelişmesindeki esas itici gücü bireyciliğin sağladığına inanıyoruz. Bu nedenle serbest piyasa ve özel girişimi ekonomik kalkınmamızın temeli olarak kabul ettik..."* (Haydaroglu ve Tatlısu, 2016, s. 69).

Tarihsel açıdan bakıldığında Turgut Özal, devletçilik ilkesinden kopuşu sembolize etmektedir. Gerçekten de geçmiş tarihin hiçbir döneminde Özal kadar devletin seyrini ciddi şekilde değiştirme girişiminde bulunulmamıştır. Aslında Özal, devletin seyrini değiştirirken merkeze ekonomiyi koymuştur.

Çünkü Özal'ın görüşüne göre ekonomik gelişme demek üretim, ihracat ve istihdamın gelişmesi demektir (Duman, 2011, s. 118). Ekonomik alanda gerçekleşecek iyileşmeler için adres olarak devletin küçültülmesi gösterilmiştir. Bunun yanında 1980'li yıllarla birlikte hissedilmeye başlanan adem-i merkeziyetçilik de bir diğer önemli liberal düşünce olmuştur (Sezer ve Vural, 2010, s. 204).

Muhafazakârlık, Türkiye'de neredeyse hakim ideoloji konumundadır. İnsanların belirli bir kısmı bilerek veya bilmeyerek muhafazakâr eğilimler sergilemektedirler. Yeni bir şeye karşı var olanı korumak veya gelenekten güç alana sarılmak çoğunlukla daha kolay olan yoldur. Örneğin 1950 öncesinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin neredeyse 27 yıllık bir iktidarı olmasına karşın henüz birkaç yıllık bir parti olan Demokrat Parti, getirdiği eleştiriler ve tutunduğu geleneksel-muhafazakâr tavır sayesinde öne çıkabilmiştir. Ayrıca 1960 Darbesi'nin ardından adeta Demokrat Parti'nin devamı niteliğinde olan Adalet Partisi'nin oldukça ciddi oy oranları yakalaması yine muhafazakâr yaklaşımların yaygınlığını gözler önüne sermektedir. 1980 Darbesi'nin ardından asker tarafından kurulan ve muhafazakâr kanadı temsil etmesi beklenen Milli Demokrasi Partisi başarı sağlayamamış, onun yerine askeri yönetimden belirli ölçüde azade bir yapılanma ile gelişim gösteren Anavatan Partisi seçimlerde öne çıkmıştır. Burada Milli Demokrasi Partisi'nin muhafazakâr nitelikte olmasına karşın neden muhafazakâr kanadın desteğini alamadığı sorusu akla gelmektedir. Bunun arkasında yatan temel nedenin, Milli Demokrasi Partisi'nin asker güdümlü olması ve adeta bir darbe ürünü olarak görülmesi olabilir. 1980 ve sonrasında Türkiye'nin siyasi hayatı muhafazakâr ve liberal söylemlerin aynı potada eridiği bir çizgiye kavuşmuştur. Anadolu'da eğitimin giderek yaygınlaşması ve Muhafazakâr nitelik gösteren kırsal bölge insanların eğitim olanaklarından giderek daha fazla faydalanması siyaset, bürokrasi ve iş dünyasında hem muhafazakâr-geleneksel-dindar eğilimler gösteren hem de liberal değerler etrafında bir siyasi anlayışa sahip olan vatandaşların sayısını artırmıştır. Nitekim Türk siyasal hayatına bakıldığında Milli Selamet Partisi, Anavatan Partisi, Saadet Partisi, Adalet ve Kalkınma Partisi gibi siyasal partilerin üst düzey isimleri Anadolu'nun bir köşesinden kopmuş ve yüksek öğrenim görmüş kişileri bünyesinde barındırmış, barındırmaktadır. Bu da liberal fikirlerin muhafazakâr bakış açısıyla kaynaşması açısından bir fırsat yaratmıştır. Anavatan Partisi ve sonrasında Adalet ve Kalkınma Partisi bu fırsatı en iyi değerlendiren partiler olmuşlardır. Geleneksel söylemlerle liberalizmi kaynaştırarak genele yayılabilmişlerdir. Muhafazakârlığı kabul etmiş olan diğer siyasal partilerden farklı olarak Anavatan Partisi, kendi programında muhafazakârlığı tanımlamaya çalışan bir parti olmuştur (Çavuşoğlu, 2010, s. 23). Üstüne üstlük Anavatan Partisi'nin liberal-muhafazakâr söylemlerinin yanına ek olarak milliyetçi söylemlerin de eklenmesi, 1980 sonrası siyasetçisiz kalan Türkiye için "Hepsini Yakala" partisi olarak öne çıkmasını sağlamıştır. Daha önce böylesi geniş bir kesimi aynı partide toplama çabasına girişilmemiş olması, Anavatan Partisi'ni rakipsiz olduğu 1980'li yılların başında iktidara getirmiştir (Yalnızoğlu, 2017, s. 74). Türkiye'de Turgut Özal'ın öne çıktığı bu yıllarda dünyada

gelişim gösteren siyasal yaklaşımın yeni sağ olduğunu söylemek mümkündür. Yeni sağ, refah devletinin yaşadığı ekonomik zorluklardan ötürü devletin rolünde yaşanan bazı değişimleri ve refah devletinin terk edilmesini ifade etmektedir. Sermaye akışının önündeki engellerin devlet eliyle ortadan kaldırılmaya çalışılması, sermayenin küreselleşmesinin kolaylaştırılması yeni sağ anlayışının temelinde yatan düşüncelerdir (Baltacı, 2004, s. 360). İngiltere’de Margaret Thatcher, ABD’de Ronald Reagan ve Türkiye’de Turgut Özal’ın yeni sağ yaklaşımından yana olduğu değerlendirilmektedir. Milton Friedman ve Friedrich August von Hayek’in yeni sağ hakkındaki çalışmaları, İngiltere başbakanı Margaret Thatcher’ın politikaları üzerinde etkili olmuştur (Williams, 2021, s. 3). Friedman ve Hayek’in çalışmalarıyla şekillenen yeni sağ yaklaşımı iki ayaklıdır. Birincisi, devletin piyasadaki varlığının azaltılması, ikincisi ise yurt içerisindeki devlet otoritesinin güçlendirilmesi ve muhafazakar bir yaklaşımla toplumda aile, din ve millet olgularına bağlılığın güçlendirilmesidir (Çolak, 2016, s. 354).

Turgut Özal’ın baskın etkisinin hissedildiği 1980’li yılları, koalisyonların hüküm sürdüğü, ekonomik ve siyasi belirsizliklerin hakim olduğu 1990’lı yıllar izlemiştir. 1990’lı yıllar farklı koalisyon formasyonlarının denendiği bir dönem olmasından ötürü, istikrarlı bir ekonomi ve siyaset dizgesi oturtulamamıştır. Sağ ve sol çekişmelerine ek olarak 28 Şubat süreci de bu dönemde öne çıkan hususlardır. Ancak gerek yazılı basın incelendiğinden gerekse siyasilerin söylemlerine bakıldığında Türkiye’nin ekonomik ve siyasi kriz ortamından 1990’larda da çıkamadığı görülmektedir.

2000 Sonrası Dönemde Türkiye’de Liberalizm

Bu dönemde öne çıkan siyasal teşkilat Adalet ve Kalkınma Partisi’dir. 14 Mayıs 2000 tarihinde yapılan Fazilet Partisi seçimli kongresinde ikinci olan Abdullah Gül ve parti içerisindeki yenilikçi kanadın liderlerinden Recep Tayyip Erdoğan, nerdeyse delegelerin yarısını yanlarına alarak Fazilet Partisi’nden ayrılmışlardır. Ardından bu grup, 14 Ağustos 2001 tarihinde Adalet ve Kalkınma Partisi’ni kurmuştur. Parti aslında Türkiye’nin ekonomik ve siyasi anlamda oldukça zor dönemlerden geçtiği bir süreçte ortaya çıkmıştır. Dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ve Başbakanı Bülent Ecevit arasında yaşanan Anayasa kitapçığını fırlatma olayı, var olan krizi iyiden iyiye gözler önüne sermiştir. Ayrıca yaşanan krizin sadece ekonomik krizle sınırlı olmadığı, bunun yanında devlet krizinin de var olduğu anlaşılmış, bunun üzerine ülke ekonomisi ciddi biçimde etkilenmiştir. Döneme ilişkin istatistiki veriler incelendiğinde durumun ciddiyeti anlaşılmaktadır. Yaşanan bu kriz ortamından kurtulmak isteyen dönemin hükümeti alanında uzman olan Kemal Derviş’i göreve getirmiş, Devlet Bakanlığı görevini vermiş ve bir dizi reformist önlemler almak istemiştir. O yıllarda yaşanan sorunları şu şekilde özetlemek mümkündür (Turan, 2011, s. 75):

1. Türkiye ekonomisi %9'a varan ölçüde küçülmüştür,
2. Milli gelirden 51 milyar dolarlık bir gerileme yaşanmıştır,
3. Milli gelire paralel olarak kişi başına düşen gelir 725 dolar kadar gerileme yaşamıştır,
4. Yurttaki 19 banka yaşanan ekonomik sıkıntılardan ötürü kapanmıştır,
5. Yaklaşık 1.5 milyon çalışan işini kaybetmiştir,
6. Enflasyon %70'leri görmüştür,
7. Hazine tarafından ödenen faizde %101'lik bir artış yaşanmıştır,
8. İç borç 2000 yılına kıyasla dört kat artış yaşamıştır.

Kemal Derviş tarafından hazırlanan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı hedef, araç ve sonuçlarıyla tam manasıyla liberal bir çerçeve çizmiştir. Alınan kararların uygulama biçim ve şekillerine bakıldığında serbest piyasa içerisinde kalınması ve liberal adımların atılması gerekliliği öne çıkmıştır. Böylece liberalizmden kopuşun yaşanmasının istenmediği gösterilmiştir. Ayrıca programı hazırlayan grubun ekonomik krize neden olan etmenleri sıralarken adını anmadan ima ettiği husus devletçiliktir. Devletin çeşitli alanlarda fazla ve gereksiz yer aldığına dair ifadelerde bulunulmuştur. Bizzat programın kendisinde krize neden olan etmenler şu şekilde sıralanmıştır:

1. Bütçe dışı harcamalara ek olarak yerel yönetimlerin kontrolsüz harcamalarının kamu bankaları aracılığıyla karşılanması neticesinde kamu maliyesi ve devlet ekonomi politikasında yarattığı belirsizlik ve disiplinsizlik,
2. Kamu sektörünün bir istihdam deposu olarak görülmesi ve bu sektörde yaşanan uygunsuz maaş ve harcama sorunları,
3. Kamu yatırımlarında yaşanan aşırı artış neticesinde yüksek maliyet ve buna ek olarak yatırımlar sonucu yaşanan verimsizlik,
4. Sosyal Güvenlik Kurumları'na verilen aşırı açık,
5. Tarımsal destek politikalarının gerçeğe uyuşmaması sonucu yaşanan maddi kayıp,
6. Maliyeti ve verimsizliği yüksek olan KİT'lerin yarattığı sorunlar.

Gayet net bir şekilde anlaşılacağı üzere Kemal Derviş ve dönemin ekonomi yönetimi belirli devletçi uygulamalardan vazgeçilmesi gerektiğini vurgulamış, çözüm olarak liberal ve piyasa ekonomisini önceleyen bir reçete sunmuşlardır. Hazırlanan programa bakıldığında devlet, düzenleyici rolünün bırakmamış, krizden çıkış için doğrudan müdahalelerde bulunacak alanlar yaratmıştır:

1. Dalgalı kur sisteminden sapmadan enflasyonla mücadele etmek,
2. Bankacılık kesimini güçlendirmek için yeniden yapılanma planlaması,

3. Kamu maliyesinde dengesinin bozulmayacak şekilde düzeltilmesi,
4. Yaşanan ekonomik sorunların çözümü için toplumun tüm kesimlerinin fedakarlığının uzlaşma yoluyla paylaşılması,
5. Esneklik ve şeffaflık ilkelerinin hüküm sürmesi için yasal düzenlemelerin yapılması,
6. Serbest piyasa içerisinde rekabetin artırılması,
7. Kamu bankalarının zarar oluşturacak görevlerle baş başa bırakılmaması,
8. Kamu bankalarının yönetiminin profesyonellerden oluşan yönetim kurullarına devredilmesi.

2000'in başında yükselen ve Türkiye'yi ciddi şekilde zorlayan ekonomik sıkıntıların olduğu bir dönemde ortaya çıkan Adalet ve Kalkınma Partisi, hem halkın mevcut siyasilerden umudunu kesmesi hem de Recep Tayyip Erdoğan'ın karşılaştığı hapis cezasının yarattığı "*siyasal antropolojik kriz*" üzerine yeni bir kan olarak siyaset sahnesine yerleşmiştir (Özdemir, 2012, s. 198). Yoksulluk, yolsuzluk ve yasaklarla mücadele söylemleriyle yürütülen bir seçim propagandası neticesinde Adalet ve Kalkınma Partisi'ni iktidara getirmiştir. Ayrıca mecliste de ciddi bir değişim olmuş, bir önceki dönemde hükümet ortakları olan Demokratik Sol Parti, Milliyetçi Hareket Partisi ve Anavatan Partisi %10'un altında kalarak meclis dışına itilmiştir. Buradan hareketle, yaşanan ekonomik sıkıntıların faturasının hükümet ortaklarının tamamına ve muhalefet partilerine kesildiğini söylemek mümkündür.

Adalet ve Kalkınma Partisi kendisini "muhafazakâr demokrat" olarak tanımlamıştır. Böylece bir yandan Anadolu'daki güçlü muhafazakâr-geleneksel-dindar nüfusa seslenirken bir yandan da demokrasi ve özgürlük söylemiyle diğer seçmen gruplarına seslenmeye çalışmıştır. Müslüman Doğu ile Müslüman olmayan Batı arasında bir köprü görevi üstlenme gayretiyle (Doğanay, 2007, s. 70) bir söylem geliştiren parti, geçmişin ve geleneğin belirli bir şekilde muhafazasını önceleyerek dini motifli politikaları bir siyaset biçimi olarak uygularken teknoloji, bilgi, ekonomi ve sosyal alanlarda Türkiye'den ileride olan Batıyla ve onun fikirleriyle uyumlu bir siyaset gütmüştür. Bu doğrultularda gerçekleştirilen politikalarda, önceki hükümetlerin dönemlerinde olmadığı kadar dini söylem ve siyaset öne çıkmış ve yine buna paralel olarak Batılı fikirlerden kopmayı önleyici politikalar geliştirilmiştir. Siyasi alanda egemen olan "muhafazakâr demokrat" görüş, peşinden "Müslüman burjuvazi" olarak adlandırılan yeni bir grubu da getirmiştir (Doğanay, 2014, s. 68).

Adalet ve Kalkınma Partisi iktidara geldikten sonra Kemal Derviş tarafından hazırlanan politikalara bağlı kalmıştır. Özellikle Avrupa Birliği'ne giriş sürecinde ve ekonomik sorunları aşma noktasında bu konu dikkate alınmıştır. Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarının ilk yıllarında Türkiye'nin gösterdiği başarılı ekonomik performans ve belirli bir ölçüde artış gösteren toplumsal refah partinin halk gözündeki imajını

pozitif etkilemiştir. Ancak bu başarıların arkasında yatan politikaların Adalet ve Kalkınma Partisi tarafından değil, kendinden önceki idareciler tarafından hazırlanmış politikalar olduğuna ilişkin getirilen eleştiriler de bulunmaktadır. Bu eleştirilere ek olarak 2003-2007 sürecinde küresel ekonomide yaşanan pozitif seyrin Türkiye'ye de yansdığı, 2000'lerin başında patlak veren krizin küresel olduğu, 2008 küresel kriziyle birlikte Türkiye'nin de negatif performansa girdiği, nihayetinde kriz süreçlerinin küresel olduğu ve başarı ile başarısızlıkların bir partiye mal edilemeyeceği yönünde eleştirel bir değerlendirme de bulunmaktadır (Benliapler, Cömert ve Düzçay, 2016, s. 68).

Bu dönemde Türkiye'de hükümetin benimsediği politikalar genel olarak şu şekilde özetlenebilmektedir:

1. Sıkı para politikasıyla enflasyonun düşürülmesi,
2. Sosyal yardımların artırılması,
3. Eğitim ve sağlık alanının geliştirilmesi,
4. Siyaset dilinde dini söylemin geniş yer kaplaması,
5. Özelleştirmelerin yapılması,
6. Otoyollar, havaalanları, altyapılar, santraller ve konut yapımlarının gerçekleştirilmesi, geliştirilmesi.

Özelleştirmeler ve devletin piyasanın çeşitli alanlarından çekilmesi Adalet ve Kalkınma Partisi'nin önemli yönlerinden biri olmuştur. Bu doğrultuda 2002 seçim bildirgesi bu hususta partinin bakış açısını ortaya koymaktadır. *"Kamu mülkiyetinin avantajlarını kullanarak riski olmayan bir ortamda çalışmalarını piyasa mekanizmasının işleyişini bozmaktadır. Siyasi müdahaleler sonucu ekonomik rasyonelliğini yitirerek kamuya yük haline gelen KİT'lerin özelleştirilmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Özelleştirmenin temel amacı, ekonomide serbest piyasanın daha iyi işlemesi için gerekli koşulların oluşumunu sağlamak, etkinlik ve verimliliği artırmaktır."* (Adalet ve Kalkınma Partisi, 2002, s. 48). Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere belirli bir liberal söylem edinilmiştir. Bu söylemlerin çatısı altında Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki en fazla özelleştirme Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarında gerçekleşmiştir (Öztürk, 2021, s. 242). Yapılan incelemede özelleştirmeler ile yerel/genel seçimler arasında belirli bir paralel artış veya azalış olmadığı görülmüştür⁵.

⁵ Özelleştirme Daire Başkanlığı ve Hazine Bakanlığı tarafından yayımlanan 1986-2021 tarihleri arasındaki özelleştirme tutarlarını gösteren tabloda 2014 yılı hisse özelleştirmesinde yalnızca 5 TL gelir elde edilmiş olması ilginçtir.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında yaşanan ekonomik problemler, savaşlar, çok dinli ve çok etnikli yapıdan kaynaklı ayrılıkçı fikirlerden ötürü liberal söylemlerin fazla gelişmediğini söylemek mümkündür. Her ne kadar Osmanlı'nın belirli kesimlerinden liberal düşüncelere ait söylemler gelse de merkezîyetçi yapı korunmuştur. Merkezîyetçi yapının korunmasında, imparatorluk bünyesindeki dini ve millî çeşitlilik etkili olmuştur. Osmanlı son dönemlerinde Prens Sabahaddin'in, bazı sadrazam paşaların ve makale içerisinde ifade edilen çeşitli liberal söylemlerin sadece söylem bazında kaldığı görülmektedir.

Çok partili yaşama geçiş denemelerinde mecliste yer alan iki parti olarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın ikisinin de liberal nitelikte olması önemli bir detaydır. Bu iki partiyi kuran ve parti bünyesinde yer alan isimlerin önemli bölümünün Cumhuriyet Halk Fırkasıyla ilişkisi olduğu düşünülürse, Cumhuriyet Halk Fırkası ve devletin farklı kademelerinden liberalizme bir eğilimin olduğu ortaya çıkmaktadır. Ortaya çıkan iki muhalefet partisinin de liberal görüşte olması bunu gösterir niteliktedir. Mustafa Kemal Atatürk'ün görüşlerinin de bunda etkisi yadsınamaz boyuttadır. Atatürk'ün yaşamının son yıllarında iktisat bakanlığı ve ardından başbakanlık görevini yerine getiren Celal Bayar genel itibarıyla belirli bir devletçilik anlayışıyla siyaset yapmıştır. Bayar, Demokrat Parti'ye katıldıktan sonra birtakım liberal söylemlere yönelmiştir. Elbette bunda tek parti dönemine bir eleştiri de söz konusudur. Ancak Bayar, liberal çizgiden ziyade devletçi çizgide yürümüştür; Demokrat Parti'nin iktidarının ilerleyen süreçlerinde uyguladığı devletçi politikalar bunu gösterir niteliktedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bugüne piyasanın çeşitli alanlarında yer alan kamu iktisadi girişimleri her zaman var olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında tıpkı Thornburg Raporu'nda ifade edildiği gibi adeta Orta Çağ'da kalmış bir Türkiye bulunmaktadır. Sanayisi zayıf, nitelikli personel eksikliği olan, büyük ölçüde tarımla geçimini sağlayan Türkiye'yi süratle kaldırmak için devletçilik ve devlet müdahalesi gerekli görülmüştür. Dönemin yöneticileri Türkiye'yi çağdaş Batılı devletlerle rekabet edebilecek liberal bir zemine çekmek istemişlerdir ancak liberal ilkelerin gelişmesi için belirli bir kök salma durumunun yaşanmış olması gerekmektedir. Osmanlı'dan devralınan topraklarda bu mümkün olmadığından devletin itici güç olarak işlev görmesi makuldür. Vergilendirmenin ve uluslararası ticaretin bugünkü düzeyden çok daha aşağıda olduğu o yıllarda devletçi uygulamalar için kaynak yaratmanın kolay olmadığını da belirtmek gerekmektedir. Bu alanda dışarıdan gelen maddi yardımların katkısı görmezden gelinemez boyuttadır. Özellikle Marshall yardımları ile başlayan sürecin hem tarımda makineleşmeyi hem de kırdan kente göçün yolunu açtığı bilinmektedir. Bunun olumlu ve olumsuz yönleri bu çalışmanın kapsamına girmemektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında özel teşebbüse ve onun fikirlerine verilen önemi İzmir İktisat Kongresi'nden anlamak mümkündür. Aynı kongre içerisinde işçi grubunun da temsil hakkının olması

kalkınmanın bütüncül yanına vurgu yapmaktadır. Ancak işçi grubunun bu kongreden ne kadar kârla çıktığı tartışma konusudur ve farklı kaynaklarda tartışılmıştır. Genç Cumhuriyette devlet desteğiyle girişilmiş pek çok faaliyet bulunmaktadır. Anadolu'nun geneline yayılmış bir özel sektör henüz geleceğin hayali konumundadır⁶.

1950 yılında Demokrat Parti ile başlayan yeni dönem, liberal söylemler açısından değerlidir. Zira Demokrat Parti henüz muhalefet iken serbest girişim, devletin iktisadi sahada küçülmesi gibi liberal bir söylem yaratmıştır. Ayrıca tek parti dönemindeki bazı katı uygulamalara yönelik Demokrat Parti tarafından yapılan eleştirilerin özgürlükçü nitelik taşıması meclis tutanaklarına yansımıştır. İktidarın 1950 seçimleriyle el değiştirmesinin ardından Türkiye'nin yeni yönetim kadrolarının kapitalist kanatta yer alacağı Kore Savaşıyla açığa çıkmıştır. Makale içerisinde ilgili başlık altında ifade edildiği üzere çeşitli küresel ve ulusal meselelerden ötürü ülkedeki maddi problemlerin baş göstermesi, Demokrat Parti hükümetini biraz daha müdahaleci bir sahaya çekmiş gözükmektedir. Yurt dışından gelmesi beklenen döviz girdisinin gelmemesi, tarımsal verimliliğin zamanla düşmesi, siyasi kutuplaşmanın artması dönemin öne çıkan unsurlarıdır. Makale içerisinde yer verilmeyen ancak literatürde üzerinde çok ciddi çalışmalar yapıldığı Tahkikat Komisyonu meselesi ve basın-yayın hakkındaki düzenlemeler Demokrat Parti hükümetinin liberal bir demokrasi çizgisinden saptığını düşündürmektedir.

1960'lı yıllar, liberal söylemlerin öne çıktığı bir yıl olmaktan çok sosyal devletin öne çıktığı ama sosyalist düşüncelerin baskılanmaya çalışıldığı bir dönemdir. 1961 Anayasası vatandaşlara belirli ölçülerde sosyal haklar sunmuş, çeşitli yasal uygulamalar yerli burjuvazinin gelişmesi için zemin yaratmıştır. Ancak yaratılan bu zemin, gümrük duvarlarının gereğinden fazla yükselmesini sağlamış, yurt içinde döviz eksikliği ortaya çıkmıştır. Devletin serbest girişimin gelişimi için olanak yaratması neoliberal bir uygulama olarak öne çıkarken, gümrük duvarlarının yükseltilmesi neticesinde serbest girişimin yurt içiyle sınırlanması hiçbir surette liberal uygulamalarla örtüşmemektedir. Uluslararası nitelikte markalar çıkarabilen liberal devletlerle mücadele etmenin yolu, Türkiye'nin kendisine ait markalar üretmesinden geçmektedir. Dolayısıyla 1960'lı yıllarda milli burjuvazinin korunması ve dış rekabetten korkmadan gelişmesi askeri yönetimin tercihi olmuştur. 1960'lı yıllar Türkiye açısından koalisyonların tecrübe edildiği yıllardır. 1960-1980 aralığında öne çıkan siyasi partiler Cumhuriyet Halk Partisi ve Adalet Partisi'dir. İki darbe arası süreçte 18 sivil hükümet kurulmuş, Adalet Partisi 9 defa, Cumhuriyet Halk Partisi 8 defa hükümette kendisine yer bulmuştur.

Türkiye gerçek anlamda liberal söylemlere 1980'li yıllar ile giriş yapmıştır. Bu dönemde Turgut Özal öncülüğünde atılan adımlar muhafazakâr fikirlerin liberal fikirlerle bütünleşmesine pozitif katkıda

⁶ 1964 yapımı Karanlıkta Uyananlar filminde yer alan bir replik bu duruma örnek teşkil etmektedir. "...Sivaslı Hasan'la Çemişgezekli Mehmet kimya öğrenecek de biz de boya sanayii kuracağız..."

bulunmuştur. Bu dönem aynı zamanda Anadolu'daki muhafazakâr kesimin sesini daha gür duyurduğu bir dönemdir. Pek çok muhafazakâr nitelikli önemli banka bu yıllarda kurulmuştur: Albaraka Türk, Kuveyt Türk, Anadolu Finans, İhlas Finans vb. Ayrıca Anadolu Kaplanları adıyla bilinen Anadolu'nun farklı coğrafyalarındaki sanayi kuruluşlarının başlama ve gelişme aşamaları yine bu döneme, 1980'li yıllara denk gelmektedir. 1980 sonrası devlet yapılanmasının temel gayelerinden olan döviz sorununu çözmek ve ihracatı artırmak aslında 1960'lı yılların politikalarının tam zıttı konumundadır. Özellikle Turgut Özal'ın yaklaşımları neticesinde Türkiye'nin ekonomik açıdan dışarıya açılması, buna mukabil bireyci ve liberal yönetim anlayışının devlette hakim olması ve tüm bunlara ek olarak muhafazakar niteliğin de elden bırakılmaması Türkiye açısından yeni bir dönem olarak okunmaktadır.

Adalet ve Kalkınma Partisiyle birlikte liberalleşme süreci daha da hızlanmış ve bugün muhafazakâr demokrat olarak nitelendirilen çeşitli geleneksel fikirlerle liberal ve demokrat fikirlerin aynı potada eritildiği bir düzen inşa edilmiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi ve özelde Recep Tayyip Erdoğan'ın siyaset anlayışı şu şekilde özetlenebilir: İslami söylemle birlikte geleneksel değerlere sahip çıkarak, liberal devlet modeline eklenmiş devletçi uygulamalar aracılığıyla Anadolu'daki muhafazakâr kesimin ilgisini çekmeye çalışırken bir yandan da muhafazakâr nitelik taşımayan liberal, bireyci ve laik fikirlerin doğruluğuna inanan kesime temas etmeye çalışan; zaman zaman piyasa müdahaleleri⁷ ile zaman zaman da serbest piyasa kurallarına göre⁸ hareket etme eğilimi göstererek katı bir ideolojik yaklaşım sergilemeyen; sosyal yardımlar konusuna ciddi kaynaklar ayırmaya ek olarak her yıl daha fazla insana sosyal yardım yaparak bu alanda ne liberalizm ne de sosyal demokrasi gereklilikleriyle özdeşleşmeyen; kendinden önceki siyasi anlayışı sert bir dille eleştirerek 2002 sonrasındaki tüm kazanımların kendinden kaynaklandığını sık sık ifade eden yasal, aşırı siyasal, liberal, muhafazakar ve dominanttır.

Bireyin gerek ekonomik alanda gerekse sosyal alanda serbestliği üzerine kurulu olan liberalizm, aslında devleti olabildiğince küçültüp insan ilişkilerine karışılmaması arzusundadır. Yalnızca güvenlik ve adalet konularında, yani toplumun tamamını ilgilendiren konularda devlet müdahale edici olmalı, bunun dışında kalan konularda devlet etkin olmamalıdır. Liberal bakış açısının bir yönü olan bu etkin olma ve olmama hali, bir zamanlar halkın üzerinde tam egemenlik yetkisine sahip olan otoriter ve monarşi temelli yönetimlere getirilen bir eleştiri olarak da değerlendirilebilmektedir. Liberal fikirlerin özünde birey yalnızdır, tek başınadır. Ancak bu yalnızlık hali toplumun tamamı için geçerlidir. Devlet, herhangi bir bireye üstünlük sağlayacak uygulamalarda bulunmamalıdır. Bireylerin içerisinde yaşamaya çalıştığı toplumsal yalnızlık hali rekabeti doğuran faktörlerden birisidir. Devlet için değil kendisi için ve hatta ailesi için

⁷ 2019 yılında devlet tarafından tanzim satışlar yapılarak halkın piyasa fiyatlarından daha ucuza sebze ve meyveye ulaşması sağlanmıştır.

⁸ 2021 yılında Hazine Bakanı serbest piyasa kuralları içerisinde kalacağını söylemiştir.

ekonomik sahada faaliyette bulunması gereken insan, herkesin yalnız başına verdiği mücadele içerisinde öne çıkabilmek için kendisini geliştirmelidir. Toplum içerisindeki bireyler arasında farklılaşmayı sağlayan uzmanlaşmanın gelişimi böylece daha süratli olabilmektedir. Liberal perspektife göre devlet; piyasaya müdahale etmemeli, piyasanın rekabet koşullarına müdahil olmamalı, gerek fiyatların belirlenmesinde gerekse toplumsal piyasa kabullerinde belirleyici olmaktan uzak olmalıdır.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Yazar, çalışmanın tümünü tek başına gerçekleştirmiştir. Yazar, herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Abukan, D. (2009). *KİT'lerin kurulma nedenleri, tarihsel analizi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Adalet Partisi. (1961a). *Adalet Partisi programı*. Ankara: TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu.
- Adalet Partisi. (1961b). *Adalet Partisi seçim beyannamesi*. Ankara: TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu.
- Adalet ve Kalkınma Partisi. (2002). *2002 seçim bildirgesi*: Adalet ve Kalkınma Partisi Tanıtım ve Medya Başkanlığı.
- Ahmad, F. (1996). *Demokrasi sürecinde Türkiye 1945-1980*. (Çev: A. Fethi). İstanbul: Hil Yayınları.
- Akın, M. H. (2012). Laiklik sözleşmesi temelinde güdümlü muhalefet: serbest cumhuriyet fırkası. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7(2), 49-62.
- Akıncı, A., & Usta, S. (2013). Türkiye'de çok partili hayata geçişte etkili olan iç faktörler. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17(29), 41-52.
- Akşin, S. (2020). *Kısa Türkiye tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Albayrak, M. (2005). Demokrat parti döneminde milli koruma kanunu uygulamaları (1955-1960). *9. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi*, Ankara, Türkiye 7-9 Aralık 2005, s. 219-250.
- Arslan, A. (2010). *İlkçağ felsefe tarihi II*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Atılğan, G. (2017). Türkiye'de toplumsal sınıflar, 1923-2010. F. Alpkaya ve B. Duru (Editörler). *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim* içinde (s. 323-366). Ankara: Phoenix Yayınları.
- Baltacı, C. (2004). Yeni sağ üzerine bir eleştiri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 359-373.

- Baştürk, E. (2012). Michel Foucault'da liberalizm eleştirisi, iktidar, yönetsellik ve güvenlik. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (14), 65-78.
- Bayar Bravo, I. (2006). Hegel ve liberalizm. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 111-123.
- Bayar, C. (2010). *Başvekilim Adnan Menderes*. (Der: İ. Bozdağ). İstanbul: Truva Yayınları.
- Benialper, A., Cömert, H., & Düzçay, G. (2016). 2002 sonrası Türkiye ekonomisinin performansı, karşılaştırmalı bir analiz. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 43(Nisan), 65-110.
- Berberoğlu, N. C. (1976). İzmir İktisat Kongresi. *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, 12(1), 222-232.
- Boratav, K. (2005). *Türkiye'de İktisat Tarihi*. Ankara: İmge Yayınevi
- Boratav, K. (2006). *Türkiye'de devletçilik*. İstanbul: İmge Yayınevi.
- Bortis, H. (2009). *From neo-liberalism capitalism to social liberalism on the basis of Classical-Keynesian political economy*. Washington: The World Bank Central for Strategic and International Studies.
- Bulut, İ., & Ceylan, S. (2012). Yurtdışı gurbetçiliğinin yoğun olduğu köylere bir örnek, Akçaören Köyü (Altunhisar-Niğde). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 211-228.
- Burak, D. D. (2003). Osmanlı Devleti'nde Jön Türk hareketinin başlaması ve etkiler. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 14(14), 291-318.
- Canlı, A. (2020). Demokrat Parti dönem ekonomi politikaları (Bir muhteva analizi incelemesi). *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 5(2), 75-99.
- Cebesoy, A. F. (2002). *Siyasi hatıralar* (II. Cilt). İstanbul: Temel Yayınları.
- Conway, D. (2011). Klasik Liberalizm. (Çev: Atilla Yayla). *Liberal Düşünce Dergisi*, (64), 85-90.
- Coşar, N. (2005). Demokrat Parti dönemi maliye politikası. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(1), 29-58.
- Cumhuriyet Gazetesi. (8 Ağustos 1950). Başbakan'ın Dün Yaptığı Konuşma. *Cumhuriyet Gazetesi*.
- Çalık, Ü. (2012). Demokrat Parti dönemi iktisat politikalarına yeni bir yaklaşım. *Liberal Düşünce Dergisi*, (65), 187-196.
- Çavuşoğlu, H. (2010). Anavatan Partisi ile Doğru Yol Partisi'nin karşılaştırmalı analizi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 19-33.
- Çetin, H. (2001). Liberalizmin temel ilkeleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(1), 219-237.
- Çolak, Ç. D. (2016). Yeni sağ'ı oluşturan bileşenlerin birbiri ile çelişen kavramları üzerine bir değerlendirme. *The Journal of Academic Social Sciences Studies*, (44), 351-361.
- Çölaşan, E. (3 Mart 2002). Demirel'in Açıklaması. *Hürriyet*. Nisan 20, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/demirelin-aciklamasi-38361304> adresinden erişildi.

- Çubukçu, İ. A. (1986). *Türk düşünce tarihinde felsefe hareketleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Çufalı, M. (2004). *Türkiye’de demokrasiye geçiş dönemi*. Ankara: Ebabil Yayınları.
- Demir, Y. (2009). 1960-1980 dönemi Türk-Arap ekonomik ilişkileri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(18-19), 209-227.
- Demokrat Parti. (1951). *Demokrat Parti Programı*.
- Doğanay, T. C., (2014). Adalet ve Kalkınma Partisi’nin muktedir iktidarı ve sistem meşrulaştırması. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16(27), 65-72.
- Doğanay, Ü. (2007). AKP’nin demokrasi söylemi ve muhafazakarlık, muhafazakar demokrasiye eleştirel bir bakış. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 62(1), 65-88.
- Duman, Z. (2011). Turgut Özal’ın politikalarında ekonomik rasyonalizm. *Sosyoloji Dergisi*, (23), s. 105-123.
- Ercan, F., & Gültekin Karakaş, D. ve Tanyılmaz, K. (2008). Türkiye’de sermaye birikimi, sanayileşme politikaları ve sektörel değişimler. G. Elmas Arslan (Ed.), *Çeşitli yönleriyle Cumhuriyetin 85.Yılında Türkiye ekonomisi* içinde (s. 213-254). Ankara: Gazi Üniversitesi Hasan Ali Yücel Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını.
- Erdoğan, M. (2005). Liberalizm ve Türkiye’deki serüveni. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.) *Liberalizm* içinde (s. 23-40). İstanbul, İletişim Yayınevi.
- Erdoğan, M. (2009). Liberalizme yeniden bakış, tarihi ve felsefi temelleri. *Liberal Düşünce Dergisi*, (56), 7-31.
- Eroğul, C. (2019). *Demokrat Parti tarihi ve ideolojisi* (3. Basım). İstanbul: Yordam Kitap.
- Füsunoğlu, M., & Köksal Tan, B. (2009). Keynes devrimi ve Keynesyen iktisat. *Ekonomik Yaklaşım*, 20(70), 31-60.
- Gambetti, Z. (2009). İktidarın dönüşen çehresi, neoliberalizm, şiddet ve kurumsal siyasetin tasfiyesi. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (40), 145-166.
- Gedikli Berber, Ş. (2011). Osmanlı’nın son döneminden Cumhuriyet’in ilk yıllarına liberalizm-devletçilik çatışması. *Atatürk Araştırma Dergisi*, 27(80), 209-240.
- Gök, S. (2003). *Türk siyasal yaşamında Vatan Gazetesi (1950-1960)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Graham, G. (1992). Liberalism and democracy. *Journal of Applied Philosophy*, 9(2), 149-160.
- Gülcan, D. T. (2016). Ekolojik sorunlar karşısında yeşil liberalizmin sınırlılıkları. *Akademik Bakış Dergisi*, (58), 776-788.
- Güven, C. (2007). *Sebep ve sonuçlarıyla Kore Savaşı ve Türkiye*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Harvey, D. (2006). Neo-liberalism as creative destruction. *Swedish Society for Anthropology and Geography*, 88(2), 145-158.
- Haydaroglu, C., & Tatlısu, S. (2016). Turgut Özal dönemi yeni sağ devlet ve ekonomik liberalizm, devlet ve piyasa ilişkisinin politik ekonomisi. *Proceedings of International Turgut Ozal Symposium*, Ankara: Turgut Özal Üniversitesi, s. 63-75. A. Duman (Ed.)
- Hayek, F. A. (2009). Liberalizm. (Çev: Ü. Çetin). *Liberal Düşünce*, 14(55), 197-224.
- Heper, M. (2018). *Türkiye’de devlet heleneği*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Hobbes, T. (1993). *Leviathan*. (Çev: S. Lim). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ikenberry, G. J. (2018). The end of liberal international order? *International Affairs*, 94(1), 7-23.
- İnan, A. (2020a). *Medeni bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün el yazmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (2020b) *İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat-4 Mart 1923*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- İzmirli, R., Gökbunar, R., & Özer, B. (2014). Dönüşümcü bir lider olarak Turgut Özal. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (42), 245-256.
- Kalfa, C. ve Ataay, F. (2014). Tocqueville’nin demokrasi teorisine katkıları üzerine. *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 29-55.
- Kaluç, Ş. (2009). Osmanlı Ahrar Fırkasının kuruluşu, faaliyetleri ve sonu. *Liberal Düşünce Dergisi*, (54), 191-227.
- Karakurt, G. (2017). *Ali Fuat Başgil’in liberalizm anlayışı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karpat, K. (2020). *Türk siyasi tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kayran, M., & Saygın, S. (2019). İzmir İktisat Kongresi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 2(5), 27-70.
- Knight, J., & Johnson, J. (1994). Aggregation and deliberation: on the possibility of democratic legitimacy. *Political Theory*, 22(2), 277-296.
- Kocaman, H., & Ceylan, M. (2018). Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Muhalefet Fırkası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası. *Yasama Dergisi*, (34), 5-23.
- Koç, İ. C. (2010). İzmir İktisat Kongresi’nin Türk ekonomisinin oluşumuna etkileri. *Atatürk Dergisi*, 3(1), 145-167.
- Koçalışlı, İ. O. (2017). 1923 İzmir İktisat Kongresinde alınan kararların dönemin iktisat politikalarına etkileri. *International Journal of Academic Value Studies (Javstudies)*, 3(17), 134-148.
- Kuruç, B. (1988). *Belgelerle Türkiye iktisat politikası*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

- Locke, J. (2012). *Yönetim üzerine ikinci inceleme*. (Çev: F. Bakırcı). Ankara: Ebabil Yayınları.
- Mansbridge, J. (1990). Democracy and common interests. *Social Alternatives*, 8(4), 20-24.
- Mill, J. S. (2003). *Hürriyet Üstüne*. (Çev: M. Osman Dostel). Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu.
- Milliyet Gazetesi. (7 Mart 1950). Yakalanan Komünist Şebekesi. *Milliyet Gazetesi*.
- Milliyet Gazetesi. (15 Ağustos 1950). Maarifte Kızılların Temizliği. *Milliyet Gazetesi*.
- Milliyet Gazetesi. (26 Kasım 1952). Komünizm Propagandası Yapan Öğretmen. *Milliyet Gazetesi*.
- Okyar, O., & Seyitdanlıoğlu, M. (2019). *Fethi Okyar'ın anıları: Atatürk, Okyar ve çok partili Türkiye*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Oral, N. (2011). *Turgut Özal ve siyasi liberalizm*. Yayınlanmamı Yüksek Lisans Tezi. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi.
- Örnek, C. (2019). Türkiye'de resmi ideoloji eleştirisinin sorunları. *Praksis*, (40), 185-217.
- Özçelik, P. K. (2010). Demokrat Parti'nin demokrasi söylemi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65(3), 123-140.
- Özdemir, H. (2012). Demokrat Parti (DP) ile Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'nin karşılaştırmalı tarihsel analizi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(2), 188-209.
- Özgen, F. İ. (2007). Cumhuriyet döneminde Celal Bayar'ın siyasi ve iktisadi faaliyetleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Öztürk, Ş. (2021). *Türkiye'de Neoliberal politikaların uygulanmasında devletin siyasi ve iktisadi rolü, Anavatan Partisi (1983-1989) ve Ak Parti (2003-2011) dönemlerinin karşılaştırması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pamuk, Ş. (2016). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Payaslı, V. (2011). Çok partili hayata geçiş sürecinde devletçilik politikası üzerine bir değerlendirme (1939-1950). *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (13), 123-140.
- Platon. (2010). *Diyaloglar* (7. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Plattner, M. F. (1998). Liberalism and democracy. *Foreign Affairs*, 77(2), 171-180.
- Raico, R. (2011). Klasik Liberalizm Nedir? (Çev: Atilla Yayla), *Liberal Düşünce*, (64), 69-75.
- Sabahaddin, P. (2021). *Türkiye nasıl kurtulabilir?* Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Sançar, N. (1963). *Afşin'e mektuplar*. Ankara: Orkun Basımevi.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1997). Osmanlı Ahrar Fırkası: programı, içtüzüğü, beyannameleri. *Liberal Düşünce*, (6), 101-117.

- Seyitdanlıoğlu, M. (1996). Türkiye’de liberal düşüncenin doğuşu ve gelişimi. *Liberal Düşünce*, (2), 103-111.
- Sezer, Ö., & Vural, T. (2010). Kamu hizmetlerinin sunumunda devletin değişen rolü ve merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasında yetki ve görev paylaşımı. *Maliye Dergisi*, (159), 203-219.
- Sezik, M. (2016). Türkiye’de sosyal belediyeciliğin gelişimi ve sorun alanları. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 171-186.
- Sipahi, E. B. (2011). 1980 sonrası yeni liberalizm ve küreselleşmenin etkisinde yeni bir kentsel gelişme biçimi olarak güvenli siteler: Konya örneği. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Smith, A. (2016). *Milletlerin Zenginliği*. (Çev: H. Derin). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Soyak, A. (2003). Türkiye’de iktisadi planlama: DPT’ye ihtiyaç var mı? *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4(2), 167-182.,
- Takım, A. (2012). Demokrat Parti döneminde uygulanan ekonomi politikaları ve sonuçları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(2), 157-187.
- Tan, R., & Kumcu, F. R. (2005). Türkiye’de istikrarsız büyümenin analizi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (9), 156-179.
- Taner, A. (2013). Çağdaş liberalizmde yol ayrımı: Anarko kapitalist liberalizme karşı minimal devletçi liberalizm. *Liberal Düşünce*, (70), 227-245.
- Taner, A., & Yayla, A. (2018). Liberteryen teoride özgürlüğün ve siyasetin sınırları. *Liberal Düşünce*, 23(91-92), 7-51.
- Tarnas, R. (2013). *Batı düşünce tarihi I*. (Çev: Y. Kaplan). İstanbul: Külliyyat Yayınları.
- Tayyar, A., & Çetin, B. (2013). Liberal iktisadi düşüncede devlet. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(1), 107-120.
- TBMM Tutanak Dergisi. (04.06.1945). 68. birleşim-04.06.1945 pazartesi. *TBMM Tutanak Dergisi*, 18, 49-112.
- TBMM. (1983). 10. birleşim-19.12.1983 pazartesi. *TBMM Tutanak Dergisi*, 1, 53-86.
- Thornburg, M. W. (2002). *Türkiye nasıl yükselir*. (Çev: S. Yazıcıoğlu). İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.
- Tocqueville, A. (1962). *Amerika’da demokrasi*. (Çev: T. Timur). İstanbul: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları.
- Turan, Z. (2011). Dünyadaki ve Türkiye’deki krizlerin ortaya çıkış nedenleri ve ekonomik kalkınmaya etkisi. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(1), 56-80.
- Türe, F. (2006). Antik liberalizm mi yoksa modern sofizm mi? *Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 6(11), 23-49.

- Ulagay, O. (1983). *24 Ocak deneyimi*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Uluç, A. V. (2014). Liberal-muhafazakar siyaset ve Turgut Özal'ın siyasi düşüncesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 12(23), 107-140.
- Uluşahin, N. (2007). Liberal Demokrasinin Çıkması: Çatışma Karşısında Barış için Azınlık-Çoğunluk İlişkisini Yeniden Düzenleme Gereği. *Anayasa Yargısı*, (24), 609-640.
- Ülken, H. Z. (1992). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi* (2. Baskı). İstanbul: Ülken Yayınları.
- Williams, B. (2021). The new right and its legacy for British conservatism. *Journal of Political Ideologies*, 1-24.
- Wissenburg, M. (2001) Sustainability and the limit of liberalism. J. Barry ve M. Wissenburg (Editörler). *Sustaining Liberal Democracy* içinde (s. 192-204). Londra: Palgrave Macmillian.
- Woodhouse, K. M. (2008). The politics of ecology: environmentalism and liberalism in the 1960s. *Journal for the Study of Radicalism*, 2(2), 53-84.
- Yalman, A. E. (1997). *Yakın tarihte gördüklerim ve geçirdiklerim* (2. Cilt). İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret.
- Yalınzoğlu, Y. (2017). "Hepsini Yakala Partisi" bağlamında Anavatan Partisi'ne yönelik bir analiz. *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 67-77.
- Yanık, L. K. (2015). Liberalizm, bir yazın değerlendirmesi. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 12(46), 35-55.
- Yaşlı, F. (2011). Türkiye'de liberalizm, bir eklemlenme ideolojisi. *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, 6(15), 139-166.
- Yayla, A. (2017). Sosyalizm ve sosyalistler üzerine düşüneler. *Liberal Düşünce*, (88), 69-85.
- Yıldırım, C., & Bıçakçı, H. (2019). Osmanlı'dan günümüze liberalizm ve liberal partiler. *Akademik Bakış Dergisi*, 72, 212-226.
- Yurtoğlu, N. (2014). *Demokrat parti dönemi tarım politikaları ve siyasi, sosyal, ekonomik hayata tesirleri (1950-1960)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Zelli, F., Gupta, A., & Asselt, H. (2013). Institutional interactions at the crossroads of trade and environment the dominance of liberal environmentalism? *Global Governance*, 19(1), 105-118.

SÜRDÜRÜLEBİLİR ÜRETİM VE TÜKETİM ANLAYIŞINA YÖNELİK BİR BİBLİYOMETRİK ANALİZ

Yeşim Deniz ÖZKAN-ÖZEN¹, Volkan YAVAŞ²

Öz

Bu çalışmanın amacı işletme yönetimi bilim dalı altında sürdürülebilir üretim ve tüketim kavramlarını birlikte inceleyen çalışmalar ile ilgili bir yazın taraması ve içerik analizi gerçekleştirmektir. Bu şekilde yazındaki boşlukları ortaya koymak ve sürdürülebilir üretim ve tüketim alanındaki gelecek çalışmalar için öneriler sunmak hedeflenmiştir. Araştırmada yöntem olarak nitel araştırma yöntemi tercih edilmiş ve sırasıyla içerik ve bibliyometrik analizler uygulanmıştır. Çalışma taraması Web of Science veri tabanında 2015 yılı sonrası yayınlanan çalışmalar ile sınırlandırılmıştır. Konu ile ilgili anahtar kelimeler ile sonuçlanan çıktıları ortaya koymak için açık kaynaklı bir arama sonuçları kümeleme motoru olan Carrot² yazılımı, bibliyometrik analiz için Citespace yazılımı ile “referans” odaklı ağ analizi, Vosviewer programı ile ise eş-bulunma analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, döngüsel ekonomi, tüketim ve satın alma, temiz enerji, temiz ve yeşil üretim, sürdürülebilir tüketim gibi konular ve kümeler dikkat çekmektedir. Sürdürülebilir üretim ve tüketim kavramları yoğunlukla ayrı ayrı üzerinde durulan konular olsa da bütüncül olarak ele alındığı çalışmalar henüz sınırlıdır.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilirlik, Verimlilik, Üretim, Tüketim, Tüketici Davranışları

JEL Kodları: M11, M14, M30

A BIBLIOMETRIC ANALYSIS FOR SUSTAINABLE PRODUCTION AND CONSUMPTION

Abstract

Purpose of this study is to conduct a literature review related to sustainable production and consumption under business and management science. By doing this, it is aimed to contribute to the literature by presenting the gaps in the knowledge and proposing future research ideas. A two-step qualitative approach has followed in this study for conducting a content analysis and bibliometric analysis. Studies that are published after 2015 and indexed in Web of Science Database are considered in this study. Firstly, an open source Carrot² software is used for general clustering, secondly, Citespace software and Vosviewer software respectively are used for bibliometric analysis Results showed that circular economy, consumption and procurement, clean energy clean and green production, sustainable consumption are some of the areas and clusters that appeared frequently Although sustainable production and sustainable consumption are popular topics, studies that covers both concepts are limited.

Keywords: Sustainability, Efficiency, Production, Consumption, Consumer Behaviour

JEL Codes: M11, M14, M30

¹ Dr. Öğretim Elemanı, Yaşar Üniversitesi, İşletme Fakültesi, yesim.ozen@yasar.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4520-6590>

² Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi, Havacılık Meslek Yüksekokulu, volkan.yavas@ege.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4237-6386>

GİRİŞ

Mevcut neslin ihtiyaçlarını karşılarken gelecek neslin varlığını sürdürülebilmesi için ihtiyaç duyacağı kaynakların korunması olarak tanımlanan sürdürülebilir kalkınma kavramı (World Commission on Environmental and Development, 1987, s. 30) günümüz tüketim anlayışı göz önünde bulundurulduğunda toplumsal olarak benimsenmesi gereken bir yapıyı ifade etmektedir. Sürdürülebilir kalkınmanın küresel olarak benimsenmesinde ve tanınmasında en önemli role sahip olan girişimin Birleşmiş Milletler çatısı altında sunulan 17 Sürdürülebilir Kalkınma Amacı (SKA) olduğunu söylemek mümkündür. Küresel Amaçlar olarak da isimlendirilen SKA'lar yoksulluğu ortadan kaldırmak, gezenei korumak ve barış ve refah içinde yaşanmasını sağlamak için ortaya konan evrensel bir eylem çağrısı olarak nitelendirilmektedir (UNPD Türkiye, 2022). Temelleri 1992 yılına kadar uzanan SKA son olarak 2030 yılı sürdürülebilir kalkınma ajandasını 2015 yılında güncellenmiş ve tüm Birleşmiş Milletler üyeleri tarafından kabul edilmiştir (United Nations, 2022). Toplamda 17 tane olan SKA'lar çevresel, toplumsal ve ekonomik refahın sağlanmasına yönelik konuları kapsamaktadır. Bu SKA'ların tümüne Şekil 1' de yer verilmiştir.

Şekil 1. Sürdürülebilir kalkınma amaçları

Kaynak: Küreselamaçlar, tarihsiz

Küresel amaçların hem imalat hem de tüketim süreçlerini kapsayan Sorumlu Üretim ve Tüketim Maddesi (SKA 12) ekonomik büyümeyi sağlarken, kaynakların dengeli kullanılabilmesi için ulaşılması gereken tutarlı bir üretim tüketim dengesini kapsamaktadır. Bu bağlamda sürdürülebilirlik unsurlarının

üretim ve tüketim süreçlerinde eş zamanlı olarak benimsenmesi ve birbirlerini destekleyen bir yapıya sahip olması çok önemlidir.

Sürdürülebilir üretim ve tüketim anlayışı giderek yaygınlaşan bir kavram olmakla birlikte uygulama alanındaki girişimler oldukça sınırlıdır. Artan üretim miktarları, azalan, ürün yaşam süreleri, farklılaşan talepler ve değişen tüketici beklentileri doğal kaynakların sürdürülebilirliğinin sağlanmasını giderek daha zor hale getirmektedir. Bu nedenle üretim ve tüketim süreçlerinin sürdürülebilirlik prensipleri ile entegre edilmesi işletmelerin ekonomik verimliliğine katkı sağlarken, çevresel ve sosyal konularda duyarlı yaklaşımlar sergilemeyi ve olası olumsuz etkileri en aza indirmeyi beraberinde getirecektir. Bu açıdan incelendiğinde, sürdürülebilirliğin en önemli önceliklerinden birinin verimlilik olduğu ve işletmelerde verimliliğin sağlanabilmesi için sürdürülebilirlik yaklaşımlarının benimsenmesi gerektiği savunulmaktadır (Fidan, 2020, s. 76).

Sürdürülebilir üretim ve tüketim birlikte sağlanabilmesi için üretim süreçlerinde çevresel ve insana yönelik etkilerin ön plana alındığı sürdürülebilir üretim yaklaşımlarının benimsenmesi ve sürdürülebilir ürün kavramının tüketicilere sunulmasının yanı sıra, tüketicilerin tutumlarının ve beklentilerinin de yeniden şekillenmesi gerekmektedir (Jonkutė ve Staniškis, 2016, s. 171). Öte yandan, sürdürülebilir olmayan üretim ve tüketim anlayışının baskın olduğu yapıyı ortadan kaldırmak için işletmelerde yeni yönetim anlayışlarının benimsenmesi, çevreye duyarlı ürünlere yönelik tutundurma faaliyetlerinin artırılması, üreticilerin ve tüketicilerin sürdürülebilir ürünler ile ilgili teşvik edilmesi gibi tüm işletme süreçlerini kapsayan bütüncül eylemlerin gerçekleştirilmesi gerekmektedir (Dogaru, 2020, s. 71-72).

İşletme yönetimi altında alan yazın incelendiğinde özellikle sürdürülebilir üretim yaklaşımı ön plana çıksa da sürdürülebilir üretim ve tüketimin birlikte incelendiği çalışmalar henüz oldukça sınırlıdır. Yazındaki bu boşluktan yola çıkarak bu çalışmanın temel amacı sürdürülebilir üretim ve tüketim ile ilgili işletme ve yönetim alanında yapılan çalışmaları araştırarak mevcut durumu ortaya koymak ve sürdürülebilir üretim ve tüketim çerçevesinde işletme verimliliğini arttırmaya ve gelecek çalışmalara yönelik araştırma konu önerileri sunmaktır. Nicel araştırma yöntemlerinin benimsendiği bu çalışmada araştırma amacını gerçekleştirmeye yönelik olarak içerik analizi ve bibliometrik analizi yöntemleri kullanılacaktır. Çalışmanın sonuçlarının ilgili alan yazına katkı sağlaması ve konu ile ilgili yeni çalışmalara ışık tutması beklenmektedir.

Bu çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Giriş sonrası ikinci kısımda sürdürülebilir üretim ve tüketim ile ilgili yazın taramasına yer verilmiştir. Üçüncü kısımda çalışmada kullanılan yöntemler açıklanmıştır. Dördüncü kısım uygulanan yöntemin sonuçlarının analiz edilmesini içermektedir. Son bölümde ise tartışma ve sonuç kısmına yer verilmiştir.

YAZIN TARAMASI

Sürdürülebilir üretim ve tüketimle ilgili içerik analizi aşamasına geçmeden önce sosyal bilimler altında gerçekleştirilen çalışmalar ile ilgili yazın taraması gerçekleştirilmiştir. Zaman aralığını daraltarak daha derinlemesine bir çalışma gerçekleştirilebilmesi için bu yazın taramasında 2015 yılı ve sonrasında yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Bunun sebebi sürdürülebilir kalkınmaya yönelik 2030 hedeflerinin en son 2015 yılında güncellenmiş olması ve sorumlu üretim ve tüketim maddesinin 2015 yılı itibarıyla ön plana çıkmasıdır.

Sürdürülebilir üretim ve tüketim ile ilgili 2015 yılı sonrası yapılan çalışmalar incelendiğinde odaklanılan ana temaların farklılık gösterdiği, öte yandan çalışmaların çoğunun ikincil veriye dayalı teorik altyapı geliştirmeye yönelik yaklaşımlar sergilediği ortaya konmuştur. Özellikle literatür taraması gerçekleştirilen çalışmalar ön plana çıkmaktadır. Örneğin Pallaro, Subramanian, Abdulrahman ve Liu (2015) sektörel bir odaklanmaya giderek sürdürülebilir üretim ve tüketim anlayışlarını otomotiv sektörü özelinde incelemişlerdir. Detaylı bir literatür taramasına yer verilen çalışmada otomotiv sektöründe yaşam döngüsü üretim süreçleri ve tüketim süreçleri olarak bütünlük bir modelde incelenmiş ve literatür taramasındaki anahtar konular bu modele göre belirlenmiştir (Pallaro ve diğerleri, 2015, s. 50). Literatür taraması içeren sektörel bir başka çalışma Ezeudu, Agunwamba, Ezeasor ve Madu (2019) tarafından gerçekleştirilmiştir. Nijerya’da kâğıt ve kâğıt ürünleri sektörüne odaklanan yazarlar, yerel üretimin durumunun iyi olmadığını öte yandan tüketim anlamında talebin yüksek olduğunu bu sebeple sürdürülebilirlik yaklaşımlarının benimsenmesinin süreçlere katkı sağlayacağı sonucuna varmışlardır (Ezeudu ve diğerleri, 2019, s. 18-19).

Hoek, Malekpour, Raven, Court, ve Byrne (2021) ise gıda sektörüne odaklanarak, sürdürülebilir üretim ve tüketim ile ilgili karar konularını kapsayan bir model önerisi geliştirmişlerdir. Literatür taraması sonucunda geliştirilen bu modelde ilk üretici ile ilgili olan faktörler sürdürülebilir gıda üretimi uygulamalarını kapsayan bireysel konular, işletme büyüklüğü ve kapasitesi, coğrafi konum ve topluluğun beklentileri ve makro düzeyde örgütsel politik ve ekonomik konulardan oluşmakta; tüketiciler ile ilgili faktörler ise tüketim yaklaşımları ve genel eğilimleri kapsamaktadır (Hoek ve diğerleri, 2021, s. 26). Moreno-Peñaranda ve diğerleri ise Endonezya’da palm yağı sektörüne odaklanarak sürdürülebilir üretim ve tüketim ile ilgili konuları paydaş algısı açısından incelemiştir (Moreno-Peñaranda ve diğerleri, 2015, s. 17). Bölgesel bir diğer çalışma ise Jiang, Khattak, Ahmad ve Lin (2021) tarafından gerçekleştirilmiştir. Avustralya’da karbon emisyonları ve ticaret politikası arasındaki ilişkiyi araştıran yazarlar birçok farklı ekonometrik değişken kullanarak, sürdürülebilir üretim ve tüketim için kalkınma stratejileri geliştirilirken fosil atıklar ve artan karbon emisyonlarında kişi başı etkilerin göz önünde bulundurulması gerekliliğini ortaya koymuşlardır (Jiang ve diğerleri, 2021, s. 401).

Bir diğer sistematik literatür taraması ise Roy ve Singh (2017) tarafından gerçekleştirilmiştir. İşletme yönetim yaklaşımlarını geneline odaklanan bu çalışmada, sürdürülebilir üretim ve tüketimin sağlanabilmesi için genel temalar kavramsallaştırma, politika belirlenmesi, stratejik uygulamalar, operasyonel uygulamalar ve süreçlerin devamlılığının sağlanması başlıkları altında sunulmuştur (Roy ve Singh, 2017, s. 225-226). Benzer şekilde bir başka çalışmada sistematik literatür taraması sonucunda sürdürülebilir üretim ve tüketimi şekillendiren örgütsel işletme modellerinin unsurlarını sunulmuştur (Bradley, 2021, s. 1330).

Yazın taramasında verilen zaman aralığında detaylı bir içerik analizi gerçekleştirilen tek çalışmanın Gunawan, Permatasari ve Tilt (2020) tarafından gerçekleştirildiği gözlemlenmiştir. Firmaların kurumsal sosyal sorumlulukları ile sürdürülebilir üretim ve tüketim yaklaşımları arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmada kurumların yayınladıkları yıllık raporlar ve sürdürülebilirlik raporlarına içerik analizi uygulanmıştır ve her bir SKA ile olan ilişkiler ortaya konmuştur (Gunawan ve diğerleri, 2020, s. 7).

Kullanılan yöntem açısından incelendiğinde bir başka ayırım seçilen konu ile ilgili belirlenen kriterlerin ya da unsurların karar vericiler tarafından farklı dilsel değişkenler kullanarak değerlendirme yaptıkları ve amaca yönelik birçok farklı tekniği bünyesinde barındıran çok kriterli karar verme yöntemlerinin uygulandığı çalışmalara rastlanmaktadır. Örneğin, Wang ve diğerleri Interpretive Structuring Modelling (ISM) kullanarak çevre, ekonomik, sosyal ve kurumsal sürdürülebilirlik başlıkları altında sundukları 36 kriteri değerlendirmiş ve sorumlu üretim ve tüketimin değerlendirilmesinde kullanılabilecek bir yapı sunmuşlardır (Wang ve diğerleri, 2017, s. 436-438). Goyal, Garg ve Luthra çalışmasında ise bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS) ve bulanık TOPSIS yöntemleri ile sürdürülebilir üretim ve tüketim ile ilgili bariyerler incelenmiştir. Bu çalışmada sürdürülebilir üretim ve tüketim ile ilgili bariyerler devletle ilişkili olanlar, yönetimle ilişkili olanlar, teknoloji ile ilişkili olanlar ve davranışsal yaklaşımlarla ilişkili olanlar, finansal bariyerler ve diğer başlıklar altında toplanmıştır (Goyal ve diğerleri, 2021, s. 16338-16944). Wojnarowska, Softysik ve Prusak ise eko-etiketleme konusuna odaklanmışlardır ve eko-etiketlemenin sürdürülebilir üretim ve tüketim üzerindeki etkilerini üretim ve tüketim başlıkları altında sundukları kriterler ile değerlendirmişlerdir (2021, s. 16505). Konu ile ilgili karşılaşılan tek Türkçe çalışma ise Söylemez, Şahin ve Koç (2016) tarafından gerçekleştirilmiştir. AHS yöntemi ile sürdürülebilir üretim ve tüketimin gerçekleştirilmesine karşı olan engellerin değerlendirildiği çalışmada Afro-Avrasya ülkelerindeki eğilimlerin karşılaştırıldığı bir yapı sunulmuştur (Söylemez ve diğerleri, 2016, s. 192).

Yazın taraması esnasında bir diğer göze çarpan konu ise sürdürülebilir üretim ve tüketim ile ilgili geliştirilen modellerdir. Azapagic, Stamford, Youds ve Barteczko-Hibbert DESIRES adını verdikleri bir karar destek sistemi geliştirmişlerdir. Bu modelin temel özelliği sürdürülebilirliğin tüm

boyutlarını göz önünde bulundurması ve sürdürülebilir üretim ve tüketime yönelik öneriler sunan bir yapıya sahip olmasıdır (Azapagic ve diğerleri, 2016, s. 94). Jonkute ve Staniskis ise SURECOM adını verdikleri, paydaşları ve ürün yaşam döngüsü süreçlerini içeren sürdürülebilir işletme modeli olarak kullanılabilecek bir model sunmuşlardır (2021, s. 176).

Mathai ve diğerleri (2021) ise sürdürülebilir üretim ve tüketim konusunu çok disiplinli bir bakış açısı ile ele alan bir derleme çalışması gerçekleştirmişlerdir. Çalışmanın sonucunda sürdürülebilir üretim ve tüketim konusuna olan yaklaşımların köklü değişim geçirmesi gerektiği ve küresel ekonomi politikalarında yer alan toplumsal eşitsizlik ve adaletsizliği önlemeye yönelik yönetim anlayışlarının benimsenmesi gerektiği savunulmuştur (Mathai ve diğerleri, 2021, s. 2).

Sürdürülebilir üretim ve tüketim ile ilgili güncel bir konuya odaklanan Fabiani, Longo, Pisello, ve Cellura (2021), yaptıkları anket çalışması ile COVID-19 pandemisi ile yaygınlaşan evden çalışma stiline çevresel ve kullanıcı kabulü açısından etkilerini araştırmışlardır. Çalışma sonucunda ev ve iş arasındaki mesafenin kullanıcı kabulü açısından en etkili faktör olduğu, bunu elde edilen ortalama gelirin izlediği ortaya konmuştur (Fabiani ve diğerleri, 2021, s. 1769-1770). Benzer şekilde Umar, Zia-ul-haq, Ali ve Yusliza da COVID-19 süreci ile ilgili bir çalışma gerçekleştirmiştir. Bu çalışmada COVID-19 sonrası süreçte sürdürülebilir üretim ve tüketim ile ilgili sosyoekonomik unsurlar tartışılmıştır (Umar ve diğerleri, 2021, s. 60). COVID-19'a odaklanan bir başka çalışma ise Yu ve diğerleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada özellikle tedarik zincirlerinde yaşanan büyük değişim sürdürülebilir üretim ve tüketim açısından incelenmiştir ve geleceğe yönelik uygulama önerileri sunulmuştur (Yu ve diğerleri, 2021, s. 11-13).

Bu kısımda bahsedilen tüm çalışmalar Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1: Literatür taraması özeti

Yazar(lar)	Ana Tema / Sektör	Yöntem	Amaç	Tür	Yayıncı/Dergi Adı
Moreno-Peñaranda ve diğerleri (2015)	Tedarik zinciri yönetiminde paydaş algısı	Anket	Endonezya'da palm yağı sektörünün sürdürülebilir üretim ve tüketim üzerindeki etkilerinin araştırılması.	Makale	Sustainable Production and Consumption

Pallaro ve diğerleri (2015)	Otomotiv sektörü	Literatür Taraması	Otomotive sektörüne yönelik sürdürülebilir üretim ve tüketimin itici güçlerinin ve bariyerlerinin ortaya konması	Makale	Sustainable Production and Consumption
Azapagic ve diğerleri (2016)	Karar destek sistemi	Model geliştirme	Sürdürülebilir üretim ve tüketime yönelik yaşam döngüsü yaklaşımını benimseyen bir karar destek sistemi geliştirilmesi.	Makale	Computers and Chemical Engineering
Jonkutė ve Staniškis (2016)	Sürdürülebilir işletme	Model geliştirme	Sürdürülebilir işletme için model önerisi sunmak	Makale	Journal of Cleaner Production
Söylemez ve diğerleri (2016)	Afro-Avrasya ülke karşılaştırması	Analitik Hiyerarşi Süreci	Sürdürülebilir üretim ve tüketimin gerçekleşmesinde karşılaşılan engellerin değerlendirilmesi	Makale	Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Roy and Singh (2017)	İşletme yönetimi	Sistemantik Literatür Taraması	Sürdürülebilir üretim ve tüketimle ilgili işletmelerin yaygın olarak benimsedikleri ana konuların ortaya konması.	Makale	Journal of Cleaner Production
Wang ve diğerleri (2017)	Kurumsal sürdürülebilirlik	ISM	Sorumlu üretim ve tüketim için bir değerlendirme modeli sunmak.	Makale	Industrial Management and Data Systems
Ezeudu ve diğerleri (2019)	Kağıt ve kağıt ürünleri sektörü	Literatür Taraması	Kağıt ve kağıt ürünleri sektöründe sürdürülebilir üretim ve tüketim ile ilgili zorlukların ve fırsatların araştırılması.	Derleme	Resources
Gunawan ve diğerleri (2020)	Kurumsal sosyal sorumluluk	İçerik Analizi	Yıllık raporlar ve sürdürülebilirlik raporları	Makale	Journal of Cleaner Production

			incelenerek Endonezya’da yer alan firmaların kurumsal sosyal sürdürülebilirlik konusundaki durumlarının değerlendirilmesi.		
Bradley (2021)	Kurumsal iktisat	Sistemantik Literatür Taraması	Sürdürülebilir üretim ve tüketimin sağlanabilmesi için bir kurumsal iktisat modeli geliştirilmesi.	Makale	Sustainable Production and Consumption
Fabiani ve diğerleri (2021)	COVID-19 pandemi sürecinde uzaktan çalışma	Anket	COVID-19 kısıtlamaları sürecinde uzaktan çalışma koşullarının sürdürülebilir üretim ve tüketim konuları üzerindeki etkilerinin araştırılması.	Makale	Sustainable Production and Consumption
Goyal ve diğerleri (2021)	Bariyer analizi	Bulanık AHP ve Bulanık TOPSIS	Sürdürülebilir üretim ve tüketimin benimsenmesinde ortaya çıkan bariyerlerin tespit edilmesi ve çözüm önerileri sunulması	Makale	Environmental Development and Sustainability
Hoek ve diğerleri (2021)	Sürdürülebilir gıda sistemleri	Literatür Taraması	Sürdürülebilir gıda üretimi ve tüketimi için karar verme faktörlerinin belirlenmesi	Makale	Sustainable Production and Consumption

Çevresel ekonomi ve ticaret politikalarının

Jiang ve diğerleri (2021)	Çevresel ekonomi ve ticaret politikası	Ekonometrik Teknikler	karbon emisyonları üzerindeki etkilerinin sürdürülebilir üretim ve tüketim değişkenleri göz önünde bulundurularak araştırılması.	Makale	Sustainable Production and Consumption
Mathai ve diğerleri (2021)	Ticaret ekonomisi	İkincil Araştırma	Teorik ve pratik bilgilerin sentezlenerek sürdürülebilir üretim ve tüketimin sağlanamamasının nedenlerinin araştırılması.	Derleme	Resources, Conservation and Recycling
Umar ve diğerleri (2021)	COVID-19 pandemi sonrası süreç	Senaryo Analizi	Pandemi sonrası sürdürülebilir üretim ve tüketim sistemlerinin araştırılması.	Kitap bölümü	Springer
Wojnarowska ve diğerleri (2021)	Eko etiket	AHP	Eko-etiket uygulamalarının sürdürülebilir üretim ve tüketim ile ilişkisinin araştırılması.	Makale	Environmental Impact Assessment Review
Yu ve diğerleri (2021)	Küresel tedarik zinciri ve COVID-19 Pandemisi	İkincil Araştırma	COVID-19 pandemisinin sürdürülebilir üretim ve tüketim üzerindeki etkilerinin araştırılması.	Makale	Operations Management Research

Yazın taramasında değinilen çalışmaların yayıncıları incelendiğinde *Sustainable Production and Consumption* dergisi ön plana çıkmaktadır. Bu dergiyi *Journal of Cleaner Production* izlemektedir. Her iki derginin de ortak özelliği Web of Science (WoS) indeksinde yer alan dergiler olmasıdır. Çalışmalar tür olarak incelendiğinde ise araştırma makalelerinin çoğunlukta olduğu ve 2015 yılı sonrası konu ile ilgili sadece 1 adet kitap bölümünün bulunduğu ortaya çıkmıştır. Öte yandan yazın taramasında yer verilen çalışmalar yazım dili açısından incelendiğinde “sürdürülebilir üretim ve tüketim” ile doğrudan ilişkili sadece 1 Türkçe akademik çalışmaya rastlanmıştır ve genel olarak Türkçe araştırmalarda sürdürülebilir üretim ve sürdürülebilir tüketim kavramlarının ayrı ayrı incelendiği ortaya konmuştur. Bu durum, sürdürülebilir üretim ve tüketim alan yazınının gelişmeye açık olduğunu göstermenin yanı sıra

Türkçe yayın anlamında büyük bir boşluk olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmanın bir sonraki bölümünde uygulanan yönetimin detaylarına yer verilmiştir.

YÖNTEM

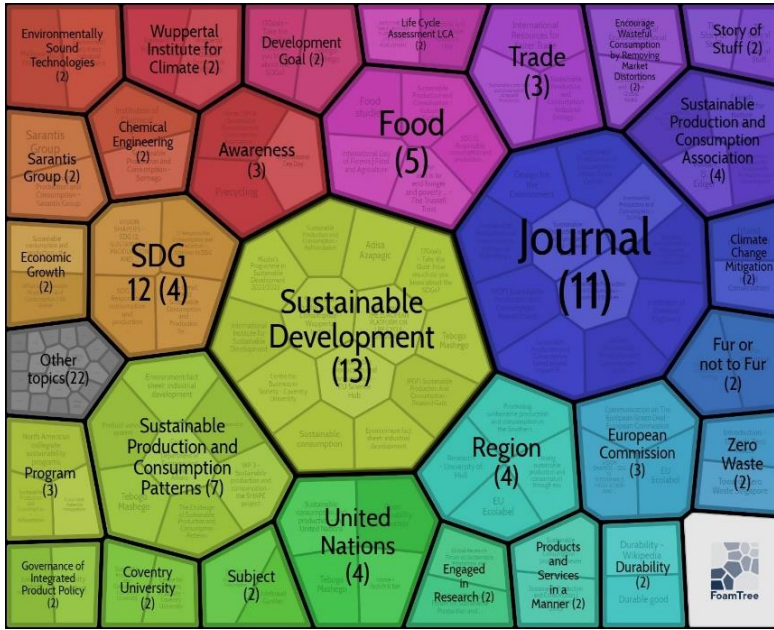
Araştırmada yöntem olarak nicel araştırma yöntemi tercih edilmiş ve iki farklı program ile bibliyometrik analizler uygulanmıştır. Bibliyometrik analiz, bilimsel literatürün değerlendirilmesi amacıyla yayımlanmış çalışmaların tanımlanması, değerlendirilmesi, izlenmesi ve birbiriyle bağlantılı ilişkileri ortaya koymak adına kullanılan nicel bir araştırma yöntemidir (Zupic ve Čater, 2015). 1950'li yıllara varan geçmişi ile aslında yeni bir yöntem olmayan ancak son yıllarda artan kullanımıyla dikkat çeken bibliyometrik analiz, nicel tekniklerin bibliyometrik veriler üzerinde uygulanmasını kapsamaktadır (Donthu, Kumar, Mukherjee, Pandey ve Lim, 2021). Bibliyometrik analiz, bilimsel yayınların değerlendirilerek sonuçlarının bilim adamları, sektör profesyonelleri ve yasal otorite temsilcileri gibi paydaşlarla paylaşılması ihtiyacından kaynaklanmaktadır (Ellegaard ve Wallin, 2015). Bu ihtiyaca yönelik olarak akademide çeşitli programlar kullanılmaktadır.

Bu çalışmada, öncelikle basit ve genel bir anlamda web tabanlı aramalarda “Sürdürülebilir Üretim ve Tüketim” anahtar kelimeleri ile sonuçlanan çıktılar ortaya koymak adına açık kaynaklı bir arama sonuçları kümeleme motoru olan Carrot² yazılımı kullanılmıştır. Carrot² yazılımı genel arama motorlarından gelen arama sonuçlarını kümeler halinde düzenleyerek, kümelerin ağaç haritası ve pasta grafiği görselleştirmelerini sunmak için kullanılmaktadır (Carrot², 2022). Araştırmanın ilk aşamasında da bu yazılım kullanılmış, ilgili kelime grubu daha doğru, geniş ve detaylı bir sonuç vermesi adına İngilizce olarak aratılarak aşağıdaki gibi bir kümeleme oluşturulmuştur.

Şekil 2: Sürdürülebilir üretim ve tüketim temalı içeriklerin kümesi

Sürdürülebilir Üretim Ve Tüketim Anlayışına Yönelik Bir İçerik Analizi

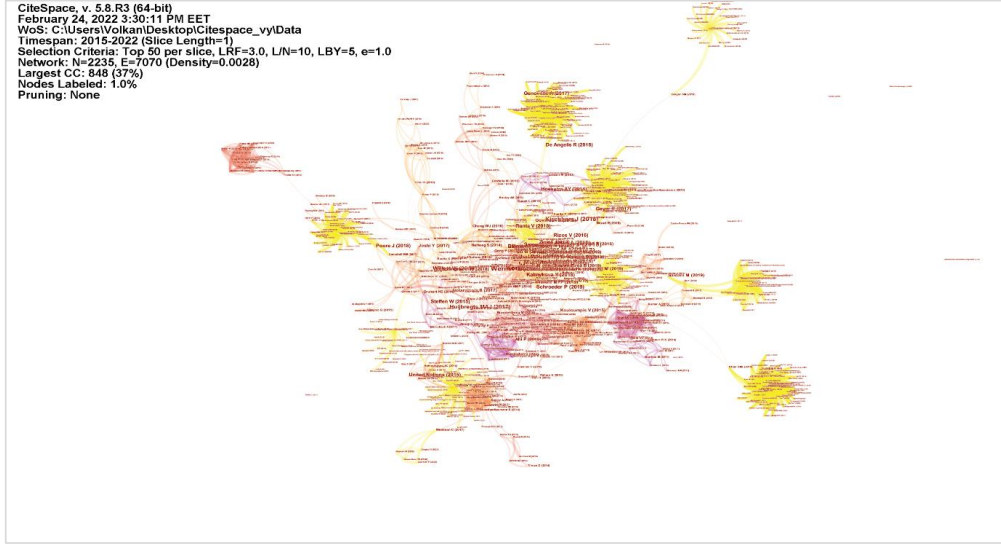

Carrot² programının birincil amacı, hızlı bir araştırma ile görsel sonuçlar ortaya koymakta ve araştırmacılara en az çaba ile metinler hakkında fikir sağlamasına olanak sağlamaktadır (Osinski ve Weiss, 2015). Çalışmanın birinci adımında uygulanan bu pratik analiz ile sürdürülebilir üretim ve tüketim temalı çalışmalardaki içerikler kümelenmiş ve görselleştirilmiştir.

Çalışmanın ikinci adımında bibliyometrik analiz kullanılmıştır. Buna göre alan ile ilgili en iyi çalışmalar üzerinden bir analiz yapılması düşünülmüş ve Web of Science (WOS) veritabanı üzerinden veriler çekilmiştir. Buna göre WOS veritabanında “Sustainable Production and Consumption” anahtar kelimeleriyle 2015 yılından 2022 Mart ayına kadar olan çalışmalar aranmıştır. Listelenen çalışmalar yalnızca “Makale (Articles ve Review Articles)” olarak filtrelenmiş ve toplamda 1018 adet çalışma ortaya çıkmıştır. 2015 yılının başlangıç olarak belirlenmesinin sebebi ise Birleşmiş Milletlerin 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin başlangıcı olarak kabul edilmesidir (United Nations, 2022). Bu filtreleme ile konuyla ilgili daha doğru ve anlamlı sonuçlara ulaşılabileceği düşünülmüştür.

WOS veritabanından elde edilen verilerin analizi için Citespace yazılımı kullanılmıştır. Thomas Kuhn'un Bilimsel Devrimlerin Yapısı eserinden ilham alınarak tasarlanan Citespace yazılımı ile bir bilim/araştırma alanındaki "bilgi/uzmanlık alanı" ile ilgili tüm sistematik kayıtları inceleyerek sorulara cevap bulmak amaçlanmaktadır (Chen, 2014). Yazılımda ilişki ağları referanslar üzerinden yapılandırılmış ve en çok atıf alan veya ilişki olan ilk 50 çalışma odağında çalıştırılmıştır. Buna göre 1018 çalışmadan 967'si analize katılmış ve Şekil 3'teki gibi bir görsel ortaya çıkmıştır.

Şekil 3: Referanslara göre oluşturulmuş ağ haritası

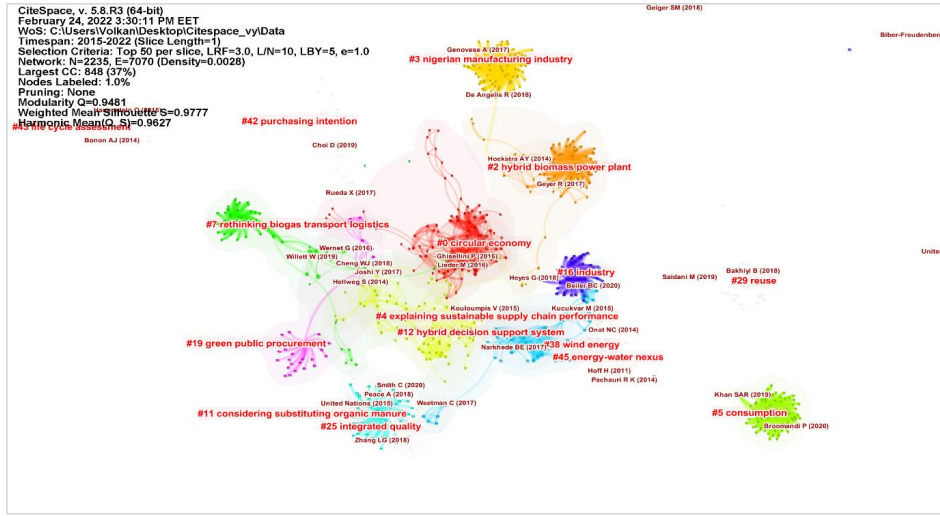
Şekil 3'te ortaya konan ağ haritası detaylandırıldığı çalışmada Ghisellini, Cialani ve Ulgiati'nin 2016 yılında yaptıkları "Döngüsel Ekonomi" ile ilgili çalışmalarının en yüksek ortak bağlantıya sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca tüm 967 çalışma analiz edildiğinde ortaya 372 adet küme oluşturulmuştur. Şekil 4'te de detaylıca gösterildiği üzere Ghisellini ve diğerlerinin de çalışmasının yer aldığı "Circular Economy (Döngüsel Ekonomi)" kümesi de en popüler küme olarak ortaya çıkmıştır. Döngüsel ekonomi, hizmet ömürlerinin sonuna yaklaşan ürünlerin başkaları için kaynaklara dönüşümü ile sektörel ekosistem içerisindeki döngülerin kapatılmasını, israfın en aza indirilmesini ve böylece sürdürülebilirliğin sağlanmasını amaçlayan bir mantık üzerine kuruludur (Stahel, 2016). Bu anlamda analizde de öne çıkan kümelerden biri olması sürdürülebilir üretim ve tüketim anlayışı açısından sürpriz değildir. Diğer kümelerde de özellikle çevresel kaygılara yönelik yakıt/enerji tüketimi, sürdürülebilir tedarik zinciri süreçleri ve satın alma/tüketim davranışları ile ilgili çalışmaların öne çıktığı görülmektedir.

Şekil 4: Öne çıkan kümeler ve referansları

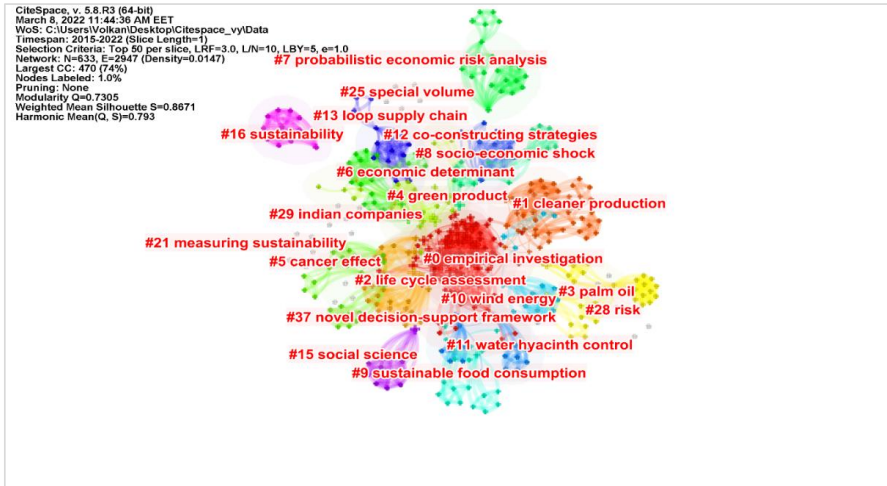

Sürdürülebilir Üretim Ve Tüketim Anlayışına Yönelik Bir İçerik Analizi

Citespace yazılımı ile “referans” odaklı ağ analizi ile Şekil 3 ve Şekil 4’te görüldüğü üzere öne çıkan bazı yazar ve çalışmalar ve onların çalışmalarıyla referans olarak oluşturulan kümeler oluşturulmuştur. Aynı yazılım ile “anahtar kelime” bağlamında bir analiz yapılarak, bir karşılaştırma yapılmak istenmiş ve Şekil 5’teki gibi bir ağ haritası oluşturulmuştur.

Şekil 5: Anahtar kelimelere göre oluşturulmuş ağ haritası

Şekil 4 ve Şekil 5’te yer verilen ağ haritalarında kümelerde de ortak bir sonucun ortaya çıktığı söylenebilir. Citespace yazılımında “referanslar”, bir başka ifade ile en çok kullanılan çalışmalar üzerinden yapılan analizde oluşturulan kümelerin detaylı ve karşılaştırmalı bir analizinin yapılabilmesi için Vosviewer yazılımı da kullanılmıştır. Bibliyometrik analizde, özellikle tematik analiz, haritalama

Araştırmanın ikinci aşamasında ise ilgili kavramların akademik alandaki yansımaları araştırılmıştır. Şekil 3'te verildiği üzere ilgili kelimeler üzerine yapılan çalışmalarda çeşitli yazarlar ve ortak çalışma alanları öne çıkarken, Ghisellini ve diğerlerinin 2016 yılında yaptığı çalışmanın analize tabi olan çalışmalarda referans gösterme bağlamında öne çıktığı görülmektedir. 2022 Mart ayı itibarıyla Google Scholar verilerine göre de yaklaşık 3500 atıf sayısına sahip çalışmada “Döngüsel Ekonomi” üzerine genel anlamda bir inceleme yapıldığı görülmektedir. Çalışmalarda kullanılan referanslar üzerinden yapılan analizin ortaya konulduğu Şekil 4'te, ortak çalışmaların bir araya getirilmesiyle oluşan kümeler ya da bir başka ifade ile çalışma alanları görselleştirilmiştir. Öne çıkan kümelere ilk olarak sürekli büyümeye ve artan kaynak çıkmasına dayalı olarak mevcut üretim ve tüketimin üstesinden gelebilme çabası (Ghisellini ve diğerleri, 2016, s. 1) olarak tanımlanabilecek “döngüsel ekonomi” kavramı öne çıkmaktadır. Çalışmada çıkan sonuçlara paralel olarak, döngüsel ekonomi ile yapılan çalışmalarda en yüksek atıf alan çalışmalardan biri olan Korhonen, Honkasalo ve Seppälä 2018 yılında yaptıkları çalışmada, döngüsel ekonominin sürdürülebilir çalışmalar açısından itici gücü olduğu ancak gerçek çevresel etkilerinin ortaya çıkmasını sağlamak adına bilimsel araştırmaların önemi vurgulanmaktadır. Güncel literatürde yer alan sürdürülebilirlik ile ilgili diğer çalışmalarda da döngüsel ekonomi kavramının hala dikkat çeken unsurlardan biri olduğu görülmektedir. Khan ve diğerlerinin 2021 yılında yaptıkları çalışmada Endüstri 4.0 ve sürdürülebilir kalkınma arasındaki ilişkide sağlanan sosyal, ekonomik ve çevresel faydaların döngüsel ekonomik hedeflere katkıda bulunduğu belirtilmektedir. Bu çalışmalarla desteklenen sonuçları takiben, döngüsel ekonomi kavramına paralel olarak tüketim ve satın alma anlayışını ifade eden kümeler ve temiz enerjiyi ifade eden çalışmaların öne çıktığı görülmektedir. Şekil 4'ten farklı olarak, doğrudan anahtar kelimeler üzerinden yapılan ve Şekil 5'te gösterilen analizde de çeşitli kümelerin oluştuğu görülmektedir. Benzer şekilde temiz ve yeşil üretim, sürdürülebilir tüketim gibi konular ve kümeler dikkat çekmektedir. 2019 yılında yapılan bir çalışmada döngüsel ekonominin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine doğrudan ilgisi araştırılmış ve döngüsel ekonominin önemli sayıda kalkınma hedeflerine katkı sağladığı belirtilmiştir. Buna göre “Temiz su; Temiz Enerji ve Sorumlu Tüketim ve Üretim” hedeflerine önemli katkıları olduğu ortaya konmuştur. Bu çalışmada da elde edilen sonuçlar, araştırmamızda elde edilen sonuçlarla paralellik göstermektedir (Schroeder, Anggraeni ve Weber, 2019).

Sürdürülebilir tüketim ve üretim kapsamında akademik literatürde yer alan çalışmaların anahtar kelime bağlamında değerlendirilmesinde daha iyi sonuçlar ortaya koyduğu düşünülen Vosviewer programı ile son olarak Şekil 6 oluşturulmuştur. Yaklaşık 5500 anahtar kelime üzerinde minimum sıklığı 5 ve üzeri olan kelimeler bağlamında oluşturulan analizde 351 kelime ile nihai görsel oluşturulmuştur. Toplamda 6 farklı kümelenme ortaya çıktığı görülmektedir. Citespace ile yapılan analizlerde ortaya konan görsellere benzer şekilde sürdürülebilirlik, enerji tüketimi, çevresel kaygılar gibi temel alanlar öne çıkarken diğerlerinden farklı olarak tüketim davranışı ve tüketici davranışlarına yönelik yeşil renkli küme de dikkat çekmektedir. Yeşil renkli kümede dikkat çeken anahtar kelimeler ise sürdürülebilir

tüketim, tüketici davranışları, tüketici algısı ve bilgi/birikim gibi kavramlar olduğu görülmektedir. Çalışmamızdaki sonuçlara benzer şekilde Atrek ve Madran tarafından 2017 yılında ulusal literatürdeki sürdürülebilir tüketim çalışmaları üzerinden yapılan derleme çalışmada da tüketici tutumu, yeşil pazarlama kavramı, çevreye duyarlılık ve bilinçli tüketim kavramlarının genel anlamda öne çıktığı görülmektedir. Verimlilik bağlamında değerlendirildiğinde ise verimlilik anahtar kelimesinin işletme/sector performansı, enerji tüketimi, emisyon değerleri gibi unsurlarla doğrudan ilişkisi görülürken, yine en önemli ilişkilerden biri de tüketim süreçleriyle ilgili olduğu görülmektedir.

Bu anlamda sürdürülebilirlik felsefesi dünya genelinde dikkat çeken ve üzerine çalışılan bir konu olarak bilinirken bu anlamda ağırlığın üretim süreçleri ile ilgili olduğu söylenebilir. Ancak Birleşmiş Milletlerin SKA'sında da kendine yer bulduğu üzere tüketim ve tüketicinin de bu süreçte önemli bir paya sahip olduğu göz ardı edilmemelidir. Geleneksel üretim anlayışından uzaklaşmayı içeren bu yapıda geleneksel tüketim anlayışından da uzaklaşılması gerektiği bilinmeli ve tüketici davranışlarındaki değişiklik bu anlamda da izlenmelidir.

SONUÇ

Günümüzde tüm insanlığı ve gelecek nesillerin nasıl bir dünyada yaşayacağı gibi önemli konuları doğrudan etkileyen üretim ve tüketim alışkanlıklarımız, sürdürülebilirlik konusunu küresel anlamda üzerinde durulması gereken bir konu haline getirmiştir. İşletme yönetimi anabilim dalı altında sürdürülebilir üretim ve tüketim ile ilgili çalışmaların incelenerek, içerik analizi gerçekleştirilen bu çalışma ile yazındaki boşluğa dikkat çekmek ve bu alandaki çalışmaların artırılmasını teşvik etmek hedeflenmektedir.

Dünya genelinde geniş kitlelerce takip edilen ve önemi hakkında çeşitli akademik çalışmalar da yapılan sürdürülebilirlik felsefesi gezegenimiz korunması, refahı ve geleceği açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda Birleşmiş Milletlerin ortaya koyduğu "Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları" küresel anlamda tüm insanlığın üstlenmesi gereken bir sorumluluğu da ifade etmektedir. Bu sorumluluk içerisinde şüphesiz ki hukuki, siyasi ve sosyolojik endişeler önemli bir yer tutarken, üretim ve tüketim anlayışı da küresel tedarik zinciri bağlamında oldukça kapsayıcı bir sorumluluk alanına işaret etmektedir. Küresel tedarik zinciri içerisindeki paydaşlardan üretim sürecine dahil olanlar, sürdürülebilirlik ve dolayısıyla verimlilik anlamında dünyanın geleceği adına doğru stratejiler ve uygulamalar gerçekleştirmek mecburiyetindedirler. Diğer yandan ise tüketiciler olarak bizler, bu sorumluluğu paylaşmalı, geleneksel tüketici davranışlarımızdan uzaklaşmalı ve paylaşım ekonomisi gibi modellerin de işaret ettiği üzere ihtiyaca yönelik ve verimli bir tüketim anlayışı geliştirmeliyiz. Bu anlamda insan, elbette ki sürdürülebilir kalkınma amaçlarının odağındaiken daha basit bir sorumlulukla

tüketici olarak her bir insanın farkındalığının da artması önemlidir. Tüketici davranışı ve farkındalığına yönelik gelecekte yapılacak çalışmalar, bu soru işaretlerini giderebilmek adına faydalı olacaktır.

Bu bağlamda bakıldığında doğrusal ekonominin dayattığı kaynakların dönüştürülerek ürün haline getirilmesi ve tüketilerek elden çıkarılması anlayışı ne sürdürülebilir bir üretim anlayışını ne de sürdürülebilir bir tüketim yapısını desteklemektedir. Bu nedenle, döngüsel ekonomi prensipleri benimsenerek tüm paydaşlar açısından sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlanan bir yapı mümkün kılınabilir. Bu şekilde doğal kaynakları korurken üretim işletmelerinin verimliliklerini sağladığı ve pazar paylarını koruduğu, aynı zamanda tüketicilerin ihtiyaçlarını en doğru şekilde karşıladığı sürdürülebilir anlamda bir üretim ve tüketim yapısına sahip olmak mümkündür. Bu nedenle, bütüncül anlamda sürdürülebilirlikten bahsedebilmek için işletmenin tüm fonksiyonlarının ortak sürdürülebilirlik amaçlarını benimsemesi ve tasarımdan üretime, pazarlamadan dağıtımına tüm tedarik zinciri ağında bu amaçların uygulanması gerekmektedir.

Bu araştırmada çeşitli sınırlılıklar da mevcuttur. Bir nicel araştırma yöntemi olarak bibliyometrik analiz yönteminin tercih edildiği bu çalışmada akademiye mevcut yayınlar üzerinden bir veri elde edilerek çalışma şekillendirilmiştir. Bu noktada iki sınırlılıktan söz etmek mümkündür. İlk olarak bibliyometrik analiz aşamasında verilerin toplandığı ve analize tabi tutulduğu literatür çalışmalarının tamamına ulaşmak çeşitli sebepler yüzünden (kriterlere dahil olmaması, farklı bir yabancı dilde yazılması, erişim problemi gibi) mümkün olmamıştır. İkinci olarak ise elde edilen verilerin teknik anlamda bilimsel çalışmaların sonucu olarak aslında yazarların süzgecinden geçirilmiş ya da düzenlenmiş verilerden oluşmaktadır. Bu sebeple elde edilen verilerin doğrudan tüketici tutum ve davranışlarını yansıtmada eksik kalabileceği göz ardı edilmemelidir.

Gelecek çalışmalarda sürdürülebilir üretim ve tüketim yaklaşımları arasında neden sonuç ilişkilerini araştıran çalışmalar gerçekleştirilerek işletme süreçlerinin sürdürülebilirlik ile ilişkisi kapsamlı olarak incelenebilir. Ayrıca nicel araştırma yöntemleri ile uygulamaların yapıldığı ve sonuçların değerlendirildiği böylece uygulamaya yönelik önerilerin sunulduğu çalışmalar ile yazına katkı sağlanabilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Yazarlar, çalışmanın tümüne eşit katkıda bulunmuşlardır. Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Atrek, B., & Madran, C. (2017). Tüketici perspektifli sürdürülebilir tüketim çalışmaları: ulusal alanyazındaki çalışmalar üzerine sistematik derleme çalışması. *Pazarlama ve pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 10(19), 1-31.
- Azapagic, A., Stamford, L., Youds, L., & Barteczko-Hibbert, C. (2016). Towards sustainable production and consumption: a novel decision-support framework integrating economic, environmental and social sustainability. *Computers & Chemical Engineering*, 91, 93-103.
- Bradley, P. (2021). An institutional economics framework to explore sustainable production and consumption. *Sustainable Production and Consumption*, 27, 1317-1339.
- Carrot². (2022). <https://search.carrot2.org/#/search/web> (Erişim Tarihi: 06.03.2022)
- Chen, C. (2014). *The citespace manual*. Philadelphia: College of Computing and Informatics.
- Dogaru, L. (2021). About sustainability between responsible production and consumption. *Proceedings* 63, 1-7.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296.
- Ellegaard, O., & Wallin, J. A. (2015). The bibliometric analysis of scholarly production: How great is the impact? *Scientometrics*, 105(3), 1809-1831.
- Ezeudu, O. B., Agunwamba, J. C., Ezeasor, I. C., & Madu, C. N. (2019). Sustainable production and consumption of paper and paper products in Nigeria: A review. *Resources*, 8(1), 53.
- Fabiani, C., Longo, S., Pisello, A. L., & Cellura, M. (2021). Sustainable production and consumption in remote working conditions due to COVID-19 lockdown in Italy: An environmental and user acceptance investigation. *Sustainable Production and Consumption*, 28, 1757-1771.
- Fidan, E. T. (2020). Türkiye’de sürdürülebilir sanayi politikalarının uygulanması ve kamu, sivil toplum kuruluşları ve özel sektörün sürdürülebilir sanayi politikalarına ilişkin yaklaşımlarının değerlendirilmesi. *Verimlilik Dergisi*, (2), 73-100.
- Ghisellini, P., Cialani, C., & Ulgiati, S. (2016). A review on circular economy: the expected transition to a balanced interplay of environmental and economic systems. *Journal of Cleaner Production*, 114, 11-32.
- Goyal, S., Garg, D., & Luthra, S. (2021). Sustainable production and consumption: Analysing barriers and solutions for maintaining green tomorrow by using fuzzy-AHP-fuzzy-TOPSIS hybrid framework. *Environment, Development and Sustainability*, 23(11), 16934-16980.
- Gunawan, J., Permatasari, P., & Tilt, C. (2020). Sustainable development goal disclosures: Do they support responsible consumption and production? *Journal of Cleaner Production*, 246, 1-12.
- Hoek, A. C., Malekpour, S., Raven, R., Court, E., & Byrne, E. (2021). Towards environmentally sustainable food systems: decision-making factors in sustainable food production and consumption. *Sustainable Production and Consumption*, 26, 610-626.
- Jiang, Q., Khattak, S. I., Ahmad, M., & Lin, P. (2021). Mitigation pathways to sustainable production and consumption: examining the impact of commercial policy on carbon dioxide emissions in Australia. *Sustainable Production and Consumption*, 25, 390-403.

- Jonkutė, G., & Staniškis, J. K. (2016). Realising sustainable consumption and production in companies: the SUsustainable and RESponsible COmpany (SURESCOM) model. *Journal of cleaner production*, 138, 170-180.
- Khan, I. S., Ahmad, M. O., & Majava, J. (2021). Industry 4.0 and sustainable development: A systematic mapping of triple bottom line, Circular Economy and Sustainable Business Models perspectives. *Journal of Cleaner Production*, 297, 126655.
- Korhonen, J., Honkasalo, A., & Seppälä, J. (2018). Circular economy: the concept and its limitations. *Ecological Economics*, 143, 37-46.3
- Küresel amaçlar. (tarihsiz). *Sürdürülebilir kalkınma için küresel amaçlar*. <https://www.kureselamaclar.org/> adresinde erişildi.
- Mathai, M. V., Isenhour, C., Stevis, D., Vergragt, P., Bengtsson, M., Lorek, S., & Alfredsson, E. (2021). The political economy of (un) sustainable production and consumption: A multidisciplinary synthesis for research and action. *Resources, Conservation and Recycling*, 167, 105265.
- Moreno-Peñaranda, R., Gasparatos, A., Stromberg, P., Suwa, A., Pandyaswargo, A. H., & de Oliveira, J. A. P. (2015). Sustainable production and consumption of palm oil in Indonesia: What can stakeholder perceptions offer to the debate? *Sustainable Production and Consumption*, 4, 16-35.
- Osiński, S., & Weiss, D. (2005). Carrot 2: Design of a flexible and efficient web information retrieval framework. P. S. Szczepaniak, J. Kacprzyk, & A. Niewiadomski (Editörler); *Advances in web intelligence* içinde (439-444). Berlin, Heidelberg: Springer
- Pallaro, E., Subramanian, N., Abdulrahman, M. D., & Liu, C. (2015). Sustainable production and consumption in the automotive sector: integrated review framework and research directions. *Sustainable Production and Consumption*, 4, 47-61.
- Roy, V., & Singh, S. (2017). Mapping the business focus in sustainable production and consumption literature: Review and research framework. *Journal of Cleaner Production*, 150, 224-236.
- Ruggerio, C. A. (2021). Sustainability and sustainable development: A review of principles and definitions. *Science of the Total Environment*, 786, 147481.
- Schroeder, P., Anggraeni, K., & Weber, U. (2019). The relevance of circular economy practices to the sustainable development goals. *Journal of Industrial Ecology*, 23(1), 77-95.
- Shah, S. H. H., Lei, S., Ali, M., Doronin, D., & Hussain, S. T. (2019). Prosumption: bibliometric analysis using HistCite and VOSviewer. *Kybernetes*, 49(3), 1020-1045.
- Söylemez, E. Y., Şahin, M. D., & Koç, Y. D. (2017). "Sürdürülebilir Üretim ve Tüketimin Benimsenmesinde Karşılaşılan Engellerin Değerlendirilmesi". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Afro-Asya Özel Sayısı, 192-204.
- Stahel, W. R. (2016). The circular economy. *Nature*, 531(7595), 435-438.
- Umar, M., Zia-ul-haq, H. M., Ali, S., & Yusliza, M. Y. (2021). Post COVID-19 development of sustainable production and consumption systems. C. J. Chiappetta Jabbour, & S. A. R. Khan (Editörler), *Sustainable production and consumption systems* (s. 59-86) içinde. Singapore: Springer.
- United Nations (UN). (2022). *The 17 Goals*. <https://sdgs.un.org/goals> (Erişim Tarihi: 08.03.2022)

- UNPD Türkiye. (2022). Sürdürülebilir kalkınma amaçları. <https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/sustainable-development-goals.html> (Erişim Tarihi: 06.03.2022)
- Wojnarowska, M., Sołtysik, M., & Prusak, A. (2021). Impact of eco-labelling on the implementation of sustainable production and consumption. *Environmental Impact Assessment Review*, 86, 1-13.
- World Commission on Environmental and Development (1987). *Report of the World Commission on environment and development: Our common future*. Oxford: Oxford University.
- Yu, Z., Razzaq, A., Rehman, A., Shah, A., Jameel, K., ve Mor, R. S. (2021). Disruption in global supply chain and socio-economic shocks: a lesson from COVID-19 for sustainable production and consumption. *Operations Management Research*, 1-16.
- Zupic, I., & Čater, T. (2015). Bibliometric methods in management and organization. *Organizational research methods*, 18(3), 429-47

TÜRKİYE’DE CİNSİYETLER ARASI KAZANÇ EŞİTSİZLİĞİNİN ÖLÇÜLMESİ*

Nagihan BOZALİ¹, Mehmet Sedat UĞUR²

Öz

Bireylerin elde ettikleri gelirlerin önemli bir kısmını oluşturan kazançların bölüşümüne yönelik çeşitli modeller söz konusudur. Bu modellerin en önemlilerinden birisi, beşerî sermaye teorisinden yararlanılarak emek kazançlarının incelendiği ve Jacob Mincer tarafından geliştirilen regresyon modellemesidir. Bu çalışmada, temel Mincer kazanç modeli genişletilerek Türkiye’de cinsiyetler arası kazanç eşitsizliğinin ölçülmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla, çalışmada 2007 ve 2017 yılları için Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayımlanan Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması (GYKA) mikro-kesit veri setinden yararlanılmıştır. Çalışmada temel Mincer kazanç denklemine cinsiyet değişkeni eklenerek genelleştirilmiş sıralı logit modeli ile analiz gerçekleştirilmiştir. Analizin sonraki aşamasında, cinsiyetler arası kazanç farklılığının tahmini ve boyutları için Blinder-Oaxaca ayrıştırma yönteminden yararlanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, eğitimin kazanç üzerindeki etkisi azalırken, deneyimin iç bükey bir yapı sergilediği, bununla birlikte kazanç üzerindeki etkisinin arttığı sonucuna varılmıştır. Cinsiyetler arasında erkeklerin yüksek kazanç grubunda olma olasılığının azalmakta olduğu, Blinder-Oaxaca Ayrıştırma analizine göre ise kadınların halen dezavantajlı grupta oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazanç Eşitsizliği, Mincer Kazanç Denklemi, Genelleştirilmiş Sıralı Logit Modeli

JEL Kodları: J16, D31

MEASURING EARNINGS INEQUALITY BETWEEN GENDERS IN TURKEY

Abstract

There are various models of the distribution of earnings which constitute the most important share of income of individuals. One of the most considerable of these models is the regression modeling developed by Jacob Mincer, in which labor earnings are investigated by employing human capital theory. The aim of the study is to measure the earnings inequality between genders in Turkey by expanding the basic Mincer earnings model. To this end, the cross-sectional data set of the Survey of Income and Living Conditions (SILC) published by the Turkish Statistical Institute (TurkStat) for the years 2007 and 2017 was used in the study. The gender variable was appended to the basic Mincer earnings equation and the analysis was performed with the generalized ordinal logit model. In the next step of the analysis, the Blinder-Oaxaca decomposition method was employed for the estimation and dimension of the difference in gender earnings. The findings revealed that while the effect of education on earnings is decreasing, but experience exhibited a concave structure and its effect on earnings is increased. The probability of men being in the high-earning group is decreased between genders, but it was concluded that women are still in the disadvantaged group according to the Blinder-Oaxaca Decomposition analysis.

Keywords: Earnings Inequality, Mincer Earnings Equation, Generalized Ordered Logit Model

JEL Codes: J16, D31

* Bu çalışma Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı’nda Mehmet Sedat UĞUR danışmanlığında Nagihan BOZALİ tarafından “Türkiye’de Bölgeler Arası ve Cinsiyetler Arası Kazanç Eşitsizliğinin Ölçülmesi” başlığı ile tamamlanarak 11.02.2022 tarihinde savunulan Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

Bu çalışma 12-14 Şubat 2020 tarihleri arasında gerçekleştirilen 20. Uluslararası Ekonometri, Yöneylem Araştırması ve İstatistik Sempozyumu’nda özet bildirisi olarak sunulmuştur.

¹ Yüksek lisans öğrencisi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, nagihanbozali@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-6334-2097>

² Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İİBF, sedatugur@karatekin.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-2562-5299>

GİRİŞ

Sosyal bilimlerin çoğu alanında temel sorunlardan biri olan eşitsizlik, iktisat biliminin de temel sorunları arasında yer alır. Öyle ki iktisatta kaynakların kimler arasında dağıtılacağı sorusu, söz konusu eşitsizlikle ilgilidir. İktisat biliminde gelir eşitsizliği, emek ve sermayeyi kapsayan iki temel üretim faktörünü içermektedir ve bölüşümde meydana gelecek olan eşitsizlik bu iki temel unsurdan oluşmaktadır. Elde edilen gelirin toplumu oluşturan kişiler arasındaki dağılımını belirleyen ilişkiler bölüşüm ilişkilerini meydana getirir ve bu bölüşüm sonucunda da kişilerin elde ettiği gelire, gelir dağılımı adı verilir. Diğer bir deyişle gelir dağılımı, herhangi bir ekonomide belirli bir zaman diliminde ortaya çıkan gelirin kişiler, gruplar ve üretim faktörleri arasındaki bölüşümü olarak ifade edilir (Ulutürk ve Ersezer, 2005, s. 88; Kubar, 2009, s. 5). Temel iktisadi göstergelerden biri olan gelir dağılımı, aynı zamanda ülkelerin gelişmişlik seviyelerini de ifade eder. Gelir dağılımında adaleti sağlayamayan ülkelerde gelir anlamında zengin kesim ile yoksul kesim arasında önemli farklılıklar ortaya çıkmakta ve bunun sonucu olarak da yoksul bireyler daha mutsuz bir yaşam sürdürmektedir. Bu bağlamda gelir dağılımında adaleti ve nihayetinde toplumun refahını sağlayabilmek, tarihsel süreçte sürekli olarak iktisat ve iktisatçılar için önem arz etmiştir (Gençler, 2017, s. 19).

Bireylerin gelirleri, ücret, rant, faiz ve kardan oluşmaktadır (Dinler, 2009, s. 5; Ünsal, 2017, s. 732). Buradan hareketle emeğin geliri olan ücretin üretime kattığı değer oldukça önemlidir ve esasen eşitsizliğin emek gelirinden elde edilen ücrette yaşanan eşitsizlikten doğduğu söylenebilir (Ünsal, 2017, s. 732). Klasik iktisadın öncülerinden David Ricardo, gelir dağılımını herhangi bir ekonomik sistemin en önemli görevi olarak görür. Ricardo, bu görüşünde emek, sermaye ve doğal kaynakların dağılımına vurgu yapsa da 18. ve 19. yüzyıl itibarıyla kurumsal, yapısal, sektörel veya sosyolojik gelir dağılımı gibi konuların incelenmesi ön plana çıkmıştır ve kişisel gelir dağılımı ise esas inceleme alanı haline gelmiştir (Weizsäcker, 1993, s. 1). Ancak, Tinbergen (1956, s. 156)' in de belirttiği gibi her ne kadar gelir dağılımı ile ilgili istatistiksel çalışmalar tatmin edici olsa da, aksine, gelir dağılımının iktisadi olarak yorumlanması tatmin edici olmaktan uzaktır. Yirminci yüzyılın ortalarında, eşitsizlik konusunda ihtiyaç duyulan bir kazanç dağılım teorisi olduğuna yönelik görüşler ortaya çıkmıştır. Temel olarak kazanç; ücret, maaş gibi getirileri içine alan, kişilerin üretime katkıları sonucunda emekleri karşılığında elde ettikleri gelirdir (Ünal, 1999, akt; Tural, 1999, s. 113). Kazançlar (ücretler ve maaşlar) birçok insan için elde ettikleri gelirin en önemli payını oluştururken aynı zamanda gelir eşitsizliğinin de en önemli belirleyicisidir. Bu bağlamda ortaya atılacak bir kazanç dağılım teorisi ampirik gerçeklerle desteklenmeli ve bölüşüm politikalarını etkileyebilecek bir güce sahip olmalıdır (Weizsäcker, 1993, s. 2). Kazanç dağılımı ile ilgili en eski teoriler, gözlemlenebilir istatistiksel verilerin yorumlanmasıyla ilgilidir (Mincer, 1958, s. 281). Galton, *Hereditary Genius* adlı eserinde bireylerin “doğal yetenekleri” ya da “genel yetenekleri” bakımından birbirlerinden farklı

olduklarını ve buna bağlı olarak gelir dağılımının normal dağıldığını ileri sürmüştür (Staehele, 1943, s. 77). Buna karşılık Burt (1943), bireylerin doğal yeteneklerinin doğuştan geldiğini fakat sosyal ve ekonomik çevrenin farklılaşması sebebiyle eğitimlerinin etkilendiğini ve buna bağlı olarak da gelir dağılımının değişebileceğini savunmuştur. Friedman (1953, s. 278) ise, kazanç dağılımının seçim teorisi ile iki farklı şekilde etkileneceğini belirtmiştir. İlki bireylerin seçimlerini yaparken elde ettikleri gelir karşısında elde ettikleri olumlu ya da olumsuz etkileri ortadan kaldırmasına göre seçim yapmalarıdır. İkincisi ise bireye sunulan alternatiflere, gelir vaatlerine ve riske göre değişmektedir. Bireyin riske karşı olan esnekliği onun seçimlerini belirleyecektir ve aynı riske karşı bireyler arasında farklı seçimlerin ortaya çıkmasına neden olacaktır.

Jacob Mincer, kazanç dağılımını insan sermayesi ile ilişkilendiren çalışmaların öncülerindedir (Becker, 1993, s. 5). Mincer, 1958 ve 1974 yıllarında yayımlanan eserlerinde kazanç eşitsizliğini basit ama güçlü bir modelle ortaya koymaktadır. Amacı beşerî sermayenin toplumu ne kadar ileri götüreceğini göstermektir. Modelde beşerî sermayenin iki temel unsuru bulunmaktadır. Bunlardan birincisi okullaşma, diğeri ise okullaşma sonrası yatırımdır. Mincer okul sonrası yatırımı yaştan ziyade deneyim olarak kabul eder (Mincer, 1974, s. xiii). Mincer (1958), ilk modelinde farklı eğitim seviyelerine sahip kişilerin çalışma hayatları boyunca neden farklı kazançlar elde ettiklerini açıklamak için farklılıkları telafi etme ilkesini kullanır. Telafi edici farkın boyutu farklı yatırım seviyelerinde maliyetler hariç, kazanç akışlarının bugünkü değerine eşitlenmesiyle bulunur (Heckman, Lochner ve Todd, 2003, s. 5). Temel Mincer kazanç denklemi $\ln Y_t = \beta_0 + \beta_1 D_t + \beta_2 E_t + \beta_3 D_t^2 + u_t$ şeklinde formülize edilir. Burada, $\ln Y_t$: kazanç, E_t : eğitim seviyesi, D_t : deneyim ve D_t^2 : deneyimin karesini göstermektedir. Kazanç ve deneyim arasında doğrusal bir ilişki olmadığından deneyimin karesi de regresyona eklenmiştir (Akçomak ve Kasnakoğlu, 2003, s. 5). Mincer modelinin temel varsayımları ise şu şekildedir: i) Tüm bireyler herhangi bir mesleğe girmek için aynı kabiliyetlere ve eşit fırsatlara sahiptirler, ii) Farklı meslekler, farklı eğitim süreleri gerektirir. Eğitim süreleri zaman alır ve eklenen her yıl kazancı bir diğer yıla erteler, bu da elde edilecek olan kazancın süresini kısaltır, iii) Eğitimin maliyeti eğitim süresinin uzunluğuna iki şekilde bağlıdır. İlki ve en önemlisi eğitim süresi için kazancın ertelenmesidir. İkincisi ise yaşam için gerekli olan harcamalar hariç öğretim ücreti, kitaplar, araç gereçler ve eğitim hizmetlerinin maliyetidir (Mincer, 1957, s. 33).

Her ne kadar Mincer modeli, kazancı belirleyen faktörler olarak temelde eğitim ve deneyim üzerinde dursa da, şehir büyüklüğü, cinsiyet, ırk, sağlık, meslek, medeni durum gibi farklı birçok gösterge çoğu kez kazancın dağılımı üzerinde etkilidir (Polachek ve Siebert, 1993, s. 82). Öyle ki, kazancın dağılımı üzerinde en önemli göstergelerden biri cinsiyettir. World Economic Forum, 2006 yılından beri toplumsal cinsiyet eşitliğine vurgu yapmak için *Küresel Cinsiyet Açığı (Global Gender Gap) Raporu*’nu yayımlamaktadır ve

bu raporda ülkeler için sosyal, politik, entelektüel, kültürel ve iktisadi kazanımları içerisinde barındıran ve 0 ile 1 arasında değişen bir endeks hesaplamaktadır. Türkiye, bu endekste 146 ülke arasında 124. sırada yer almaktadır ve en düşük endeks değerini de iktisadi katılım ve fırsatlar boyutunda sergilemektedir (WEF, 2022). Bu bağlamda Türkiye’de toplumsal cinsiyete yönelik eşitsizliğin özellikle iktisadi alanda daha yoğun olduğu görülmektedir. Bu, ILO tarafından yayımlanan cinsiyete yönelik ücret açığı verilerinde de görülmektedir. TÜİK’in Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması’ndan yararlanarak oluşturduğu bu göstergeye göre, Türkiye’de 2018 yılı için %15,6’lık bir cinsiyete yönelik ücret açığı olduğu bulunmuştur³. Ayrıca, yine ILO (2020)’ya göre Türkiye’de yaş arttıkça ve eğitim düzeyi azaldıkça Türkiye’de cinsiyetler arası ücret açığının da arttığı belirtilmektedir. Dolayısıyla Türkiye’deki cinsiyetler arası kazanç farklılığının temel nedenlerinin belirlenmesi ve bu farklılığın ne düzeyde olduğunun anlaşılması, bu çalışmanın temel motivasyonunu oluşturmaktadır.

Bu çalışma, 2007 ve 2017 yıllarına ait Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması verileri ile Mincer kazanç denklemine cinsiyet değişkenini ekleyerek Türkiye’de kazanç eşitsizliğini cinsiyetler arası boyutta ölçmeyi amaçlamaktadır. Bu analizin ardından Blinder-Oaxaca ayrıştırma analizi kullanılarak eşitsizliğin boyutunun ne kadarının insan sermayesinden ne kadarının ayrımcılıktan geldiği ölçülmektedir. Çalışmada genelleştirilmiş sıralı logit yönteminden yararlanılacaktır. Bu çalışma ile 2007 ve 2017 yılları için, bu dönemler arasında karşılaştırmalar da yaparak kazanç eşitsizliğini belirleyicileri incelenmektedir ve logit modeli sonuçları Blinder-Oaxaca ayrıştırması ile desteklenerek çalışmanın literatüre katkı sağlaması hedeflenmektedir. Çalışmanın sonraki bölümünde literatürdeki ulusal ve uluslararası çalışmaların bir incelemesi sunulacaktır. Çalışmanın devamında uygulamada kullanılan veriler, verilerin özellikleri ve çalışmada kullanılan yöntem anlatılacaktır. Ardından uygulama sonucu elde edilen bulgular ve bu bulguların 10 yıllık süreçteki değişimi tartışılacak ve nihai olarak sonuç bölümünde çalışma sonuçları özetlenip, politika önerilerinde bulunulacaktır.

LİTERATÜR İNCELEMESİ

Mincer, temel modelinde kazancı etkileyen faktörleri eğitim, deneyim ve deneyimin karesi olarak belirlemiştir ve beşerî sermayenin esas belirleyicisini eğitim olarak görmüştür. Bireylerin kazançlarını etkileyen faktörleri incelediği modelinde, kazanç ve eğitim arasındaki ilişkiyi, bireylerin eğitimlerine ekleyecekleri her bir yıl için elde edecekleri kazançların, ek maliyetlerinden fazla olması durumunda eğitim

³ ILO tanımına göre, cinsiyete yönelik ücret açığı, kadınlar ve erkekler arasındaki ücret farkının erkeklerin ücretine bölünmesiyle elde edilmektedir. Benzer şekilde OECD de farklı bir mikro veri setinden yararlanarak, 2006 yılından bu yana dört yılda bir olmak üzere yine Türkiye için cinsiyete yönelik ücret açığı değerlerini yayınlamaktadır. OECD verilerine göre ise, Türkiye’de kadın ve erkekler arasındaki ücret açığı, 2006 yılından bu yana artış göstermektedir. 2006 yılında %3.2 olan bu fark, 2010 yılında %3.1’e, 2014 yılında %6.9’ya, 2018 yılında ise %10’a yükselmiştir (OECD, 2022).

almayı tercih edeceklerini göstermiştir (Çolakoğlu, 2011, s. 27). Literatürde Türkiye için Mincer kazanç denklemini kullanarak eğitim değişkeninin kazanç üzerinde olumlu etkisi olduğu sonucuna varan farklı çalışmalar bulunmaktadır (Tansel, 1994; Metin ve Üçdoğruk, 1997; Erdoğan 1999; Gürler ve Üçdoğruk, 2007; Bakış, 2015; Uslu, 2016; Kurt, 2018; Alcan ve Özsoy, 2018; Aydın, 2021; Sigeze, 2021). Her ne kadar eğitim seviyesinin yüksekliği kazanç üzerinde olumlu yönde etkili olsa da literatürde eğitim seviyesinin yüksek olmasının kazancı olumsuz yönde etkilediği sonucuna varan çalışmalar da söz konusudur (Sarı, 2002; Çalışkan, Pehlivanoglu ve Meçik, 2014).

Bireyler ayrıca, kariyerleri süresince önemli tecrübeler elde eder ve bu deneyimleri kazançlarına pozitif yönde etki eder (DiPrete ve Eirich, 2006, s. 283). Mincer’e göre eğitim ve kazanç arasında doğrusal bir ilişki olmasına rağmen deneyim ile kazanç arasında kuadratik bir yapı söz konusudur. Eğitim ve deneyim birbirleriyle negatif ilişkili iken, her ikisi de kazancı pozitif olarak etkiler. Eğitim ve deneyim bireylerin kazançlarında belirli bir seviyeye kadar birlikte artarken maksimum seviyeye ulaştıktan sonra kazançlarında azalmalar meydana gelmektedir (Rodel ve Arvin, 2017, s. 272). Deneyim ve kazanç arasındaki kuadratik yapıyı göstermek için Mincer modelinde deneyimin yanında deneyimin karesi değişkenine de yer verilmektedir. Literatürde deneyim ve kazanç arasındaki pozitif ilişkiyi gösteren farklı çalışmalar söz konusudur (Gürler ve Üçdoğruk, 2007; Mutlu, 2019; Çolakoğlu 2011; Çalışkan ve Meçik, 2011). Literatürde kazanç dağılımını belirleyen çalışmalar arasında bireylerin deneyimleri yerine yaşlarını göz önüne alan çalışmalar da bulunmaktadır. Kazanç, genel olarak yaş ilerledikçe azalan bir oranda artmaktadır. Kazanç ve yaş arasındaki ilişki, grafiksel olarak ifade edildiğinde, kazançların, bireylerin işgücüne katıldığı genç yıllarda hızla yükseldiği, sonrasında yavaşlayarak yaklaşık elli beş yaşında zirveye ulaştığı ve ardından düşmeye başladığı görülmektedir (Polachek ve Siebert, 1993, s. 16). Bireylerin kazançlarının en yüksek noktasına ulaşması ve buna ne kadar erken ulaşacakları kariyer seçimlerine bağlıdır. Kariyerlerinin başında kariyerlerine yatırıma önem verenler, daha az yatırım yapanlara göre daha dik bir profil yaşayacak ve daha sonraki yaşamlarında maksimuma ulaşacaklardır. Standart Mincer modeli yaş değişkenini açıkça belirtmese de model, kazancı, eğitim süresinin doğrusal bir işlevi ve deneyimin ikinci dereceden bir işlevi olarak açıklamıştır (Klevmarken, 1993, s. 152).

Her ne kadar Mincer, kazancı etkileyen temel faktörlerin belirlenmesinde eğitim ve deneyim değişkenini kullanmış olsa da, kazancı etkileyen ırk, etnik yapı, çalışılan sektör ve aile fertlerinin mesleği gibi birçok başka faktör daha söz konusudur (Psacharopoulos, 1977; Card ve Krueger, 1992; Bezirgan, 2015). Bu bağlamda 1970’lerden itibaren kazanç eşitsizliği konusu; bölgeler arası, cinsiyetler arası, kamu-özel sektör ayrımı göz önünde bulundurularak çalışılmaya başlanmıştır (Dayıoğlu, 1995, s. 15). Kazancı etkileyen faktörler arasında önemli bir yere sahip olan cinsiyet faktöründe ise iki tür ayrımcılık

bulunmaktadır. Bunlardan ilki önce-ayrımcılıktır. Bu durum, daha çok gelişmekte olan ülkelerde görülmektedir ve kadınların eğitim almalarını engellemenin yanı sıra işgücü piyasasına girmelerinin de önüne geçilmesi söz konusu olmaktadır. Diğer bir ayrımcılık türü ise sonra-ayrımcılıktır. Genellikle gelişmiş ülkelerde görülen bu ayrımcılık türünde ise bireyler işgücü piyasasına katıldıktan sonra insan sermayesi özelliklerine göre değerlendirilmektedirler (Gürler ve Üçdoğruk, 2007, s. 585). Literatürde genellikle, temel Mincer kazanç denkleminde cinsiyet değişkenini ekleyerek cinsiyetler arası kazanç farklılığını inceleyen farklı çalışmalar bulunmaktadır (Dayıoğlu, 1995; Bezirgan 2015; Onuk, 2017). Kazanç eşitsizliği üzerine yapılan çalışmaların büyük bir kısmı, eğitimin cinsiyetler üzerindeki getirisini de incelemiş ve bir kısmı eğitimin kadınların işgücüne katılımını artırmasına rağmen, kazançlarında erkeklere göre daha yüksek bir getiri sağlamayabileceği sonucuna ulaşmıştır (Tansel, 1994). Blinder-Oaxaca ayrıştırma yöntemini kullanan Kaya ve Selim (2018)'e göre de, kadınlar beşerî sermaye konusunda erkeklere göre daha iyi olmalarına rağmen ayrımcılık konusunda daha dezavantajlı grupta yer almaktadır. Son olarak yine Blinder-Oaxaca ayrıştırma yöntemini kullandıkları ve Türkiye'de farklı bölümlerden (çalışma alanlarından) mezun çalışanların kazanç eşitsizliklerini analiz ettikleri çalışmalarında Di Paolo ve Tansel (2017), mezun olunan bölüme yönelik farklılıklarının da, önemli ücret açığı ortaya çıkardığını göstermişlerdir. Ayrıca istihdam edinilen sektör, firma büyüklüğü ve deneyim gibi faktörlerin de ücret farklılıklarında belirleyici olduğunu ifade etmişlerdir.

Literatürde eşitsizlik üzerine farklı ölçüm yöntemleri kullanılarak yapılan çalışmalar da mevcuttur ve bu çalışmalar genel olarak kendi aralarında benzer sonuçlar sergilemektedir (Kılınç ve Karaoğlu, 2016; Tansever ve Kent, 2018). Kılınç ve Karaoğlu (2016), 2006 ve 2014 yıllarına ait Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması verilerini kullanarak Gini ve Atkinson endeksleri ile ücret ve kazanç eşitsizliğini hesaplamışlardır ve örneğin Atkinson endeksine göre 2014 yılındaki eşitsizliğin 2006 yılına göre daha düşük olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Aynı yıllara ait aynı verileri kullanan ve spesifik olarak bölgesel eşitsizliği incelemeye odaklanan Tansever ve Kent (2018) ise çalışmalarında Theil-T endeksi ve Gini endeksini kullanarak bir ölçüm gerçekleştirmişlerdir. Elde ettikleri sonuçlara göre 2006 yılından 2014 yılına Türkiye'de kazanç eşitsizliğinde düşüş yaşandığı sonucuna ulaşmışlardır. Eşitsizliğin ölçümünde kullanılan bir diğer yöntem de Juhn, Murphy ve Pierce (1993) tarafından ortaya atılan (JMP) ayrıştırma yöntemidir. JMP yöntemini kullanarak Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'ndeki kazanç farklılıklarını inceleyen ve yaptıkları ayrıştırma sonucu gözlemlenebilen ve gözlemlenemeyen farklılıkların değişiklik gösterdiğini ifade eden Yağanoğlu ve Ercan (2008)'a göre ise 1967 ve 2005 yılları arasında ABD'de kazanç eşitsizliği 1980'ler boyunca hızlı bir şekilde artmış, 1990'ların başından itibaren ise yavaşlamış ve sonraki yıllarda daha yavaş bir artış göstermiştir. JMP yöntemini kullanan diğer bir çalışma ise, 2002 ve 2010 yılları arası Hanehalkı İşgücü Araştırması verilerini kullanan ve ilgili dönemde Türkiye'de ücret eşitsizliğinin nasıl

değiştiğini analiz eden Bakış ve Polat (2013)’a aittir. Çalışmalarında, eğitilmiş işgücünün kazancının sürekli olarak eğitimsiz işgücüne göre artış gösterdiğini, ancak üst yüzdellik dilim arasındaki kazanç eşitsizliğinin 2004 yılına kadar azalma eğiliminde olduğu, sonrasında ise yatay seyrettiğini, alt yüzdellik dilim için ise eşitsizliğin sürekli olarak azaldığını belirtmişlerdir.

Mincer kazanç denklemini kullanarak kazanç dağılımını inceleyen uluslararası düzeyde çalışmalar da bulunmaktadır. Benham (1974) çalışmasında, Amerika Birleşik Devletleri’nde üç farklı veri seti ile Mincer kazanç denklemi kullanarak analiz ettiği çalışmada eğitim seviyesinin ve deneyimin kazanç üzerinde etkili olduğu, bununla birlikte kadınların kazançlarındaki artışın hem aile bireylerine hem de topluma fayda sağladığı sonucuna varmışlardır. Tiefenthaler (1997), Brezilya’da hem erkek çalışanlar hem de kadın çalışanlar üzerinde Mincer kazanç denklemini kullanarak yaptığı çalışmada kadının eğitim seviyesinin sadece kendi kazanç seviyesini belirlemede etkili olmadığını eşin kazancını da artırmada etkili olduğu sonucuna varmıştır. Belzil (2008) panel veriler ile Mincer kazanç denklemini kullanarak yaptığı çalışmada eğitim seviyesindeki artışın ücretler üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu sonucuna varmıştır. Andini (2010), çalışmasında 1994-2001 yıllarını kapsayan dönemde Portekizli erkek çalışanlar üzerinde yaptığı çalışmada geçmiş dönemdeki kazançların mevcut kazançları üzerinde etkili olduğu sonucuna varmıştır. Akay, Saçıldo ve Oskonbayeva (2014)’nın Bışkek üzerine yaptıkları çalışmada, kadınlar ve erkekler üzerinde ayrı ayrı Mincer kazanç denklemi oluşturularak kantil regresyon modelinden yararlanılmıştır. Çalışma sonuçlarına göre deneyim değişkeni, erkeklerin kazançları üzerinde kadınlara göre daha etkiliyken, eğitim seviyesi kazanç üzerinde kadınlarda daha etkilidir. Son olarak Patrinos (2016) çalışmasında, ülkelerin demografik yapılarına bakarak eğitim seviyelerinin kazançları üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışma sonuçlarına göre üniversite eğitiminin kazanç üzerinde en yüksek etkiye sahip olduğu sonucuna varmıştır. Bununla birlikte eğitim seviyesinin özellikle kadın çalışanların kazançlarının üzerinde erkek çalışanlara göre daha etkili olduğu sonucuna varmıştır.

MODEL, VERİ VE YÖNTEM

Uygulamada Kullanılan Model, Veri ve Özellikleri

Çalışmada (TÜİK) tarafından hazırlanan 2007 ve 2017 yıllarına ait Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması (GYKA) mikro-kesit veri setinden yararlanılmıştır. Her iki yıl için de kazanç, eğitim, deneyim ve cinsiyet değişkenleri kullanılmıştır. Kazanç bağımlı değişkeni, açlık sınırı alt sınır ve yoksulluk sınırı ise üst sınır olacak şekilde 3 kategoriye ayrılmıştır. Bu değişken kategorileştirilirken 2007 yılı için belirlenen açlık sınırı için 657 TL, yoksulluk sınırı için ise 2.141 TL kullanılmıştır. 657 TL’ye kadar olan bireyler 1 (Düşük düzey kazanç), 658 TL ve 2.141 TL arası 2 (Orta düzey kazanç), 2142 TL ve üzeri ise 3 (Yüksek düzey kazanç) değerini alarak sıralanmıştır. Tablo 1’de 2007 değişken tanımları verilmiştir. Buna göre,

analizde kullanılan bağımsız değişkenlerden biri olan eğitim değişkeni “okur-yazar olmayan” ve “okur yazar olup bir okul bitirmeyen” olan bireyler “0”, “ilkokul” ve “yüksekokul, fakülte ve üzeri” arası diğer tüm eğitim grupları “1” olacak şekilde kukla değişken olarak belirlenmiştir. Diğer kukla değişken olan cinsiyet değişkeni ise erkek “1” kadın “0” değerlerini alacak şekilde düzenlenmiştir. Mincer kazanç denklemi için gerekli olan deneyimin karesi değişkeni, deneyim değişkeninin karesi alınarak oluşturulmuştur. Her iki yıl için de analizde kullanılan genişletilmiş Mincer modeli şu şekildedir:

$$e_i = \beta_0 + \beta_1 Y_i + \beta_2 Y_i^2 + \beta_3 E_i + \beta_4 G_i + \varepsilon_i \quad (1)$$

Burada, e_i :kazanç, Y_i :deneyim, Y_i^2 :deneyimin karesi, E_i :eğitimi, G_i :cinsiyeti ifade eden değişkenlerdir.

Çalışmada hem 2007 yılı için hem de 2017 yılı için ayrı ayrı önce kazanç, eğitim, deneyim, deneyimin karesi ve cinsiyet değişkenleri ile Mincer kazanç modeli sıralı logit yöntemi ile tahmin edilmiştir. Brant testi ile paralel regresyon varsayımının ihlal edildiği tespit edilmiştir. Bu test sonucuna göre genelleştirilmiş sıralı logit yöntemi ile analize devam edilmiştir. Ardından Blinder-Oaxaca ayrıştırma yöntemi ile Reimers ağırlıklandırması kullanılarak cinsiyetlere göre ayrıştırma gerçekleştirilmiştir.

Tablo 1: 2007 yılı değişken tanımları

Değişken	Açıklama
Kazanç (earn)	Ferdin 2006 yılı içinde elde ettiği yıllık toplam net nakdi ücret, maaş, yevmiye geliri (TL)
Eğitim (edu)	Ferdin en son bitirdiği okul (En son diploma alınan okul) Okur-yazar olmayan 0, okur yazar olup bir okul bitirmeyen 1, ilkokul 2, ortaokul, mesleki ortaokul ve ilköğretim 3, genel lise 4, mesleki veya teknik lise 5, yüksekokul, fakülte ve üzeri 6.
Deneyim (exp)	Ferdin ilk çalışmaya başladığı zamandan beri gelir getirici bir işte çalışarak geçirdiği süre (Yıl)
Deneyimin karesi (expsq)	Mincer kazanç denklemi gereği deneyim değişkeninin karesi
Cinsiyet (gen)	Erkek 1, kadın 2

Kaynak: TÜİK, 2007

Tablo 2’de ise 2017 yılı için kullanılan değişken ve tanımları verilmiştir. Kazanç bağımlı değişkeninde 2017 yılı için belirlenmiş olan açlık sınırı için 1609 TL, yoksulluk sınırı için ise 5239 TL kazanç elde edenler belirleyici sınırlar olarak kullanılmıştır. 2017 yılında 1609 TL’ye kadar olan bireyler 1 (Düşük düzey kazanç), 1610 TL-5238 TL arası 2 (Orta düzey kazanç), 5239 TL ve üstü ise 3 (Yüksek düzey kazanç) değerini alarak sıralanmıştır. 2017 yılı için yapılan analizde kullanılan bağımsız değişkenlerden biri

olan eğitim değişkeni “okur-yazar olmayanlar” ve “okur yazar olup bir okul bitirmeyen” bireyler “0”, en az “ilkokul” mezunu ve herhangi bir eğitim almış diğer tüm bireyler “1” olacak şekilde kodla değişken olarak belirlenmiştir. Cinsiyet değişkeni ise erkek “1” kadın ise “0” değerini alacak şekilde düzenlenmiştir. Mincer kazanç denklemi için gerekli olan deneyimin karesi değişkeni de yine aynı mantıkla, deneyim değişkeninin karesi alınarak oluşturulmuştur.

Tablo 2: 2017 yılı değişken tanımları

Değişken	Açıklama
Kazanç (earn)	Ferdin 2016 yılı içinde elde ettiği yıllık toplam net nakdi ücret, maaş, yevmiye geliri (TL)
Eğitim (edu)	Ferdin en son bitirdiği okul (En son diploma alınan okul) Okur-yazar olmayan 0, bir okul bitirmedi 1, ilköğretim 3, ortaokul ve dengi 4, genel lise 5, mesleki ve teknik lise 6, yüksekokul 7, fakülte 8, yüksek lisans 9, doktora 10
Deneyim (exp)	Ferdin ilk çalışmaya başladığı zamandan beri gelir getirici bir işte çalışarak geçirdiği süre (Yıl)
Deneyimin karesi (expsq)	Mincer kazanç denklemi gereği deneyim değişkeninin karesi
Cinsiyet (gen)	Erkek 1, kadın 2

Kaynak: TÜİK, 2017

Tablo 3’te ise 2007 yılı için kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistiklere yer verilmiştir. Veriler düzenlendikten sonra hazırlanan bu tabloda kazanç değeri en az “0” en fazla “3” değerini almıştır. Eğitim değişkeni en az okur-yazar olmayan ve bir okul bitirmeyen grubun birleşimini ifade eden “0”, en fazla ise diğer tüm eğitim kategorilerinin birleşimini ifade eden “1” değerini almıştır. Deneyim değişkeni en az 0 en fazla 77 yıldır. Cinsiyet değişkeni kadın bireyleri temsil eden en az “0”, erkek bireyleri temsil eden en fazla “1” değerini almıştır. Bu istatistiklere göre 2007 yılında, bireylerin ortalama 19,3 yıllık bir deneyime sahip oldukları ve yine analize konu olan bireylerin yaklaşık %47,5’unun kadın olduğu görülmektedir.

Tablo 3: 2017 yılı tanımlayıcı istatistikleri

Değişkenler	Minimum	Maksimum	Ortalama	St. H.
Kazanç (yıl)	1	3	2.75584	0.5539827
Eğitim	0	1	0.767571	0.4223881
Deneyim(yıl)	0	77	19.30698	14.54774
Cinsiyet	0	1	0.4755312	0.4994092
Deneyimin karesi	0	5929	584.386	736.1611

Kaynak: TÜİK, 2007 veri setinden elde edilmiştir.

Tablo 4'te ise 2017 yılı için kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler verilmiştir. Veriler düzenlendikten sonra hazırlanan bu tabloda kazanç değeri en az "0" en fazla "3" değerini almıştır. Eğitim değişkeni en az okur-yazar olmayan ve bir okul bitirmeyen grubun birleşimini ifade eden "0", en fazla ise diğer tüm eğitim kategorilerinin birleşimini ifade eden "1" değerini almıştır. Deneyim değişkeni en az 0 en fazla 80 yıldır. Cinsiyet değişkeni kadın bireyleri temsil eden en az "0", erkek bireyleri temsil eden en fazla "1" değerini almıştır. Deneyimin karesi değişkeni en az 0 en fazla 6400 olarak bulunmuştur. Yine bu istatistiklere göre, 2017 yılında bireylerin ortalama olarak 18,9 yıllık bir deneyime sahip oldukları görülmektedir. Ayrıca, okur-yazar olmayan ve bir okul bitirmeyen grubun dışında kalan eğitim gruplarının daha baskın bir grup olduğu da açıktır.

Tablo 4: 2017 yılı tanımlayıcı istatistikleri

Değişkenler	Minimum	Maksimum	Ortalama	St. H.
Kazanç (yıl)	1	3	2.840494	0.452841
Eğitim	0	1	0.8256503	0.3794132
Deneyim(yıl)	0	80	18.93766	14.398003
Cinsiyet	0	1	0.4833004	0.4997253
Deneyimin karesi	0	6400	565.9338	713.8844

Kaynak: TÜİK, 2017 veri setinden elde edilmiştir.

Genelleştirilmiş Sıralı Logit Yöntemi ve Blinder-Oaxaca Ayrıştırma Yöntemi

Sosyal bilimlerin uygulama alanlarında sıralı logit ve sıralı probit modellerini ilk kez McKelvey ve Zavoino (1975) kullanmıştır (Güney, 2018, s. 50). Sıralı logit modellerinin tahmininde paralel regresyon varsayımının gerekliliği zorunludur. Bu varsayımın ihlal edildiği durumlarda paralel regresyon varsayımını

gevşeten genelleştirilmiş sıralı logit modeli uygulanır (Williams, 2006: 1; Fu, 1999, s. 27). Fu (1999) tarafında önerilen bu model şu şekilde gösterilir:

$$P(Y < k) = F(-XB_k) \quad k = 1, \dots, m \quad (2)$$

Burada Y , $0, 1, 2, \dots, m$ değerleri alabilen bağımlı değişken olmak üzere bağımlı değişkenin olduğu her $m-1$ noktaları için tahminde bulunur ve B_k kümülatif dağılım değerini verir. Buna göre şu şekilde oluşturulur:

$$P(Y = 0) = F(-XB_1)$$

$$P(Y = 1) = F(-XB_2) - F(-XB_1)$$

$$P(Y = j) = F(-XB_{j+1}) - F(-XB_j) \quad j = 1, \dots, m - 1$$

$$P(Y = m) = 1 - F(-XB_m) \quad (3)$$

Genelleştirilmiş sıralı logit modeli diğer dağılımlar ile de oluşturulabilse de lojistik dağılım kullanılır. Lojistik dağılımın kullanılmasının nedeni katsayı yorumlarında kolaylık sağlamasıdır.

$$\log|P(Y \geq k)/P(Y < k)| = XB_k \quad k = 1, \dots, m \quad (4)$$

Genelleştirilmiş sıralı logit modeli ikili logit modelinin aksine X değişkeninin sınırlamalarına kısıtlama getirir ve şu şekilde gösterilir (Fu, 1999, s. 28):

$$-XB_2 \geq -XB_1$$

$$-XB_3 \geq -XB_2$$

...

$$-XB_m \geq -XB_{m-1} \quad (5)$$

İşgücü piyasasında cinsiyet, ırk, meslek ya da sektörlere göre ayrımcılığın incelenmesi ise Blinder (1973) ve Oaxaca (1973) tarafından oluşturulan yöntem aracılığıyla analiz edilmesi mümkündür. Bu analiz, her iki alt-grup çalışanları için ortalama kazanç denklemleri tahmin etmekte ve bunu açıklanamayan ve açıklanabilen kısım olmak üzere iki kategoriye ayırmaktadır. Hesaplama sonucu meydana gelen kazanç farklılığının ayrımcılıktan kaynaklanan kısmı, ilk kategoriye girerken, insan sermayesi donanım

özelliklerinden kaynaklanan kısmı ise açıklanabilen kısım olarak ifade edilir (Gürler ve Üçdoğruk, 2007, s. 586). Ancak bu çalışmada, bağımlı değişken sıralı olduğundan Reimers (1983) ağırlıklandırması kullanılmıştır ve şu şekilde ifade edilmektedir:

$$\overline{\ln W_j} - \overline{\ln W_k} = (\bar{X}_j - \bar{X}_k)[D\hat{\beta}_j + (I - D)\hat{\beta}_k] + [\bar{X}_j(I - D) + \bar{X}_k D](\hat{\beta}_j - \hat{\beta}_k) + \hat{c}_j \bar{\lambda}_j - \hat{c}_k \bar{\lambda}_k \quad (6)$$

Burada, I birim matris ve D köşegen ağırlık matrisidir ve $\overline{\ln W_j} - \overline{\ln W_k} = \ln \tilde{W}_j - \ln \tilde{W}_k \approx (\tilde{W}_j - \tilde{W}_k)/\tilde{W}_j$ olur ve iki grup için ücret oranlarının geometrik ortalamaları arasındaki yüzde farkını verir ve bunu üç kısma ayırır. Bunlardan ilki seçicilik yanlılığından doğan farklılıklardır. İkincisi, grupların ortalama özelliklerinden doğan farklılıklar sonucu oluşan ayrımcılık ve son olarak işgücü piyasasında oluşan farklılıklar ve ayrımcılığa neden olan diğer faktörlerdir (Reimers, 1983, s. 572). D matrisindeki ağırlık seçimine göre gruplar arası ayrımcılığın farklı yönlerden ölçme olanağı sağlar. $D = I$ olarak seçildiğinde ayrımcılığın azınlık grubun çoğunluk grubun işverene karşı bulunduğu ücret teklifini engelleyerek kazançlarını etkilediğini varsayar. $D = 0$ seçildiğinde ise tercih edilen gruba hak edilmeyen kazanç sağladığını gösterir. Gruplar arası ücret farklılığının ayrıntılı incelenmesi istendiğinde ise $D = 0.5$ seçilir (Reimers, 1983, s. 572).

BULGULAR

Tablo 5'te 2007 yılı Mincer modeli geliştirilmiş sıralı logit yöntemi ile tahmin edilmiş ve Mincer kazanç modelinin odds oranı sonuçları verilmiştir. Burada karşılaştırma 1, işgücü piyasasında yer alan çalışanların orta düzey ve yüksek düzey kazanç grubunda (658 TL-2141 TL arası ve üzeri) yer alma olasılıklarının, kategori 1 olarak belirlenmiş olan düşük düzey kazanç grubuna (0-657 TL) göre nasıl değiştiğini göstermektedir. Buna göre, eğitim düzeyi “okur-yazar olmayan ve bir okul bitirmeyen” gruptan daha yüksek olan bir çalışanın, orta düzey ve yüksek düzey kazanç grubunda yer alma olasılığı düşük düzey kazanç grubunda yer alma olasılığına göre 2.93 kat daha fazladır. Çalışanın deneyim süresinin yüksek olması durumunda orta düzey ve yüksek düzey kazanç kategorisinde yer alma olasılığı düşük düzey kazanç kategorisine göre, deneyim süresi nispeten daha az olan çalışana kıyasla 1.11 kat daha fazladır. Bununla birlikte deneyimin karesinde görüldüğü gibi çalışanların deneyim süresi yükseldikçe orta düzey ve yüksek düzey kazanç kategorisinde yer alma olasılıkları, deneyim süresi nispeten daha az olan çalışanlara kıyasla 0.99 kat daha azdır. Bu sonuç, deneyim arttıkça kazancın belirli bir seviyeye ulaştığı ve ardından ya düz bir seyir izlediği ya da azalmaya başladığını ifade eden görüşü desteklemektedir ve teori ile uyumludur. Çalışanın erkek olması durumunda ise, orta düzey ve yüksek düzey kazanç kategorisinde yer alma olasılığı düşük düzey kazanç kategorisinde yer alma olasılığına göre, çalışanın kadın olması durumuna kıyasla 4.75 kat daha fazladır.

Tablo 5: 2007 yılı Mincer kazanç modeli genelleştirilmiş sıralı logit odds oranları sonuçları

		LR(8): 1008.00			
		Prob: 0.000			
Gözlem Sayısı: 8.519		Pseudo R ² : 0.0998			
	earn	Odds Oranı	St. Hata	z	P> z
1	edu	2.936264	0.3651399	8.66	0.000
	exp	1.114183	0.0135197	8.91	0.000
	expsq	0.997604	0.0003126	-7.65	0.000
	gen	4.75546	0.4707459	15.75	0.000
	cons.	1.214365	0.1614548	1.46	0.144
2	edu	3.270423	0.3035117	12.77	0.000
	exp	1.135948	0.0094753	15.28	0.000
	expsq	0.9969037	0.0002144	-14.42	0.000
	gen	3.053461	0.1948395	17.49	0.000
	cons.	0.3371191	0.0350622	-10.45	0.000

***earn:** kazanç, **exp:** deneyim, **expsq:** deneyimin karesi, **edu:** eğitim, **gen:** cinsiyet

Karşılaştırma 2 ise çalışanların yüksek düzey kazanç kategorisinde (2141 TL ve üzeri) yer alma olasılıklarının, diğer kazanç kategorilerine kıyasla ne düzeyde değiştiğini göstermektedir. Buna göre; eğitim düzeyi “okur-yazar olmayan ve bir okul bitirmemiş” gruptan yüksek olan bir çalışanın, yüksek düzey kazanç kategorisinde yer alma olasılığı diğer kazanç kategorilerine göre 3.27 kat daha fazladır. Deneyim süresi yüksek olan bir çalışanın, yüksek düzey kazanç kategorisinde yer alma olasılığı diğer kazanç kategorilerine göre, kendisinden daha az deneyime sahip olan bir çalışana kıyasla 1.13 kat daha fazladır. Karşılaştırma 2’de de karşılaştırma 1’de olduğu gibi deneyimin karesi teori ile uyumludur ve çalışanların deneyim süresi yükseldikçe yüksek düzey kazanç kategorisinde yer alma olasılıkları, deneyim süresi nispeten daha az olan çalışanlara kıyasla 0.99 kat daha azdır. Çalışanın erkek olması durumunda ise, yüksek düzey kazanç kategorisinde yer alma olasılığı diğer kazanç kategorilerine göre, çalışanın kadın olması durumuna kıyasla 3.05 kat daha fazladır.

Tablo 6’da ise 2017 yılı için genelleştirilmiş sıralı logit yöntemi ile tahmin edilmiş Mincer kazanç modelinin odds oranı sonuçları verilmiştir. Burada karşılaştırma 1, işgücü piyasasında yer alan çalışanların orta düzey ve yüksek düzey kazanç grubunda (1609 TL- 5238 TL arası ve üzeri) yer alma olasılıklarının diğer kazanç grubuna göre ne kadar artıp azaldığını göstermektedir. Buna göre; eğitim düzeyi “okur-yazar olmayan ve bir okul bitirmemiş” olan gruptan yüksek olan bir çalışanın orta düzey ve yüksek düzey kazanç grubunda olma olasılığı diğer kazanç kategorisine kıyasla 1.92 kat daha fazladır. Çalışanın deneyim süresinin yüksek olması durumunda, daha az deneyim süresine sahip bir çalışana kıyasla orta düzey ve

yüksek düzey kazanç kategorisinde yer alma olasılığı diğer kazanç kategorisine göre 1.15 kat daha fazladır. Bununla birlikte deneyimin karesinde değişkeninde, çalışanın deneyim süresi yükseldikçe orta düzey ve yüksek düzey kazanç kategorisinde yer alma olasılığı, deneyim süresi nispeten daha az olan çalışana göre 0,99 daha azdır. Bu sonuç, deneyim arttıkça kazancın belirli bir seviyeye ulaştığı ve ardından ya düz bir seyir izlediği ya da azalmaya başladığını ifade eden görüşü desteklemektedir ve teori ile uyumludur. Çalışanın erkek olması durumunda ise, orta düzey ve yüksek düzey kazanç kategorisinde yer alma olasılığı çalışanın kadın olması durumuna kıyasla 2.84 kat daha fazladır.

Karşılaştırma 2 ise, çalışanların yüksek düzey kazanç grubunda (5238 TL ve üzeri) yer alma olasılıklarının, diğer kazanç kategorilerine kıyasla ne kadar artıp ne kadar azaldığını göstermektedir. Buna göre, eğitim düzeyi, “okur-yazar olmayan ve bir okul bitirmemiş” olan gruptan yüksek olan bir çalışanın yüksek düzey kazanç kategorisinde yer alma olasılığı diğer kazanç kategorilerine kıyasla 2.05 kat daha fazladır. Çalışanın deneyim süresinin yüksek olması durumunda daha az deneyime sahip çalışana kıyasla yüksek düzey kazanç kategorisinde yer alma olasılığı diğer kazanç kategorisine göre 1.17 kat daha fazladır. Karşılaştırma 2’de de karşılaştırma 1’e benzer şekilde deneyimin karesi teori ile uyumludur ve deneyim süresi yükseldikçe çalışanın yüksek düzey kazanç kategorisinde yer alma olasılığı, deneyim süresi daha az olan çalışana kıyasla 0.99 kat daha azdır. Çalışanın erkek olması durumunda ise, yüksek düzey kazanç kategorisinde yer alma olasılığı çalışanın kadın olması durumuna kıyasla 1.93 kat daha fazladır.

Tablo 6: 2017 yılı Mincer kazanç modeli geliştirilmiş sıralı logit odds oranları sonuçları

Gözlem Sayısı: 20.738		LR(8): 1385.62			
Pseudo R ² : 0.0755		Prob: 0.000			
	earn	Odds Oranı	St. Hata	z	P> z
1	edu	1.92463	0.230298	5.47	0.000
	exp	1.151756	0.0105578	15.41	0.000
	expsq	0.9966649	0.0002148	-15.50	0.000
	gen	2.844389	0.232237	12.80	0.000
	cons.	3.892714	0.4828085	10.96	0.000
2	edu	2.059785	0.1573435	9.46	0.000
	exp	1.170312	0.0068245	26.97	0.000
	expsq	0.9964378	0.0001364	-26.07	0.000
	gen	1.932731	0.090014	14.15	0.000
	cons.	0.9360982	0.0754962	-0.82	0.413

***earn:** kazanç, **exp:** deneyim, **expsq:** deneyimin karesi, **edu:** eğitim, **gen:** cinsiyet

Genelleştirilmiş sıralı logit analizinin ardından, cinsiyetler arasındaki kazanç farklılığının ve bu kazanç farklılığının kaynaklarının daha iyi anlaşılabilmesi için, 2007 ve 2017 yılları için ayrı ayrı Blinder-Oaxaca ayrıştırma yöntemi uygulanmıştır. Analiz sonuçları Tablo 7'de ve Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 7: 2007 yılı Blinder-Oaxaca ayrıştırma yöntemi analiz sonuçları

Results	Coef.	Percentage
Number of obs (A) = 6478		
Number of obs (B) = 2041		
Omega=1		
Char	0.1381159	82.91174%
Coef	0.105213	63.15991%
Int	-0.076747	-46.07165%
Omega=0		
Char	0.0613689	36.84009%
Coef	0.0284659	17.08826%
Int	0.076747	46.07165%
Omega=0.50*		
Prod	0.0421963	25.33065%
Adv	0.0106262	6.378979%
Disadv	0.1137594	68.29037%
Raw	0.1665819	100%

*Reimers (1983) ağırlıklandırması sonucu Omega=0.5'dir.

Tablo 7'de yer alan sonuçlara göre, Prod değeri; kadın ve erkekler arasındaki verimlilik farklılıklarını gösterir. Kadın ve erkekler arasındaki verim farklılığı 0.042'dir. Adv değeri, yüksek grubun düşük gruba göre avantajını gösterir. Bu çalışmada erkekler yüksek grup olduğundan, erkekler kadınlara göre 0.010 daha avantajlıdır. Disadv değeri, düşük grubun yüksek gruba göre dezavantajını gösterir. Kadınlar erkekler göre 0.113 dezavantajlıdır. Raw ise katsayıların toplamını verir. Erkek ve kadınlar arasındaki kazanç farklılığı toplamı 0.16'tir. Yani, erkekler ile kadınlar arasında kazançta 0.16'lık bir kazanç açığı söz konusudur. Erkek ve kadınlar arasındaki kazanç farklılığının donanım farklılığından kaynaklanan kısmı (char) Omega=0 için 0.061 olarak bulunmuştur. Bu, kadınlar erkeklerin donanımına sahip olursa kazançlarında 0.061 artış meydana geleceği anlamına gelir. Coef ise, erkeklerin katsayılarını kadınlara uyguladığımızda ortaya çıkacak farklılıktır. Böyle bir durumda, yine Omega=0 için, kadınların kazançlarında 0.028'lik bir artış gerçekleşecektir. Son olarak Int değeri hem Char hem de Coef değişimlerini aynı anda kadınlara uyguladığımızda yani erkeklerin hem donanımları hem de katsayıları kadınlara uygulanırsa ve eşanlı bir etkileşim gerçekleşirse meydana gelecek olan artıştır ve bu da 0.076'lık bir artışı ifade etmektedir. Hem, Omega=1, hem de Omega=0 için, Char değerinin pozitif olması, iki grup arasındaki farkın azalma yönünde

eğilim göstermediği anlamına gelir. Bu, düşük grubun, gözlemlenen değişkenlerde herhangi bir görelî avantajının olmadığını da ifade eder.

Tablo 8: 2017 yılı Blinder-Oaxaca ayrıştırma yöntemi analiz sonuçları

Results	Coef.	Percentage
Number of obs (A) = 14521		
Number of obs (B) = 6217		
Omega=1		
Char	0.0616303	40.85355%
Coef	0.097086	64.35644%
Int	-0.0078596	-5.20999%
Omega=0		
Char	0.0537707	35.64356%
Coef	0.0892263	59.14645%
Int	0.0078596	5.20999%
Omega=0.50*		
Prod	0.0464336	30.77996%
Adv	0.0373881	24.78387%
Disadv	0.0670349	44.43617%
Raw	0.1508566	100%

*Reimers (1983) ağırlıklandırması sonucu Omega=0.5'dir.

Tablo 8'de yer alan sonuçlara göre ise, kadın ve erkekler arasındaki verim farklılığı (Prod) 0.046'tür. 2017 yılında yine erkekler yüksek grup olduğu için, (adv) erkekler kadınlara göre 0.037 daha avantajlıdır ve kadınlar erkeklere göre 0.067 daha dezavantajlıdır (disadv). Ayrıca, erkek ve kadınlar arasındaki kazanç farklılığı toplamı 0.15'tir. Yani, erkekler ile kadınlar arasında kazançta 0.15'lik bir kazanç açığı söz konusudur. Omega=0 için, kadınlar erkeklerin donanımına sahip olursa (char) kazançlarında 0.053 artış meydana gelir. Erkeklerin katsayıları, kadınlara uygulandığında (coef), kadınların kazançlarında 0.089'lik artış gerçekleşecektir. Son olarak, erkeklerin hem donanımları hem de katsayıları kadınlara uygulanırsa ve eşanlı bir etkileşim gerçekleşirse meydana gelecek olan değişim ise 0.007'lik bir artışı ifade etmektedir. 2017 yılı için de tüm Omega değerleri için, Char değerinin pozitif olması, iki grup arasındaki farkın azalma yönünde eğilim göstermediğini ifade eder.

SONUÇ VE TARTIŞMA

20. yüzyıl itibarıyla bireylerin kazançları beşerî sermaye teorisi temel alınarak incelenmeye başlanmıştır. Mincer de 1958 yılında beşerî sermaye teorisine dayanan analiziyle bireylerin kazançları üzerinde eğitim, deneyim ve deneyimin karesi değişkenlerinin etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu

çalışmada da temel Mincer kazanç denkleminde cinsiyet değişkenini ekleyerek bireylerin kazançları üzerinde etkili olan faktörleri incelemeye çalışılmıştır. Çalışmada elde edilen bulgular, bu çalışmanın temelini oluşturan Mincer (1958)’in bulguları ile uyumludur. Elde edilen bulgulara göre, eğitim değişkeninin kazanç üzerinde olumlu yönde bir etkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonuç, Tansel (1994) ve Gürlü ve Üçdoğru (2007)’un çalışmaları ile elde ettikleri sonuçlarla benzerlik göstermektedir. Ancak çalışmanın bulguları, Sarı (2002)’nin bulguları ile uyumsuzdur. Bu çalışmada eğitim düzeyindeki artışın kazanç üzerinde olumlu yönde bir etkisi varken Sarı (2002), çalışmasında daha düşük eğitim seviyesine sahip bireylerin daha yüksek kazanç elde ettiği sonucuna ulaşmıştır. Bu çalışmanın elde ettiği bulgulara göre, 2007 yılından 2017 yılına gelindiğinde eğitim değişkeninin her iki karşılaştırma düzeyinde de kazanç üzerindeki etkisinin azaldığı görülmektedir. Bu azalışın nedenlerinden biri, 2008 yılı finansal krizinin etkisiyle genç işsizlik oranlarında yaşanan artış olabilir. Torun ve Arıcı (2011) da yaptıkları çalışmalarında, genç işsizliği oranının yetişkin işsizliğe göre 2 kattan daha fazla olduğunu belirtmiş ve krizden en fazla genç işsizlerin etkilendiğini ifade etmişlerdir. Aynı görüş, Dünya Bankası 2007-2017 yılları verileriyle de desteklenmektedir. 2007 yılında %17,2 olan genç işsizlik oranı 2009 yılında %22’lere kadar yükselmiştir ve 2017 yılına gelindiğinde ise %20’lerin üzerine çıkmıştır⁴. Uygulamada kullanılan diğer bir değişken olan deneyim değişkeninin ise, kazanç üzerinde olumlu bir etkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Deneyimin karesi değişkeni ise negatif yönde bir etkiye sahiptir. Elde edilen bu sonuçlar, Metin ve Üçdoğru (1997), Bezirgan (2015), Çolakoğlu (2011)’nin çalışmaları ile benzerlik göstermektedir. 10 yıllık süreçte ise deneyimin karesi değişkeninin kazanç üzerindeki etkisi değişmezken deneyim değişkeninin kazanç üzerindeki etkisi artmıştır.

Temel Mincer kazanç denkleminde eklenen cinsiyet değişkeninin ise çalışanın erkek olması durumunun kadın olması durumuna göre her iki karşılaştırma düzeyinde de kazançta olumlu bir etkisi olduğu sonucuna varılmıştır. 2007 yılından 2017 yılına gelindiğinde ise çalışanın erkek olması durumunun çalışanın kadın olması durumuna göre kazanç üzerindeki etkisinin her iki karşılaştırma düzeyinde de azaldığı görülmüştür. Mincer kazanç denklemi sonuçlarına göre cinsiyetler arası kazanç eşitsizliğinin 10 yıllık süreçte azaldığı görülse de Blinder-Oaxaca ayrıştırma analizine göre, her iki yıl için de kadınlar erkeklere göre dezavantajlı grupta olma durumlarını sürdürmektedirler. Uygulanan analiz sonuçlarından elde edilen verilerden hareketle eğitime verilen önemin artırılması sağlanarak bireylerin eğitim derecelerini yükseltmesi sonucunda daha yüksek ücret ile ödüllendirilmesi sağlanmalıdır. Kadın erkek arasındaki kazanç eşitsizliğinin devam etmesi engellenmeli ve politika-yapıcılar tarafından cinsiyetler arasındaki eşitliği

⁴ Dünya Bankası verilerini destekler şekilde Can (2014) çalışmasında, 2008 yılında yaşanan küresel finansal krizin gençler üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu vurgulayarak, 2014 yılında genç işsizlik rakamlarının genel işsizlik rakamlarından daha yüksek olduğunu belirtmişlerdir. Engin ve Göllüce (2016) ise çalışmalarında, 2008 yılı finansal krizinin işsizlik üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu, 2002 ve 2009 yılların işsizlik verilerini karşılaştırdıklarında, işsizliğin artış eğiliminde olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Son olarak Çetinkaya (2010) da çalışmasında, ekonomide yaşanan dalgalanmaların genç işsizliği üzerinde her zaman diğer faktörlerden daha yüksek olabileceğini ifade etmiştir.

sağlayıcı politikalar uygulanmalıdır. İşgücü piyasasında yapılacak düzenlemelerle kadınların dezavantajlı grupta yer almalarının ve erkeklerin halen avantajlı grupta yer almalarının önüne geçilmeli ve eşitlik sağlanmalıdır. Cinsiyetler arasında kazanç eşitliğini sağlamak adına kadınların işgücü piyasasına katılımlarının artırılması sağlanmalıdır. Bu amaçla kadınların piyasa ücretlerinde artış sağlanarak rezervasyon ücretlerini tercih etmeleri engellenebilir. Böylelikle iş gücü piyasasında yer alan ve daha çok kadınlar üzerinde uygulanan *önce ayrımcılık ve sonra ayrımcılık* sorunları engellenebilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Akay, E. Ç., Saçıldı, S. İ., & Oskonbaeva, Z. (2014). *Kazanç fonksiyonları ve getiri oranlarının ekonometrik analizi: Bişkek örneği*. Bişkek: Altyn Print.
- Akçomak, S. İ., & Kasnakoğlu, Z. (2003). The determinants of earnings differentials in Ankara and İstanbul. *Metu Studies in Development*, 30(June), 1-17.
- Alcan, S., & Özsoy, O. (2018). Sağlıkın ücretler üzerindeki etkisi: Türkiye üzerine bir inceleme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 73(4), 1095-1139.
- Andini, C. (2010). A dynamic Mincer equation with an application to Portuguese data. *Applied Economics*, 42(16), 2091-2098.
- Aydın, G. K. (2021). *Mekansal pseudo panel veri modelleri: Türkiye için Mincer ücret denkleminin incelenmesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bakış, O., & Polat, S. (2013). Wage inequality in Turkey. *Galatasaray University Economic Research Center*, 13(9), 1-33.
- Bakış, O. (2015). Türkiye’de eğitimin bireysel getirisi: 1988-2008. *Sabancı University Competitiveness Forum Working Paper*, 52(601), 71-77.
- Becker, G. S. (1993). *Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to rducation*. Chicago ve Londra: The University of Chicago Press.
- Benham, L. (1974). Benefits of women's education within marriage. *Journal of Political Economy*, 82(2), 57-71.
- Belzil, C. (2008). Testing the specification of the Mincer wage equation. *Annales D'economie et de Statistique*, 91(92), 427-451.

- Bezirgan, E. (2015). *Finans sektöründe personelin ücret belirleyicileri ve Mincer kazanç modeli ile test edilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Burt, C. (1943). Ability and income. *British Journal of Educational Psychology*, (13)2, 83-98.
- Can, İ. (2014). *Küresel Krizin Türkiye’de Genç İşsizliğine Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Card, D., & Krueger, A. B. (1992). School quality and black-white relative earnings: A direct assessment. *The Quarterly Journal of Economics*, 107(1), 151-200.
- Çalışkan, Ş., & Meçik, O. (2011). Sosyal ve beşeri sermayenin bireysel ekonomik getirisi üzerine uygulamalı bir analiz: Eskişehir ili örneği. *Paradoks Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 7(2), 7-26.
- Çalışkan, P., Pehlivanoglu F., & Meçik, O. (2014). Bireysel kazançların belirlenmesinde sosyal sermayenin rolü (Yalova örneği). *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(1), 313-323.
- Çetinkaya, E. (2010). Genç işsizliği teorik açıklamaları. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 0(58), 45-57.
- Çolakoğlu, G. (2011). *Mincer kazanç denkleminin Türkiye ve Almanya için genelleştirilmiş sıralı logit modelleri ile analizi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dayıoğlu, M. (1995). *Earnings inequality between genders in Turkey*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dinler, Z. (2009). *Mikro ekonomi*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Di Paolo, A., & Tansel, A. (2017). Analyzing wage differentials by fields of study: Evidence from Turkey. (ERC Working Papers No. 1708). Ankara: Economic Research Center, Middle East Technical University.
- DiPrete, T. A., & Eirich, G. M. (2006). Cumulative advantage as a mechanism for Inequality: A review of theoretical and empirical developments. *Annual Reviews Sociology*, 32(2006), 271-297.
- Engin, C., & Göllüce, E. (2016). 2008 küresel finans krizi ve türkiye üzerine yansımaları. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 27-40.
- Erdoğan, S. (1999). Temel insan sermayesi modeli: seçilmiş illerde ekonometrik yaklaşım. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 75-90.
- Friedman, M. (1953). Choice, chance and the personal distribution of income. *The Journal of Political Economy*, 61(4), 277-290.
- Fu, V. K. (1999). Estimating generalized ordered logit models. *Stata Technical Bulletin*, 8(44), 1-44.
- Gençler, A. (2017). Gelir dağılımının kavramsal çerçevesi. Ç. Özdemir ve E. İslamoğlu (Editörler), *Gelir dağılımı ve yoksulluk* içinde (s. 19-38). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

- Güney, Ç. S. (2018). *Türkiye’de dinamik yoksulluğun rassal etkiler multinominal logit model ile incelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gürler, Ö. K., & Üçdoğruk, Ş. (2007). Türkiye’de cinsiyete göre gelir farklılığının ayırıştırma yöntemiyle uygulanması. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 2(6), 571-589.
- Heckman, J. J., Lochner, L. J., & Todd, P. E. (2003). *Fifty years of Mincer earnings regressions*. (Working Paper No. 9732). Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- ILO (2020). *Measuring the gender pay gap: Turkey case*. Ankara: ILO.
- Juhn, C., Murphy, K. M., & Pierce, B. (1993). Wage inequality and the rise in returns to skill. *Journal of Political Economy*, 101(3), 410-442.
- Kaya, G., & Selim, R. (2018). Türkiye’de cinsiyete bağlı ücret eşitsizliği, *PressAcademia Procedia*, 7(1), 408-413.
- Klevmarcken, N. A. (1993). On ageing and earnings. P. Jahson ve K. F. Zimmermann (Editörler), *Labour markets in an ageing Europe* içinde (s. 151-177). Australia: Cambridge University.
- Kılınç N., & Karaoğlu N. (2016). Türkiye’de bireysel kazanç eşitsizliği: Farklı eşitsizlik ölçüm yöntemleri ile bir değerlendirme. *Proceedings of 5th International Conference on Economics*, Muğla, Türkiye, 20-22 Ekim 2016, s. 1871-1884.
- Kubar, Y. (2009). *Bir iktisat politikası aracı olarak gelir dağılımı: Türkiye örneği (1994-2007) analizi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kurt, M. (2018). *Türkiye’de yükseköğretimin getirileri ve eğitim politikalarına yansımaları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- McKelvey, R.D., & Zavoino, W. (1975). A statistical model for the analysis of ordinal level dependent variables. *The Journal of Mathematical Sociology*, (4)1, 103-120.
- Metin K., & Üçdoğruk Ş. (1997). İstanbul ilinde gelir farklılıklarını belirleyen etmenler: İnsan sermayesi modeli. *Ekonomik Yaklaşım*, 8(27), 283-302.
- Mincer, J. (1957). *A study of personal income distribution*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Columbia: Columbia University, The Faculty of Political Science.
- Mincer, J. (1958). Investment in human capital and personal income distribution. *Journal of Political Economy*, 66(4), 281-302.
- Mincer, J. (1974). *Schooling, experience and earnings*. New York: Columbia University Press.
- Mutlu, B. Y. (2019). *Türkiye’de eğitimin gelire etkisinin ekonometrik analizi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- OECD (2022). *Gender wage gap statistics*. <http://stats.oecd.org> (Erişim Tarihi: 05.09.2022).

- Onuk, P. (2017). Ücret eşitsizliği ve ücretin sosyoekonomik belirleyicileri: İstanbul örneği. *Çalışma ve Toplum*, 53(2), 703-720.
- Patrinos, H. A. (2016). Estimating the return to schooling using the Mincer equation. *IZA World of Labor*, 2016(278), 1-11
- Polachek, S. W., & Siebert W. S. (1993). *The economics of earnings*. Australia: Cambridge University Press.
- Psacharopoulos, G. (1977). Family background, education and achievement: A path model of earnings determinants in the UK. and some alternatives. *The British Journal of Sociology* 6(3), 321-335.
- Reimers, C. W. (1983). Labor market discrimination against hispanic and black men. *The Review Economics and Statistics*, 65(4), 570-579.
- Rodel S., & Arvin H. (2017). Determinants of earnings: A commentary on Mincer's earning function, *European Journal Of Contemporary Research*, 6(1), 269-275.
- Sarı, R. (2002). Kazançlar ve eğitim ilişkisi: İl bazında veri tabanı ile kanıt, *ODTÜ Gelişim Dergisi*, 29(3-4), 367-380.
- Sigeze, Ç. (2021). Türkiye'de cinsiyete dayalı kazanç eşitsizliği: Panel sıralı logit model analizi. Y. A. Unvan (Ed.), *İşletme ve İktisadi Bilimsel Araştırmaları* içinde (s. 208-222). Lyon: Livre de Lyon.
- Staehele, H. (1943). Ability, wages, and income. *The Review Of Economics And Statistics*, 25(1), 77-87.
- Tansel, A. (1994). Wage employment, earnings and returns to schooling for men and women in Turkey. *Economics of Education Review*, 13(4), 305-20.
- Tansever, S. S., & Kent, O. (2018). Earnings inequality in Turkey: A regional perspective. *Marmara İktisat Dergisi*, 2(1): 117-136.
- Tiefenthaler, J. (1997). The productivity gains of marriage: effects of spousal education on own productivity across market sectors in Brazil. *Economic Development and Cultural Change*, 45(3), 633-650.
- Tinbergen, J. (1956). On the theory of income distribution, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 77(1956), 155-175.
- Torun, M., & Arıca, F. (2011). 2008 global ekonomik kriz'in genç işsizlik açısından değerlendirilmesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 9(1), 167-177.
- Tural, N. (1999). Eğitim yatırımlarının getirileri ve eğitimde kaynak dağılımı, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 32(1), 113-127.
- TÜİK (2007). *Gelir ve yaşam koşulları araştırması*. TÜİK: Ankara.
- TÜİK (2017). *Gelir ve yaşam koşulları araştırması*. TÜİK: Ankara.
- Ulutürk, S., & Ersezer, D. (2005). Gelir, gelir dağılımı yaklaşımları ve devletin rolü, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 0(47), 87-105.
- Uslu, E. E. (2016). *Türkiye'de beşeri sermaye kazançları: ekonomik faaliyet ve mesleğe göre eğitimin getirisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ünsal, E. M. (2017). *Mikro iktisat*, Ankara: Murat Yayınları.

WEF. (2022). *Global gender gap report 2022*. Cenevre: World Economic Forum.

Weizsäcker, R. (1993). *A theory of earnings distribution*. Cambridge: Cambridge University Press.

Williams, R. (2006). Interpreting and using heterogeneous choice & generalized ordered logit models. North American Stata Users' Group Meetings 2006'da sunulan bildiri. Massachusetts.

Yağanoğlu, N., & Ercan, H. (2008). A comparison of jmp wage decomposition and quantile regression methods in wage inequality assessment. *METU Studies in Development*, 35(December), 427-444.

EKLER

Ek Tablo 1: 2007 yılı Mincer modeli geliştirilmiş sıralı logit modeli katsayı sonuçları

Gözlem Sayısı: 8519		LR(8): 1008.00			
Pseudo R ² : 0.0998		Prob: 0.000			
	earn	Odds Oranı	St. Hata	z	P> z
1	edu	1.077138	0.1243553	8.66	0.000
	exp	0.1081215	0.0121342	8.91	0.000
	expsq	-0.0023989	0.0003134	-7.65	0.000
	gen	1.559294	0.0989906	15.75	0.000
	cons.	0.1942217	0.132954	1.46	0.144
2	edu	1.184919	0.092805	12.77	0.000
	exp	0.1274673	0.0083413	15.28	0.000
	expsq	-0.0031011	0.0002151	-14.42	0.000
	gen	1.116276	0.0638094	17.49	0.000
	cons.	-1.087319	0.1040054	-10.45	0.000

***earn:** kazanç, **exp:** deneyim, **expsq:** deneyimin karesi, **edu:** eğitim, **gen:** cinsiyet

Ek Tablo 2: 2017 yılı Mincer modeli geliştirilmiş sıralı logit modeli katsayı sonuçları

	earn	Odds Oranı	St. Hata	z	P> z
Gözlem Sayısı: 20738					
Pseudo R²: 0.0755					
					LR(8): 1385.62
					Prob: 0.000
1	edu	0.6547335	0.119684	5.47	0.000
	exp	0.1412881	0.0091667	15.41	0.000
	expsq	-0.0033407	0.0002155	-15.50	0.000
	gen	1.045348	0.0816474	12.80	0.000
	cons.	1.359107	0.1240287	10.96	0.000
2	edu	0.722601	0.0763884	9.46	0.000
	exp	0.1572704	0.0058314	26.97	0.000
	expsq	-0.0035686	0.0001369	-26.07	0.000
	gen	0.6589339	0.0465735	14.15	0.000
	cons.	-0.0660349	0.0806499	-0.82	0.413

***earn:** kazanç, **exp:** deneyim, **expsq:** deneyimin karesi, **edu:** eğitim, **gen:** cinsiyet

Ek Tablo 3: 2007 ve 2017 yılı Brant test sonuçları

	2007	2017
	p>chi2	p>chi2
All	0.000	0.000
edu	0.557	0.324
exp	0.017	0.000
expsq	0.003	0.000
gen	0.000	0.000

***earn:** kazanç, **exp:** deneyim, **expsq:** deneyimin karesi, **edu:** eğitim, **gen:** cinsiyet

YEDİ ANA GIDA KATEGORİSİNDE HANEHALKI DEMOGRAFİSİ VE ORGANİK ÜRÜN TERCİHİ

Ali Umut GÜLER¹

Öz

Endüstriyel olarak işlenmiş tüketici ürünleriyle ilgili sağlık endişelerinin artmasıyla birlikte, yakın dönemde organik ürünlere olan talep artmıştır. Bu çalışma, organik ürün tercihini belirleyen hanehali demografik özelliklerini ortaya koymak amacıyla, 60 binin üzerinde ABD hanehalkının gıda alımlarına ilişkin verisini kullanarak, yedi ana gıda grubu temelinde organik ürünlerin tüketici profillerini incelemektedir. Regresyon analizlerinden elde edilen sonuçlar, organik ürünlere olan talebin gelir ve eğitim düzeyi ile arttığını ortaya koymaktadır. Organik ürün tercihi genç hanelerde daha yüksek olup, 30-34 yaş grubunda en yüksek seviyeye çıkmakta, buna karşın dört ve daha çok birey içeren geniş haneler için düşüş göstermektedir. Küçük çocuklu evlerde, özellikle yumurta ve süt ürünleri gibi tipik olarak çocuk beslenmesinde önemli yeri olan gıda kategorilerinde organik ürünlerin payı artmaktadır. Bu bulgular, organik ürün pazarlamasında, demografik etmenlerde yaş ve hanehalkı büyüklüğüne göre ve ürün kategorisine göre oluşabilen tercih farklarının gözönünde bulundurulması gerektiğine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Organik Tüketim, Gıda Pazarlaması, Gözlemsel Veriler, Ampirik Yöntemler

JEL Kodları: C55, D12, M31

HOUSEHOLD DEMOGRAPHICS AND PREFERENCE FOR ORGANIC PRODUCTS IN SEVEN MAJOR FOOD CATEGORIES

Abstract

Amid increasing health concerns about industrially processed packaged consumer products, demand for organic products has risen in recent decades. Using rich panel data on food purchases of more than 60 thousand U.S. households, this study examines consumer profiles of organic products in seven major food groups with the aim of identifying household characteristics that predict preference for organic product options. The results of the regression analyses show that demand for organic products increases with income and education level. The preference for organic products is higher in younger households and peaks in the 30-34 age group, while it decreases in large households with more than four members. At the same time, the results show that consumption of organic products increases in households with a young child, especially in categories that typically form an important part of a young child's diet, such as eggs and dairy products. These results suggest significant nonlinearities in the effects of age and household size, as well as differences in the effects of demographic variables by product category, that should be taken into consideration in the marketing of organic products.

Keywords: Organic Consumption, Food Marketing, Observational Data, Empirical Methods

JEL Codes: C55, D12, M31

¹Dr. Öğr. Üyesi, Koç Üniversitesi, İİBF, umutguler@ku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0093-7568>

INTRODUCTION

In light of health concerns about industrially processed packaged foods, consumption of organic foods is increasing around the world. Research shows that the chemicals used in mass agriculture may be harmful, especially to children (Eskenezi, Bradman, and Castorina, 1999) and "organic foods are higher in certain nutrients and lower in pesticides and may offer health benefits to consumers" (Crinnion, 2010). As a result, households are increasingly opting for natural, chemical-free options in their diets. To address this important demand trend, it is important for both marketers and policy makers to better understand the factors that influence the choice of organic options. The goal of the study is to study the demographic profile of organic consumers based on actual purchase data. The questions the study aims to answer can be summarized as follows: How does preference for organic products vary across food categories? How do age, education, income level, and the presence of children of different ages in the household affect preference for organic options? Does the influence of these demographic characteristics differ by product category? Answers to these questions can be useful for marketers of organic products and for retailers to better target the relevant consumer segments.

To examine these research questions, this study uses consumer panel data from Nielsen Analytics, provided by the Kilts Center for Marketing at the University of Chicago Booth School of Business. The data comes from the year 2018, which is recent enough to reflect current trends. Also, it predates the outbreak of the Covid pandemic and therefore reflects consumer choices regardless of the impact of the pandemic. Nielsen provides product information for the items purchased, including whether the product is labeled as "organic". The ratio of organic purchases is calculated as the share of organic product purchases within the household's total category purchases. The final dataset captures purchase history of more than 60000 individual U.S. households in seven major food categories, including cereals, eggs, fresh meat, fresh produce, milk, pasta, and yogurt. The data also include demographic information about the panel households, such as age, income level, number of members, and age of children, the effects of which on the likelihood of buying organic are examined in a regression analysis. Market fixed effects are employed to control for geographic differences in the supply of products.

The results of the study show that organic consumption increases with income and education and is higher among younger consumer groups. The effects of these factors are strongest for staple animal-based foods such as milk, and eggs. Having a large household that includes more than four individuals has a negative effect on organic preference. The presence of a young child under the age of five increases the likelihood of purchasing organic options especially for dairy products, an important part of the young child's diet. Models that allow flexible specifications of the respective independent variables suggest nonlinear

effects of these demographic factors. For example, the effect of age on organic consumption is non-monotonic; organic consumption peaks in the 30-34 age group and declines thereafter. Regarding income, whereas households with incomes below the median (i.e., the two lowest quintiles) do not purchase organic products at all, the proportion of organic purchases increases linearly in the higher income groups. Finally, increases in household size do not affect organic consumption up to a household size of four individuals, as of this level the share of organic purchases drops linearly with each additional household.

The remainder of the paper is organized as follows. The next section provides an overview of the literature that uses actual demand data to examine organic product purchase behavior. The following sections introduce the Nielsen Homescan data used in the study, describe the empirical model, and present the results. The final section provides a summary and discussion of the findings.

LITERATURE REVIEW

While the criteria for classifying a product as "organic" may vary from country to country, it generally refers to a product that has been grown and/or processed without using artificial chemicals. (Pearson, and Henryks, 2008). The United States Department of Agriculture National Organic Standards Board (2012) requires that a product must be (i) free of genetic modification, (ii) grown without conventional fertilizers and pesticides, and (iii) processed without food additives or ionizing radiation in order to receive a certified organic label. Organic products are available in most major food categories alongside the conventional versions of the product. (Pearson, Henryks, and Jones, 2011) and it is estimated that the global organic food market has reached a total size of \$63 billion (Chassy, Tribe, Brookes, and Kershen, 2014).

In general, consumer perceptions of organic labels can be subjective and have no objective basis (Janssen, and Hamm, 2012). For most consumers, "organic" as a product attribute represents quality and a healthier lifestyle. (Chinnici, D'Amico, and Pecorino, 2002; Padel, and Foster, 2005; Demeritt, 2006). Compared to conventional foods, organic products are considered more nutritious (Pino, Peluso, and Guido, 2012) and tastier (Lee, Shimizu, Kniffin, and Wansink, 2013).

Most of the existing research examining preference for organic products relies on qualitative methods and survey data to understand the drivers of organic consumption (see Hughner, McDonagh, Prothero, Shultz, and Stanton, 2007 and Rana, and Paul, 2017) for comprehensive reviews of this literature). In this line of research, the reasons identified for preferring organic products revolve around environment, health, and quality issues. (Makatouni, 2002; Zanolì, and Naspètti, 2002).

Because survey data may not adequately reflect consumers' actual purchasing behaviour, recent literature (Ngobo 2011; Van Doorn, and Verhoef, 2011; 2015; Bezawada, and Pauwels, 2013) has reported findings based on panel data on actual purchases. The current study contributes to this line of research. As part of this literature, Ngobo (2011) studies a panel dataset with of actual organic purchases in two U.S. markets, from over 4,500 households in 25 stores for the period between January 2004 and June 2009. The author finds that high-income families, university-educated families, and older families are more likely to purchase organic products. Bezawada, and Pauwels (2013) study consumer responses to changes in assortment, price, and promotions of organic and conventional products using data from a regional retail chain in the United States that operates 75 stores in the northeast region. They show that organic consumers are sensitive to assortment and price changes. Van Doorn, and Verhoef (2011; 2015) use data from the Dutch GfK household panel that tracks purchases of 4,000 households, focusing on food categories including fruit and vegetables, meat, coffee, cereals, and dairy products. The authors find that, in vice products consumed for immediate satisfaction, which can impact long term health outcomes for the household negatively, organic products are less popular. They find a similar result in categories with high promotional intensity, and also in processed as opposed to fresh food categories.

The current study contributes to this line of literature, using a rich, recent dataset that includes more than 60,000 households coming from a diverse set of markets across the U.S. The results complements the previous research findings by studying the differences in the role of demographic characteristics in the propensity to buy organic options in different product categories, with a focus on nonlinear effects, the effect of household structure, the presence of kids and their ages.

DATA

The data used in this study comes from the 2018 AC Nielsen Homescan consumer panel which is available to academic researchers through a partnership between the Nielsen Company and the James M. Kilts Center for Marketing at the University of Chicago Booth School of Business. To collect this data, panel households are asked to use an optical scanner in their homes to scan the bar codes of all consumer packaged goods items they purchase at supermarkets, convenience stores, mass merchandisers, club stores and drugstores. Nielsen uses a stratified sampling method used by Nielsen to increase the representativeness of the Homescan panel.

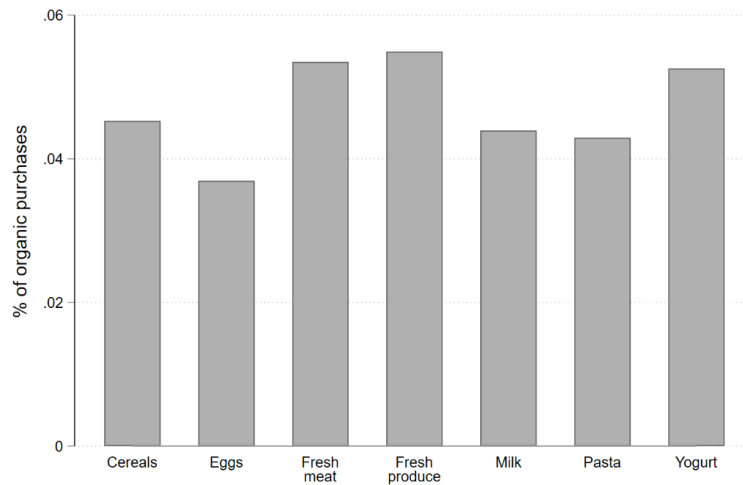

Table 1: Variable means and standard deviations by product category

	Cereals	Eggs	Fresh meat	Fresh produce	Milk	Pasta	Yogurt
\$ share of organic purchases	0.0453 (0.144)	0.0369 (0.143)	0.0535 (0.185)	0.0549 (0.179)	0.0439 (0.152)	0.0429 (0.170)	0.0526 (0.0996)
Young (Age younger than 40)	0.488 (0.500)	0.471 (0.499)	0.488 (0.500)	0.491 (0.500)	0.485 (0.500)	0.475 (0.499)	0.496 (0.500)
Univ. graduate	0.556 (0.497)	0.557 (0.497)	0.556 (0.497)	0.555 (0.497)	0.577 (0.494)	0.552 (0.497)	0.558 (0.497)
Yearly income (in 1000\$)	61.98 (29.37)	62.72 (29.13)	62.03 (29.37)	61.94 (29.39)	63.43 (29.11)	62.73 (29.17)	61.85 (29.42)
Household size	2.477 (1.331)	2.527 (1.330)	2.458 (1.323)	2.455 (1.325)	2.530 (1.345)	2.543 (1.334)	2.437 (1.323)
Has child(ren) age 5 or younger	0.124 (0.329)	0.128 (0.334)	0.121 (0.326)	0.121 (0.326)	0.135 (0.341)	0.133 (0.339)	0.118 (0.323)
Has child(ren) aged 6-12	0.106 (0.308)	0.109 (0.312)	0.103 (0.305)	0.103 (0.304)	0.114 (0.317)	0.112 (0.315)	0.102 (0.302)
No. obs.	57,224	52,410	57,201	59,273	50,363	41,647	60,562

Notes: The figures indicate the mean values for the ariables used in the study, Standard deviations are indicated in parentheses. * p<0.10, ** p<0.05, *** p<0.01

Figure 1: Organic purchases by product category

The current study focuses on purchase data from the year 2018 in seven main food categories that make up a large majority of households' food purchases. These include fresh meat, fresh produce, milk, yogurt, pasta and cereals. Nielsen provides information for products labeled as organic. In each product category, the household's dollar purchases are aggregated over the year, separately for organic and regular purchases. Summary statistics for the data are provided in Table 1. Purchase data from approximately 40000 to 60000 households are available in different product categories. The average share of organic purchases is in the range of 3.7 to 5.5% for these categories. Figure 1 compares category-specific averages in the share of organic consumption. The categories with highest share of organic purchases are fresh meat, fresh produce, and yogurt, where the share levels are above 5%. For cereals, eggs, milk and pasta the share levels are lower, around 4% of category dollar sales.

EMPIRICAL MODEL

To examine the effects of household characteristics on demand for organic products, the following regression model is taken as basis:

$$share_{hp} = \beta_y young_h + \beta_i income_h + \beta_u univ_h + \beta_l large_h + \beta_{yk} youngkid_h + \beta_{ok} olderkid_h + \beta_{m(h)} + \varepsilon_{hp} \quad (1)$$

In this equation *share* denotes the dollar share of organic purchases within household *h*'s yearly purchases from the product category *p*. Among the explanatory variables, *young* is a dummy variable that takes the value of 1 if the household head is below the age of 40, *income* denotes households' yearly income level, *univ* is a dummy variable indicating if the household head has university degree and *large_{hh}* is an indicator variable that takes the value of one for households with more than four individuals. To measure the effect of the age of children, two demographic variables are included. The variable *youngkid* is an indicator variable for the presence of a kid below the age of 5, and *olderkid* captures the presence of an older kid, between the ages of 5 and 7. To control for the differences in supply characteristics of organic options across the different markets that households are sampled from, the model includes a market fixed effect $\beta_{m(h)}$, where *m(h)* denotes the market household *h* resides in. These fixed effects control for variations in relative prices, availability, and marketing activity for these goods, by constraining the regression model to a comparison of households (of different demographic characteristics) residing within the same market. Finally, ε_{hp} is the regression error term that accounts for the household-specific deviations from the mean predictions suggested by the explanatory variables.

When the outcome is restricted to values between 0 and 1 such as a share value, the standard approach to estimation is to use nonlinear modeling strategies such as logit or probit. On the other hand, econometricians recently support the view that OLS generally should be the preferred strategy for estimating the causal effects of treatments, also for the limited dependent variable case (Angrist, and Pischke, 2009, p. 102-107). Accordingly, the equation is estimated using the linear probability model, via OLS, and check robustness of these results to Logit and Probit models.

RESULTS

I present the results of the study in three subsections focusing on the main results, the category-specific results, and results examining nonlinearities in the effects, in that order.

Main Results

The results of the main model are presented in Table 2. Table 2 reports the results of the OLS, logit, and probit models to show the robustness of the results to the choice of econometric model. The coefficient estimates are generally consistent across the models.

The choice of organic products increases with education. Having a university degree increases the share of organic purchases by 1.95% on average. Similarly, an income level above the median predicts a higher propensity to consume organic, by about 1.60%. Relatively younger households, where the head of household is younger than 40, are also more likely to consume organic products, by about 1.05%. A large household size is negatively associated with organic consumption. The coefficient estimate for this indicator variable suggest a drop of 1.33% in the propensity to consume organic for households more than four members. The last two variables examine the effect of having children in different age brackets. The results suggest that having a young child under the age of 5 has a positive effect on organic consumption. For these households, organic consumption is higher by an average of 1.37%. Considering that the average share of organic purchases in the different product categories is about 4%, these estimated effects are significant in terms of magnitude. Accordingly, the demographic variables considered here appear to account for a large percentage of the decision to buy organic products.

Table 2: Main results

	OLS	Logit	Probit
Univ. graduate	0.0195*** (0.000937)	0.435*** (0.0138)	0.243*** (0.00739)
Income above median	0.0160*** (0.00136)	0.377*** (0.0150)	0.209*** (0.00877)
Age 39 or younger	0.0105*** (0.000935)	0.0370** (0.0162)	0.0261*** (0.00931)
Large household	-0.0133*** (0.00160)	-0.142*** (0.0185)	-0.0792*** (0.0104)
Has child(ren) age 5 or younger	0.0137*** (0.00217)	0.385*** (0.0247)	0.214*** (0.0146)
Has child(ren) aged 6-12	0.00124 (0.00205)	0.0527** (0.0261)	0.0306** (0.0148)
No. obs.	377,969	377,969	377,969
(Pseudo) R²	0.0185	0.1535	0.1886

Notes: Coefficient estimates from the indicated regression models. The dependent variable is the household's dollar share of organic purchases. Models include market and product category fixed effects. R2 value for the OLS model and Pseudo- R2 values for the logit and probit models are provided at the bottom row. Standard errors clustered at the market level are indicated in parentheses. * p<0.10, ** p<0.05, *** p<0.01

Table 3: Category-level results

	Cereals	Eggs	Fresh meat	Fresh produce	Milk	Pasta	Yogurt
Univ. graduate	0.0188*** (0.00118)	0.0242*** (0.00250)	0.0172*** (0.00178)	0.0161*** (0.000785)	0.0235*** (0.00153)	0.0200*** (0.00146)	0.0157*** (0.00140)
Income above median	0.0115*** (0.00136)	0.0236*** (0.00235)	0.0170*** (0.00293)	0.0149*** (0.00121)	0.0243*** (0.00255)	0.00970*** (0.00133)	0.0104*** (0.00146)
Age 39 or younger	0.00837*** (0.00119)	0.0148*** (0.00211)	0.00421** (0.00199)	0.0103*** (0.000799)	0.0121*** (0.00157)	0.0111*** (0.00152)	0.00975*** (0.00155)
Large household	-0.0134*** (0.00178)	-0.0166*** (0.00459)	-0.00529** (0.00261)	-0.00741*** (0.00143)	-0.0290*** (0.00350)	-0.00275 (0.00192)	-0.0159*** (0.00322)
Has child(ren) age 5 or younger	0.000285 (0.00196)	0.0121*** (0.00315)	0.0130*** (0.00383)	0.00653*** (0.00134)	0.0291*** (0.00487)	-0.00105 (0.00169)	0.0376*** (0.00438)
Has child(ren) aged 6-12	-0.00723*** (0.00181)	0.00449 (0.00318)	0.00103 (0.00374)	0.00537*** (0.00189)	0.0100** (0.00393)	-0.000345 (0.00202)	-0.00448* (0.00252)
No. obs.	57,181	57,162	41,574	60,558	59,261	52,233	50,000
R²	0.0157	0.0270	0.0187	0.0357	0.0294	0.0159	0.0210

Notes: Coefficient estimates from OLS models. The dependent variable is the household's dollar share of organic purchases for the indicated product category. All models include market fixed effects. Standard errors clustered at the market level are indicated in parentheses. * p<0.10, ** p<0.05, *** p<0.01

Category-level Estimates

Table 2 presents estimates from category-level models. In all categories, education and income level appear to be important factors influencing organic consumption, with large relative effects on the propensity to consume organic options. In the eggs and dairy categories, for example, a college degree and income above the median predict that the share of organic purchases will increase by nearly 5%. For fresh meat and fresh produce, the suggested increase is over 3%.

In all categories, younger households are generally more likely to consume organic products. The magnitude of this effect ranges from 0.42% in the meat category to 1.48% in eggs. The negative effect of household size on organic consumption also varies by product category. With a household size of more than four people, the percentage of organic purchases is 2.9% lower for milk, 1.66% lower for eggs, and 1.59% lower for yogurt.

The presence of children in the household has a positive effect on organic consumption, especially if there is a young child under the age of five. In these households, organic consumption is higher especially for dairy products and eggs, which are an important part of the diet of young children. The presence of a child between the ages of 6 and 12 leads to an increase in organic purchases in the fresh produce and milk categories, but these effects are much smaller than in the case where the youngest child is 5 years old or younger.

Allowing Nonlinear Effects of Key Demographic Variables

The regression model in Equation 1 assumes the effects of the demographic variables on organic consumption to be linear. This assumption may not hold, for example, if there is a threshold level of income below which consumers would not begin to consider organic options. Likewise, income increases at different levels may not result in uniform increases in the share of organic purchases, and the same may be true for other demographic variables such as age and household size. To address these concerns, this subsection presents results from model specifications that allow for nonlinearities in the effects of these key demographic variables.

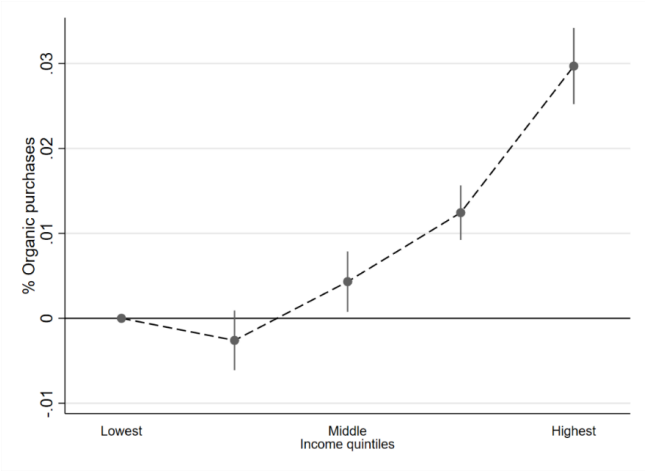
Figure 2 shows the change in the likelihood of consuming organic at increasing income quintiles. Here income is represented as a categorical variable, and the model allows different coefficients for each level of income quintile. The estimates indicate that an income increase from the first to the second quintile has no effect on organic consumption. Moving from the second to the third quintile, organic consumption begins to display an increasing trend, and then follows a roughly linear path for further income increases.

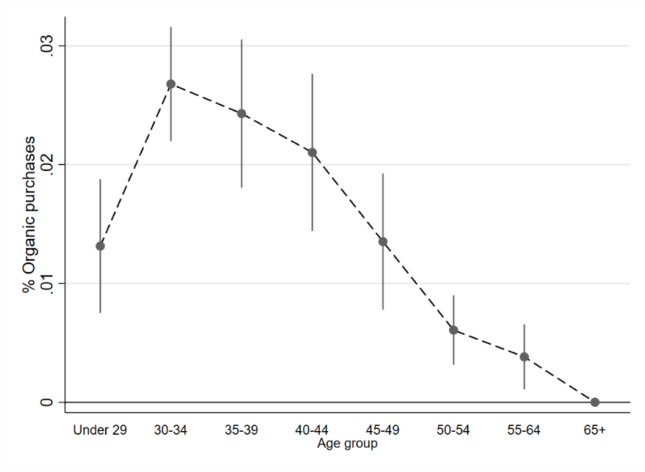
This pattern suggests a minimum level of income between the second and third income quintiles, below which households would not consider buying organic.

Figure 2: Organic purchases by income quintile

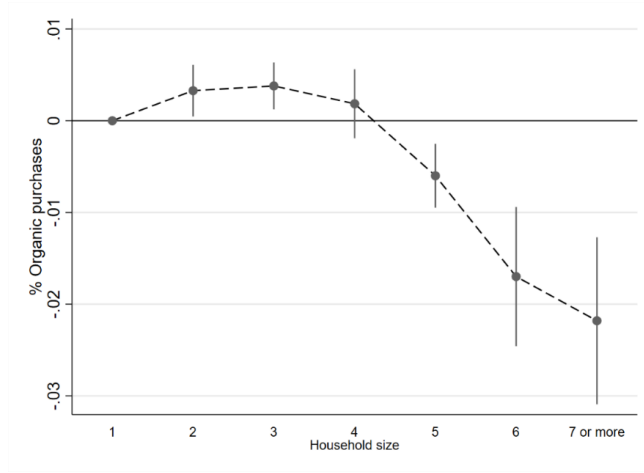
Notes: Bars indicate the %95 confidence intervals.

Figure 3: Organic purchases by age group

Notes: Bars indicate the %95 confidence intervals.

Figure 4: Organic purchases by number of people in the household

Notes: Bars indicate the %95 confidence intervals.

Nonlinearities in the effect of age are allowed for in a similar manner, by allowing the model to have different coefficients for each increasing age bracket. For this specification, eight age brackets are defined, including "below 29," "29 to 34," "35 to 39," "40 to 44," "45 to 49," "50 to 54," "55 to 64," and "65 and above." The results shown in Figure 3 indicate a non-monotonic relationship in which organic consumption first increases and then decreases with age. Specifically, from the 20s to the early thirties, the likelihood of organic consumption increases, and the highest proportion of organic purchases is observed in the 30-34 age group. After that, the effect becomes negative, suggesting lower propensity to consume organic products at each increasing age bracket.

Finally, Figure 4 shows the effect of household size on organic consumption. The results once again suggest a non-monotonic relationship. Going from a household of one individual to a household with two members, organic consumption increases and remains relatively flat up to a household size of four people. With each additional household member after this level, the proportion of organic purchases decreases steadily. Compared to a four-person household, the proportion of organic purchases is 1.0% lower for a five-person household, and 2.0% lower for larger households.

CONCLUSION

This study uses actual purchase data from a large sample of U.S. households to examine household characteristics that influence organic product choices across food categories. The results provide an overview of the role of demographic characteristics in organic purchases.

Overall, organic consumption increases with income and education and decreases with household size. The link with income and household size is consistent with theory, as a high income should allow the household to more easily afford the cost of organic products, and a large household size would imply a lower per capita income (Bezawada, and Pauwels, 2013). The positive association with education level is also expected, as higher education levels indicate greater exposure to environmental and health issues through the education system and a better ability to grasp their importance (Dietz, Stern, and Guagnano, 1998). These findings contribute to the literature on organic consumption because in previous research, attempts to classify organic food shoppers by income and education based on survey data have yielded mixed results (Hughner et al., 2007).

In previous literature, empirical evidence on the effects of age on sustainable behavior, which may include preference for organic foods, is also mixed (Thompson 1998). The current study provides an explanation to these mixed results by suggesting a nonlinear effect of age, with organic consumption peaking in the younger age group between 30 and 34 years. This differs from Ngobo (2011) who found that organic consumption increases in older age groups. The difference between the results could be due to the fact that Ngobo's linear model does not capture the non-monotonic relationship between age and organic consumption. This difference highlights that organic food preference may exhibit significant nonlinearities in relation to demographic variables, which should be considered by researchers and practitioners. In addition, the data used by Ngobo (2011) were from an earlier time period, 2004 to 2009, and the difference in results may indicate changes in organic consumption habits over time. Future studies can examine the evolution of organic consumption preferences to uncover such trends that show how the profile of organic consumers changes over time.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

REFERENCES

Angrist, J. D., & Pischke, J. S. (2009). *Mostly harmless econometrics: An empiricist's companion*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Bezawada, R., & Pauwels, K. (2013). What is special about marketing organic products? How organic assortment, price, and promotions drive retailer performance. *Journal of Marketing*, 77(1), 31-51.
- Chassy, B., Tribe, D., Brookes, G., & Kershen, D. (2014). Organic marketing report. *Academics Review*. Retrieved from http://academicsreview.org/wp-content/uploads/2014/04/Academics-Review_Organic-Marketing-Report1.pdf.
- Chinnici, G., D'Amico, M., & Pecorino, B. (2002). A multivariate statistical analysis on the consumers of organic products. *British Food Journal*, 104(3/4/5), 187-199.
- Crinnion, W. J. (2010). Organic foods contain higher levels of certain nutrients, lower levels of pesticides, and may provide health benefits for the consumer. *Alternative Medicine Review*, 15(1), 4-12.
- Demeritt, L. (2006). Consumers drive organic mainstream. *Organic Processing Magazine*, April-June 2006.
- Dietz, T., Stern, P. C., & Guagnano, G. A. (1998). Social structural and social psychological bases of environmental concern. *Environment and Behavior*, 30(4), 450-471.
- Eskenazi, B., Bradman, A., & Castorina, R. (1999). Exposures of children to organophosphate pesticides and their potential adverse health effects. *Environmental health perspectives*, 107(3), 409-419.
- Hughner, R. S., McDonagh, P., Prothero, A., Shultz, C. J., & Stanton, J. (2007). Who are organic food consumers? A compilation and review of why people purchase organic food. *Journal of Consumer Behaviour: An International Research Review*, 6(2-3), 94-110.
- Janssen, M., & Hamm, U. (2012). Product labelling in the market for organic food: Consumer preferences and willingness-to-pay for different organic certification logos. *Food quality and preference*, 25(1), 9-22.
- Lee, W. C. J., Shimizu, M., Kniffin, K. M., & Wansink, B. (2013). You taste what you see: Do organic labels bias taste perceptions?. *Food Quality and Preference*, 29(1), 33-39.
- Makatouni, A. (2002). What motivates consumers to buy organic food in the UK? Results from a qualitative study. *British food journal*.
- Ngobo, P. V. (2011). What drives household choice of organic products in grocery stores?. *Journal of retailing*, 87(1), 90-100.
- Pearson, D., & Henryks, J. (2008). Marketing organic products: Exploring some of the pervasive issues. *Journal of Food Products Marketing*, 14(4), 95-108.
- Padel, S., & Foster, C. (2005). Exploring the gap between attitudes and behaviour: Understanding why consumers buy or do not buy organic food. *British Food Journal*, 107(8), 606-625.
- Pearson, D., Henryks, J., & Jones, H. (2011). Organic food: What we know (and do not know) about consumers. *Renewable Agriculture and Food Systems*, 26(2), 171-177.
- Pino, G., Peluso, A. M., & Guido, G. (2012). Determinants of Regular and Occasional Consumers' Intentions to Buy Organic Food. *Journal of Consumer Affairs*, 46(1), 157-169.

- Rana, J., & Paul, J. (2017). Consumer behavior and purchase intention for organic food: A review and research agenda. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 38, 157-165.
- Thompson, G. D. (1998). Consumer demand for organic foods: what we know and what we need to know. *American Journal of Agricultural Economics*, 80(5), 1113-1118.
- United States Department of Agriculture Economic Research Service. (2012). *Organic Agriculture: Organic Trade*. (Updated May 26, 2012). Retrieved from <http://www.ers.usda.gov/topics/natural-resources-environment/organic-agriculture/organic-trade.aspx>
- Van Doorn, J., & Verhoef, P. C. (2011). Willingness to pay for organic products: Differences between virtue and vice foods. *International Journal of Research in Marketing*, 28(3), 167-180.
- Van Doorn, J., & Verhoef, P. C. (2015). Drivers of and barriers to organic purchase behavior. *Journal of Retailing*, 91(3), 436-450.
- Zanoli, R., & Naspetti, S. (2002). Consumer motivations in the purchase of organic food: A means-end approach. *British food journal*, 104(8), 643-653.

İMV VE WASPAS TABANLI ARACI KURUM PERFORMANS DEĞERLENDİRİLMESİ

Osman PALA¹

Öz

Artan rekabet ortamında, şirketlerin sürdürülebilir bir yapıya sahip olduğunu gösteren ana ölçütlerden birisi finansal durumlarıdır. Çok sayıda faktöre göre değerlendirilebilen bu yapının ölçümünde şirketlerin sektördeki rakipleri ile birlikte ele alınması gerekmektedir. Bu bağlamda finansal performansın değerlendirilmesi bir karar problemi olarak ifade edilebilmektedir. Çalışmada BIST Aracı Kurum endeksine tabi şirketlerin 2021 yılı için finansal ölçümü gerçekleştirilmiştir. Ekonominin işleyişinde önemli bir rol üstlenen aracı kurumların finansal yapılarının sağlıklı ve güçlü olması önemlidir. Finansal oranlar üzerinde yapılan analizde, kriterlere nesnel bir yaklaşım olan İMV ile önem değeri atanırken, WASPAS metodu ile şirketlerin performans değerleri hesaplanmıştır. Duyarlılık analizi ile ise WASPAS metodu parametre değişimleri gözlenmiştir. Karar problemi farklı parametrelere göre on bin defa çözülmüş ve sonuçlar değerlendirilmiştir. Sonuçlara göre öz sermaye karlılık en önemli finansal gösterge olarak öne çıkarken, net karlılığın etkisi ise diğerlerinde daha az olarak bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: İMV, WASPAS, BIST Aracı Kurumlar, Duyarlılık Analizi

JEL Kodları: C44,G00

PERFORMANCE EVALUATION OF INTERMEDIARY INSTITUTION BASED ON IMV AND WASPAS

Abstract

In an increasingly competitive environment, one of the main criteria that shows that companies have a sustainable structure is their financial condition. In the measurement of this condition, which can be evaluated according to many factors, companies should be considered together with their competitors in the sector. In this context, the evaluation of financial performance can be expressed as a decision problem. In the study, financial measurement of companies subject to BIST Intermediary Institutions index was carried out for the year of 2021. It is important that the financial structures of intermediary institutions, which play an important role in the functioning of the economy, are robust and reliable. In the analysis made on the financial ratios, the importance value was assigned to the criteria with an objective approach, IMV, while the performance values of the companies were calculated with the WASPAS method. With the sensitivity analysis, the parameter changes of the WASPAS method were observed. The decision problem was solved ten thousand times according to different parameters and the results were evaluated. According to the results, while equity profitability stands out as the most important financial indicator, the effect of net profitability is found to be less in the others.

Keywords: IMV, WASPAS, BIST Intermediary Institutions, Sensitivity Analysis

JEL Codes: C44,G00

¹ Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İ.İ.B.F., osmanpala@kmu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2634-2653>

GİRİŞ

Finansal sistemler ekonomi için çok önemli olan riskten korunmayı takas, dengeleme veya çeşitlendirme yolları ile sağlarken, aynı zamanda kaynakların tahsisi, tasarrufların yatırıma dönüştürülmesi, kurumsal denetimin gerçekleştirilmesi, mal ve hizmetlerin ticaretinin kolaylaştırılması gibi fonksiyonlara da sahiptir. Finansal sistemler içerisinde finansal piyasalar ve bu piyasalar ile yatırımcıların ilişkisini sağlayan aracı kurumlar önemli aktörlerdir (Levine, 1997, s. 691). Aracı kurumlar aynı zamanda, yatırımcıların şirketlerin gerçekleştirdiği fiziksel gelişme ve büyüme çabalarını kolaylıkla finanse edebilmesini sağlayan, sermaye piyasasında bu yapılan yatırımların gerektiğinde nakde dönüşmesini organize eden ve bu tüm işlemleri etkin ve aynı zamanda uygun ücretlendirme ile kişilere ve borsada işlem gören şirketlere sunan finansal yapılardır (Gündüz, Yılmaz ve Yılmaz, 2001, s. 39). Borsaya kote olan şirketlerin hisse senetlerinin yatırımcılar tarafından tercih edilmesinde tavsiyeleri ile büyük rol oynayan aracı kurumlar bu özelliği ile verimli kaynak tahsisi ve tasarrufların etkin kullanılması noktalarında başat bir aktör görevi üstlenmektedir (Bedelova, 2017, 98). Şirketlerin finansal piyasalara çıkardığı menkul kıymetlerin satılmasını taahhüt eden, yatırımcılar adına piyasada işlemler gerçekleştiren ve aracılık sistemini kullananlara karşı aracılık ve teslim yükümlülükleri bulunan aracı kurumların finansal yapıları zayıfladığında bu işlevleri yerine getirmesi oldukça zorlaşmakta ve ekonomik olarak bu işlevlere tabi olan projelerin gerçekleşmesi mümkün olmamaktadır. Bu durum finansal sistemlere olan güveni de sarsmaktadır (Kılıç, 1997, s. 2).

Finansal sistemin önemli bir parçası olan aracı kurumların finansal performansının değerlendirilmesi ve sektörel bazda durumlarının analizi, aracı kurum yöneticilerinin gelecek planlamasında, yatırımcılar ve şirketlerin tutumlarında önemli rol oynamaktadır. Finansal performans analizi ile aracı kurumlar zayıf mali yönlerini iyileştirmek adına hedefler koyabilecek ve bu doğrultuda adımlara atabilir hale gelecektirler. Öte yandan aracı kurumlar ile ilişkili paydaşlar ise bu kurumları tercih ederken ve tavsiyelerine uyum sağlarken aracı kurumların performans durumlarını dikkate alabileceklerdir.

Finansal performans analizinde şirketlerin kendi buldukları sektörde yer alan diğer şirketlerle birlikte değerlendirilmesi ve kıyaslanması sıklıkla gerçekleştirilen bir yaklaşımdır. Bu amaçla birden çok finansal orana göre şirketlerin performanslarının sıralanması gerekmektedir. Finansal performansları sıralama problemi bu haliyle Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) problemine dönüşmektedir. ÇKKV yöntemleri ile finansal performans ölçümü aynı zamanda şirketleri birbiri ile kıyaslayabilmeye ve sektördeki durumlarını incelemeye izin vermektedir.

Bu çalışmada BIST aracı kurum endeksinde bulunan aracı kurumların finansal performans değerlendirilmesi İdealden Minimum Varyans (İMV) ve WASPAS (Weighted Aggregated Sum Product Assessment) yöntemlerinin birlikte kullanılması ile gerçekleştirilmiştir.

Borsa İstanbul (BİST)'da faaliyetlerine BIST aracı kurum endeksi (XAKUR) dahilinde devam eden altı adet aracı kurum bulunmakta olup bu kurumlar birlikte aracı kurum sektörünün borsada temsili görevini yapmakta ve sektöre yön vermektedirler.

Çalışmanın ana motivasyon kaynağı, aracı kurumlara dair finansal performans analiz çalışmalarının literatürde azlığı, İMV yaklaşımının ilk defa Türkçe alan yazında kullanımı ve WASPAS metoduna özgü duyarlılık analizi ile üç farklı açıdan literatüre yapacağı katkıdır.

Çalışmanın kalanında, literatür araştırması bölümünde konu ve yöntemlere dair yapılan çalışmalara, yöntem kısmında kullanılan tekniklere, bulgular ve duyarlılık analizinde karar probleminin detaylı incelenmesine ve sonuç kısmında ise elde edilen sonuçların tartışılmasına yer verilmiştir.

LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Çalışmanın literatür kısmında öncelikli araştırma konusu olan aracı kurumlarda finansal performans analizi hakkında gerçekleştirilen akademik eserlere yer verilmiştir. Sonrasında ÇKKV problemi olarak ele alınan finansal performans analizindeki kriterlerin önem derecelerinin belirlenmesinde kullanılan İMV'yi içeren çalışmalar incelenmiştir. Son olarak aracı kurumların finansal performansının sıralanmasında kullanılmış olan WASPAS metodunun finansal performans analizinde literatürdeki yeri değerlendirilmiştir.

Aracı kurumların finansal performanslarının değerlendirildiği çalışmalara toplu şekilde bakıldığında, aracı kurum finansal performansına etki eden faktörler olarak finansal oranların tespiti ve bu oranların etkilerinin değerlendirildiği ve yöntem olarak ta karar verme tekniklerinin kullanıldığı gözlenmiştir. Bu alandaki ilgili çalışmalar aşağıdaki şekilde incelenmiştir.

Gündüz vd. (2001) yaptıkları çalışmalarında seçili finansal oranları kullanarak Veri Zarflama Analizi (VZA) yöntemiyle aracı kurumları iki farklı grupta girdi-çıkıtı temelinde değerlendirmiştir. Sonuçlara göre 1994 yılında batan aracı kurumlar nedeniyle analiz yapılan yıllardaki aracı kurumların öz sermaye ve kaldıraç oranlarını iyileştirme trendine girdikleri ifade edilmiştir. 1997 ve 1998 yılları içinde sadece Gedik aracı kurumu etkin bir karar noktası olarak elde edilmiştir.

Günay ve Kaya (2017), BIST'de işlem gören aracı kurumları inceledikleri çalışmalarında belirledikleri finansal oranları eşit önemde kriter olarak tanımlayarak ELECTRE, ORESTE ve TOPSIS gibi

üç farklı ÇKKV yöntemi aracı kurumların finansal performansını değerlendirmişler ve her üç yaklaşımla da benzer sıralamaları elde etmişlerdir. 2014 ve 2015 senelerinin her ikisinde de İNFO YATIRIM MENKUL DEĞERLER A.Ş. en iyi alternatif olarak belirlenmiştir.

Aras, Tezcan ve Furtuna (2018) çalışmalarında bir objektif kriter ağırlıklandırma yaklaşımı olan Entropi yöntemini ve karar probleminde yer alternatifleri sıralamaya yarayan TOPSİS yöntemin birlikte kullanarak aracı kurumları belirli finansal oranlar üzerinden değerlendirmiştir. Yapılan analiz sonuçlarında, banka tabanlı ve sürekliliği olan aracı kurumların daha iyi finansal yapı ve performansa sahip olduğunu belirtmişlerdir.

Tezergil (2018) çalışmasında TOPSIS yöntemiyle aracı kurumları eşit önemde belirlenmiş likitide, karlılık ve mali yapı oran tiplerinde olan finansal oranlar olan cari, nakit, yabancı kaynak ve net kar oranı üzerinden değerlendirmiştir. 2014-2016 yıllarındaki dönemi içeren çalışmada sırasıyla J.P. MORGAN Menkul Değerler Anonim Şirketi (MDAŞ), Reel Kapital MDAŞ ve Bahar MDAŞ aracı kurumları ilgili yıllarda en iyi performansa sahip olmuşlardır.

Köse ve Akıllı (2021) yaptıkları çalışmalarında aracı kurumların finansal performansını analiz ederken finansal oranları kriter olarak kullanmış ve bu oranları uzman görüşü ile ağırlıklandırmışlardır. VIKOR yöntemi ile performans sonuçlarını elde ettikleri aracı kurumların finansal yapılarını geliştirmek adına likidite, karlılık ve borç oranlarını iyileştirmeleri gerektiği sonucuna varmışlardır. 2016 senesinde HSBC Yatırım MDAŞ, 2017 senesinde Bahar MDAŞ, 2018 senesinde Reel Kapital MDAŞ, 2019 senesinde ise tekrar Bahar MDAŞ en iyi aracı kurum olarak belirlenmiştir.

İMV yöntemi için literatüre bakıldığında daha önce finansal performans analizinde kullanıldığı görülmemiştir. Yöntem çoğunlukla teknolojik konuları ele alan çalışmalarda kendine yer bulmuştur. Bu çalışmalardan bazıları aşağıdaki gibidir.

Supekar, Patel ve Lee (2004) farklı yapılar ve kişiler arasında bilgi paylaşımını sağlayan anlamsal ağların bilgi kalitelerini değerlendirdikleri çalışmalarında kriter önem düzeylerini İMV yardımıyla tespit etmişlerdir. Kurdukları modelde bilgi kalitesini anlaşılabilirlik, yeniden kullanılabilirlik, sürdürülebilirlik, değiştirilebilirlik ve ulaşılabilirlik vb. faktörlere dayanarak değerlendirmişlerdir. En önemli faktör ise ulaşılabilirlik olarak tespit edilmiştir.

Hu, Guo, Wang ve Zou (2005) çalışmalarında kalite odaklı internet hizmetleri seçimi probleminde değerlendirme faktörlerine İMV yoluyla ağırlık atamışlardır. Süreç odaklı internet hizmetlerinin iş uygulamalarının kurumsal yapı ve dış paydaşlar için birleştirilmesinde önemli rolü olduğunu ifade

etmişlerdir. İnternet hizmetlerinin kullanıcıların gereksinimlerini karşılayabilmesi için kalite odaklı hizmet modelinin öneminin altını çizmişlerdir.

Cao, Feng, Sun, Zhang ve Wu (2007) İnternet hizmet seçimi problemini ele aldıkları çalışmalarında hizmet kalite kriterlerini İMV ile değerlendirmişlerdir. Çok boyutlu servis kalitesi bakış açısı ile hizmet seçimi veya değişimi için bir karar destek sistemi önermişlerdir. Bunu yaparken çok çeşitli hizmet kalite özelliklerini hem öznel hem de nesnel değerlendirmeye başaran bir yaklaşım ile ele almışlardır.

Liao vd. (2011) enerji sektöründe kullanılan güç transformatörlerinin mevcut durumlarını değerlendirmek adına belirledikleri kriterleri İMV yaklaşımıyla ağırlıklandırmışlardır. Bulanık yaklaşım ile kanıtsal ağ yöntemlerinin İMV ile hibrit şekilde kullanıldığı çalışmada ana faktörler çözünmüş gaz analizi, elektrik testi ve benzin testi olarak sıralanmıştır.

Carrillo ve Jorge (2017) ise çalışmalarında İspanya'daki bölgesel turizm sürdürülebilirliğini incelemişler ve belirleyici faktörlerin önem düzeylerini İMV'yu kullanarak tespit etmişlerdir. Globalleşen turizm sektöründe turizm sürdürülebilirliğinin ülkeler için oldukça önemli bir hedef haline geldiğini ifade ettikleri çalışmalarında ekonomik, sosyal ve çevresel ana kriterleri üzerinden turizm sürdürülebilirlik modelini kurmuşlardır.

Literatürde WASPAS sıralama yaklaşımıyla ilgili çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Finansal performans alanında da özellikle son dönemde WASPAS yöntemini içeren çok sayıda çalışma ortaya konmuştur. Bunlardan bazıları aşağıdaki gibidir.

Akçakanat, Eren, Aksoy ve Ömürbek (2017) bankaların performanslarını, belirledikleri kriterleri Entropi yoluyla ağırlıklandırıp WASPAS ile sıralamışlardır. Üç farklı gruba ayırdıkları bankaları aktif, kredi, mevduat, öz sermaye ve çalışan değerlerine göre analizlerini gerçekleştirmişler ve Ziraat, Finansbank ve Anadolu bankaları kendi klasmanlarında en yüksek sırada olacak biçimde konumlanmışlardır.

Ural, Demireli ve Özçalık (2018) ise kamu bankaları için tanımladıkları kriterleri Entropi üzerinden değerlendirmişler ve finansal performans sıralamalarını WASPAS yardımıyla gerçekleştirmişlerdir. 5 yıllık periyot genelinde ayrı ayrı yapılan değerlendirme sonuçlarına göre ilk iki sene Vakıflar, son üç sene ise Ziraat bankası en üst sırada yer almıştır.

Gezen (2019) çalışmasında Entropi ve WASPAS'ı sırasıyla kriter önem değerlerini ve katılım banka sıralamalarını tespit etmede kullanmış ve Türk finansal sistemindeki bu banka grubunun finansal durumlarını ortaya koymuştur. Faizsiz bankacılık adı altında faaliyet gösteren bankalardan Türkiye Finans

Katılım Bankası 2010- 2015 dönemi boyunca, Kuveyt Türk Katılım Bankası ise 2016 ve 2017 senelerinde karar problemi açısından en iyi katılım bankası olarak belirlenmiştir.

Ünal (2019) ise özel sermayeli ticari bankaların finansal performansını analiz ettiği çalışmasında belirlediği kriterlere standart sapma yoluyla ağırlık atamış ve bankaları performans açısından WASPAS'la sıralamıştır. 2014 ile 2018 seneleri aralığında finansal performansları 8 farklı finansal orana göre değerlendirilen özel sermayeli bankalar arasında Akbank tüm dönem boyunca birinci sırada yer almıştır.

Orçun (2019) enerji sektöründe faaliyet gösteren firmaların performans analizinde WASPAS'ı kullanmış ve kriter önem düzeylerini ise Entropi ile tespit etmiştir. Analizlerde hem 2017 hem de 2017 senelerinde BIST'de yer alan beş firma bulunmaktadır. Her iki yıl için de Ayen adlı şirket ilk sırada konumlanmıştır.

Bağcı ve Yiğiter (2019) enerji şirketlerinin finansal performans ölçümünü, 16 farklı finansal göstergeden oluşan faktörleri standart sapmaya göre ağırlıklandırarak nihai performans skorlarını WASPAS ile tespit ederek gerçekleştirmiştir. 2008-2017 yıllarını kapsayan dönemdeki analizde her sene performans sıralamaları ve performans birincileri farklılık gösterirken 2017 yılında Aksa Enerji ve Ayen Enerji 1. ve 2. sıralarda yer almaktadır.

Işık (2020) kamu kalkınma ve yatırım bankalarının performans sıralamasını MABAC ve WASPAS ile ayrı ayrı yapmış ve her iki yöntemle de aynı sıralamayı elde etmiştir. Kriter ağırlık atamaları ise standart sapma yöntemine göre yapılmıştır. 2014-2018 seneleri arasında yapılan analizler ile tüm dönem boyunca Türk Eximbank performans lideri olarak ortaya çıkmıştır. Çalışmada rekabetçi yapı için bankaların risk ve maliyetlere odaklanması gerektiğinin altı çizilmiştir.

Karaca, Altemur ve Çevik (2020) çalışmalarında bütünlük entropi ve WASPAS yöntemiyle bankacılık sektörü dahilinde bankaları ölçek temelinde dört sınıfta gruplandırarak Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu'nun belirlediği faktörleri kullanmışlar ve finansal performans ölçümünü ise sadece büyük ve orta ölçekli banka grupları için gerçekleştirmişlerdir. Faktörler entropi ile ağırlıklandırılırken, sıralama WASPAS ile yapılmıştır. 10 senelik periyotta İş Bankası ve QNB Finansbank büyük ve orta ölçekli banka gruplarında sırasıyla en iyi finansal performansı gösteren bankalar olmuşlardır.

Abdulhamit ve Kök (2020) banka performanslarını sıralarken WASPAS'ı tercih etmişler, kriterleri ise entropi ile değerlendirmişlerdir. 5 yıllık periyotta en önemli faktör net kar veya zarar faktörü olurken, Garanti, Yapı ve Kredi ile Ziraat bankaları finansal performans açısından bankalar arasında farklı yıllarda birinci sırada yer alan bankalar olmuşlardır.

Erdoğan ve Kırbaç (2021) lojistik alanında faaliyet gösteren şirketlerin finansal durum değerlendirmelerini belirlenen kriterlere entropi ile ağırlık verdikten sonra WASPAS ile analiz etmişlerdir. İhracat faktörünün en önemli kriter olarak belirlendiği çalışmada Netlog ve Borusan farklı senelerde en yüksek finansal performans değerlerine ulaşan şirketler olmuşlardır.

ÇALIŞMADA KULLANILAN YÖNTEMLER

Aracı kurumların finansal oranlar üzerinden finansal performansının ölçüdüğü bu çalışmada finansal oranların önem dereceleri İMV ile belirlenirken WASPAS ÇKKV yöntemi kurumların sıralanmasında kullanılmıştır. Güçlü bir matematiksel alt yapıya ve optimizasyon modeline dayanan İMV'nin finansal performans analizinde daha önce kullanılmamış olması ve bu metodun aynı zamanda Türkçe alan yazına kazandırılmasının amaçlanması, İMV'nin bu çalışmada kullanılmasının nedeni olarak öne çıkmıştır. WASPAS ise finansal performans alanında sıklıkla kullanılan bir yaklaşım olarak ve ayrıca ÇKKV alanında çok bilinen iki metod olan Ağırlıklandırılmış Toplamsal Metod (WSM) ve Ağırlıklandırılmış Çarpımsal Metod (WPM) bileşiminden meydana gelmesi nedeniyle bu çalışmada tercih edilmiştir. Öte yandan WASPAS'ın barındırdığı iki metoda göre duyarlılık analizinin çalışmada gerçekleştirilmesinin ise ÇKKV metodolojisine katkı sunacağı düşünülmektedir.

İdealden Minimum Varyans

Ma, Fan ve Huang (1999) objektif kriter ağırlıklarını İMV'de oluşturdukları yapay ideal çözüm ile alternatiflerin arasındaki uzaklıkların karelerini minimum kılan bir optimizasyon modeli ile elde etmektedirler. İMV'de kriter ağırlıkları aşağıda olduğu gibi elde edilmektedir (Ma vd. , 1999, s. 397-399):

İMV'de alternatifler $S_1, \dots, S_n$ ile kriterler $P_1, \dots, P_m$ birlikte değerlendirilerek $X = \|x_{ij}\|_{(n \times m)}$ karar matrisi oluşturulur. Eşitlik 1 ve 2 kullanılarak normalize karar matrisi $Z = \|z_{ij}\|_{(n \times m)}$ hesaplanır. Eşitlik 1 ve 2'deki $x_j^{\min}$ ve $x_j^{\max}$ j. kriter için alternatiflerin aldığı minimum ve maksimum değerlerdir.

$$z_{ij} = \frac{x_{ij} - x_j^{\min}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad \text{eğer } j \text{ fayda kriteriyse} \quad (1)$$

$$z_{ij} = \frac{x_j^{\max} - x_{ij}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad \text{eğer } j \text{ maliyet kriteriyse} \quad (2)$$

Ağırlıklandırılmış normalize karar matrisi $B = \|b_{ij}\|_{(n \times m)}$ için $b_{ij} = z_{ij}w_j$ şeklinde elde edildiğine göre j . kritere göre ideal sonuç $b_j^* = \max\{b_{1j}, \dots, b_{nj}\} = z_j^*w_j, z_j^* = \max\{z_{1j}, \dots, z_{nj}\}$ olacak biçimde hesaplanmaktadır. Buna göre i . alternatif için ideal çözümden karesel uzaklık $g_i = \sum_{j=1}^m (b_j^* - b_{ij})^2 = \sum_{j=1}^m (z_j^* - z_{ij})^2 w_j^2$ olacak şekilde hesaplanmaktadır. Tüm alternatiflerin toplam uzaklıklarının minimize edilerek kriter ağırlıklarının bulunduğu matematiksel model ise aşağıdaki şekildedir;

$$\begin{aligned} \text{Min } A &= \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m (z_j^* - z_{ij})^2 w_j^2 \\ \text{kısıtlar; } \sum_{j=1}^m w_j &= 1, \\ w_j &\geq 0, \quad j = 1, \dots, m \end{aligned} \quad (3)$$

WASPAS Metodu

Zavadskas, Turskis, Antucheviciene ve Zakarevicius (2012) tarafından ortaya atılan WASPAS (The weighted aggregated sum product assessment) yaklaşımında toplamsal ve çarpımsal iki farklı tekniğin bileşimi mevcuttur. Karar matrisi $X = \|x_{ij}\|_{(n \times m)}$ Eşitlik (4) ve (5) ile normalize edilmekte ve sonrasında alternatifler için ağırlıklı toplam ve ağırlıklı çarpım modelleri puanları kriter ağırlıkları w kullanılarak sırasıyla Eşitlik (6) ve (7) ile hesaplanmaktadır:

$$z_{ij} = \frac{x_{ij}}{x_j^{\max}} \quad \text{fayda kriterleri} \quad (4)$$

$$z_{ij} = \frac{x_j^{\min}}{x_{ij}} \quad \text{malîyet kriterleri} \quad (5)$$

$$WSM_i = \sum_{j=1}^m w_j z_{ij}, \quad i = 1, \dots, n \quad (6)$$

$$WPM_i = \prod_{j=1}^m (z_{ij})^{w_j} \quad i = 1, \dots, n \quad (7)$$

Son olarak Eşitlik 8'deki gibi nihai alternatif skorları elde edilmektedir. WSM ve WPM yöntemlerinin WASPAS metodundaki ağırlığı temsil eden λ değeri 0 ile 1 aralığında araştırmacılar tarafından belirlenebilmekte birlikte genellikle ilgili parametre yöntemleri eşit önemde ele alacak biçimde

seçilmektedir. Burada en yüksek skora sahip olan alternatif, ÇKKV problemi için en iyi seçenek olarak kabul görmektedir.

$$Q_i = (\lambda WSM_i + (1 - \lambda) WPM_i) \quad i = 1, \dots, n \quad (8)$$

ARAŞTIRMA BULGULARI

Bu araştırmada, BIST aracı kurumlar endeksi altında faaliyet gösteren firmaların 2021 yılı performans analizi gerçekleştirilmiştir. Aracı Kurum (AK) isimleri Tablo 1'deki gibidir.

Tablo 1: BIST aracı kurumlar

Aracı Kurum No	Aracı Kurum İsim
AK1	GEDİK YATIRIM MDAŞ.
AK2	GLOBAL MDAŞ.
AK3	İFO YATIRIM MDAŞ.
AK4	İŞ YATIRIM MDAŞ.
AK5	OSMANLI MDAŞ.
AK6	OYAK YATIRIM MDAŞ.

Aracı kurumların finansal analizlerinde literatürdeki aracı kurumlar ile ilgili ÇKKV ile yapılan çalışmalar incelenmiş ve bu doğrultuda finansal tablolardan elde edilen likidite, kaldıraç, sermaye ve aktivite oranlarından eşit sayıda finansal oran Analiz Faktörü (AF) olarak belirlenmiş ve Tablo 2'de olduğu gibi çalışmada kullanılmıştır. Çalışmada aracı kurumların finansal performanslarının karşılaştırılmasında kullanılan kriterlerin her biri bu alan ve konu hakkında daha önce gerçekleştirilmiş çalışmaların incelenmesi sonucunda literatüre uygun şekilde ortaya çıkarılmış olup kriterlerin hangi çalışmalarda kullanıldığı Tablo 2'de kaynak kısmında aktarılmıştır.

Tablo 2: BIST aracı kurumlar için analiz faktörleri

Analiz Faktör No	Kriter Adı	Hesaplama	Kaynak
AF1 (maks)	Cari Oran	Dönen Varlıklar/Kısa Vadeli Borçlar	Günay ve Kaya (2017), Aras vd. (2018), Tezergil (2018), Köse ve Akıllı (2021)
AF2 (maks)	Net İşletme Sermayesi Oranı	(Dönen Varlıklar - Kısa Vadeli Borçlar)/ Toplam Varlıklar	Aras vd. (2018)
AF3 (min)	Borç Oranı	Toplam Borç/Toplam Varlıklar	Günay ve Kaya (2017), Aras vd. (2018), Köse ve Akıllı (2021)
AF4 (maks)	Öz Sermaye Oranı	Öz Sermaye / Toplam Varlıklar	Günay ve Kaya (2017)
AF5 (maks)	Net Kar Marjı	Net Kar/Net Satışlar	Günay ve Kaya (2017), Aras vd. (2018), Tezergil (2018), Köse ve Akıllı (2021)
AF6 (maks)	Öz Sermaye Karlılık	Net Kar/Öz Sermaye	Günay ve Kaya (2017), Aras vd. (2018),
AF7 (maks)	Aktif Devir Hızı	Net Satışlar / Toplam Varlıklar	Günay ve Kaya (2017), Aras vd. (2018), Köse ve Akıllı (2021)
AF8 (maks)	Dönen Varlık Devir Hızı	Net Satışlar / Dönen Varlıklar	Günay ve Kaya (2017)

Çalışmada Kullanılan Veriler

Çalışmadaki veriler, Kamuoyu Aydınlatma Platformu (KAP) kullanılarak elde edilmiştir (KAP, 2022). Aracı kurumlar için satırlarda AK'lar ve sütunlarda AF'ler olacak şekilde oluşturulan karar matrisi ise Tablo 3'teki gibidir.

Tablo 3: Aracı kurumlar için karar matrisi

	AF1	AF2	AF3	AF4	AF5	AF6	AF7	AF8
AK1	1.1523	0.1271	0.8376	0.1624	0.0127	0.4245	5.4316	5.6497
AK2	1.1104	0.0980	0.8935	0.1065	0.0003	0.0434	13.6929	13.9001
AK3	1.1590	0.1342	0.8467	0.1533	0.0083	0.4168	7.6832	7.8495
AK4	1.2718	0.2097	0.7839	0.2161	0.0087	0.4015	10.0261	10.2203
AK5	1.2272	0.1651	0.7568	0.2432	0.0329	0.4195	3.1030	3.4785
AK6	1.3051	0.2238	0.7608	0.2392	0.0100	0.4728	11.3327	11.8385

Analiz Sonuçları

Çalışmada öncelikle İMV metoduna göre Tablo 3'teki karar matrisi Eşitlik 1 ve 2 kullanılarak normalize edilmiş ve Eşitlik 3'deki matematiksel model ile AF'lerin ağırlıkları belirlenmiş ve tüm değerler Tablo 4'te verilmiştir. Optimizasyon sonucunda ise İMV amaç fonksiyon değeri 0.2403 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 4: Aracı kurumlar İMV normalize karar matrisi ve AF ağırlıkları

	AF1	AF2	AF3	AF4	AF5	AF6	AF7	AF8
AK1	0.2149	0.2311	0.4087	0.4087	0.3796	0.8876	0.2199	0.2083
AK2	0	0	0	0	0	0	1	1
AK3	0.2492	0.2883	0.3427	0.3427	0.2452	0.8697	0.4325	0.4194
AK4	0.8291	0.8878	0.8021	0.8021	0.2556	0.834	0.6537	0.6469
AK5	0.5998	0.5339	1	1	1	0.876	0	0
AK6	1	1	0.9705	0.9705	0.2962	1	0.7771	0.8022
$\sum_{i=1}^n z_{ij}$	2.8930	2.9411	3.5240	3.5240	2.1766	4.4673	3.0832	3.0768
w_j	0.1014	0.1033	0.1319	0.1319	0.0800	0.2241	0.1144	0.1130

Tablo 4'te yer alan ve $\sum_{j=1}^m z_{ij}$ olarak ifade edilen her bir AF veya bir başka ifadeyle kriter için alternatif puanlarının toplamıyla elde edilen değerler ile kriter ağırlıkları w_j 'ler arasında doğrusal bir ilişki görülmektedir. Buna göre İMV'de bir kriter için çok sayıda alternatif yüksek skora sahipse o kriterin karar problemindeki ağırlığının da arttığı gözlenmiştir. Bu durumu en çok yansıtan AF6 en yüksek ağırlığa sahip olurken, tam tersi yapıdaki AF5 ise en düşük öneme haiz olmuştur.

Karar problemi için kriter ağırlıkları İMV ile belirlendikten sonra, aracı kurumların finansal performans sıralamasının yapılabilmesi için WASPAS yöntemi uygulanmıştır. Öncelikle Tablo 3'teki karar matrisinden, Eşitlik 4 ve 5 kullanılarak Tablo 5'teki normalize karar matrisi elde edilmiştir.

Tablo 5: Aracı kurumlar WASPAS normalize karar matrisi

	AF1	AF2	AF3	AF4	AF5	AF6	AF7	AF8
AK1	0.8829	0.5677	0.9035	0.6676	0.3859	0.8979	0.3967	0.4065
AK2	0.8509	0.4378	0.847	0.4379	0.0103	0.0918	1	1
AK3	0.888	0.5999	0.8939	0.6305	0.253	0.8816	0.5611	0.5647
AK4	0.9745	0.9369	0.9655	0.8887	0.2632	0.8492	0.7322	0.7353
AK5	0.9403	0.738	1	1	1	0.8873	0.2266	0.2502
AK6	1	1	0.9947	0.9834	0.3034	1	0.8276	0.8517

Tablo 5'te yer alan normalize karar matrisi değerleri kullanılarak Eşitlik 6, 7 ve 8 ile sırasıyla aracı kurumların WSM, WPM ve $\lambda = 0.5$ için WASPAS yöntemleri ile elde edilen nihai skor değerleri elde edilmiş

ve Tablo 6’da sonuçlar gösterilmiştir. Bu sonuçlara göre AK6 aracı kurumu ilk sırada yer alırken onu AK4 ve AK5 izlemiştir. Bir kriter dışında diğer tüm kriterlerde en iyi veya oldukça yüksek skorlara sahip AK6’nın aracı kurumlar arasında en iyi alternatif olarak WASPAS metodu ile elde edilmesi anlamlı görülmüştür. AK5 ise aktivite oranlarındaki düşük değerler nedeniyle, 3 adet kriterde en iyi değerlere sahip olmasına rağmen 3. sırada kalmıştır. Bu oranlara odaklanması AK5’in finansal performansını önemli ölçüde yükseltecektir. Buna benzer şekilde son sırada yer alan AK2 karlılık oranlarını arttırarak finansal performansını iyileştirebilecektir.

Tablo 6: Aracı kurumlar WSM, WPM ve WASPAS sıralama sonuçları

Aracı Kurumlar	WSM		WPM		WASPAS	
	Skor	Sıra	Skor	Sıra	Skor	Sıra
AK1	0.6788	5	0.6404	5	0.6596	5
AK2	0.5498	6	0.3217	6	0.4358	6
AK3	0.6989	4	0.6641	4	0.6815	4
AK4	0.8184	2	0.7840	2	0.8012	2
AK5	0.7684	3	0.6765	3	0.7225	3
AK6	0.9049	1	0.8710	1	0.8880	1

Duyarlılık Analizi

WASPAS yönteminde bulunan WSM ve WPM yöntemlerinin farklı düzeyde ağırlıklarının sonuçlara etkisini görmek adına bu çalışmada duyarlılık analizi yapılmıştır. Tablo 7’de farklı λ değerleri ile WASPAS yöntemi kullanılmış ve aracı kurum skor değerleri verilmiştir. Beklenildiği gibi aracı kurumların sıralamalarında herhangi bir λ değeri için değişiklik gözlenmemiştir.

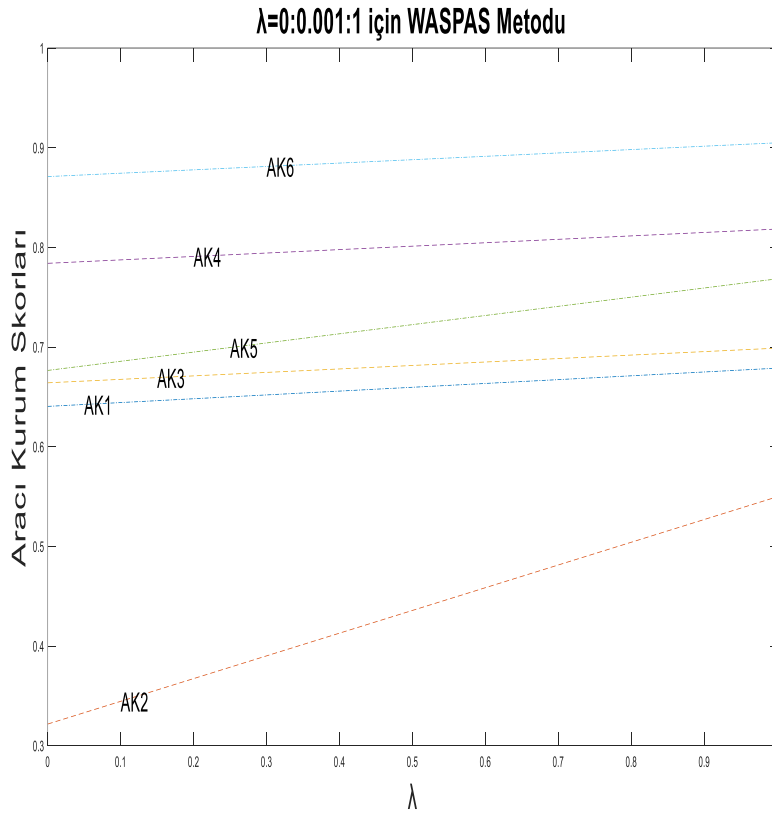
Tablo 7: Aracı kurumların farklı λ ile WASPAS sıralama sonuçları

	$\lambda = 0.1$	$\lambda = 0.2$	$\lambda = 0.3$	$\lambda = 0.4$	$\lambda = 0.6$	$\lambda = 0.7$	$\lambda = 0.8$	$\lambda = 0.9$
AK1	0.6443	0.6481	0.6520	0.6558	0.6635	0.6673	0.6711	0.6750
AK2	0.3445	0.3673	0.3901	0.4129	0.4586	0.4814	0.5042	0.5270
AK3	0.6676	0.6711	0.6745	0.6780	0.6850	0.6885	0.6919	0.6954
AK4	0.7874	0.7909	0.7943	0.7978	0.8046	0.8081	0.8115	0.8150
AK5	0.6857	0.6949	0.7041	0.7133	0.7317	0.7409	0.7501	0.7592
AK6	0.8744	0.8778	0.8812	0.8846	0.8914	0.8947	0.8981	0.9015

Öte yandan λ değerleri (0-1) aralığında her bir uygulamada 0.001 arttırılarak WASPAS metodu 10001 kere çalıştırılmış ve elde edilen aracı kurumların skor grafiği ise Şekil 1'deki gibi gerçekleşmiştir. Bu yaklaşımda λ değerlerinin değişiminin aracı kurum skorları ile trendi elde edilmek istenmiştir. Yöntem ve grafik Matlab programında kodlanmıştır. Bilindiği üzere λ değeri arttıkça WASPAS metodundaki WSM yönteminin ağırlığı artmaktadır. Şekil 1 incelendiğinde aracı kurumların sıralaması hiçbir λ değeri için değişmemekle birlikte, bu değer arttıkça en çok yükseliş gösteren AK2 olmuştur.

Şekil 1: Aracı kurumların farklı λ değerleri için WASPAS skor trendleri

SONUÇ

Bir ülkedeki ekonomik yapının işleyişinde; tasarrufların yatırıma dönüşümü, kaynakların etkin tahsisi, projelerin finansmanı, şirketlerin nakit akışları, borsada alım satım işlemi vb. birçok finansal işlem önemli fonksiyona sahiptir. Bu işlemlerin gerçekleşmesine zemin hazırlayan aracı kurumlar sağlıklı çalışan

bir ekonomi için asli unsurlardandır. Aracı kurumların finansal yapılarının iyi durumda olması ve hatta geliştirilmesi iktisadi yapıyı güçlendirecektir. Bu doğrultuda, çalışmada ülke ekonomisi ve şirketler için çok önemli olan BIST’te aracı kurum sektörel endeksine tabi şirketler ele alınmıştır.

Şirketlerin verimliliğinin ve sürekliliğinin önemli bir göstergesi olan finansal performans ölçümü sonucunda, şirketler hangi yönlerini iyileştireceklerini tespit edebilirken, yapılacak iyileştirme çabaları ise tüm sektörü ve ülke ekonomisine fayda sağlayacaktır. Finansal durum tespiti bu açıdan oldukça anlamlı hale gelmektedir.

Finansal performans ölçümü ile alakalı çalışmalarda sıklıkla finansal göstergeler kullanılmaktadır. Fakat bu göstergelerin önem düzeyleri hakkında yeterli bir fikir birliği görülmemektedir. Bu haliyle ÇKKV tipindeki karar problemini kendi doğası ve veri seti içerisinde değerlendiren objektif kriter ağırlıklandırma yaklaşımları uygulamacılar tarafından kullanılmaktadır. Bu çalışmada da bir nesnel yaklaşım olan İMV metodu kriter ağırlıklandırmada kullanılmıştır. Aracı kurumları sıralamada ise son dönemde yaygınlaşan bir ÇKKV tekniği olan WASPAS’tan faydalanılmıştır. İki farklı temel yaklaşımı bir arada barındıran bu teknik ile aracı kurumların finansal performans ölçümü gerçekleştirilmiştir. Duyarlılık analizi ile bu tekniklerin birleşme oranları WASPAS için hassas bir şekilde değerlendirilmiş ve problem 10000 kere farklı birleşme oranları için çözülmüştür. Sonuçlara bakıldığında aracı kurumların sıralamaları her durumda aynı kalırken, oluşan trend yapıları gözlenmiştir. OYAK Yatırım MDAŞ en yüksek finansal performansa sahip aracı kurum olarak ortaya çıkarken onu İŞ Yatırım MDAŞ ve OSMANLI MDAŞ takip etmişlerdir. Bu aracı kurumların karlılık oranlarını arttırmaları ile OYAK Yatırım MDAŞ’ın performansına yaklaşabilecekleri görülmüştür. Öte yandan BIST aracı kurumlar endeksinde Günay ve Kaya (2017) tarafından 2014 ve 2015 yıllarındaki çalışmaya göre 2021 yılındaki bu çalışmada INFO Yatırım MDAŞ ve GEDİK Yatırım MDAŞ’ın sıralamalarda geriye gittikleri gözlenirken İŞ Yatırım MDAŞ ve OSMANLI MDAŞ’ın ise üst sıralara yerleştiği, GLOBAL MDAŞ’ın ise benzer durumda olduğu gözlenmiştir. OYAK Yatırım MDAŞ ise ilgili çalışmada yer almamaktadır.

Çalışmada Türkçe literatürdeki ÇKKV metodolojisine İMV yaklaşımı eklenmiştir. İMV ve WASPAS ilk defa kullanılmış ve WASPAS için duyarlılık analizi gerçekleştirilmiştir. Bu açıardan karar ve ÇKKV literatürüne katkı sağlanmıştır. Konu itibari ile ise az sayıda çalışmanın aracı kurumları ele aldığı değerlendirildiğinde bu yönden de alana katkının olduğu ifade edilebilmektedir. Gelecek değerlendirildiğinde, İMV ve WASPAS metodlarının farklı tekniklerle bir arada kullanılması ve farklı karar problemlerine uygulanmalarının uygun olacağı düşünülmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Yazar, çalışmanın tamamını tek başına gerçekleştirmiştir. Yazar, herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Abdulhamit, E. Ş., & Kök, E. (2020). Banka performanslarının entropi tabanlı waspas yöntemiyle analizi. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 233-250.
- Akçakanat, Ö., Eren., H., Aksoy, E., & Ömürbek, V. (2017). Bankacılık sektöründe ENTROPI ve WASPAS yöntemleri ile performans değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 285-300.
- Aras, G., Tezcan, N., & Furtuna, O. K. (2018). Comprehensive evaluation of the financial performance for intermediary institutions based on multi-criteria decision making method. *Journal of Capital Markets Studies*. 2(1), 37-49.
- Bağcı, H., & Yiğiter, Ş. Y. (2019). Bist'te yer alan enerji şirketlerinin finansal performansının Sd Ve Waspas yöntemleriyle ölçülmesi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 877-898.
- Bedelova, L., Yıldız, Y., & Karan, M. B. (2017). Aracı kurum tavsiyelerinin hisse senedi fiyatı üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (74), 97-118.
- Cao, H., Feng, X., Sun, Y., Zhang, Z., & Wu, Q. (2007). A service selection model with multiple QoS constraints on the MMKP. *IFIP International Conference on Network and Parallel Computing Workshops (NPC 2007)*, Dalian, Çin, 18-21 Eylül 2007. s. 584-589
- Carrillo, M., & Jorge, J. M. (2017). Multidimensional analysis of regional tourism sustainability in Spain. *Ecological Economics*, 140, 89-98.
- Erdoğan, H. H., & Kırbaç, G. (2021). Financial performance measurement of logistics companies based on Entropy and Waspas methods. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 1093-1106.
- Gezen, A. (2019). Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankalarının Entropi ve WASPAS yöntemleri ile performans analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (84), 213-232.
- Günay, B., & Kaya, İ. (2017). Borsa İstanbul'da yer alan aracı kurumların performansının çok kriterli karar verme yöntemleri ile değerlendirilmesi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 141-164.
- Gündüz, L., Yılmaz, M. K., & Yılmaz, C. (2001). Türkiye'deki aracı kurumların performans analizi (1993-1998): kantitatif bir değerlendirme. *Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1(3), 38-53.
- Hu, J., Guo, C., Wang, H., & Zou, P. (2005). Quality driven web services selection. *IEEE International Conference on e-Business Engineering (ICEBE'05)*, Beijing, Çin, 18-21 Ekim 2005. s. 681-688.
- Işık, Ö. (2020). Sd tabanlı Mabac ve Waspas yöntemleriyle kamu sermayeli kalkınma ve yatırım bankalarının performans analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (29), 61-78.
- KAP. (2022). <https://www.kap.org.tr/tr/> (Erişim: 11.04.2022)

- Karaca, S. S., Altemur, N., & Çevik, M. (2020). Bankacılık sektöründe performans analizi: Entropi ve Waspas yöntemi uygulaması. *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1(2), 46-76.
- Kılıç, S. (1997). Sermaye piyasasında güvence fonları. *Active Bankacılık ve Finans Dergisi*, 1(4), 1-9.
- Köse, A., & Akıllı, K. (2021) Aracı kurumların finansal performanslarının vikor yöntemi ile değerlendirilmesi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(2), 168-192.
- Levine, R. (1997). Financial development and economic growth: Views and agenda. *Journal of Economic Literature*, 35(2), 688-726.
- Liao, R., Zheng, H., Grzybowski, S., Yang, L., Zhang, Y., & Liao, Y. (2011). An integrated decision-making model for condition assessment of power transformers using fuzzy approach and evidential reasoning. *IEEE Transactions on Power Delivery*, 26(2), 1111-1118.
- Ma, J., Fan, Z. P., & Huang, L. H. (1999). A subjective and objective integrated approach to determine attribute weights. *European Journal Of Operational Research*, 112(2), 397-404.
- Orçun, Ç. (2019). Enerji sektöründe WASPAS yöntemiyle performans analizi. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(2), 439-453.
- Supekar, K., Patel, C., & Lee, Y. (2004). Characterizing quality of knowledge on semantic web. *17th FLAIRS Conference*, Florida: ABD. s. 472-478.
- Tezergil, S. A. (2018). Aracı kurumların finansal performanslarının topsis yöntemi ile incelenmesi. *Mali Çözüm Dergisi*, 28, 43-58.
- Ural M., Demireli, E., & Özçalık, S. G. (2018). Kamu bankalarında performans analizi: ENTROPİ ve WASPAS yöntemleri ile bir uygulama. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (31), 129-141.
- Ünal, E. A. (2019). Özel Sermayeli Ticari Bankalarının Finansal Performansının SD ve WASPAS Yöntemleri İle Ölçülmesi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 384-400.
- Zavadskas, E. K., Turskis, Z., Antucheviciene, J., & Zakarevicius, A. (2012). Optimization of weighted aggregated sum product assessment. *Elektronika ir elektrotechnika*, 122(6), 3-6.

ÇALIŞMA YAŞAMINDA AYRIMCILIĞIN İZİNİ SÜRERKEN: HOLLANDA'DA MESLEK SAHİBİ TÜRKİYE KÖKENLİLER*

Derya DEMİRDİZEN ÇEVİK¹

Öz

Hollanda, farklı kimlik ve kültürlerden oluşan toplum yapısıyla, bir arada uyum içinde yaşamayı "vaat eden", çokkültürcü politikaları ve dünyanın çoğu yerinde olmayan marjinallikleriyle tanınan bir ülkedir. Ancak, Hollanda'nın son yıllarda, ırkçılık ve göçmen karşıtı eylemlerle de gündeme gelmesi dikkat çekicidir. Bu çalışma, böylesine tezat bir durumun emek piyasasına nasıl yansıdığı sorusuyla ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda, ikinci ve sonraki nesil meslek sahibi göçmen kökenlilerin iş deneyimleri eğitim, çokkültürlülük ve örtük ayrımcılık konusu etrafında ele alınmak istenmiştir. Araştırmada, kartopu yöntemi kullanılarak Hollanda'da yaşayan göçmen çocukları ile (iki ve sonraki nesil) online bir toplantı programı üzerinden yarı yapılandırılmış sorularla derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Alan araştırmasından elde edilen bilgiler üç kategoride tartışılmıştır: Eğitim sisteminden kaynaklı sorunlar, çokkültürlülüğün iş yaşamına etkisi ve örtük ayrımcılık. Sonuç olarak, eğitim sisteminin yerli olmayanlar üzerinde zorlayıcı bir etkisi bulunurken, çokkültürlülüğün iş yaşamında farklı kimlikler üzerinde hem olumlu hem de olumsuz sonuçları olduğu ve çalışma hayatında görünmeyen ayrımcılığa dair bulgulara ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Göç Çalışmaları, Emek Piyasası, Ayrımcılık, Azınlıklar, Hollanda'da Göçmenler

JEL Kodları: J1, J7

TRACING THE LABOUR MARKET DISCRIMINATION: PROFESSIONALS WITH TURKISH BACKGROUND IN THE NETHERLANDS

Abstract

The Netherlands, within its social structure consisting of different identities and cultures, is a country that "promises" to live in harmony, multicultural policies and many marginalities that may not be seen in most parts of the world. However, it is still remarkable that the Netherlands has also come to the fore with racism and anti-immigrant actions in recent years. The aim of this research is to examine the situation of second and later generations with Turkish background in the labour market, who have the greatest share among immigrants in the Dutch population. In this context, the work experiences of second and next generation professionals with a migrant background were discussed around education, multiculturalism and implicit discrimination. In the research, we used the snowball technique and conducted in-depth interviews with the children of immigrants (two and the next generation) living in the Netherlands through an online program with semi-structured questions. We discussed their experiences in three categories: Problems related to the education system, the effect of multiculturalism on the labour market and implicit discrimination. As a result, while the education system has a compelling effect on non-natives, it has been found that multiculturalism has both positive and negative consequences on different identities and invisible discrimination in the labour market.

Keywords: Migration Studies, Labour Market Discrimination, Prejudices, Minorities, Migrants in the Netherlands

JEL Codes: J1, J7

*Bu çalışma Kocaeli Üniversitesi Etik Kurulu'nun 30.06.2022 tarih ve 245413 sayılı izni ile yapılmıştır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, AliRıza Veziroğlu MYO, derya.demirdizen@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5735-9095>

GİRİŞ

20. yüzyılda büyük hacme ulaşan göç hareketi farklı ırk, kültür, inanç ya da yaşam tarzına sahip çok sayıda insanın bir arada yaşamasına yol açmış ve bunun sonucu olarak da insanlar, ırkçılık² ve yabancı düşmanlığı başta olmak üzere birçok ayrımcılık türüyle karşı karşıya kalmıştır. Batıda, 1970'lerden itibaren benimsenen çokkültürlülük (multiculturalism) politikaları da bu duruma çözüm arayışıyla ortaya çıkmıştır. Çokkültürlülük, toplumdaki etnik ve kültürel çeşitliliğin varlığını güvence altına almak için temel insan hakları üzerine inşa edilen politikalarlardır. Kavram, farklı etnik ve kültürel gruplardan uyumlu bir toplum geliştirmek için benimsenen sosyal felsefe ve politikalar olarak da tanımlanır (Reitz, 2009, s. 1). Kymlicka (2012), bu uyumun politik ve yasal anlamda kurgulanmış ve kaynağını insan haklarından alan yeni bir demokratik vatandaşlık ilişkileri anlayışıyla mümkün olabileceğini savunur (s. 186). Çokkültürlülük politikalarında Hollanda, Kanada ve Avustralya en “başarılı” ülkeler olarak anılır.

Hollanda'nın çokkültürlü yapısının oluşmasında, sömürge tarihindeki deneyimiyle içerdeki ve dışarıdaki azınlıklara yönelik uyguladığı “hoşgörü, düzenleme ve çatışmaların dizginlenmesi” yaklaşımının etkisi olmuştur (Öztan, 2012, s. 165). 1990'lı yılların sonuna kadar diğer birçok Avrupa ülkesinin aksine Hollanda, entegrasyon yerine göçmenlerin kültürlerini korumalarını, tam ve eşit toplumsal katılımı, ayrımcılık karşıtlığını ve karşılıklı kabulü destekleyen çokkültürlülük politikalarını benimsemiştir (Kaya, 2016, s. 145). Bu kapsamda, kültürel farklılıkları koruma adına, etnik çeşitliliğe sahip okullara bütçeden daha fazla pay ayırıp anadilinde eğitime destek vermiş, etnik organizasyonlara özel fonlar ayırmış ve düşük nitelikli göçmenleri istihdam ve iş yaratma programlarına dahil etmiştir (Euwals, Dagevos ve Gijsberts, 2007, s. 14).

Hollanda, bu politikaların ideal ve tipik bir örneği olarak gösterilmesine rağmen çokkültürcülükten zamanla kopuşlar başlamıştır (Entzinger, 2014; Sholten, 2013, s. 93). 1980'lerde uygulanmaya konan “özgürleşme” ve “mağdurlukla savaşmayı” esas alan azınlık politikalarına, 1990'lardan itibaren kültürel entegrasyon anlayışı dahil edilmiştir (Kaya, 2016, s. 145). 1970-90 yılları arasında en popüler dönemini yaşayan bu politikalar 1990'ların sonuna doğru iyice sorgulanmaya başlamış, milliyetçiliğin de yükselmesiyle bazı ülkelerde üniter devlet ve millet anlayışı yeniden canlanmıştır (Kymlicka, 2012). Nitekim, 2000 yılında yazar Paul Scheffer'in o güne kadarki politikaları “çokkültürlü drama” olarak

² Günümüzde ırkçılık, biyolojik özçülüğe indirgenen, kan, ten rengi ve genlerden alan temelinin daha farklı anlamlara bırakılmıştır. Hardt ve Negri (2018) bunu emperyal ırkçılık tanımı içinde, ırkı kültürel ve toplumsal olarak inşa edilen ve değişime açık unsurlar olarak açıklayarak biyolojiden ayırmaktadır.

nitelendirdiği yazısı Hollanda’da büyük bir yankı yaratmış ve bu süreçle birlikte çokkültürlülük yerine entegrasyon ve göç politikalarına geçiş süreci yaşanmıştır (Kaya, 2016, s. 145).

Batı’da ırkçı ve sağ politikaların yükselmeye başlamasının ardından 11 Eylül (2001) saldırılarının yaşanması çokkültürlü politikalarından kopuşu daha da netleştirmiştir. 11 Eylül’de ABD’de ikiz kulelere yönelik terör saldırısından sonra diğer pek çok ülke gibi Hollanda’da da Pim Fortuyn ve Geert Wilders gibi Müslüman göçmen karşıtı politikacılar daha etkili olmaya başlamıştır. Bu politikacıların ortak hedefi göçmenler ve kullandıkları sosyal devlet imkanlarıydı. Nitekim, aynı dönemde, göçmen karşıtları sürekli olarak göçmenlerin yüksek oranda sosyal yardım kullanımına, düşük okul performanslarına, yüksek işsizlik ve suç oranlarına dikkat çekmekteydi (HWWI, 2007, s. 3). Ayrıca, başlangıçta misafir olarak kabul edilen göçmenlerin kalıcılığının anlaşılması da bu tartışmaları alevlendirmişti (HWWI, 2007).

Süreç, göçmenlerin dile, kültüre ve işgücü piyasasına daha iyi entegrasyonları için birtakım önlemlerin alınması şeklinde gelişmiştir (Euwals vd., 2007, s. 14). Değişiminin ilk adımında “inburgering” adı verilen entegrasyon veya bütünleşme programıyla Hollanda dili ve kültürünün göçmenlere tanıtılması amaçlanmıştır. Zamanla programın konusu ve kapsamı değişmiş, 1989-1998 yılları arasında entegrasyon olarak göçmenlerin eğitimi hedeflenmiş ve dil öğrenmek isteyen göçmenlere ücretsiz Hollandaca kursu verilmiştir. 1998-2006 yılları arasında 1998 tarihli “Wet Inburgering Nieuwkomers” yasasıyla yeni gelenlerin kendi kendine yetebilmesi açısından yine eğitim hedeflenmiştir. Bu yasayla en fazla bir yıl içinde Hollanda’ya gelenlerin dil eğitimi, sosyal ve mesleki uyum gibi entegrasyon programlarına dahil olmaları zorunlu kılınmıştır (UCL, 2022). Göçmen azınlıklara yönelik entegrasyon politikaları, Avrupa’nın birçok yerinde olduğu gibi Hollanda’da da vatandaşlığa erişimin zorlaştırılmasına yönelik alınan tedbirlerle devam etmiştir. 2003 yılına kadar görece daha kolay olan vatandaşlığa geçiş koşulları, 2007 yılında dil sınavı konularak Hollanda vatandaşlığına geçişte entegrasyon şartıyla zorlaştırılmıştır (Euwals vd., 2007, s.14). Nihayetinde gelinen süreçte çokkültürlülükten kopuş Hollanda değerlerinde birleşme (kültürel entegrasyon) politikalarının benimsenmesiyle sonuçlanmıştır.

Bu gelişmeler çokkültürlülük politikası karşıtlığına ve giderek artan göçmen düşmanlığına da zemin oluşturmuştur. Nitekim, 2020 yılındaki Covid-19 pandemi süreciyle birlikte daha da belirginleşen göçmen karşıtı eylemler Hollanda’nın “çokkültürlü” yapısı hakkında önemli bilgileri gün ışığına çıkarmıştır. Pandemide sağlık hizmetinden öncelikli yararlanacakların “yerli” Hollandalılar olması gerektiğine ilişkin kitlesel eylemler yapılmıştır. Irkçılığa Karşı Avrupa Ağı (ENAR) raporları, Avrupa’nın birçok ülkesinde olduğu gibi Hollanda’da da artan ırkçılığın Covid-19 salgınında daha belirginleştiğini göstermiştir. Bu süreçte ırkçı kesim, göçmenlerin sağlık hizmetine erişimlerinin kısıtlanması gerektiğini tartışmıştır. Raporda

ırkçılığın yükselişinin, salgından çok daha önce başladığı ancak salgınla birlikte görünürlüğünün arttığı belirtilmektedir (ENAR, 2020).

Walzer, bir toplumdaki tüm eşitsizlikleri sivil toplumun kendi başına yansıttığını iddia eder (2000, s. 39). Bu iddiaya paralel olarak, emek piyasasının da bu eşitsizliği yansıtan sivil toplumun önemli bir parçası olduğunu söylemek mümkündür. Bu araştırma da olası bu eşitsizliklerin izini, Hollanda'da yaşayan Türkiye kökenliler üzerinden takip etmeyi amaçlamıştır. Araştırmanın başlangıcını, Hollanda'da göçmen kökenli olmanın emek piyasasına nasıl yansıdığı, bu kimliği taşımanın hangi zorlukları ya da kolaylıkları olabileceği gibi sorular oluşturmuştur. Hollanda'da yaşayan ve Türkiye kökenli ikinci ve sonraki neslin iş yaşamındaki bireysel deneyimleri derinlemesine mülakat yöntemi ile tasarlanan bir araştırma üzerinden sorgulanmıştır. Bu bağlamda çalışma, “Hollanda'da göçmenler: Türkiye kökenliler” başlıklı bölümle başlayıp sonrasında yapılan alan araştırmasının yöntemi, bulguları ve sonuçlarıyla devam edecektir.

ARAŞTIRMANIN ARKA PLANI

Hollanda'da Göçmenler: Türkiye Kökenliler

1960'lardan itibaren göç almaya başlayan Hollanda'da nüfusun neredeyse dörtte biri (%24,6) ya kendisi ya da aile büyükleri sebebiyle göçmenlikle bağlantılıdır (NL Population, 2022). Başlangıçta Güney Avrupa'dan gelen “misafir işçileri” Yugoslavya, Türkiye ve Fas takip etmiş ancak Avrupa içinden gelenler, ülkelerine geri dönerken Avrupa dışından gelenler, ülkelerindeki sosyo-ekonomik istikrarsızlıklardan dolayı kalıcı hale gelmiştir (HWWI, 2007). Günümüzde, en kalabalık göçmen gruplarını başta Türkiye olmak üzere Fas, Endonezya, Antiller ve Surinam'dan gelenler oluşturur (Ladd, Fiske ve Ruijs, 2009, s. 12). Hollanda'nın eski sömürgelerinden olduğu için “Batılı” varsayılan (Antiller, Surinam, Endonezya gibi ülkeler) göçmenlerin, “Batılı” varsayılmayanlara (Fas ve Türkiye gibi ülkeler) oranla toplumsal entegrasyon ve konumlarının daha iyi olduğu vurgulanır (Musterd ve Ostendorf, 2007, s. 57). Batılı varsayılan ülkelerin Hollanda'nın eski sömürgeleri olması, bu göçmenlerin Hollanda kültürüne ve diline yakınlığını sağlayarak entegrasyonlarını da kolaylaştırmıştır.

Türkiye'nin Hollanda'da büyük bir göçmen kitlesine sahip olması, bu çalışmanın ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Yaklaşık 17,5 milyon nüfusun içinde 199 bini ilk kuşak olmak üzere 422 bin civarında Türkiye kökenli bulunmaktadır (CBS, 2021). Hollanda'nın “misafir işçi” olarak kurguladığı süreç, Türkiye ile 1964 yılında yapılan Ankara Antlaşması'yla tekil erkek göçüyle başlar ve 1970'lerin ilk yıllarına kadar devam eder. 1970'li yılların ortasından itibaren göçmen işçi alımının durdurulmasıyla göç; iltica, evlilikler ve aile birleşmesi gibi sebeplerle devam eder (Ladd vd., 2009, s. 12; Euwals vd., 2007, s. 1). Son yıllarda

ise, yüksek eğitimlilerin kabulüne yönelik düzenlemelerle ortaya çıkan beyin göçünden söz etmek mümkündür (European Immigration Portal, 2022). Türkiye'den özellikle IT sektöründe çalışan mühendislerin ve akademisyenlerin Hollanda'ya göçü de sıklıkla basında yer almaktadır.

Hollanda'ya 1960'lı yıllarda giden ilk göçmen profili genellikle; eğitim düzeyi düşük, niteliksiz, Hollandaca bilgisi yok denecek kadar az ve düşük gelir grubuna mensup kişilerden oluşmaktaydı (Ladd vd., 2009, s. 13). Bu gerçeklik, yalnızca Hollanda'da değil, diğer Avrupa ülkelerinde de 60'lı ve 70'li yıllar boyunca sürdürülen niteliksiz emek talebinin sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Bu gelişme, aynı zamanda yerli işçilerin çalışmayı tercih etmedikleri daha düşük pozisyon ve düşük ücretli işlerde göçmen işçilerin yoğunlaşmasını (Euwals vd., 2007, s. 2) da sürekli hale getirmekteydi.

Gerek 1970'lerin sonlarında yaşanan petrol krizinin gerekse üretim süreçlerindeki teknolojik dönüşümün etkisiyle emek yoğun çalışan Türkiyeli göçmen işçilerin büyük bir kısmı 1980'lerde işsiz kaldı (Euwals vd., 2007, s. 11; Crul ve Domernic, 2003, s. 1041; Kesici, 2016, s. 265). Buna bağlı olarak sonraki nesillerin eğitimleri ve toplumsal pozisyonları da önemli derecede etkilendi (Ladd vd., 2009, s. 12). Sonraki kuşakların işgücündeki konumları ilk kuşak göçmenlere kıyasla daha iyi olsa da yine de “yerli” Hollandalılar ve Avrupa kökenlilerle eşit seviyeye ulaşamadı. OECD 2019 işgücü piyasası verileri de bunu teyit etmektedir. 2019 yılında “yerli” Hollandalılardaki %3 (kadın %2,8 ve erkek %3,1) işsizlik oranına karşın göçmen işsizliği %6 (%6,6 kadın ve %5,5 erkek) düzeyindedir (OECD, 2019). Öte yandan “yerli” Hollandalılarda %82,7 (%78,9 kadın ve %86,3 erkek) olan işgücüne katılım oranı göçmenlerde %70,8 (%64,4 kadın ve %78,0)'dir (OECD, 2019). Bu durum göçmenlerin diğer işçilere oranla işgücü piyasasındaki dezavantajlı konumunun ve aynı zamanda göçmen işgücündeki cinsiyet açığının da devam ettiğinin göstergesidir.

İlk gidenlerin daha çok erkek işçiler olması, özellikle ilk nesil göçmen işgücünde, kadınlar aleyhine büyük bir toplumsal cinsiyet açığı yaratmıştı (OECD, 2008). Bunda, kadınların daha çok evlilik veya aile birleşmesi sebebiyle göçe sonradan dahil olmasının payı bulunmaktaydı. Nitekim, göçün cinsiyetçi yanı kadınların yakın zamanlara kadar bu konumlarını da değiştiremedi. Ancak 1990'lardan sonra kadınların tek başına çalışmak üzere göç etmeye başlamasıyla bu paradigma değişmeye başladı.

Göçmenler, Hollanda'da kurdukları sosyal ağlar ve zayıf ekonomik koşulları sebebiyle, belirli mahallelerde toplanmışlardır. Bu ayrışma, kimi yerde “yerli” Hollandalı nüfusun daha seyrek kimi yerlerde de daha yoğun olmasına sebep olmuştur. Mahallerdeki etnik ayrışma, ebeveynlerin çocukların eğitimi için yakın okulları tercih etmesine ve okulların da ayrışmasına sebep olmuştur (Musterd ve Ostendorf, 2007). Öte yandan, eğitilmiş Hollandalıların kendi çocuklarını farklı etnik grupların yoğunlaştığı okullara

göndermeyi reddetmesiyle de bu ayrışma pekişmiştir (Ladd vd., 2009, s. 14). Hollanda'da, 4-12 yaş arasındaki ilköğretim çağındaki çocukların okul seçimi ebeveynlerin tercihinin bırakılmıştır. Tercihlerle ayrılan sistemin dil kazanımı ve toplumsal entegrasyonun düşük düzeyde kalmasını etkilediği düşünülmektedir (Musterd ve Ostendorf, 2007, s. 53).

Hollanda'ya dair bir diğer özellik de orada doğup büyüyen insanların ailelerindeki göçmenler nedeniyle kuşaklar boyu göçmen olarak anılmasıdır. Hollanda'nın 2013 yılında tahtı bırakan Kraliçesi Beatrix, Hollanda topraklarında doğmasına rağmen ikinci kuşak göçmen olarak tanımlanmaktadır (ULC Reports, 2022). Bu durum, "Hollandalı" sayılabilmeyen ne derece zor olduğunu kanıtlar niteliktedir. Diğer yandan, doğrudan göçün öznesi olmadığı halde insanları kuşaklar boyu göçmen diye anmak aynı zamanda toplumda farklı kimliklerin ve ötekilerin varlığını da devamlı kılmanın bir yolu olmaktadır.

Hardt ve Negri'ye göre bu farklılıkların korunması, işçi sınıfının bütünleşmesi ve örgütlü mücadelenin zayıflatılması açısından önem taşır (2018, s. 208). Bunu şu şekilde açıklamak da mümkündür: Azalan genç nüfusa karşın artan emek talebi, Batı'da her zaman göç hareketliliğini garanti edecektir. Öte yandan, göçmenlerin birbirinden farklı aidiyet ve kimliklere sahip olması küçük gruplar üzerindeki kontrol edilebilirliği güçlendirecektir. Dolayısıyla, etnik veya başka farklılıklar temelinde gruplara dahil olmak sınıfsal sorgulamaların önüne geçebilecektir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmada, araştırmacıyı yalnızlaştıran ve konuya genelleyici sayısal analizlerle yaklaşan yöntemlerden ziyade bireysel deneyimleri ayrıntılı ve derinlemesine anlamaya odaklanan niteliksel araştırma yöntemlerinden derinlemesine mülakat ve odak grup çalışması tercih edilmiştir. Verilerin elde edilmesi ve analizi sürecinde gömülü teori yaklaşımından faydalanılmıştır. Gömülü teori, 1967 yılında Glaser ve Strauss tarafından ortaya konmuş analiz ve veri toplama sürecinin eş zamanlı yapıldığı bir yöntemdir (Glaser ve Starus, 2006). Yöntemsel olarak, her görüşmeden ortaya çıkan yeni bilgilerle bir sonraki görüşme şekillenirken sürekli biçimde geriye dönülerek analiz yapılarak parçalardan bütüne ulaşmaya çalışılmaktadır. Gömülü Teori'nin bir gereği ve sonucu olarak başlangıçta oluşturulan sorular görüşmeden görüşmeye gelişerek değişmiştir. Bu yaklaşımla, Hollanda'da yaşayan ikinci ve sonraki neslin iş yaşamındaki deneyimlerine yönelik olumlu ya da olumsuz hipotezler geliştirilmemiş ve sahadan elde edilen bulgularla teorilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Araştırmada analiz sürecinde bilgiye erişimde kullanılan kodlar ve ulaşılan kategori ve temalar da şu şekilde ortaya çıkmıştır:

Tablo1. Analiz tema ve kodları

Temalar	Kategoriler	Kodlar
Eğitim	Eğitim iş ilişkisi	Eğitime erişim, okula yerleşme süreci, okul tercihi
Çokkültürlülük	Çeşitlik ve kapsayıcılık	Üst yönetime erişim, cam tavan, toplumsal cinsiyet, etnik farklılık
Aidiyet ve kimlikler	Ayrımcılık	Önyargılar, ötekilik, yabancılık, Müslümanlık

Bu araştırma, ailesi bir ya da birkaç kuşak öncesinde Türkiye’den göç etmiş, Hollanda’da doğup büyümüş, halen orada yaşayan ve bir çalışma deneyimi olanları kapsamaktadır. Türkiye kökenli Hollandalıların iş yaşamında bir ötekilik konumu yaratıp yaratmadığı ve bu bağlamda örtük bir ayrımcılığa uğrayıp uğramadıkları sorularına cevap aranmıştır. Bu bağlamda araştırma Hollanda’da yaşayan Türkiye kökenli göçmenler ve onların çocuklarından (descendants) ikinci ve sonraki kuşak göç kökenli çalışma deneyimine sahip kadın ve erkekte oluşmaktadır.

Hollanda’nın farklı şehirlerinde yaşayan, yaşları 25 ile 42 arasında değişen 40 kişiyle yarı yapılandırılmış sorular üzerinden görüşüldü. Araştırma 40 kişiden elde edilen verilere dayanmaktadır; ancak 19 kişi üzerinden aktarmalar yapıldı. Katılımcılara kartopu yöntemi ile ulaşıldı. Her bir görüşme yaklaşık 30 dakika ile 1 saat online olarak yapıldı. Daha uzun sürenleri de oldu. Araştırmada katılımcıların çoğunluğunu kadınlar (30 kadın 10 erkek) oluşturdu. Katılımcıların 28’i dört yıllık üniversite ve daha üzerinde eğitime sahipken 9’u meslek yüksekokulu düzeyinde, 3’ü de yalnızca lise düzeyinde eğitime sahipti.

Araştırmada beni en çok düşündüren ve zorlayan konulardan biri katılımcıları nasıl tanımlayacağım konusu oldu. Onları tanımlarken Türkiyeli demek yanlış olacaktı çünkü birkaç kişi dışında hemen hepsi Hollanda’da doğmuş hatta bir kısmı Türkiye’ye yalnızca çok küçükken gelmiş ve biri de hiç Türkiye’de bulunmamıştı. Zaten bu tanımlamayı kendileri de yapmamıştı. Bu nedenle onları tanımlarken Türkiyelilik üzerinden bir genelleme yapmak çok da doğru olmayacaktı. Katılımcıların bir kısmı kendini Türk, bir kısmı Kürt, bir kısmı da Hollandalı olarak tanımlıyordu. Dolayısıyla, kimliklere yapılan atıfların anlamsız kalacağı kaygısıyla etnik bir sıfat kullanmaktan kaçındım. Ancak yine de tanımlamalara ihtiyaç duyduğum yerlerde, katılımcıların çoğunun birinci kuşak göçmenlerin torunu veya çocuğu olması sebebiyle, ‘Hollanda’da yaşayan aileleri birkaç kuşak önceden göç edenler’, ‘ikinci ve sonraki nesil’, göçmen kökenli Türkiyeliler gibi kavramlar kullandım.

Araştırmanın başında, katılımcıların Türkçe bilgisinin yetersiz olabileceği kaygısıyla ve bu durumda birbirilerine tercüme yapabilmeye ihtimallerini düşünerek odak grup çalışması tercih ettim. Ancak iki odak

grup toplantısından sonra hem katılımcıların Türkçe iletişim kurma becerilerinin iyi olduğunu hem de topluluk içinde rahat konuşmadıklarını gözlemleyerek yalnızca derinlemesine görüşme yöntemiyle veri toplamaya devam ettim. Odak grup çalışmalarında konuşulanları, sınırlı ve eksik bilgi olduğunu düşündüğüm için analiz sürecine dahil etmedim.

Alan çalışmasında dikkat edilen bir diğer unsur araştırma etiği meselesiydi. Görüşmecilere araştırmanın amacı, soruları ve araştırmacının açık kimliği yazılı olarak gönderildi. Online görüşme olduğundan kayıt için izinleri alındı ve kamera açıp açmama konusu katılımcıların tercihine bırakıldı. Bir kişi hariç hepsi açık kamera ile görüşmeyi kabul etti. Ayrıca, katılımcıların anonim kalacağına dair de güven sağlandı. Bu nedenle, katılımcıların hiçbiri gerçek isimleriyle aktarılmamıştır.

Araştırmanın geçerlik ve güvenilirliğinin sağlanması³ için, görüşmecilerin aktardığı bilgilerin doğru algılanıp algılanmadığı görüşmecilerle teyit edilmiştir. Analiz sürecinde, görüşmelerde konuşulanlar sıklıkla doğrudan alıntılarla aktarılmıştır. Elde edilen bilgilerin literatürde yer alan diğer çalışmalarda bulgu ve teorilerle karşılaştırılmasına dikkat edilmiştir. Diğer taraftan, ayrımcılığın kökenini göçmenlikle ilişkilendiren bu çalışmada, katılımcıların çeşitlendirilmesi açısından farklı inanç, yaşam biçimi, siyasi görüş gibi farklı özelliklere sahip bireyler araştırmaya dahil edilmiştir. Ayrıca, şekil 1'de görülen kategorilerin araştırmanın amacına uygunluğu bulgularla doğrulanmıştır.

Son olarak bu çalışmada, Hollanda'daki ikinci ve sonraki nesiller diye adlandırılan insanların homojen bir grup olarak algılanmadığı, aksine birbirinden çok farklı yaşam tarzı ve deneyimine, farklı inanç ve politik görüşlere sahip oldukları kabul edilmektedir. Bu nedenle araştırma sonuçları, Hollanda'daki tüm ikinci veya sonraki nesillere dair bir genelleme iddiasında bulunmamaktadır.

Bu çalışma Kocaeli Üniversitesi Etik Kurulu'nun 30.06.2022 tarih ve 245413 sayılı izni ile yapılmıştır.

BULGULAR

Bu bölüm, verilerin ortaya çıkardığı temalara karşılık gelen üç ana başlık altında ele alınmıştır. Birinci başlık, eğitim ve iş ilişkisi çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Katılımcıların Hollanda'da erişebildikleri eğitim düzeyi ve dili öğrenme kapasitesinin işteki konuma etkisi tartışılmıştır. Burada eğitime erişim ve eğitimde ayrışma kodları etrafında eğitim ve iş arasında ilişki kurulmuştur. İkinci başlık altında, çokkültürlülüğün iş

³ Nitel araştırmalarda geçerlik ve güvenilirliğin sağlanması için kullanılan amaçlı örnekleme yoluyla aktarma için bkz. Şimşek ve Yıldırım, 2018, s. 281,282.

yaşamına etkisi çeşitlilik ve kapsayıcılık politikaları bağlamında tartışılmıştır. Çeşitlilik ve kapsayıcılık politikaları, Müslüman ve Türkiyeli kimliğinin yanı sıra toplumsal cinsiyet kodlarıyla değerlendirilmiştir. Bir diğer başlıkta da aidiyet ve kimliğin işteki konuma etkisi ele alınmıştır. Bu temanın oluşmasında ötekilik, yabancılık, doğulu olmak ve sosyalleşme biçimleri gibi kodlar etkili olmuştur.

Eğitimde Ayrışmanın İşteki Konuma Etkisi

Hollanda'daki ikinci ve sonraki neslin emek piyasasındaki konumları sorgulanırken ilk olarak eğitim sürecindeki deneyimlere odaklanılmıştır. Hollanda'nın kendine özgü eğitim sisteminin, iş ve meslek seçimi üzerindeki etkisi birçok katılımcı tarafından paylaşılmış ve sorular bu eksende gelişmiştir. Bununla bağlantılı olarak "Hollanda'da iyi bir eğitime ulaşmanın yolunun iyi derecede Hollandaca bilmekten geçtiği", birçok katılımcı tarafından dile getirilmiştir.

Ben çocukluğumdan beri Türkçe konuşulan bir ortamda büyüdüm. Okuldan geldiğimizde evde büyüklerle hep Türkçe konuşur, Türk televizyonu izlerdik. Evde, mahallede etrafımızdaki büyüklerin tüm konuşmaları Türkçeydi. Biz Hollandacayı yanlış bile konuşsak bunu düzelterek birileri yoktu etrafımızda. Hollandacayı bir yerli kadar iyi konuşmamız mümkün değil, bazı takıları (het, de) var dilin, onu yabancılar tam kullanmaz. Dili bir Hollandalı gibi çok iyi konuşamadığımız için yüksek okula gidemiyoruz bence. Burada Türklerin çocukları genelde meslek okuluna giderler. Üniversite okuyamadığımız için de daha düşük işleri yapıyoruz (Okan, 26 yaş).

Burada üniversite okumak gerçekten çok zor. Bunda bizim de suçumuz var elbette ama Hollanda'nın eğitimi, Türkiye'ye göre farklı. Burada üniversiteye gitmemiz için neredeyse buna doğduğumuz andan beri hazırlanmamız lazım. Hem Hollandacayı çok iyi konuşup hem de derslerimizin çok iyi olması lazım. Burada okul sistemi değişik, okullar burada gerçekten zor. O yüzden göçmen çocukları genelde burada meslek okullarına giderler (Ufuk, 36)

Hollandaca seviyesi, yalnızca eğitime erişimde değil, kariyerde yükselmenin de önünde bir engel olarak görülmektedir. İki yıllık bir yüksekokuldan mezun, aynı zamanda büyük bir ilaç firmasında çalışan Mert (27 yaş), kendini şirketin en tepe noktasına getiremeyecek olan engeli Hollandaca bilgisinin yeterli olmayışına bağlamıştır:

Biz göçmen mahallesinde büyüdük. Neredeyse tüm komşularımız ya Türkiye'den ya Fas ya da Irak'tan gelen göçmenlerdi. Bundan dolayı da mahallede oynadığımız tüm arkadaşlar hep Türk ya da Türkiye'den gelmiş Süryanilerdi. Okulda da çoğunluk Türk, Kürt, Moroccan ya da Surinamlıydı. Onların bildiği Hollandaca ne olacak ki. Annem de Hollandaca bilmiyor. Babam buraya çok küçükken gelmiş. Evde hep Türkçe konuşuluyor, Türk kanalları izleniyor. İster istemez bizler Hollandaca'yı çok iyi konuşamıyoruz.

Çalışma Yaşamında Ayrımcılığın İzini Sürerken: Hollanda'da Meslek Sahibi Türkiye Kökenliler

Konuşuyoruz ama bir Hollandalımla aynı değil. Hollandaca'da bazı ekler var ama bunu nasıl söylesem bilemiyorum (Artikellerden bahsediyor). Onu kesinlikle bir yabancı doğru kullanamaz. Aksansız konuşsak bile bizim yabancı olduğumuz oradan anlaşılıyor. Ben diğerlerine göre daha fazla çalışıyorum ama biliyorum ki ben direktör olamam. Çünkü Hollandacam onlar kadar mükemmel değil (Mert).

Hollandacanın çok zor olduğu ve göçmen kökenlilerin orada doğup büyüye dahi bu dili tam olarak öğrenemediği bulgusu başka araştırmalarla da örtüşmektedir. Van den Bergh, Denessen, Hornstra, Voeten ve Holland (2010), Hollanda'da ilköğretime başlayan Türkiye ve Fas kökenli çocukların “yerli”lere göre Hollandaca seviyelerinin en az 2 yıl geriden başladığını, bunun da akademik başarı önündeki en önemli engel olduğunu belirtmiştir (s.499).

Etnik mahallelerin oluşmasıyla okulların ayrışması, ailede ve sosyal çevrede Hollandacanın birinci dil olarak konuşulmaması gibi etkenler kültürel entegrasyon zayıflığına yol açmaktadır. Birçok araştırmacı, mahalle ve okul ayrışmasından kaynaklanan kültürel ve sosyal entegrasyon eksikliğinin bu duruma yol açtığı üzerinde durmuştur (Crul ve Vermeulen, 2014; Musterd ve Ostendorf, 2007, s. 52). Etnik azınlığa mensup çocukların, Avrupalı çocukların okullarından ayrışması, ikamet bazında etnik mahallelerin oluşmasıyla bağlantılıdır. İlkokul tercihinde “yerli” Hollandalıların çocuklarını farklı etnik grupların gitmediği okullardan yana kullanması, farklı etnik grupların da çocuklarını kendi mahallerinde bir okula göndermesi okulların etnik ve sınıfsal olarak ayrışmasına yol açmıştır. Eğitim ve gelir düzeyi daha yüksek yerli Hollandalıların, çocuklarını etnik farklılıkların olmadığı okullara gönderdikleri, birçok araştırmada da vurgulanmıştır (Ladd vd., 2009; Musterd ve Ostendorf, 2007, s. 53).

Eğitim düzeyi yüksek ve daha iyi kariyer ve mesleğe sahip olan katılımcılar, yükseköğrenime ulaşmanın kendileri açısından zorlu bir süreç olduğunu vurgulamışlardır. Çoğu katılımcı eğitim sisteminde, Faslılara ve Türkiyelilere yönelik ayrımcılık uygulandığını belirtmiştir. Katılımcıların bir kısmı kendisinin, bir kısmı da aile üyelerinden birinin eğitim sürecinde maruz kaldığı ayrımcılığı anlatmıştır. Katılımcılardan üçüncü nesli temsil eden 27 yaşındaki Murat, finans uzmanı olarak dünyaca ünlü ve prestijli bir şirkette çalışmaktadır. Bu işi almasındaki en büyük katkının bitirdiği üniversite ve onun öncesinde aldığı ancak zor ulaştığı lise eğitiminin etkisini şu şekilde anlatmaktadır:

CITO sınavından aldığım puanla Gymnasium'a gitmem gerekirken bir öğretmenim yüzünden HAVO'ya gönderildim. Benim seviyemin bu olmadığını herkes biliyordu. Babam çok mücadele etti, her hafta öğretmenlerimle, müdürle görüştü. Onun mücadeleleriyle bir yıl sonra Gymnasium'a geçtim. Benden çok daha düşük puan alanların Gymnasium'a gitmesi ve bir öğretmenim yüzünden benim HAVO'ya gönderilmem çok kötü bir duyguydu. Nerdeyse okulu bırakmayı düşündüm. Benim babam Üniversite mezunu olmasaydı ve iyi derecede Hollandaca bilip mücadele etmeseydi ben HAVO'da olacaktım,

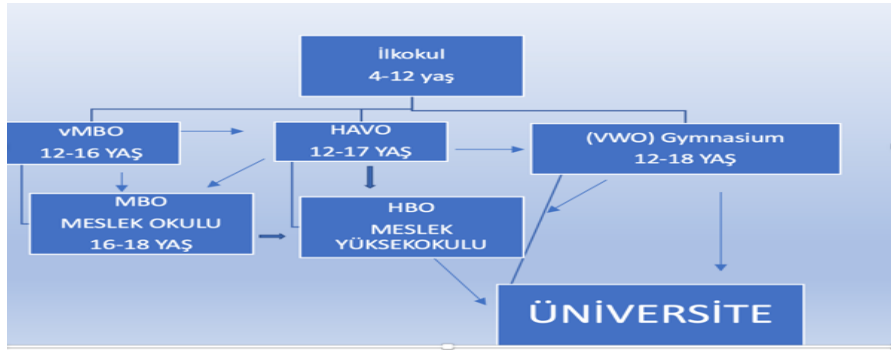

üniversite okuyamayacaktım ve böyle bir işe de sahip olamayacaktım. Burada üniversite mezunu olmasan böyle bir işe almazlar seni. Benim durumumda olan bir Türk arkadaşımın ailesi mücadele etmediği için o, HAVO'da kaldı ve oradan sonra muhasebe okudu. Şimdi hala düşük pozisyonda bir işte çalışıyor (Murat).

Aşağıda Şekil 1'de görülen eğitim sisteminde, öğrencilerin ilkokuldan sonra gideceği okullar, CITO adı verilen seviye tespit sınavıyla belirlenmektedir. Ancak bu sınavın yanı sıra, öğretmenler tarafından yazılan raporlar da öğrencilerin bir üst okula yerleştirilmesinde dikkate alınmaktadır (Lek, 2021, s. 96). Bu sistem, 12 yaşındaki çocukların geleceklerini neredeyse bütünüyle etkilemektedir.

Hollanda eğitim sisteminde, üç farklı düzeyde orta öğrenim seviyesi bulunmaktadır. İlki, VMBO denilen en alt akademik seviyedeki öğrencilerin dört yıl süreyle devam ettiği meslek liseleridir. Bu liseler genellikle uygulamalı meslek eğitimi vermektedir. Bu öğrencilerin, başarı gösterdikleri takdirde HBO denilen meslek yüksekokullarına gitme şansları bulunmaktadır. İkincisi, HAVO adını verdikleri beş yıllık eğitim süresi olan orta düzeyde akademik başarı performansına sahip öğrencilerin devam ettiği okullardır. Bu okullardan meslek yüksekokullarına (HBO) ve çok iyi performans gösterildiği takdirde de bir üst seviyedeki Gymnasiuma geçiş yapılabilmektedir. Üçüncüsü, VWO- Gymnasium olarak adlandırılan en yüksek akademik başarıya sahip olan, öğrencileri üniversiteye hazırlayan altı yıllık eğitim süresine sahip okullardır.

Şekil 1: Hollanda eğitim sistemi

Kaynak: Stichting IPN, 2019

Ortaöğretim seviyesinin belirlenmesinde CITO sınavının tek başına yeterli olmayışı Hollandalılar dışındaki birçok etnik ya da kültürel kökenden gelenler için adil olmayan bir sonuç ve şüphe

yaratabilmektedir. Bu duruma çok benzer sorunlar yaşayan Ahmet (28 yaş) ve Erkan (35 yaş) da deneyimlerini şu şekilde ifade etmişlerdir:

Ben ilkokulda ne yapsa beğenilmeyen, bazen adı söylenmeyen, kara kafaydım. Öğretmen bir gün ödevleri kontrol ederken ben ödevimi evde unutmuştum. Ama öğretmen, “siz Türkler her gün bir şey unutursunuz” gibilerinden bir şey söyledi. Halbuki ben ilk defa ödevimi unutmuştum. Sonra, sınavlarda çok iyi yapmama rağmen bana hep düşük puan verirdi. CITO’dan HAVO’ya yerleşecek puan aldım ama beni daha düşük bir okula gönderdiler. Öğretmenim bana hep düşük notlar verdi. HAVO yerine MBO’ya tavsiye etti beni. Ailem de Hollandaca bilmediği için hiçbir zaman benim okul hayatımla ilgilenemedi. MBO sonunda HBO’da Muhasebe okudum. Şu anda mesleğimi yapmıyorum çünkü sevmiyorum (Ahmet).

Babam çok az Hollandaca biliyordu, annem hiç bilmiyordu. Okul ve alışveriş dışında neredeyse hiç Hollandaca konuşulmuyordu etrafımda. Biz yine kuzenler kardeşler konuşuyorduk hep ama bizim de Hollandaca bilgimiz sınırlıydı. Ona rağmen ben çok başarılı bir çocuktum özellikle de matematikte ama öğretmenim benim başarılı olacağımı düşünmüyordu. Ortaokulda HAVO’ya gittim ama beni Gymnasiuma geçirmediler, sonra da HBO okudum eczane kalfalığı var burada. Türkiye’de yok. Şimdi eczanede çalışıyorum (Erkan).

Görüşmelerde, birçok katılımcı buna benzer cümleler kurdu. Öğretmenleri tarafından başarılı olacağına inanılmadığı için daha üst bir eğitime ulaşamadığını belirten katılımcılar vardı. Ayrıca, katılımcıların bir kısmı öğretmenlerinin subjektif değerlendirme yapmasını kendi ailelerinin eğitim düzeyi ve Hollandaca bilgisiyle de ilişkilendirmekteydi. Nitekim Hollanda’da özellikle öğretmen raporlarının ve tavsiyelerinin dikkate alınarak öğrencilerin gideceği okulların belirlenmesinde etnisitenin, sosyoekonomik durumun veya cinsiyetin öğretmen görüşlerini etkilediğine dair çok sayıda çalışma da bulunmaktadır (Heat, Rothon ve Kilpi, 2008, s. 2011; Lek, 2022, s. 96-97). Feron, Schils ve ter Weel (2016), Hollanda’da eğitim düzeyi düşük ailelerden gelen öğrencilere, öğretmenleri tarafından verilen notların, öğrencilerin CITO sınavından aldıkları puanlardan daha düşük olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Van den Berg vd. (2010) de çalışmasında, Hollanda’da öğrencilerin etnik ve sosyo-ekonomik koşullarının öğretmen beklentisini etkilediği sonucuna varmıştır (s.499). Bu bir anlamda, öğretmenlerin öğrencileri değerlendirirken onların sosyo ekonomik düzeylerinden de etkilendiklerini göstermektedir.

Hollanda’daki Türkiye kökenli grupta ilk gidenlerin büyük kısmının eğitim ve sosyo-ekonomik seviyesinin düşük olması sonraki kuşakların yaşamlarını da etkilemiştir. Çoğu tekstil veya metal sanayiinde çalışan ilk kuşağın 1980’lerdeki teknolojik yapılanma sonucu büyük kısmının işsiz kalması ve asgari gelir düzeyinde sosyal yardımlarla yaşamlarını sürdürmeleri (Crul ve Domernic, 2003, s. 1041) bir sonraki kuşağın sosyo-ekonomik koşullarını da etkilemiştir. Bu nedenle Hollanda’daki ikinci kuşak araştırmalarında

sosyo-ekonomik koşullara paralel eğitim ve istihdamdaki dezavantajlı durumun nispi biçimde devam ettiği gösterilmiştir (Crul ve Vermeulen, 2003; Chiswick ve Miller 2007; Van Tubergen, 2010).

Hollanda'daki göçmen çocuklarına yönelik araştırmaların büyük kısmı eğitim, entegrasyon, istihdam ve dil sorunu üzerine odaklanmaktadır (Beiser ve Hou, 2000; Crul ve Vermeulen, 2003; Chiswick ve Miller 2007; Van Tubergen, 2010; Potochnick ve Mooney, 2015; Ladd vd. 2009). Göçmenlerin eğitime katılımının düşük olması araştırmacıları bu alana çekmiştir. Euwals vd.'nin (2007) Almanya ile Hollanda'daki göçmenleri karşılaştırdıkları çalışmasında, her iki ülkede de Türkiye kökenlilerin emek piyasasında yerlilere göre daha az tercih edildikleri ve Hollanda'da yaşayan Türkiyeli göçmenlerin eğitim seviyelerinin daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Heat, Rathan ve Kilpi'nin (2008) araştırmalarında da Batı Avrupa'da, az gelişmiş ülkelere gelen azınlıkların; eğitimde, meslek kazanımında ve istihdamda daha dezavantajlı olduğuna dikkat çekilmiştir.

Sonuç olarak, insanların düşük eğitim seviyesi ve gittikleri ülkelerin dilini yeterince bilmemesi işgücü piyasasındaki zayıf konumlarını da belirlemektedir (Van Ours ve Veenman, 2003, s. 1). Bir göçmen açısından iş bulabilmenin yolu, eğitim seviyesi ve yaşadığı ülkenin dilini konuşabilme becerisiyle doğru orantılıdır (Van Tubergen, 2010, s. 515). Göç edenler açısından dil önemli bir bariyerken, göçmenlerin gittikleri ülkelerde eğitime dahil olan çocukları açısından bu bariyerlerin kalkması beklenmektedir. Ancak, Hollanda'da durum tam da böyle olmamıştır. Göç kökeni ikinci ya da üçüncü nesil dayananların dahi tam anlamıyla Hollandaca konuşamadıklarını ifade etmesi son derece düşündürücüdür. Bu bakımdan, Hollanda'daki kültürel entegrasyonun yeterince başarılı olmadığı, okullardaki ayrışmanın göçmenler ve çocukları aleyhine dezavantajlı bir sistem yarattığını söylemek gerekir. Ayrıca, eğitim seviyelerinin belirlenmesi sürecindeki öğretmen raporlarının, seviye belirlenmesine etkisi, ortaya çıkan ayrışmanın sürekli hale gelebileceğini düşündürmektedir. Sonuç olarak, eğitim sürecinde yaşanan ayrımcılık ve ayrışma göçmen çocuklarını dezavantajlı hale getirerek emek piyasalarının daha düşük tabakalarında çalışmak zorunda bırakmaktadır. Eğitimin insan hayatının her alanını etkilediği düşünülecek olursa, bu ayrımcılığın yarattığı zararın da yalnızca emek piyasalarıyla sınırlı olmadığını düşünmek gerekir.

Çokkültürlülüğün İş Yaşamına Etkisi: Kim Nereye Kadar Kapsam İçi

Hollanda'da çeşitli sebeplerle çokkültürlülük politikalarından vazgeçişler olsa da bunun bir alt bileşeni sayılabilecek çeşitlilik ve kapsayıcılık (diversity and inclusion) politikaları özellikle çalışma yaşamında önemini korumaktadır. Bu politikalar genel anlamda istihdama katılımda zorluk çeken dezavantajlı kesimlere yönelik pozitif ayrımcılık uygulamalarıdır. Farklı dil, din, ırk, cinsiyet, cinsel

yönelim, fiziksel engel, siyasi düşünce, renk veya etnisiteye mensup bireylerin istihdama erişimde ve kariyer basamaklarında yükselmede dezavantajlılığını giderme amacı taşır.

Bu politikalar eşitsizliklerin azaltılması açısından önem arz ederken şirketlere sağladığı bazı faydalarla da öne çıkar. Rekabet üstünlüğü sağlayabilmek açısından kurumsal ve büyük ölçekli firmaların çoğu çeşitlilik ve kapsayıcılık politikalarını bir insan kaynakları stratejisi olarak benimsemektedir. “Yönetim ve Organizasyon” bakış açısı, çeşitlilik ve kapsayıcılık politikalarını işletmelerin verimliliğini artırıcı bir unsur olarak görür (Armstrong, 2010, s. 976). Bazı araştırmalarda, etnik ve kültürel çeşitliliğin şirket verimliliğini yükselttiği (Kemeny, 2014, s. 3) ve özellikle kapsayıcılık politikasına sahip işyerlerinde çalışanların daha verimli çalıştığına dair bulgulara rastlanır (Chaudhry, Paquibut ve Tunio, 2021). İşletmelerin ekonomik performansı ile çalışanlar içindeki göçmen çeşitliliği arasında pozitif korelasyon bulunduğu kabul edilmektedir (Kemeny, 2014, s. 32). Bu yaklaşım, insan odaklılıktan ziyade verimlilik odaklı olmasına rağmen istihdama katılımda dezavantajlı kesimlerin lehine sonuçlar yarattığından üzerinde durmaya değerdir.

Görüşmecilerin yanıtları, en üst tepe yönetimlerinin genellikle Batılı ya da “yerli” Hollandalılarından oluştuğuna işaret etmektedir. Bu anlamda kapsayıcılığın yeterince işlemediği ya da belli bir yere kadar kullanıldığı, ancak belli bir noktadan sonra ayrımcılığın kendini gösterdiğine yönelik iddialar bulunmaktadır. Görüşmecilerden uluslararası bir şirkette orta düzey yönetici olarak çalışan Yasemin (32 yaş) üniversite mezunu, yüksek lisans derecesine sahip ve üçüncü kuşağı temsil etmektedir. Ne iş ne de özel yaşamında Türkçe konuşmadığını ve kendisini yerli bir Hollandalıdan farksız gördüğünü belirtmiştir. Ancak tepe yönetime yükselme olasılığına dair şunları belirtmiştir.

Bizim şirkette her milletten insan çalışıyor. Zaten işyerinde çoğunlukla İngilizce konuşuluyor. Dünyanın her yerinden Hintli, Afrikalı, Surinamlı, Çinli nereden ararsanız insan var. Zaten diversity ve inclusion politikaları gereği de böyle olmak zorunda. Ama en üst tepe yönetimimiz sadece yerli Hollandalılar ve diğer Avrupa ülkelerinden. Orası tam beyazlardan oluşan bi yer. Ben kendimi bir gün orada göremiyorum çünkü orası gerçekten beyaz. Konuşurken bazen siz Türkler nasıl düşünüyorsunuz bu konuda diye soru soruyorlar. Ama ben Türkleri nereden bileyim ben biz diye bir gruba dahil değilim. Bir de bazıları konuşma aralarında fırsat buldukça ‘siz yabancılar’ diye vurguluyor ben de biz yabancı değil yerliyiz diyoruz (Yasemin).

Kendini başka bir yere ait hissetmek için anadilden ve kültürden tamamen uzaklaşmak gerektiğine inanmak belki de ayrımcılığa uğramaktan kaçma stratejisi olarak da düşünülebilir. Bir diğer görüşmeci satış ve pazarlama uzmanı olan ikinci nesil Türkiye kökenli Seda (34 yaş) da orta düzey konumda yönetici

danışmanı olarak çalışmaktadır. O da kurumunun çeşitlilik politikaları sayesinde bu pozisyonda çalıştığını belirtiyor ve şunları eklemiştir:

Çalıştığım kurum Hollanda ve Avrupa'nın saygın kurumlarından biri. İşe girerken bir sınava girdim ve yüksek puan aldım. Kurumumuzun diversity politikaları sayesinde yönetici danışmanı olarak çalışıyorum. Benimle aynı seviyede çok yabancı var. Benim üst yöneticim Hollandalı. En üsttekiler sadece Hollandalı değil Amerikalılar var, Alman ve Fransızlar var. Burada kimse kimseye ayrımcılık yapamaz. Ben kendimi buralı gibi hissediyorum, giyimim, yaşam tarzım, mental yapım her şeyim Avrupalı. Yabancı çok burada ama kanunlar var burası hukuk devleti öyle ayrımcılık falan yapamazlar. Ama en üst yönetime gelebileceğimi gene de düşünmüyorum. Çünkü şirket zaten Hollandalıların ve tepe yönetiminde sadece Hollandalılar oluyor hep öyle olmuş. İleride değişir belki (Seda).

Yukarıdaki ifadeler, çeşitlilik ve kapsayıcılık politikaları sayesinde insanların etnik ve inançsal farklılığı sebebiyle kurumsal bir firmada tercih edildiğini, iyi konumlarda iş bulabildiklerini ortaya koymaktadır. Ancak, bu politikaların gerçek anlamda ne düzeyde kapsayıcı olduğu hala önemli bir sorudur. Nitekim görüşmecilerin ifadelerinden anlaşıldığı üzere, örgütsel hiyerarşide en üst düzey kademe herkese açık değildir. En tepe yöneticiliğin beyaz Avrupalı ya da Amerikalılara ayrıldığı görülmektedir. Görüşmeye katılan göçmen kökenlilerin örgütsel hiyerarşide orta düzey yönetim kadrolarına erişebilmesi ancak tepe yönetimde yer alamaması bir cam tavan sendromuna işaret eder. Cam tavan kavramı, kadınların sosyal ve örgütsel baskılardan dolayı yönetici pozisyonlarına gelmelerinin engellenmesidir (Hull ve Umansky, 1997, s. 508). Cam tavan sendromu, geçmiş yıllarda daha çok kadınlar için kullanılırken günümüzde hak etmesine rağmen, kariyerde yükselmesi engellenen herkesi kapsamaktadır. Cam tavana en çok maruz kalan gruplardan biri göçmenlerdir. Dell'Aringa, Lucifora ve Pagani (2012) İtalya'da yüksek ücretli işlere erişme konusunda göçmenler için bir cam tavan olduğu bulgusuna ulaşırken, Euwals vd. (2007) Hollanda ve Almanya'daki Türkiye kökenlilere bir cam tavan uygulandığını belirtmekte, Kesici (2016) ise İngiltere'deki Türkiye kökenli kadın göçmenler için bir cam tavanın varlığından söz etmektedir.

Araştırmada ortaya çıkan bir diğer bulgu da meslek sahibi farklı etnik kökenli kadınlarla ilgiliydi. Katılımcılar, pozitif ayrımcılık bağlamında, çeşitlilik ve kapsayıcılık politikalarının kadınlar lehine daha olumlu sonuçlar yaratabildiğine vurgu yaptılar. Katılımcıların bir kısmı şirketlerdeki toplumsal cinsiyet duyarlılığına yönelik çıkarımlarda bulundular. Her ne kadar cam tavan sendromu genel anlamda kadınların yönetici olmalarını engelse de çeşitlilik ve kapsayıcılık politikaları Müslüman kadınların görünür kimliği üzerinden belli düzeylere kadar bazı avantajlar sağlayabilmektedir. Araştırmamıza katılan üniversite mezunu, belediyede orta düzey yönetici olan Sevda (32 yaş) ve bankada çalışan Emel (32 yaş) de işe alınmalarıyla ilgili şunları anlatmıştır:

Çalışma Yaşamında Ayrımcılığın İzini Sürerken: Hollanda'da Meslek Sahibi Türkiye Kökenliler

Aslında en başta başım kapalı olduğu için iş görüşmesine giderken endişeliydim biraz. Çünkü başvurduğum iş sosyal yardımlarla ilgili ve işimde sürekli insanlarla yüz yüze görüşmem gerekiyordu. Bir de belediyelere özellikle kadınlar çok güveniyor burada çünkü gender inclusion [toplumsal cinsiyeti dahil etmek] politikaları var. Ayrıca, daha çok da Müslümanlar sosyal yardım alıyor belki daha iyi iletişim kurarım diye de düşündüler. İşe alındığımda yöneticim bana diversity politikaları gereği alındığımı söyledi. İlk defa Müslümanlığımın burada avantajını yaşadım. Benim yerimde yabancı [Türkiye kökenlileri kastetti] bir erkek olsaydı alınmazdı. Bazen özellikle iyi davranıldığımı bile hissediyorum. Bakın biz yabancılara karşı iyi davranıyoruz demek istiyorlar (Sevda).

Bu işyerine girme sebebim göçmen bir kadın olmam. Benim bölümün menajeri ile görüştüğümüzde, Müslüman bir kadın olduğumdan diversity politikası gereği hem de uygun olduğum için beni işe alacaklarını söyledi. Ben şirketin diversity politikaları sebebiyle alındım aslında. Ayrımcılığı önlüyor yoksa böyle işlere giremezdik bizler, dünya kadar insan başvuruyor dünyanın her yerinden. Müşterilerle ilişkileri güçlendirmek için de bizleri işe alıyor aslında (Emel).

Görüşmelere katılan ve orta düzey yönetim kadrolarında yer alan iş ve meslek sahibi olanların çoğu kadındı ve kendi çalıştıkları işyerlerinde Müslüman erkeklerle yönelik daha ayrımcı bir tutumun olduğuna dair yargıları vardı. Ancak bu araştırmada elde edilen bulgu, orta düzey yöneticilik ve istihdama erişimde göçmen kökenli, eğitilmiş, meslek sahibi kadınların aynı grubun erkeklerine kıyasla tercih edildikleri yönündedir. Bu durum klasik anlamda kadınların istihdamını ya da kariyerde yükselmesini engelleyen cam tavan olgusuyla çelişmektedir. Çalışmanın evreni göz önüne alındığında, Türkiye kökenli Müslüman erkek kimliğinin Avrupa'da yükselen İslamafobiden olumsuz etkilendiği düşünülebilir. Bu duruma benzer bir örneği de katılımcılardan bilgisayar mühendisi, kurumsal bir firmada yazılımcı olarak çalışan 30 yaşındaki Yelda vermiştir:

Ben kendimden değil de 5 yaş küçük erkek kardeşimden bahsetsem daha iyi olur. Benim erkek kardeşim eğitim hayatı boyunca hem benden daha başarılıydı hem daha çalışkandı. Ama bugün geldiği yere ulaşmak için çok fazla çabaladı ve çok şeyle mücadele etti. Aslında, daha adını söyleyince başlıyor ayrımcılık, bariz Müslüman ismi. Bizim mahalle ve gittiğimiz okullar çoğunlukla Hollandalıların olduğu yerler, bizim gibi göçmen çok az. Onunla da ilgisi var bence. Kardeşim önce ilkokulda, sonra ortaokulda, sonra da lisede ayrımcılık gördü, çok zeki ve çalışkan olmasına rağmen ailemin mücadeleleriyle, annem burada doğmuş büyümüş biri, Gymnasiuma sonra da üniversiteye gitti. Çalıştığı işi de zor buldu mesela ben ondan daha az zekiyim ve onun kadar çalışkan değilim ama ben daha kolay iş buldum. Yükseldim. Burada Müslüman erkeklere daha az tolerans var (Yelda).

Yelda'nın bahsi geçen kardeşiyle de görüşmek istedim ancak iş yoğunluğundan görüşme ayarlanamadı. Israrla sözü kardeşinin uğradığı ayrımcılığa getirdi. Yukarıda anlatılanlardan Müslüman

kadınların istihdamda erkeklere nazaran daha fazla yer alması gibi bir sonuca varılamaz. Nitekim, Türkiye kökenli kadınların Hollanda’da işgücüne katılımı da oldukça düşük seyretmektedir (Euwals vd., 2007, s. 18). Bu, Müslüman kadınların dünya genelindeki düşük işgücüne katılma oranıyla paralel bir durumdur (Dünya Bankası, 2022). Bu nedenle, çeşitlilik ve kapsayıcılık politikaları bağlamında Müslüman kadınların temsili olarak işyerinde tercih edilebilmesi genelleyici bir bulgu olmaktan ziyade araştırmamızın örnekleminin de etkisiyle Hollanda’ya özgü özel bir deneyim olarak yorumlanabilir. Ancak yine de bu örneklerden yola çıkarak göçmenliğin çeşitlilik ve kapsayıcılık bağlamında cam tavanı delme işlevine sahip olduğunu da belirtmek gerekir.

Çeşitlilik ve kapsayıcılık politikalarıyla işe girme, bazı yönetim kadrolarına yükselme gibi avantaj elde edebilen farklı etnik gruplardan bireyler için geldikleri pozisyonlarda ve çalışma hayatında nasıl bir kapsayıcılık vardır? Belli pozisyonları elde etmek, ayrımcılıktan muaf olmayı getirir mi? gibi soruların yanıtları da çalışma hayatındaki deneyimlerden elde edilecektir.

Örtük Ayrımcılığın İzini Sürmek

Modern devletlerde hukuki düzenlemeler her ne kadar çalışma hayatında ayrımcılığı yasaklamış olsa da ayrımcılık açık ya da kapalı formda insanların hayatlarını etkilemeye devam etmektedir. Yasal düzenlemelerin yanı sıra, ırkçılığa yönelik toplumsal toleransın olmayışı da ayrımcılığın biçimlerini değiştirerek daha görünmeyen ve bilinmeyen formlarda ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Deitch vd., 2003, s. 1301).

Hollanda’daki göçmenlerin çalışma hayatına yönelik ayrımcılıkla ilgili çalışmalar daha çok işe alım, ücret, yükselme, işten çıkarma süreçlerinde görülen ve nispeten ispatlanabilen eylemler ve davranışlar üzerine yoğunlaşmıştır (Euwals vd., 2007; Crul ve Doornik, 2003; Heat vd., 2008; Thissjen vd. 2021). Açık ayrımcılık olarak tanımlanan bu eylemlerin görülmesi ve ispatı nispeten kolay olduğundan yasal anlamda mücadele etmesi de örtük ayrımcılığa göre daha kolaydır (Van Laer & Janssens, 2011, s. 3). Ancak, açık bir şekilde görülemeyen, daha çok hissedilen ve deneyimlenen örtük ayrımcılık sürekli biçim değiştirdiği için, daha fazla araştırılmaya ve tartışılmaya muhtaçtır.

Ayrımcılığın, ırk, etnik ya da cinsiyet gibi farklılıklardan mı yoksa başka sebeplerden mi olduğu çoğu zaman açık değildir; ancak önyargılar örtük ayrımcılığa dair önemli bilgiler verebilir (Deitch vd., 2003, s. 1301). O nedenle Hollanda’da yaşayan ikinci ve sonraki nesle yönelik önyargıların ortaya çıkarılması gerekiyordu. Aşağıdaki ifadelerden de ayrımcılığa yol açacak önyargılar açıkça anlaşılmaktadır:

Çalışma Yaşamında Ayırmıcılığın İzini Sürerken: Hollanda'da Meslek Sahibi Türkiye Kökenliler

Çalıştığım yer, binlerce kişinin çalıştığı uluslararası bir şirket. Yaklaşık 7 yıldır buradayım, yazılım mühendisiyim. İçkili yemekler oluyor, içki içmediğim için artık çağrılmıyorum ya da akşam iş çıkışı buluşup takılıyorlar arkadaşlar beni hiçbir zaman davet etmiyorlar. Çağrılar giderim, içmesem de giderim. Alkolsüz bir şey içmek de yasak değil ya. Bir defasında gitmiştim, maden suyu içmiştim. Bir daha da çağırmadılar (Serkan, 31 yaş).

Bir gün arkadaşım ile sohbet ediyordum, ABD'de hep fast food yiyorlar, oraya gidip şişmanlamak istemem dedim. Ben ABD'ye gitmek istemiyordum dediğim anda müdür girdi odaya ve 'neden sen Amerika'yı sevmiyor musun?' dedi. Yani müslümanlar Amerika'yı sevmeyenler gibi bir imayla söyledi bunu. Halbuki ben hiç o sebeple söylemedim. Kendimi çok kötü hissettim (Buse 27, yaş).

Eczanede çalışıyorum. Bir müşterimiz, kendisine yanlış ilaç veren kişiyi koyu saçlı biriydi diye müdüre tarif etmiş. Müdür de hemen beni yanına çağırdı ve 'neden böyle dikkatsizlik yapıyorsunuz?' diye bana kızdı. Ben de şaşırardım, çünkü ben değilim ona ilacı veren, diğer koyu saçlı Hollandalı arkadaş vermişti ilacı. Ama müdür yanlış yapanın kim olduğunu teyit etmeden, doğruca ben olduğumu düşündü. Yıllar oldu, hala kötü hissediyorum bu konuyu düşününce (Gonca, 32 yaş).

Katılımcıların anlattığı olaylar, Hollanda'da yaşayan Müslümanlara ya da Türkiye kökenlilere yönelik sahip olunan önyargıdan kaynaklandığına işaret etmektedir. Önyargıların yol açtığı tutum ve davranış, hiçbir farklılık ve değişim gözetmeksizin grupları homojen görme eğilimidir. Doğu'nun geriliği ve gelişmemişliği vurgusuna karşın Batı'nın üstünlüğü ve gelişmişliği vurgusunu yerleştiren Batı'nın sömürge tarihiyle harmanlanmış bakış açısını temsil eden oryantalizmin izi toplumsal ilişkilerin çoğuna sirayet etmiş durumdadır. Oryantalizm kavramı her ne kadar akademik alandaki bakış açısı için kullanılmış olsa da Batıda toplumsal olarak içselleşmiş ve benimsenmiş yargılar için de kullanılmaktadır. Bu bağlamda, bu araştırmada Batı toplumlarında var olan önyargıların Batılı olmayan göçmenlere ve çocuklarına yönelik genelleyici ve özelleştirici yaklaşımlarda buldukları iş yaşamında da kendini göstermektedir.

Katılımcılardan bekar ve Bilgisayar Mühendisi olan Ferda (28 yaş, K.), her tatil dönüşü Türkiye'den tanımadığı eğitimsiz işsiz bir erkekle nişanlandırılıp nişanlandırılmadığına dair sorguya çekildiğini anlatmıştır. Bir diğer katılımcı Mesut (42 yaş, E.) işyerinde yemek esnasında Türkiye'de hala insanların elle yemek yiyip yemediği sorusuyla karşılaşmış ve şaşırıldığını belirtmişti. Elle yemeye yönelik pejoratif yaklaşımın varlığı bir yana dursun, elle yemek Türkiye'deki yeme kültürünün bir bileşeni de değildir.

Göçmenleri ya da etnik azınlıkları özünde tek tip görme eğiliminde çokkültürcülüğün de etkisi bulunmaktadır. Nitekim çokkültürlülük, gruplar arası farklılığı görmezden gelerek değişime kapalı, özçü homojen bir grup algısı yaratmaktadır (Kymlicka, 2014, s. 2). Philips (2007), çokkültürcülüğü kurtarıcı

değil, kültürel bir deli gömleği olarak nitelendirirken aynı zamanda göçmenleri egzotikleştirerek ve özelleştirerek sahip oldukları kimliklerinden de daha farklı olmaya zorladığını belirtir (akt. Kymlicka, 2014, s. 2). Böylece, göçmenler ve onların çocukları gittikleri ülkelerde, içine doğup büyüdüğü topluma iyice yabancılaşan ancak kültürel çeşitliliği oluşturan unsurlar olarak hayatlarına devam etmektedir. Bu bir bakıma geldikleri yerlerin kültürünü değişmeden yaşamaya devam etme telkinleriyle göçmenlere özcü bir kimlik dayatmasıdır. Nitekim, biraz daha Batılı ve modern yaşayan, görünen ya da düşünenlere “sen hiç diğer Türklere benzemiyorsun” tepkisi de bunun bir tezahürüdür. Bu tepki çoğu zaman bir övgü tonuyla ortaya çıkarken “diğer Türklere” söylemi de toptancı, indirgemeci, özcü ve de aşağılayıcı bir yaklaşımı temsil etmektedir. Buna bir de cinsiyetçilik eklendiğinde kadınların yaşadığı deneyimler diğerlerinden daha farklı olabilmektedir. Örneğin, 27 yaşında bekar ve yalnız yaşayan Aslı kendisine yönelik tepkileri şu şekilde ifade etmiştir:

İşyerinde artık yalnız yaşadığımı söylemekten yoruldum. Çünkü ne zaman yalnız yaşadığımı söylesem buradaki Hollandalılar ‘senin ailen burada değil mi, sen neden diğer Türklere gibi ailenle yaşamıyorsun, ailenle aranda bir sorun mu var’ gibi çok fazla soru soruyor. Halbuki kendileri de yalnız yaşıyor ya da sevgilileriyle birlikte kalıyor bu yaşta. Ama biz yalnız yaşadık mı sanki sorunluymuşuz gibi davranıyorlar. Ayrımcılıktan değil de kültür farkından böyle düşünüyorlar. İşyerinde iyi bir pozisyon açılrsa benim yerime Hollandalıyı alırlar bence yani ben öyle hissediyorum (Aslı).

Öte yandan, yukarıdaki örnekte olduğu gibi tüm göçmen gruplarının özdeş görülmesi oldukça sık rastlanan bir durum. Araştırmaya katılanlar arasında üniversite mezunu, sosyal hizmet uzmanı, 30 yaşında evli 3 çocuk sahibi Sema kendini başörtülü olduğu için görünür bir azınlık olarak tanımlar. Görünür kimliğinden dolayı diğer tüm Müslüman milletlerle özdeş görülmekten duyduğu rahatsızlığı şu şekilde anlatır:

Burada Faslılar var onlar da Müslüman ama burada onları pek sevmezler. Çünkü onlar genelde ya (suç atfedene kelime) ya da çok (hakaret içeren kelime). Müslüman deyince de hepimizi aynı kefeye koyuyorlar. Oysa ben hem Müslüman olduğum için hem de ailem göçmen olduğu için hep kendimi hep ispatlamak zorunda hissediyorum. Faslılar gibi olmadığımızı ispat etmeye çalışmakla geçti ömrüm. Hem yaptığım işi herkesten iyi yapmaya çalışıyorum, hem kendimi benim onların gördüğü gibi olmadığımızı ispatlamaya çalışıyorum. Aslında bize böyle bakmasalar belki daha huzurlu daha verimli olacağım ama kendimi böyle hep stres altında buluyorum (Sema).

Araştırma süreci boyunca yukarıdaki örneğe benzer çok sayıda ifadeye rastlanmıştır. Ezilen grupların kültürel davranış kalıpları açısından özdeş kabul edilmesi, grup üyelerinden birinin herhangi bir özelliğinin tüm grup üyelerine genellenmesi, dünyanın çoğu yerinde görülmektedir. Irkçılığı besleyen önyargılar ve

özcü yaklaşımlar (Göregenli, 2018, s. 25) aynı zamanda ırkçılığın meşrulaşmasına da zemin oluşturmaktadır. Banka'da çalışan 30 yaşındaki Mehmet ve bir eğitim kurumunda çalışan 34 yaşındaki Sait'in anlattıkları olaylar da bu durumu destekler niteliktedir. Her iki katılımcı da işe kabul edilirken işyerinde namaz kılmak için sürekli izin alacaklarına dair bir korkunun hissedildiğinden, bazen iş dışındaki sosyalleşmelere alkol tüketmediği ön kabulüyle davet edilmediklerinden bahsetmişlerdir. Hatta Mehmet, oruç tutmadığı halde Ramazan ayında dikkat eksikliği ve yorgunluk yaşayacağı gerekçesiyle yıllık izin kullanması konusundaki ısrarlara değinmiştir.

“Bir hukuk ülkesi olan Hollanda'da ayrımcılığın olamayacağı” söylemi katılımcıların ortak vurgularından biridir. Ancak, görüşmelerden açığa çıkan ayrımcılık algısı daha çok somut delillere dayanabilecek açık eylemlere işaret etmektedir. Katılımcıları iş yaşamında rahatsız eden olumsuz deneyimler ise kültür farklılığı ya da yabancılıkla ilişkilendirilmiştir. Ayrımcılığa yönelik reddiyenin yaygın olmasının temel sebeplerinden biri de çoğu insanın ayrımcılığa konu olan davranışları normal görmesidir. Bu durum, Jost ve Banalji'nin 'sistemi meşrulaştırma' teorisiyle açıkladığı, dezavantajlıların buldukları koşullardan sistemi sorumlu tutma eğilimiyle örtüşmektedir. Sistemin meşrulaştırılması, kitlelerin kendi dezavantajlılığını bir takım yapısal nedenlere bağlayarak normalleştirme mekanizması olarak tanımlanmıştır (1994, s. 19). Bunun örneğine çok sayıda katılımcının ifadesinde rastlanmıştır. Hollanda'da tıp fakültesini bitiren Ayşe (32 yaş) ise kendisini doktor olmaya götüren süreci şu şekilde anlatmıştır:

Ben burada eğitimde herhangi bir ayrımcılık hissetmedim. Geldiğim yere ulaşabilmek için çok çalıştım. Hayatım boyunca hep ders çalıştım. Bir de Türk olarak hep daha çok çalışmak zorunda hissettim. Yeter ki bizim insanlarımızın adına bir leke gelmesin diye hep örnek olmaya çalıştım. Dersten başımı hiç kaldırmadım. Okulda benim dışında Türk öğrenci hiç yoktu. Şimdi de hastanede de herkesten çok çalışıyorum. Onlar da benim gibi çalışsalar gelirlerdi elbet benim okuluma ama onlar öyle yapmıyor genellikle burada Türkler hep Türklerle takılıyor sonra da ayrımcılık falan derler. Türklerin sorunu, biraz mental-set [zihniyet] olarak Hollandalı olamamaları. Benim bütün yakın arkadaşlarım zaten hep Hollandalılar. Tıpta okuyan göçmen çocukları çok az olur. Olan da zaten çok fazla çaba göstermiştir buralara gelene kadar (Ayşe).

Azınlıkların ayrımcılığı reddetmesinin bir başka nedeni de Lerner'in (1977) 'adil dünya inancı' teorisiyle açıklanmaktadır. Teoriye göre insanların dünyanın daha adil olduğuna ve kaderlerini kontrol ettiklerine inanma eğilimi, ayrımcılığı dile getirdiklerinde alacakları tepkiyi önlemeye yöneliktir (Crosby, 1984, Dovidio ve Hebl, 2005'den aktaran van Laer, 2011, s. 8). Lerner (1977)'in “adil dünya inancı” adını verdiği bu düşünce biçimi, insanların kendi davranışlarının ayrımcılığa yol açtığına aksi takdirde ayrımcılığa uğramayacaklarına inanmalarıdır (Göregenli, 2018, s. 64). Belli davranışları

gerçekleştirmediginde ayrımcılığa uğramayacağına inanma eğilimi yukarıdaki ifadeden de çok net biçimde anlaşılmaktadır.

Ayşe gibi çok sayıda katılımcı çok çalıştıkları takdirde ayrımcılığın olmayacağını değişik biçimlerde ifade etmiştir. Örneğin, 29 yaşında öğretmenlik yapan Cem de “*şikayet edeceklerine çalışsın herkes benim gibi, bana neden ayrımcılık yapmıyorlar?*” diyerek ayrımcılığı engellemenin kendi ellerinde olduğuna inanmaktadır. Bu aynı zamanda toplumlarda yaygın olan ‘kurban suçlayıcılığın’ da bir parçasıdır. Nitekim çoğu zaman, uğradıkları ayrımcılıktan yine azınlıkların sorumlu tutuldukları görülmektedir.

Yukarıdaki katılımcılar (Ayşe ve Cem) ayrımcılığa uğramadığını iddia ederken kurduğu cümlelerin arasında kurban suçlayıcı ifadeler de rastlanmaktadır. ‘Diğer Türkler’in de kendi gibi çalışsaydı başarabileceklerine’ olan inancı kurban suçlayıcılığa örnek verilebilir. Zira, kurban suçlayıcılar kurbanın davranışını sergilemedikçe kurban olmayacaklarına inanırlar. Sorunun gerçek nedeni yerine kurban odaklanmanın özellikle ayrımcılık tehdidi altındakileri savunmasız kılarak kırılan hale getirdiğini de belirtmek gerekir. Etnik ya da dini farklılığın yarattığı dezavantajlarını diğerlerinden daha fazla çalışarak kapatmaya çalışma birçok görüşmeci tarafından ima edilmiştir. Örneğin eczanede çalışan ve üçüncü nesli temsil eden 26 yaşındaki Ayda da yaşadığı öteki olma halini şu şekilde anlatmıştır.

Çalıştığım yerde yabancı olan bir benim (yabancıyı Müslüman göçmenler olarak açıkladı). Hem molalarda hem de işe başlarken hep erken gelirim ben. Herkes geç gelebilir ama benim geç gelmem göze batır diye korkuyorum. Çok iyi çalışırsanız niye size ayrımcılık yapsınlar, biz de onlar da insan sonuçta... Örneğin sorunlu müşteri olunca ben alırım hep ya da fazladan bir şey yapılacak hep daha fazla çalışırım ki herkes memnun olsun benden. Burada müdür olabileceğimi düşünmüyorum, çünkü Hollandacam bir Hollandalınıniki kadar mükemmel değil (Ayda).

Bu araştırmada ortaya çıkan en belirgin örtük ayrımcılık türü aslında katılımcıların kendilerine atfettikleri ‘yabancılık’ vurgusu üzerinden hissedilmiştir. İnsanlar bir toplumda kendilerini konumlandırırken ‘biz ve ötekiler’ kavramlarına başvurur (Göregenli, 2018, s. 251). Bunun altında yatan en temel sebep, ‘yabancıyı’ yani ötekini sahip olunan kaynaklardan uzak tutma, kapitalist sistemin yarattığı eşitsizlikleri ve sömürü ilişkilerini gölgeleme çabaları olarak da düşünülebilir.

Yukarıdaki örneklerin çoğunda “biz yabancılar” ifadesi neredeyse her görüşmecinin farkında olmadan yaptığı bir vurguydu. Birkaç kuşaktır Hollanda’da doğup büyüdüğü halde, kendini Hollandalı görememe ya da Hollandalı kabul edilmeme hali de ötekiliğin tezahürlerinden biridir. Araştırmanın örneklemini oluşturanların hepsinin Hollanda’da doğup büyüdüğünü ve çoğunluğun üçüncü kuşak olduğu

göz önüne alınırsa entegrasyon ya da çokkültürlülük politikalarının ötekini 'biz'e dahil edemediğini belirtmek gerekir.

Nihayet, Hollanda'nın sömürgecilik tarihiyle paralel gelişen 'üstün beyaz insan' ideolojisi, bu ırktan olmayanlara dayatılan/hissettirilen 'yabancı' olma halinde rastlanmaktadır. Hollanda'daki ikinci ve üçüncü kuşak Türkiye kökenlilerin, yaşadıkları her sorunu yabancılıklarıyla bağdaştırmaları da bu durumun tezahürü niteliğindedir. Özellikle, Türkiye kökenlilerin emek piyasasındaki daha düşük konumlarını Hollandacayı 'mükemmel' düzeyde bilmemelerine indirgemeleri, en tepe yönetime gelebilmeyi yabancılığın dolayısı ile imkânsız görmeleri ya da aynı durumda daha iyi bir pozisyona kendilerinin yerine 'yerli' bir Hollandalının tercih edileceğine yönelik inançlar da bu durumun bir parçasıdır. Sonuç olarak bir meşrulaştırma aracı olarak 'yabancılığın kabullenilişi' ayrımcılığın üzerini örtterek, görünmesini de engellemektedir.

SONUÇ YERİNE

Yirmi birinci yüzyılda ulus-devletler, homojenlikten uzak, etnik, inanç, mezhep gibi farklılara sahip grupların, kimliklerinin tanınması talebiyle, birlikte yaşadığı bir yapıya evrilmiştir. Farklı kimliklerden insanların barışçıl biçimde biraradalığını sağlamanın yollarından biri olarak çokkültürcü politikalar benimsenmiştir. Hollanda da bu saikle ortaya çıkan çokkültürlü toplumlardan biridir. Ancak, göçmenlerin eğitim ve emek piyasasındaki konumları zamanla çokkültürlülükten entegrasyon politikalarına geçişi gerektirmiştir.

Bu çalışma, ailesi bir ya da birkaç kuşak önceden Türkiye'den Hollanda'ya göç etmiş ancak kendisi Hollanda'da doğup büyümüş olan kişilerin iş yaşamındaki deneyimlerini sorgulamıştır. Bu amaçla yapılan alan araştırmasından elde edilen bilgilerle üç ana başlık ortaya çıkmıştır.

İlk başlık, eğitimin iş hayatına etkisinin sorgulanmasıyla şekillenmiştir. Araştırmanın konusu, iş hayatındaki ayrımcılık olmasına rağmen, eğitim sürecindeki zorlukların her katılımcı tarafından vurgulandığı için bu tema kendiliğinden ortaya çıkmıştır. İşteki konum incelenirken, ilk olarak eğitimin Hollanda'da iyi bir iş bulmadaki önemli payı ve iyi eğitime erişme noktasında ayrımcılığın olduğuna dair bilgiler sıklıkla paylaşılmıştır. Katılımcılar, eğitimdeki seviye tespit sürecine, subjektif değerlendirmelere ya da haksızlıklara oldukça fazla vurgu yapmıştır. Burada, ikinci ve sonraki neslin bugünkü iş hayatındaki pozisyonlarını ilkokuldan başlayan ayrılmış eğitim sisteminin bir sonucu olarak tanımlaması önemli bir bulgudur.

Bununla birlikte, Hollanda’da doğup büyümenin, orada eğitim almanın hatta hatırı sayılır yüksek eğitime erişmenin de oralı sayılmaya yetmediği, emek piyasasındaki bireysel deneyimler üzerinden anlaşılmalıdır. Eğitim sistemindeki ayrışmayla başlayan bütünleşememe hali, iş yaşamına kadar uzamakta ve bu da eğitimin ayrıştırıcı etkisini sürekli kılmaktadır. Dolayısıyla, katılımcıların kendileriyle ilgili sürekli olarak kullandıkları yabancılık vurgusunun da eğitim sürecinde başlayan ayrımcılıkla bağlantılı olduğu düşünülebilir. Kimliğin bir parçası haline gelen yabancılık sıfatı da iş yaşamında bireyin kendini konumlandığı yeri önemli ölçüde etkilemektedir.

Bulgulardaki ikinci başlık, çeşitlilik ve kapsayıcılık politikalarının iş yaşamına etkisinin incelenmesiyle ortaya çıkmıştır. Birçok katılımcının söylemleri çeşitlilik ve kapsayıcılık politikalarının istihdama erişimde azınlıklara avantaj sağladığı yönündedir. Ancak, bu politikaların varlığı yine de azınlıkların çalıştıkları işyerlerinde daha üst kademelere yükselmesini garantilememektedir. Bu çalışma özelinde, Hollanda’da tepe yönetimlerde Beyaz Avrupalı ya da Amerikalıların bulunduğu, dolayısıyla azınlıklara cam tavan uygulandığına yönelik bulgulara ulaşılmıştır. Tüm çalışanların işyerinde her kademeye eşit bir şekilde erişebilmeleri için pozitif ayrımcılık ve kota uygulamaları gibi özel önlemler alınmalıdır.

Çalışmada ele alınan üçüncü başlık ise, iş yaşamında deneyimlenen örtük ayrımcılığa yönelik olmuştur. Hollanda’da yaşayan ikinci ve üçüncü kuşak katılımcıların kurban suçlayıcı kültür, sistemin meşrulaştırılması ve adil dünya inancının etkisiyle ayrımcılığın çok da farkında olmadıkları saptanmıştır. Çalışma yaşamında Doğulu olmayı ilkellik-gelişmemişlikle tanımlayan ve Müslüman azınlıkları özelleştiren önyargılardan kaynaklanan ayrımcılığın çok sayıda izine ulaşılmıştır. Önyargıların temelini, sömürgecilik döneminden miras kalan ve tüm Dünyayı egemenliği altında tutan beyaz insanın üstünlüğü ve “mükemmelliği” algısının karşısına inşa edilen her türlü kötülüğün de kaynağı olarak düşünülen ‘ötekiler’ oluşturmuştur. Ötekileştirilmeyle dayatılan yabancı algısı ikinci ve sonraki kuşağın ayrımcılığa dair görüşlerini zayıflatmıştır.

Nihayet, göçmen bir işçinin çocuğu olmak, bir yere göç etmediği halde ömür boyu göçmenlikle ilişkilendirilmek, eğitim ve iş yaşamında ayrımcılık ve emek piyasalarında dezavantajlı koşullar anlamına da gelebilmektedir. Emek piyasasındaki ayrımcılığın nedeni, her ne kadar yabancı olma haliyle açıklanmaya çalışılsa da asıl sorgulanması gereken mesele, yabancılığın neden düşmanlığa kaynaklık ettiğiidir. Yabancı düşmanlığı, ‘kaynakların bölüşümünden ötekini uzak tutma çabası’ ile ilişkilendirilirse, Batı’da değişen sosyo-ekonomik koşulların artan yabancı düşmanlığındaki etkisi de daha açık bir şekilde görülebilir. Bu etkinin izleri, yakın zamana kadar kalkınma aracı olarak kullanılan göçmenlere sağlanan bazı kolaylıkların (vatandaşlığa erişimde olduğu gibi), değişen sosyo-ekonomik koşullarla kademeli olarak zorlaştırılmasında

görülebilmektedir. Nitekim, son yıllarda artan işsizlik ve yoksulluğun, Batı'da da 'yerli' olmayanlara karşı düşmanlığın artmasında da payı bulunmaktadır. Bu nedenle, ayrımcılığa yönelik politika oluştururken meselenin ekonomik koşullardan bağımsız olmadığını da göz önüne almak gerekir. Ayrıca, ayrımcılığa uğrayanların deneyimlerinin daha fazla ifşa edilmesi de farkındalığın oluşması ve daha kolektif mücadeleye aracılık etmesi bakımından önem arz edecektir.

Son olarak belirtmek gerekir ki bu çalışma, Hollanda'da yaşayan ikinci ve sonraki kuşak Türkiye kökenlilerle sınırlı olduğundan, Hollanda'ya son yıllarda nitelikli emek göçü kapsamında gidenlere yönelik bilgi ve analizleri içermemektedir. Yakın zamanda giden nitelikli göçmenlerin, Hollanda'daki çalışma yaşamlarının incelenmesi için yeni araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca, göçün nitelikli kadın ve erkekler açısından yaratmış olduğu farklar da toplumsal cinsiyet analiziyle ele alınarak yeni araştırmalara konu olmalıdır.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Yazar, çalışmanın tümünü tek başına gerçekleştirmiştir. Yazar, herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma Kocaeli Üniversitesi Etik Kurulu'nun 30.06.2022 tarih ve 245413 sayılı izni ile yapılmıştır.

KAYNAKÇA

- CBS (2021). *Hollanda İstatistikleri*. <https://opendata.cbs.nl/statline/CBS/en/dataset/37325eng/table?ts=1644185577208/> (Erişim tarihi: 14.03.2022).
- CBS (2022). *Hollanda İstatistikleri*. <https://www.cbs.nl/en-gb/visualisations/dashboard-population/> (Erişim tarihi: 14.03.2022).
- Chaudhry, I. S., Paquibut, R. Y., & Tunio, M. N. (2020). Do workforce diversity, inclusion practices, & organizational characteristics contribute to organizational innovation? Evidence from the U.A.E. *Cogent Business & Management*, 8(1), 1-24. doi: 10.1080/23311975.2021.1947549
- Crul, M., Lellie F., & Keskiner, E. (2019). The second and third generation in Rottardam: Increasing diversity within diversity. P. Scholten, M. Crul, & P. Van de Laar (Editörler), *Coming to terms with superdiversity* (s. 57-71) içinde. Cham: Springer.
- Crul, M., & Doornik, J. (2003). The Turkish and Moroccan second generation in the Netherlands: Divergent trends between and polarization within the two groups. *The International Migration Review*, 37(4), 1039-1064. doi: 10.1111/j.1747-7379.2003.tb00169.x
- Deitch, E. A., Barsky, A., Butz, R. M., Chan, S., Brief A. P., & J. C. Bradley (2003) Subtle yet significant: The existence and impact of everyday racial discrimination in the workplace. *Human Relations*, 56(11), 1299-1324. doi: 10.1177/00187267035611002.

- Dell'Aringa, C., Lucifora C., & Pagani L. (2012). A “glass-ceiling” effect for immigrants in the Italian labour market (*IZA Discussion Paper* No. 6555). Bonn: IZA.
- ENAR. (2020). Impact of Covid-19 on racialized communities: Key findings. https://www.enar-eu.org/IMG/pdf/key_findings_of_the_map.pdf/ (Erişim tarihi 11.04.2022).
- Entzinger, H. (2003). The rise and fall of multiculturalism: The case of the Netherlands. C. Joppke, & E. Morawska (Editörler), *Toward assimilation and citizenship: immigrants in liberal nation-states* (s.59-86) içinde. Londra: Palgrave Macmillan Press.
- Euwals, R., Dagevos, J., Gijsberts, M., & Roodenburg, H. (2007). Immigration, integration and the labour market: Turkish immigrants in Germany and the Netherlands. (*IZA Discussion Paper*, No:2677). Bonn: IZA.
- Feron, E., Schils, T., & ter Weel, B. (2016). Does the teacher beat the test? The value of the teacher's assessment in predicting student ability. *De Economist*, 164(4), 391-418. doi: 10.1007/s10645-016-9278-z
- Heath, A. F., Rethon, C., & Kilpi, E. (2008). The second generation in western Europe: Education, unemployment, and occupational attainment. *Annual Review of Sociology*, 34(1), 211-235. doi: 10.1146/annurev.soc.34.040507.134728
- Galbreath, J. (2011). Are there gender-related influences on corporate sustainability? A study of women on boards of directors. *Journal of Management & Organization*, 17(1), 17-38. doi: 10.5172/jmo.2011.17.1.17
- Glaser, B. G., & Strauss, A. L. (2006). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. New Jersey: Aldine Transaction Press.
- Göregenli, M. (2018). Temel kavramlar: önyargı, kalıpyargı ve ayrımcılık. K. Çayır, & M. Ayan (Editörler), *Ayrımcılık: Çok boyutlu yaklaşımlar* (s. 17-27) içinde. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Göregenli, M. (2018). Ayrımcılığın meşrulaştırılması. K. Çayır, & M. Ayan (Editörler), *Ayrımcılık: Çok boyutlu yaklaşımlar* (s. 61-72) içinde. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Hardt, M., & Negri, A. (2018). *İmparatorluk*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hull, R. P., & Umansky, P. H. (1997). An examination of gender stereotyping as an explanation for vertical job segregation in public accounting. *Accounting, Organizations and Society*, 22, 507-528. doi: 10.1016/S0361-3682(96)00028-1
- HWI (2007). Focus Migration: Country Profile- Netherland. http://focus-migration.hwwi.de/uploads/tx_wilpubdb/CP11_Netherlands.pdf (Erişim tarihi: 28.03.2022).
- Jost, J. T., & Banaji, M. R. (1994). The role of stereotyping in system justification and the production of false consciousness. *British Journal of Social Psychology*, 33(1), 1-27. doi: 10.1111/j.2044-8309.1994.tb01008.x
- Kaya, A. (2016). *İslam, göç ve entegrasyon: Güvenlikleştirme çağı*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Kesici, M. R. (2016). Londra'da Türkiyeli göçmenlerin emek piyasalarında ayrımcılık deneyim ve algıları. *Göç Dergisi*, 3(2), 261-281. doi: 10.33182/gd.v3i2.582
- Kemeny, T. (2014). Immigrant diversity and economic performance in cities. *International Regional Science Review*, 40(2), 164–208. doi: 10.1177/0160017614541695
- Kymlicka, W. (2012). *Multiculturalism: Success, failure and the future*. Washington DC: Migration Policy Institute.
- Kymlicka, W. (2014). The essentialist critique of multiculturalism: Theories, policies, ethos. (EUI Working Paper RSCAS 2014/59). San Domenico, Fiesole: European University Institute, Robert Schuman Centre for Advanced Studies.
- Ladd, H.F., Fiske, E.B., & Ruijs, N. (2009). *Parental choice in the Netherland: Growing concerns about segregation*. (Sanford Working Papers Series SAN10-02). North Carolina: Duke Sanford School of Public Policy.
- Lek, K. (2020). *Teacher knows best? on the (dis)advantages of teacher judgments and test results, and how to optimally combine them*. Enschede: Proefschrift, Universiteit Utrecht.
- Musterd, S., & Wim, O. (2007). Spatial segregation and integration in the Netherlands. S. Karen (Editör), *Residential segregation and the integration of immigrants: Britain, the Netherlands, and Sweden* (41-60) içinde. Berlin: Social Science Research Center.
- OECD. (2008). *Jobs for immigrants (Vol. 2): Labour market integration in Belgium, France, the Netherlands and Portugal*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2019). *Labour Data Statistic*. <https://data.oecd.org/migration/foreign-born-unemployment.htm#indicator-chart/> (Erişim tarihi: 10.01.2022).
- Öztan, E. (2018). Göçmenlerin entegrasyonunda değişen modeller: Çokkültürlü cennet'ten çokkültürlü drama'ya Hollanda ve göçmenleri. G. Ihlamur-Öner, & N. A. Ş. Öner (Editörler), *Küreselleşme çağında göç: Kavramlar, tartışmalar* (s.161-181) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Reitz, G. J. (2009). Assessing multiculturalism as a behavioural theory. J. G. Reitz, vd (Editörler), *Multiculturalism and social cohesion: Potentials and challenges of diversity* (s.1-47) içinde. New York: Springer.
- Schaffer, P. (2000). *Het multiculturele drama*. <https://retro.nrc.nl/W2/Lab/Multicultureel/scheffer.html/> (Erişim tarihi: 27.02.2022).
- Scholten, P. (2013). The Dutch multicultural myth, Teras, R. (Editör), *Challenging multiculturalism: European models of diversity* (s. 97-117) içinde. Edinburg: Edinburg University Press.
- Stichting IPN. (2019). *Hollanda Eğitim Sistemi*. <https://www.stichtingipn.nl/hollanda-egitim-sistemi/> (Erişim tarihi: 10.11.2021).
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

- UCL (2022). *Studie pakket multicultural Netherlands: Immigrants in the Netherlands*. https://www.ucl.ac.uk/dutchstudies/an/SP_LINKS_UCL_POPUP/SPs_english/multicultureel_gev_ENG/pages/allochtonen.html/ (Erişim tarihi: 10.04.2022).
- Van den Bergh, L., Denessen, E., Hornstra, L., Voeten, M., & Holland, R. W. (2010). The implicit prejudiced attitudes of teachers: Relations to teacher expectations and the ethnic achievement gap, *American Educational Research Journal*, 47(2), 497–527. doi: 10.3102/0002831209353594
- Van Laer, K., & Janssens, M. (2011). ‘Ethnic minority professionals’ experiences with subtle discrimination in the workplace. *Human Relations*, 64(9), 1203–1227. doi: 10.1177/0018726711409263
- Van Ours, J. C., & Veenman J. (2003). The educational attainment of second generation immigrants in the Netherlands. *Journal of Population Economics*, 16(4), 739-753. doi: 10.2139/ssrn.270790
- Van Tubergen, F. (2010). Determinants of second language proficiency among refugees in the Netherlands. *Social Forces*, 89(2), 515–534. doi: 10.2307/40984545
- European Immigration Portal (2022). Netherlands- Highly-qualified worker. https://ec.europa.eu/immigration/netherlands-highly-qualified-worker_en/ (Erişim tarihi: 28.02.2022).
- Walzer, M. (2002). Equality and civil society. S. Chambers, & W. Kymlicka (Editörler), *Alternative Conceptions of Civil Society* (s. 34-49) içinde. New Jersey: Princeton University Press.
- Basın Haberleri
- BBC Haber. (6 Ocak 2019). Geçen yıl Türkiye'den 1020 kişi 'beyin göçü' için Hollanda'ya başvurdu. *BBC Haber*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-46774679/> (Erişim tarihi: 11.02.2022).
- Cumhuriyet Gazetesi. (6 Ocak 2019). Geçen yıl Türkiye'den 1020 kişi 'beyin göçü' için Hollanda'ya başvurdu. *Cumhuriyet Gazetesi*. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/gecen-yil-turkiyeden-1020-kisi-beyin-gocu-icin-hollandaya-basvurdu-1192801/> (Erişim tarihi: 11.02.2022).
- Sabah Gazetesi. (16 Ocak 2018). Savunma sanayiinden Hollanda'ya beyin göçü. *Sabah Gazetesi*. <https://www.sabah.com.tr/ekonomi/2018/01/16/savunma-sanayiinden-hollandaya-beyin-gocu/> (Erişim tarihi: 11.02.2022).
- Birgün Gazetesi. (6 Ocak 2019). Hollanda'da bir araştırma: Türkiye'den bin 20 kişi, 'beyin göçü' için başvuru yaptı. *Birgün Gazetesi*. <https://www.birgun.net/haber/hollanda-da-bir-arastirma-turkiyeden-bin-20-kisi-beyin-gocu-icin-basvuru-yapti-242483/> (Erişim tarihi: 11.02.2022).

İBN HALDUN'UN YÖNETİM BİÇİMLERİ TASNİFİ ÇERÇEVESİNDE KUTADGU BİLİĞ'TE İDEAL YÖNETİM MODELİ

Zeynel Abidin KILINÇ¹

Öz

Bu çalışmada Türk yönetim düşüncesinin öncü düşünürlerinden Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig başlıklı eserinde ortaya koyduğu ideal yönetici ve yönetim anlayışı, İbn Haldun'un Mukaddime adlı eserinde analiz ettiği yönetim biçimleri ve yönetici tipleri tasnifi ve değerlendirmesinden hareketle incelenmiştir. İbn Haldun, ideal yönetimin temel kriterini halkın yararına hizmet etmek olarak belirlerken yönetimin halkın yararına olacak biçimde hizmet etmesinin şartını da yasaya bağlılık olarak belirler. Yusuf Has Hacib'e göre de ideal yönetimin temel kriteri halkın yararını gözeterek yönetmesidir ve yönetimin halkın yararına hizmet edecek biçimde yönetebilmesinin en temel şartı töreye uygun hareket etmesidir.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Has Hacib, İbn Haldun, İdeal Yönetim, İdeal Yönetici, Töre

JEL Kodları: M9, M10

IDEAL POLITICAL SYSTEM IN KUTADGU BİLİĞ IN ACCORDNACE WITH IBN KHALDUN'S CLASSIFICATION OF POLITICAL SYSTEMS

Abstract

This study analyzes Yusuf Khass Hajib's views of an ideal ruler and political system put forward in his seminal work called Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) by using Ibn Khaldun's classification of an ideal ruler and political system. Ibn Khaldun defines a political system as an ideal one if it serves the interest of the society and argues that rule by laws leads a political system to serve the interest of the society. Yusuf Has Hacib also argues that the primary criterion of an ideal system is to serve the interest of the society and the rule by *töre* makes the system serve the interest of the society.

Keywords: Yusuf Khass Hajib, Ibn Khaldun, Ideal System, Ideal Ruler, Law

JEL Codes: M9, M10

¹Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, zkilinc@sakarya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3320-1290>

GİRİŞ

Dankoff'un, İngilizce çevirisine yazdığı önsözde, “vizyonunun genişliği, biçiminin orijinallliği ve edebi kalitesi açısından” Sasani siyâsetnâmelerinden “daha üstün” olduğunu söylediği *Kutadgu Bilig* (1983, s. 9) başlıklı eserinde Türk yönetim düşüncesinin öncü düşünürlerinden Yusuf Has Hacib, töre kriterini kullanarak iyi ve kötü yönetim ayrımı yapar. Hacib'in 1069-1070 yılında tamamladığı eserinde ortaya koyduğu adil yönetici ve adil yönetim anlayışı, her ne kadar bu dönemde Türkler arasında Müslümanlaşma devam etmekte ise de, kökeni açısından İslam öncesi Türk töre anlayışına dayanır (Arat, 2008, s. 27). Dolayısıyla, Türklerde İslam öncesi dönemde geliştirilen töre anlayışı, iyi ve kötü yönetim ayrımının çok önceden yapılarak açık bir kritere bağlandığını gösterir.

Öte yandan Emeviler ve özellikle Abbasiler döneminde Müslüman Arap devlet geleneğinde, her ne kadar Şer'i hukuk bir tür töre işlevi görme potansiyeline sahip olsa da, keyfi ve despotik yöneticileri engelleyecek şekilde kurumsallaştırılamamıştır (İnalçık, 2000, s. 14). Keyfi/despotik yönetimlere karşı Müslüman düşünürler Sasani yönetim biçimini sık sık adil yönetime örnek göstermişlerdir. Kadim siyâsetnâme geleneğinde Sasaniler önemli yer tutar ve İran'ın Müslümanlar tarafından ele geçirilmesinden sonra da İslam siyasal düşüncesinin gelişmesinde önemli etkiye sahip olmuştur. Müslüman düşünürler için Sasani yönetim geleneği adil ve iyi yönetimin sembolü işlevi görür (Gazâlî, 2016, s. 80-81). Örneğin İbn Haldun yönetim biçimlerini değerlendirirken, Müslüman toplumların zaman zaman muzdarip oldukları keyfi/despotik yönetim problemlerine Sasanilerin çözüm geliştirebildiklerini söyler. İbn Haldun'a göre Sasaniler, iyi ve adil yönetimi tesis edebilmek için, yasaya tabi yönetim biçimini geliştirmişlerdir. Bu yönetim biçimini, İbn Haldun “aklî siyaset” olarak adlandırır (2018, s. 420-421).

Bu çalışmada, İbn Haldun'un Sasanilere atıfla geliştirildiğini söylediği yasaya bağlı yönetim şekli olan aklî siyasetin, töreye bağlı yönetim olarak Türk devlet tecrübesinde İslam öncesi dönemden itibaren var olduğu *Kutadgu Bilig* aracılığı ile gösterilmektedir.

KUTADGU BİLİĞ'TE İDEAL YÖNETİCİ VE İDEAL YÖNETİM BİÇİMİ

Hacib, *Kutadgu Bilig*'in farklı bölümlerinde sık sık ideal yöneticinin niteliklerini dile getirirse de “Beyliğe Layık Bir Beyin Nasıl Olması Gerektiğini Anlatır” başlıklı 28'nci bölümde bu nitelikleri kısmen topluca ve özet bir şekilde ortaya koyar. Hakan, bu bölümde Öğdülmiş'e, Allah'ın, “büyük, küçük, iyi, kötü, fakir, zengin, bilgili, bilgisiz, küstah, akıllı, akılsız” birçok insan yarattığını söyler ve böylesine çeşitli insanları içeren toplumda bir bey “nasıl olması gerekir ki”, toplumu istikrara ve refaha kavuşturacak biçimde

yönetebilsin, diye sorar. Hakan'ın sorusu, hem ideal yönetici hem de ideal yönetim üzerinedir (b. 1921-1929) (Yusuf Has Hacib, 2008).

Öğdülmiş önce, Hakan'ın sorusunun “çok zor” olduğunu, zira cevabının ancak beyler tarafından verilebileceğini söyler. Dolayısıyla sorunun muhatabının kendisi olmadığı izlenimini uyandırır: “Bu beylik işi beylerin işidir; beylerin işini bey olan bilir. Bu işi hükümdar benden daha iyi bilir; babası beydi, kendisi de beydir” (b. 1930, 1935-1936) (Yusuf Has Hacib, 2008). Öğdülmiş cevabında beyliğin ve beylik bilgisinin bir yönüyle bey olmayanlara kapalı olduğunu ileri sürer.

Daha sonra Öğdülmiş beylerin kişiliklerini ve yönetimlerini gözlemlemiş ve kendisi de idarecilik tecrübesine sahip birisi olarak, bey olmak için öncelikle iki temel şart gerektiğini vurgular: Birincisi, “Bey doğarken beylikle doğar”, zira “Tanrı kime bu beylik işini verirse, ona işiyle oranlı akıl ve gönül de verir. Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse, ona önce uygun tavır ve hareket, akıl ve kol kanat verir” (b. 1932-1934) (Yusuf Has Hacib, 2008). Hacib, aynı görüşünü 1949'ncü beyitte farklı biçimde bir ilkeye bağlamak suretiyle açıklar: Bey olmanın ilk şartının “soyluluk” olduğunu ileri sürer: “Babası beyse oğul da bey doğar; o da babaları gibi bey olur” (b. 1950) (Yusuf Has Hacib, 2008). Beyliği soya bağlayarak bir anlamda İbn Haldun'un da iktidar için zorunlu olduğunu söylediği asalet/nesep şartından bahseder (Uludağ, 2015, s. 83-84). Hacib'in, beyliğin Tanrı tarafından bahşedildiği ve beylik potansiyeliyle dünyaya gelindiği görüşü yaratılıştan gelen potansiyele/yeteneğe dayalı klasik seçkinci yaklaşımın örneğidir.

Bey olmanın ikinci şartı, beylik işini tecrübe ederek öğrenmektir. Bey yetenekleriyle yaratılan kişi, zamanla iyi yönetme işinin nasıl olacağını bizzat yönetim tecrübesi kazanarak ve gözlemleyerek öğrenir: “... görerek öğrenir ve işlerin hangisinin iyi olduğunu bilir” (b. 1932) (Yusuf Has Hacib, 2008). Bey yetenekleriyle doğmak zorunlu olsa da tek başına yeterli değildir. Bu potansiyelin gerçekleşeceği bir ortamda yönetim tecrübesi kazanılması gerekir. İdeal beyin ihtiyaç duyacağı diğer erdemlerin de üzerine yükseleceği temeli teşkil ettikleri için bu iki şart bey olabilmenin ön-şartlarıdır.

Hacib daha sonra ideal bir beyin birçok erdemlere sahip olması gerektiğini, zaman zaman her bir erdemini yönetim açısından fonksiyonunu da açıklayarak, söyler. İdeal bey “akıllı, bilgili, cömert, alçak gönüllü, düzgün tavır ve erdemli, seçkin, gönlü ve dili doğru, tavrı ılımlı, halkına ılımlı, eli açık, gözü gönlü tok, edepli, sabırlı, yumuşak huylu, sözü ve tavrı açık”, zorbalıktan ve halka zulmetmekten kaçınan, haklının hakkını gözeten, dünyaya tamah etmeyen, nefsanî haz ve zevklere ölçsüz biçimde sürüklenmeyen, töreye sadık, bilgiye ve akıllı kişilere değer veren birisidir (b. 1949, 1951, 1957, 1963-1965, 1988, 2000, 2005, 2010, 2049, 2073) (Yusuf Has Hacib, 2008).

İdeal yöneticinin sahip olması gereken bu erdemler aklı ve ahlaki/dini olmak üzere iki sınıfa ayrılabilir. Akli erdemler beyliğe uygun akıl, kavrayış kudreti, basiret, feraset, bilgi ve hikmet olarak *Kutadgu Bilig*'in farklı yerlerinde karşımıza çıkar. Hacib, Tanrı'nın beyleri ve bilgi sahiplerini üstün yarattığını söyler. Beylik ve bilgi insanı yüceltir. İdeal bir beyde hem soya dayalı üstünlüğün ifadesi olan beylik potansiyelinin hem de bilgi kaynaklı yüceliğin birlikte olduğunu ileri sürer: “Beyler bilgiyle halka baş oldular; akıl ile memleketin ve halkın işini gördüler” (b. 1952) (Yusuf Has Hacib, 2008). Beyin yaratılıştan gelen potansiyeli, yönetim tecrübesine ilaveten, ancak bilgiyle yönlendirilirse hedefine ulaşabilir. O, bilgi ve akla çoğu siyâsetnâmede göremeyeceğimiz kadar vurgu yapar. Bey, hem kendisi bilgi sahibi olmaya gayret göstermeli hem de bilgili insanlara değer verip onları devlet işlerinde istihdam etmelidir. Sadece akıl sahibi bey, iyi yönetimin bilgiye bağlı olduğunu fark edebilir ve bilginin ve bilgi sahiplerinin değerini takdir edebilir.

Basiret, feraset ve hikmeti doğuran akıl ve bilgi, Hacib'e göre yönetimde iki fonksiyon icra eder. Birincisi, bey akıl ve bilgiyle hem yönetim işlerinde doğru ile yanlış birbirinden ayırt eder hale gelir hem de bilgi ve hikmetle şekillenen karakterinin gereği olarak kendine benzer ehil insanları devlet görevlerinde istihdam etme eğilimine sahip olur (Bıçak, 2016, s. 51; Cihan, 2002, s. 90-94; Arslan, 1986, s. 26-27).² Hacib, devlet yönetme işinin her kademesinde akılcıca ve bilgiyle hareket etmeye tekrar tekrar vurgu yapar. Ona göre, akıl ve bilgi olmaksızın iyi yönetim mümkün değildir (Taşdelen, 2019, s. 9-10). Hacib'e göre, “Bey adı bilig kelimesi ile ilgilidir; Bilginin lâmu giderse beg adı kalır” (b. 1953) (Yusuf Has Hacib, 2008). Bu nedenle, iyi yönetim açısından *Kutadgu Bilig*'te akıl ve bilgi ikiz kardeş gibidir ve her ikisi de ideal yönetici olmanın “vazgeçilmez” şartlarındandır (Manav, 2021, s. 8). Türk devlet geleneğinde bilgelik hem devletin kuruluş safhasında hem de devamlılığında kritik rol oynar (Cihan, 2002, s. 94, 96; Manav, 2021, s. 11).

İkincisi, bilgili ve akıllı olduğu için bey, dünyanın ve devletle gelen imkânların kendisini aldatmasına izin vermez. Hacib beye, “Heva ve hevesini yenerek ona akıl ile hâkim ol; bilgiyle nefsin başını ez” diye öğüt verirken aklın ve bilginin insanın yozlaşmasına yol açan nefsanî eğilimlerini kontrol etmedeki işlevlerini de açıklar (b. 5472) (Yusuf Has Hacib, 2008). Bu nedenle, ahlaki ve dini erdemler, bir yönüyle akıllı ve bilgili olmanın sonucudur (Arslan, 1986, s. 24; Taşdelen, 2019, s. 8, 11). Örneğin, dünyanın

---

² Hacib'e benzer şekilde Gazâlî de hükümdarın karakterine uygun insanları etrafına toplayacağını ileri sürer. Gazzalî'ye göre hükümdar pazara benzer. Her pazar, kendi karakterine uygun metayı celbeder. Hükümdar kendine benzeyenleri tercih eder. Günümüzde iyi yönetimlerle kötü yönetimler arasındaki temel farklılıklardan birisi de yöneticilerin tercih ettiği gerek siyasi gerekse bürokratik kadrolarda görülür (2017, s. 101).

faniliğinin farkında olmak, iktidar sahipliği nedeniyle büyüklük taslamanın anlamsız olduğunu gösterir. Gönlü tok olmak, ılımlılık, cömertlik ve yumuşak huyluluk gibi ahlaki ve dini erdemler akıl ve bilgiyle buluşursa bey “tavır ve hareketi eksilmeyen bir bütün” diğer bir ifadeyle erdemli bir insan olur (b. 2005) (Yusuf Has Hacib, 2008).

Özetleyecek olursak, Hacib'e göre ideal bey, beylik yeteneği ile doğan, beylik tecrübesi kazanan, akıllı, bilgiyi rehber edinen ve erdemlerle karakteri şekillenen beydir ve o artık iyi/ideal yönetim için gerekli donanıma sahip hale gelmiştir.

Bu aşamadan sonra Hacib iyi yönetimin ne olduğu sorusuna cevap verir. Hacib'e göre, eğer bey hem iyi yönetmek hem de uzun süre iktidar sahibi olmak istiyorsa, ülkesinde halkın yararına hizmet eden doğru töre/kanun tesis etmelidir: “Ey hakim, memlekette uzun süre hüküm sürmek istersen; kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın” (b. 2033) (Yusuf Has Hacib, 2008). İyi yönetimin en temel şartı ve göstergesi doğru töredir. Bir kez yönetici ile doğru töre vermişse, “o memleketini düzenlemiş ve gününü aydınlatmıştır” (b. 2017) (Yusuf Has Hacib, 2008) ve “beyler gönüllerini temiz tutup kanunu yürütürlerse; beylik bozulmaz, uzun süre ayakta durur” (b. 2036) (Yusuf Has Hacib, 2008). Akıllı ve erdemli yönetici doğru töre tesis ederek hem iyi yönetir hem de devleti devamlılık kazanır. Hacib'te doğru törenin fonksiyon açısından günümüzde muadili, devlet teamülü ve anayasadır. Erdemli beyin ülkede töre tesis etmesiyle iyi yönetimin genel çerçevesi kurulmuş olur (Gökalp, 2014, s. 21).

Daha sonra Hacib iyi yönetimle ilgili daha detaylı ve teknik konulara girer: “Memleket tutmak için çok asker ve ordu gerek; askeri beslemek için de çok mal ve servet gerek. Bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerekir; halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır” (b. 2057-2058) (Yusuf Has Hacib, 2008). Bu iki beyitte, siyâsetnâmelerde *Adalet Dairesi* olarak bilinen formülün kısa bir özeti vardır (Keskintaş, 2017, s. 152-156). Güçlü devlet için güçlü ordu, güçlü ordu için güçlü maliye, güçlü maliye için üretken bir toplum gerekir. Toplumun üretken olması ise ancak doğru törenin sonucu olan adil yönetimle mümkündür.

Hacib'e göre, doğru törenin zıddı zorbalıkla ve despotik yönetimle sonuçlanan töresizlik veya kötü/bozulmuş töredir ve toplumsal gerileme ve anarşiye yol açar: “Herhangi bir bey halka kanun vermez, halkı korumaz ve halkın serveti kapanın elinde kalırsa; O halkın içine ateş atmış olur; memleketi bozulur ve hiç şüphesiz beyliğin temeli yıkılır” (b. 2136-2137) (Yusuf Has Hacib, 2008). Her şeyi yok eden ateşe benzettiği bozuk/kötü töre, toplumsal gelişmenin önünde engel olmakla kalmaz halkı zorbalara insafına terk eder. Kötüleri ve zorbalığı dizginleyecek şey suya benzettiği doğru töredir: “Kanun su gibidir; zulümse

ateş gibi her şeyi mahveder; sen berrak su akıttın ve ateş söndü” (b. 3107) (Yusuf Has Hacib, 2008). Su genel anlamda hayatın kaynağı, töre ise toplumsal hayatın kaynağıdır.

Kutadgu Bilig'te geçen halkın zenginliği (b. 2058) (Yusuf Has Hacib, 2008) ifadesi modern anlamda toplumsal gelişmenin karşılığıdır. Toplumsal gelişme ile doğru töre arasında ve kötü/bozulmuş töre ile de toplumsal gerileme arasında neden-sonuç ilişkisi olduğu görüşü birkaç varsayıma dayanır ve modern siyaset biliminde de mahiyet itibariyle aynı varsayımlar bulunur. Bu varsayımlar şunlardır: Toplumun, devlet kurumlarının hakkaniyetli olduğuna ve yöneticilerin keyfi davranmayacaklarına diğer bir ifadeyle öngörülebilir olan töreye göre davranacaklarına güvenmesi gerekir. Töreye bağlı yönetim, bireylerde emeklerinin karşılığını alacaklarına dair yaygın güvene yol açar ve onların kazanma arzularını teşvik eder. Aksi durumda bireylerin şevkleri kırılır ve gayretleri azalır. Hacib'te töre, ister bey olsun ister sıradan halktan olsun herkese adalet ve hakkaniyetle davranılacağı ve herkesin hak ettiğini alacağını teminatıdır. Bu anlamda töre, halkın yararına ve devletin devamlılığına hizmet edecek objektif yönetim ilkelerini/çerçeveyi ortaya koyar (Bıçak, 2016, s. 45). Modernleşme teorisi de adalet ve hakkaniyet ilkelerine dayalı ve herkesin emeğinin karşılığını almasına imkân sağlayan temel kurumsal yapıları ve yasal düzenlemeleri toplumsal gelişmenin en temel unsurları olarak değerlendirir. Kayırmacılığa yol açan keyfi/kişiselleşmiş yönetim ve toplumun belirli kesimlerinin menfaatlerine hizmet edecek şekilde bozulmuş kurumsal yapılanma (kötü/bozuk töre) çağdaş birçok toplumun temel sorunlarından (Acemoğlu, 2015).

Siyâsetnâmelerde adalet, devletin/mülkün temeli olarak görülür. Hacib ise adaletin kaynağı töreyi hem beyliğin [mülkün/ilin] temeli hem de “göğün direği” olarak tanımlar: “Adalet dayananan bu kanun göğün direğidir; kanun bozulursa gök yerinde duramaz” (b. 3463) (Yusuf Has Hacib, 2008). Törenin bozulması ya da ihmal edilmesini göğün yıkılmasına benzetmek, törenin toplum ve devlet hayatında önemine atfen felaketin büyüklüğünü vurgulamak içindir ve törenin bozulması bir tür toplumsal kıyamettir.

Hacib'e göre, doğru töre koyabilmek sadece “tavır ve davranışı eksilmeyen bir bütün” ve “gönülleri temiz” olan beylerin harcıdır (b. 2036) (Yusuf Has Hacib, 2008). Akıl, bilgi, erdem ve tecrübe yönüyle eksiksiz olan yönetici hem akli hem de ahlaki erdemlere sahip “davranışı tam” beydir. Bütünlüğe ulaşamamış beyin doğru töre koyması mümkün değildir. Bu nedenle, doğru törenin ön-şartı bütünlüğe ulaşmış bey olmaktır. Hacib'in bu yaklaşımının geri planında yöneticinin karakterinin kilit rol oynadığı görülür. Yöneticinin karakteri/kişiliği akıl, bilgi, tecrübe ve erdemlerle şekillenmişse tabii biçimde töreye

uygun davranırken hevesleri ile şekillenmiş yönetici de tabii biçimde töreyi ihmal eder (Manav, 2021, s. 14).³

Hacib iyi yönetim için doğrudan beyin kendisiyle ilgili iki noktaya daha değinir. Birincisi, genel anlamda dünyanın faniliğini ve özel anlamda devletin er ya da geç elinden gideceğini fark ederek beyin nefsinin arzu ve isteklerine kapılmamasıdır (Taşdelen, 2019, s. 11-12). Hacib bu kısımda insan doğasının olumsuz yönlerine vurgu yapar ve beyin karşılaşacağı muhtemel tehlikelere işaret eder. İslami siyâsetnâme geleneğinde baskın insan doğası, insanın hem iyiye hem de kötüye eğilimi olduğu görüşüne dayanır. Hacib'te de aynı insan doğası görüşü vardır. Buna göre, insan doğası, hayvandan aşağı ve melekten üstün olabilecek derecede geniş bir yelpazeyi kapsar. İktidar, mal-mülk ve şöhret gibi imkânlar aynı zamanda insan için birer tuzaktır. İmkânların çoğalması insan doğasının olumsuz/hayvani yönlerini harekete geçirir: “Bu dünya malı hiç de iyi bir şey değildir; o kendisine sahip olanın tavır ve davranışlarını değiştirir” (b. 3562). Doğası gereği insanda mevcut olan aymazlık, açgözlülük, sabırsızlık, cismani zevklere sürüklenerek bedenin tutsağı olma gibi zaafılara karşı beyi uyarır: “İnsan gafildir ve gözü de aşırı isteklidir; böyle olan insan nasıl tuzağa düşmez” (b. 3565) (Yusuf Has Hacib, 2008). İnsanın cismani zevklere yönelmesini uzun vadede içinden çıkılmaz bir kısır döngüye benzetir: “Yemini tadarsan ayağın bağlanır” (b. 3568) (Yusuf Has Hacib, 2008) ve nefis semirtilmiş olur (b. 3599). Semirtilen nefsi huysuz ata ve av köpeğine benzetir. “Haşarı at semirirse kudurur ve azar; sahibini yere çalar ve ondan kaçır.” “Vücuda bak tam bir av iti gibidir; semirirse sahibinin hakkını tanımaz” (b. 3600-3601) (Yusuf Has Hacib, 2008). Bu nedenle yöneticiye bedenine/nefsine ödün vermemesini ve ona tutsak olmamasını, öğütler (b. 3629) (Yusuf Has Hacib, 2008): “Vücut seni esir ederse fidye olarak dinini ister” (b. 3640) (Yusuf Has Hacib, 2008). Nefsin arzularına kapılan bey, hem devletini hem de ahiretini kaybeder: “Bir de bu dünya malının dine karşı kını vardır; dünyaya nail olunca din ihmal edilir; buna dikkat et” (b. 3539) (Yusuf Has Hacib, 2008) ve “Kim ona gönül bağlarsa, yazık, hayatını boşuna ona feda etmiş demektir” (b. 3543) (Yusuf Has Hacib, 2008).

Hacib yöneticiye beden tuzağından nasıl kurtulacağını da gösterir. Çözüm, öncelikle “dünyanın dibinin kurutulması imkânsız bir bataklık” (b. 3795) olduğunu fark etmek ve devletin emanet olduğunu hatırlamaktır: “Tanrı senin boynuna emanet yüklemiştir; bu emaneti gözet, onu sana soracaktır. Bu beylik makamına sen isteyerek gelmedin; onu Tanrı kendi fazlıyla sana ihsan etti. Halis gönül ve temiz kalple Tanrıya tapın, halka merhamet ve şefkat göster” (b. 5360, 5469, 5471) (Yusuf Has Hacib, 2008).

³ Cevzici, erdemlerle kişiliği şekillenen kişinin eğilimini şöyle tanımlar: “Ahlaki bakımdan her zaman ve sürekli olarak iyi olma eğilimi, iyi ve doğru eylemlerde bulunmaya yatkın olma durumu.” (1999, s. 311). Hacib'in görüşü aynı varsayma dayanır.

İkincisi, bey iktidardan dolayı kibre kapılmayıp ölçülü ve mütevazı olmalı, gayretini halkın yararına yöneltmelidir. “Büyüklik ve ululuk, bunlar geçicidir; bu devlet ateşi bir gün söner. Kendi yararını arama, halkın yararını düşün; senin yararın halkın yararının içindedir... halka yük yükleme, yükü kendin taşı” (b. 5324, 5353, 6098) (Yusuf Has Hacib, 2008). Hacib’e göre Tanrı tarafından emanet olarak bahşedilen devlet, halkın yararına kullanılırsa amacına uygun davranılmış olur. Devlet, Hacib’in anlayışında, hükümdar merkezli yani hükümdarın keyfi istek ve heveslerine hizmet için değil halkın huzuru ve refahı için vardır (Kafesoğlu, 1980, s. 20, 29). Hacib’in devlete yaklaşımı, her ne kadar tarihi delil olmasa da, Şeyh Edebalı’ya atfedilen “halkı yaşat ki devlet yaşasın” formülüyle özetlenebilir. Öncelik halka verilirse, uzun vadede beyin hem iktidarı devam eder hem de ahirette kurtuluşa erer.

Hükümdarın çıkarının halkın refah ve huzuru içerisine yerleştirilmesi önemlidir. Kibre kapılan yönetici, devleti amaç edinir ve kaçınılmaz biçimde halkı kendi arzu ve isteklerine araç haline dönüştürür. Zorba yöneticilerin tipik özelliği halkı ve devlet imkânlarını kendilerine araç kılmalarıdır. Bu durum, iktidarın kişiselleşmesi ve güç sarhoşluğu ile sonuçlanır: “Ey kardeş, devlet seni sarhoş etmesin; ayılınca, hiç şüphe yok ki gözün yaşla dolar” (b. 6137) (Yusuf Has Hacib, 2008). Beylik makamı, toplumda en yüksek statüdür. İnsan doğasının büyüklik taslama zaafı için en uygun makamdır. Hacib, büyüklik taslayarak sarhoş olmamak, kendini kaybetmemek gerektiğini söyler. Kibirle sarhoş olan yönetici ayıldığında, gözü yaşla dolar, zira kaçınılmaz olarak devlet işleri ihmal edilmiş, töre bozulmuş ve iktidar elden çıkmak üzere olduğu için sonu pişmanlık olmuştur.

Sarhoş olma tabiri, siyasetçilerin kapıldığı iktidarı kendinden bilme hastalığı ve bu marazi psikolojinin sürüklediği iktidarın kişiselleşmesi problemidir. Hacib’in sarhoşluk olarak açıkladığı iktidarın kişiselleşmesi sorununu İbn Haldun bir tür ilahlık taslama olarak görür (2018, s. 388). Çoğunlukla “doğru töre”nin (anayasal çerçevenin ve kurumsal düzenlemelerin) tesis edilemediği ülkelerde iktidarın kişiselleşmesi problemi bu ülkelerdeki kötü yönetim sorununun önemli nedenlerindedir (Acemoğlu, 2015).

Hacib, beyin sorusuna kapsamlı bir cevap vererek hem ideal yöneticiyi hem de ideal yönetimi tanımlamıştır. Bu cevap genel olarak kadim dönemlerden beri hikmet ve basiret sahibi bilgelerin ve erdemli yöneticilerin geliştirdikleri siyâsetnâme geleneğini andırır. Fakat Hacib bu geleneği basitçe tekrarlamamıştır. Özellikle töreye vurgusuyla bu geleneğin en zayıf ve sorunlu yönünden ayrılır. İslam öncesi İran yönetim geleneği ve ondan etkilenen Müslüman düşünürler, yöneticinin yasayı çiğneyerek zulümle yönetmesi durumunda bile, ülkede anarşi ve iç savaşı engellemek adına halka sabretmeyi tavsiye etmişlerdir. Onlara göre, zulümle idareye 40 yıl sabretmek bir gece devletsizlikten iyidir (İbn Teymiyye, 1999, s. 150; Gazâlî, 2017, s. 90). Hacib’in yönetim anlayışında halka her şeye rağmen sabır tavsiye edilmez. *Kutadgu Bilig*’te bu tarz bir düşünceye ima bile yoktur. Hacib’te hükümdar ya töreye uygun biçimde adaletle

yönetir ya da meşruiyetini yitirir (Kafesoğlu, 1997, s. 246). İncalcık, Türk devlet geleneğinde hukuk devleti anlayışının, Sasani devlet geleneğine nazaran daha güçlü olduğunu söyler. Sasani geleneğinde yasa vurgulanmakla birlikte yarı kutsal sayılan hükümdar yasanın üzerindedir, çünkü yasaya dayalı adil yönetim hükümdarın halka bir lütfudur. Türk yönetim anlayışında ise hakimiyet “bizzat törü ve kut’tan ibaret”tir (İncalcık, 2000, s. 21). Dolayısıyla hükümdarın yetkisi töreye uygun davranmakla sınırlanmıştır (Kafesoğlu, 1980, s. 18). Hükümdar, her ne kadar kut bahşedilmiş birisi ise de kişiliği kutsallaştırılmaz (Kafesoğlu, 1997, s. 256-258). İktidarının meşruiyeti ve kendisine gösterilen saygının kaynağı yöneticinin kutun hakkını gözetmesine bağlıdır. Kutun hakkı, töreye bağlılıktır. Yönetici hiçbir surette törenin üzerine çıkarılmaz. Toplumun en sıradan bireyi kadar yönetici de töreye tabidir (Kafesoğlu, 1980, s. 18, 20). Türk töre anlayışı bu açıdan, İslam öncesi İran ve Müslüman Arap siyâsetnâme geleneğinden keskin biçimde ayrılır. İran ve Arap geleneğinde ise, hükümdarı adaletle yönetmeye teşvik güçlü olmakla birlikte en nihayetinde zulümle idareye sabretme noktasına gelinir.

İBN HALDUN’UN YÖNETİM BİÇİMLERİ TASNİFİ

İbn Haldun, sistematik ve ayrı bir başlık altında olmamakla birlikte, *Mukaddime*’nin çeşitli yerlerinde reislik (riyaset), tabîi mülk, aklî siyaset (siyasi mülk), hilafet (dini siyaset) ve siyasal ütopya (siyaset-i medeniyye) olmak üzere beş farklı siyasal yönetim biçimini analiz eder ve karşılaştırır (2018, s. 349, 420-421, 571). İbn Haldun’a göre siyasal ütopya filozofların soyut ve teorik akıl yürütmelerinin ürünü olup gerçek hayatta karşılığı yoktur. Bu nedenle üzerinde fazlaca durmaz (2018, s. 571). Dini siyasetin ise Hz. Peygamber’in rehberliği ve vahye şahitlik gibi istisnai türden tarihsel şartların ürünü olduğunu ve aynı şartların tekrarlanamayacağı için alternatif bir sistem olarak değerlendirilemeyeceğini ileri sürer (2018, s. 451, 457-458).

İbn Haldun’un tasnifine göre, beşeri tarihte en yaygın ve bir yönüyle insan doğasına en uygun yönetim biçimleri riyaset, tabîi mülk ve aklî siyasettir. Bu üç yönetim biçimi beşeri tarihin çeşitli dönemlerinde belirli şartlara bağlı olarak ortaya çıkar ve ortadan kalkar. Buna göre, riyaset insanlık tarihinin ilkel kabile aşamasına, İbn Haldun’un tabiriyle bedevilik dönemine özgüdür. Tabîi mülk ve aklî siyaset hadari döneme özgüdür. Riyaset, bedevilikten hadariliğe geçişle birlikte yerini tabîi mülke bırakır. Öte yandan, tabîi mülk, bazı toplumlarda yerini aklî siyasete bırakır. Riyasetten tabîi mülke geçiş toplumsal değişimin zorunlu sonucu iken, tabîi mülkten aklî siyasete geçiş zorunlu değildir. Sadece bazı toplumlarda mümkün olmuştur. İbn Haldun’un analizinde riyaset insanlığın bedevilik aşamasında evrensel yönetim biçimi iken hadarilikte aklî siyaset görülse de baskın yönetim biçimi tabîi mülktür.

İbn Haldun'a göre, tarihte en yaygın gözlemlenen bu üç yönetim biçiminden riyaset ve aklî siyaset genel anlamda iyi yönetim biçimleridir, çünkü öncelikle toplum yararını gözetirler. Tabî mülk ise, bu ikisinin aksine, toplumun değil yöneticinin yararına yönelik olup, gerek toplumu gerekse ülke kaynaklarını bu amaç doğrultusunda kullandığı için kaçınılmaz biçimde despotizme sürüklenen kötü yönetim biçimidir.

İbn Haldun devletin ortaya çıkışını tarihi süreç içerisinde açıklar. İbn Haldun'un başlangıç noktası beşeri toplumun ilk hali olan ilkel bedevi topluluktur ve toplumsal değişime bağlı olarak zamanla devlete dönüşecek olan otoritenin ilk biçimini içerir. İbn Haldun, bedevi topluluktaki otoriteyi riyaset olarak adlandırır ve şöyle tanımlar: Riyaset, "beylikten (şeflik) ibarettir ve reis rehberdir. Verdiği kararları, kendisine tabi olanlara zorla tatbik edemez, onlara baskı yapamaz" (2018, s. 349). Kabile reisi, her ne kadar otorite sahibiyse de, zor kullanma yetkisi olmadığı gibi hiyerarşik bir ilişki de söz konusu değildir. Reis, sadece "primus inter pares/eşitler arasında birinci"dir. Rehberlik otoritesi, kabile toplantılarını yönetme ve kabileyi diğer kabilelere karşı temsil yetkisinden ibarettir ve kararlar istişareyle alınır (Apak, 2001, s. 179). "Demokratik" karaktere sahip riyaset, liyakata bağlıdır (Uludağ, 2015, s. 83). İbn Haldun'un aktardığı şekliyle riyaset, antropoloji disiplininde "kabile demokrasisi" veya "ilkel demokrasi" olarak adlandırılır (Gillin, 1919, s. 705; Hassan, 2019, s. 272). Riyaset biçimi yönetimde, istişare/müzakere usulüyle alınan kararların amacı kabilenin yararı olduğu için, iyi bir yönetim biçimidir.

İbn Haldun'a göre, temel ihtiyaçlarını kıt kanaat karşılayabilen bedevi toplumun doğal eğilimi daha güvenli ve müreffeh bir hayata kavuşmaktır (2018, s. 327, 350). Bu içgüdüsel eğilim toplumsal değişimin de kaynağıdır (Dale, 2018, s. 45). Başlangıç döneminde göçebe olan bedevi toplum, geçim şartlarının kolaylaşmasına bağlı olarak önce yarı-göçebe ve son aşamada yerleşik topluma dönüşür. Bu süreçte, topluluğun üretim kapasitesinin artışı nüfusun çoğalmasına, çoğalan nüfus emeğin artmasına, artan emek çeşitli mesleklerin ve zanaatların gelişmesine ve ticari faaliyetlerin yaygınlaşmasına neden olur. Toplum, geçim şartlarının kolaylaşmasıyla gereksinimlerin çeşitlendiği ve çoğaldığı bir refah toplumuna doğru evrilir. İbn Haldun'da bu değişim süreci, maddi imkânların veya üretim kapasitesinin artışı nedeniyle mimari, sınai, sanatsal, felsefî ve edebi alanlarda da ilerlemeye yol açar (2018, s. 398; Arslan, 2014, s. 128-129). Bedevi toplumun hadari topluma evrilmesi sürecinde riyaset de tabî mülke doğru evrilir (Canatan, 2019, s. 67). İbn Haldun'a göre insan doğasındaki hükmetme isteği, uygun ortamı bulduğunda eşitlikçi riyaseti hiyerarşik tabî mülke dönüştürür:

Asabiyet sahibi, her hangi bir rütbeye ve kademeye ulaştıca, onun üstündekini talep eder. İmdi o, bey (şef) ve rehber olma rütbesine ulaşır ve sonra da tagallüb ve kahr (force) ile hükmetme imkânını bulursa, artık bunu bir daha terk etmez. Çünkü bu, nefis için matlup ve makbul olan bir şeydir (2018, s. 350).

Riyasetten tabii mülke geçiş sürecini İbn Haldun devletin beş aşamalı tavırlar nazariyesinde açıklar. Devletin doğuşundan çöküşüne kadar olan süreci anlattığı tavırlar nazariyesinde ilk aşama, “zafer, galibiyet ve istila dönemi” olup topluluk halen bedevilik “hali üzere bulunmaya devam etmekte” olduğu için riyaset tarzı yönetim baskındır (2018, s. 395, 400). “İstibdat ve infırad dönemi” olan ikinci aşamada riyaset tabii mülke evrilmeye başlar. Bu dönemde yönetici “kendi sehiminin [pay] misline sahip” olan, “kendisiyle aynı nesebi paylaşan” ve riyaset biçimi yönetimde alışageldikleri şekilde, yeni kurulan devleti de birlikte yönetmek isteyen “kavmini bir tarafa bırakarak idareyi” kişisel mülküne dönüştürür. Yönetici, aralarında ancak “eşitler arasında birinci” olabildiği kabile üyelerinin yerine, kendisine yardımcı olmakla birlikte yönetimde pay iddiasında bulunamayacak olan “azatlılar ve devşirmeler edinmeye ve bunları artırmaya başlar.” Yönetici mülkü tekeline alabilmek için kabilesine şiddet uygular, “burunlarını sürtür[ür]... hâkimiyete giden yollardan onları uzaklaştırır, hâkimiyet ellerine geçmesin diye onları izleri üzerine geri çevirir” ve nihai aşamada “tesis ettiği mecde ve şana, hanesi ve ailesi mensuplarının tek başına sahip olmalarını temin eder” (2018, s. 400).

İbn Haldun'a göre tabii mülk, “halkı garaz ve şehvetin (belli bir maksadın ve arzunun) icabına göre sevk ve idare etmektir” (2018, s. 421). Tabii mülkte amaç yöneticinin kişisel iktidarının artmasıdır ve toplum yöneticinin amacı için bir araçtan ibarettir. Mahiyeti itibarıyla tabii “mülkün tabiatı, bir kimsenin mecde münferiden sahip olmasını, şana müstakillen ve tek başına malik olmasını iktiza” eder (2018, s. 420). Tabii mülk, iktidarın tekelleşmesi olup yönetici toplum üzerinde tek başına hakimiyet kurma “hususunda müzaheme ve müşareket (eşitlik ve ortaklık) kabul etmekten imtina eder. Bu suretle insanların tabiatında mevcut olan ilahlaşma... huyu ortaya çıkar... gücü yettiği kadar hakimiyet hususunda tek başına kalır” (2018, s. 388).

Tabii mülkün yönetim tarzı, “ekseriya haktan ayrılmak, eli altındaki halkı, kendi maksadı ve arzusu istikametinde, çoğu zaman takatları dâhilinde olmayan hususlara sevk etmek”tir (İbn Haldun, 2018, s. 420). Ayrıca, tabii mülkte yönetim, tahmin edilebilme niteliğine sahip yasa, örf veya dini ilkelere değil yöneticinin isteklerine bağlı olduğu için, “hükümdarlardan, halef ve selef olanların, maksatlarının muhtelif oluşlarına göre değişir” (İbn Haldun, 2018, s. 420).

İbn Haldun'a göre yöneticinin keyfi arzularına ve hayvani eğilimlerine dayanan tabii mülk, toplumsal hayatı tahrip ettiği gibi uzun vadede yöneticinin iktidarını kaybetmesine de yol açabilir. Yöneticinin keyfi ve sert idaresi nedeniyle “korku ve zillet bütün tebaayı şumulüne alacağından ona karşı çareyi yalana, dolana, hileye ve hud'aya sığınmakta ararlar” (2018, s. 419). Tabii mülk halkın karakterini yozlaştırdığı gibi ülkeyi de harap eder: “Hayvaniyetin ve gadabın eserleri olan tagallüb ve kahr”a dayalı yönetimin sonucu, halkı “dünyevi halleri itibarıyla... zor durumda bırakmak olmuştur.” Bu yönetimde uzun

vadede “hükümdara itaat etmek güçleşir, kargaşaya ve idamlara yol açan itaatsizlik hali ortaya çıkar” ve sonunda “tebaa hükümdarlarının katli hususunda ittifak eder” (2018, s. 419-420). Tabii mülk kısa vadede yöneticinin nefsanî eğilimlerine hizmet etse de uzun vadede kuyusunu kazar (Hassan, 2019, s. 267).

Tabii mülk, İbn Haldun’a göre hadari toplumlarda en yaygın yönetim biçimidir fakat bazı toplumlarda aklî siyasete dönüşür. Dönüşümün kaynağı keyfi yönetimin sürüklediği adaletsizlik ve ekonomik bozulma nedeniyle halkın itaat etmekten vazgeçmesidir. Bu aşamada yasalara bağlı ve halka hizmet edecek yönetim arayışı ortaya çıkar: “İşte bunun için... herkes tarafından kabul edilen ve hükümlerine boyun eğilen siyasi, kazai ve teşri kılınmış kanunlara müracaat etmek zaruri olmuştur. Nitekim İranlıların ve daha başka milletlerin bu nevi kanunları olmuştur” (2018, s. 420). İbn Haldun, yasalarla yönetimin “akıllı kişiler, devlet büyükleri ve devlet işlerinde basiret sahibi zevat tarafından” devletin ve toplumun çöküşünü engellemek için geliştirildiğini söyler (2018, s. 420). Aklî siyasetin amacı, “dünyevi maslahatların celbi ve zararların defî hususunda aklî düşüncenin gereğine göre tüm halkı sevk ve idare etmektir” (2018, s. 421).

Aklî siyaset, iktidarın bir hanedana ait olması yönüyle tabii mülke şeklen benzese de iki temel noktada ondan ayrılır. Birincisi, tabii mülk yöneticinin keyfi arzularına dayanırken aklî siyaset yasalara/örfe dayanır. İkincisi, tabii mülk yöneticinin kişisel amaçlarını gözetir ve toplumu amaçları için araca dönüştürürken, aklî siyasette öncelik halkın yararındır (Korkut, 2006, s. 129). Aklî siyasette yönetici, adaletle yönetmesine imkân sağlayan yasaya/töreyle uyarak halkın gönüllü itaatini ve desteğini kazanıp iktidarını devam ettirdiği için uzun vadede kendi yararını da gözetmiş olur.

SONUÇ

İbn Haldun yönetim biçimleri analizinde iyi yönetimin hem göstergesini hem de teminatını sunar. Ona göre, iyi yönetimin göstergesi yönetimin halk yararına olmasıdır. Kötü yönetimin göstergesi de yönetimin halkı ihmal ederek yöneticiye hizmet etmesidir. Riyaset ve aklî siyaset halka hizmet ettikleri için iyi yönetimlerdir. Tabii mülk, devleti yöneticinin kişisel çıkarı için bir araca dönüştürerek zorbalığa sürüklenmesi nedeniyle kötü yönetimdir.

İbn Haldun’a göre iyi yönetimin teminatı yasadır. Onun tasnifinde kötü yönetim biçimi olan tabii mülkle iyi yönetim biçimi olan aklî siyaset arasındaki temel fark aklî siyasetin yasaya bağlı yönetim olmasıdır. Tabii mülkte ise devlet yöneticinin keyfi istek ve arzuları doğrultusunda yönetilir. Bu nedenle, yöneticinin değişmesine bağlı olarak devletin idaresi değişiklik gösterir ve yönetim halkın nazarında tahmin edilebilme özelliğini yitirir.

İbn Haldun, iyi yönetimin gerçekleştirilebilmesi konusunda İslam siyâsetnâme geleneğinden temel bir noktada ayrılır: Siyâsetnâmelerin aksine İbn Haldun yöneticinin erdemli olması üzerinde pek durmaz. İbn Haldun aklî siyasetin iyi yönetim oluşunu yöneticinin erdemlerine atıfta bulunmaksızın sadece aklın, hikmetin ve tecrübenin eseri olan yasaya bağlı olmasında görür. Bu görüşümüzü destekleyen bir diğer neden de İbn Haldun'un ideal yönetici nasıl olunur sorusu ile ilgilenmez gözükmesidir. Bu tutum açık biçimde tabîî mülk ve siyasi mülk karşılaştırmasında görülür. İbn Haldun kötü saydığı tabîî mülkten kaçınabilmek için yöneticilere ahlaki ve dini tavsiyelerde bulunmaz. İslam siyâsetnâme geleneğinde ise yönetimin iyi ya da kötü oluşu, tümüyle hükümdarın karakterine bağlanır. Adil yönetim “hükümdarın kişisel moral niteliklerine gelir dayanır. Hükümdar, insafı, yumuşak ve af edici karakterde ise adil bir hükümet kurmak mümkündür” (İnalçık, 2000, s. 14). Bu nedenle ulema devamlı biçimde yöneticiye nasihatlar bulunur. Eğer yönetici erdemli hale getirilebilirse sorunun çözüleceğini düşünürler. İbn Haldun da yönetimin karakterinin yöneticinin erdemli olup olmamasına bağlı olarak farklılık göstereceğini söylemekle birlikte, nihai aşamada iyi yönetimin teminatını yöneticinin erdemli olmasında değil yasaya bağlı olmasında görür. Dolayısıyla, yöneticinin erdemli olması etkisiz olmasa da İbn Haldun'da iyi yönetimin asıl teminatı yasaya bağlı olmasıdır. İbn Haldun'un anlayışı, yönetici kötü olsa da yasayla sınırlı olduğu için yönetimin genel olarak iyi olacağı varsayımına dayanır.

Kutadgu Bilig'te iyi yönetimin hem göstergesi hem de teminatı sunulmuştur. Hacib'te de iyi yönetimin temel göstergesi yönetimin halka hizmet etmesi, teminatı da töreye dayalı yönetim olmasıdır. Devlet halkın yararına hizmet ettiği takdirde amacına uygun davranmış olur. Hükümdarın kişisel şan, şöhret ve iktidarına hizmet eden devlet, Hacib için de, amacından uzaklaşmış ve halkı kendisine hizmet ettirir hale gelmiş zorba devlettir. Hacib, asli amacından sapmış devletin kaçınılmaz biçimde zorbalığa sürükleneceğini, toplumda kargaşa meydana getireceğini ve halkı zorbalara insafına terk edeceğini söyler. Hacib'te iyi yönetimin teminatı olan töre, genel Türk devlet anlayışına uygun şekilde, merkezi önemdedir.

Öte yandan, Hacib'in iyi yönetim nedir sorusuna verdiği cevap, hem İbn Haldun'un hem de siyâsetnâme geleneğinin cevaplarından daha kapsamlıdır. İbn Haldun iyi yönetim için sadece yasaya dayanırken siyâsetnâme geleneği sadece yöneticinin erdemli olmasına dayanır. Hacib ise, iyi yönetim için erdemli yönetici şartını ileri sürmekle birlikte tek başına erdemli olmayı iyi yönetim için yeterli görmez. Yöneticinin erdemli olması iyi yönetim için gerekli olmakla birlikte tek başına yeterli değildir. İyi yönetimin yapısal/kurumsal şartı doğru töredir. Doğru töre, erdemli yöneticiye iyi yönetimin genel/anayasal çerçevesini sağlar. Yöneticinin erdemli olmasının kritik işlevi ise nefsinin olumsuz eğilimlerine kapılmasını engelleyerek töreye yönelmesini sağlamaktır. Hacib'in görüşü erdemli olmanın kişiyi iyiyi tercihe insiyaki biçimde yönleneceği varsayımına dayanır. “Davranışı tam” diye tarif ettiği erdemli yönetici, erdemlerle

kişiliği şekillendiği için töreyi tercih eder hale gelir. Bu nedenle Hacib, iyi yöneticinin özellikleri üzerinde detaylıca durmuştur. Hacip, ideal yöneticiyi beylik yetenekleri ile doğan, beylik tecrübesi kazanan ve erdemlerle kişiliği şekillendiği için töreye insiyaki biçimde sadık kalan bir yönetici olarak tanımlar. Hacib'in ideal devlet modeli ise, iyi yönetimin genel çerçevesini belirleyen, temellerini kuran ve sınırlarını tayin eden töreye verdiği merkezi önem nedeniyle İbn Haldun'un yüzyıllar sonra aklî siyaset olarak adlandırdığı devlet türünün öncüsüdür.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Yazar, çalışmanın tümünü tek başına gerçekleştirmiştir. Yazar, herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D. (2015). *Ulusların Düşüşü*. (Çev: F. R. Velioglu). İstanbul: Doğan Kitap.
- Apak, A. (2001). İslam öncesi dönemde Mekke idari sistemi ve siyasetinin oluşumu. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(1), 177-194.
- Arat, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig*. (Çev: R. R. Arat; Hrz: Ç. Şan, S. T. Yurtsever). İstanbul: Kabalıcı.
- Arslan, A. (2014). *İbn Haldun*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Arslan, M. (1986). Kutadgu Bilig'deki ahlak ve siyaset felsefesi. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 21, 23-49.
- Bıçak, A. (2016). Kutadgu Bilig'de Yönetim Anlayışının Teorik Temelleri. A. Kavas vd.(Editörler). *Yusuf Has Hâcib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig: Türk Dünya Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul, Türkiye. 18-20 Kasım 2016. İstanbul: Türk Ocakları.
- Canatan, K. (2019). *İbn Haldun: Batı dışı bir sosyal bilim imkânı*. İstanbul: Pınar.
- Cevizci, A. (1999). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma.
- Cihan, A. K. (2002). Orhon Yazıtlarındaki "bilge" terimi üzerine. *Felsefe Dünyası*, 35, 89-101.
- Dale, S. F. (2018). *Marakeş'in portakal ağaçları: İbn Haldun ve insan bilimi*. (Çev: A. Ay, & C. Coşkan). İstanbul: Say.
- Dankoff, R. (1983). Introduction. *Wisdom of Royal Glory: A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Chicago: Chicago Üniversitesi Yayınları.
- Gazâlî, E. H. (2017). *Mülkün sultanlarına*. (Çev: O. Şekerci). İstanbul: Büyüyen Ay.

- Gillin, J. L.(1919). The origin of democracy. *American Journal of Sociology*, 24(6), 704-714.
- Gökalp, Z. (2014). *Türk töresi*. (Hzr: H. İ. Şahin). İstanbul: Ötüken.
- Hassan, Ü. (2019). *İbn Haldun: Metodu ve siyaset teorisi*. Ankara: Doğu Batı.
- İbn Haldun. (2018). *Mukaddime*. (Çev: S. Uludağ). İstanbul: Dergâh.
- İbn Teymiyye. (1999). *Es-Siyasetü 'ş-Şer'iyye*. (Çev: V. Akyüz). İstanbul: Dergâh.
- İnalcık, H. (2000). *Osmanlı'da devlet, hukuk ve adalet*. İstanbul: Eren Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk milli kültürü*. İstanbul: Ötüken.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Keskintaş, O. (2017). *Adalet, ahlâk ve nizam: Osmanlı siyâsetnâmeleri*. İstanbul: İletişim.
- Korkut, Ş. (2006). İbn Haldûn'un "es-Siyâsetü'l-medeniyye" teorisini eleştirisi. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (15), 15-140.
- Manav, F. (2021). Orhon yazıtlarında kağanın erdemleri üzerine bir değerlendirme: Platon'a yoğun göndermelerle. *Millî Folklor*, 17(130), 5-20.
- Taşdelen, V. (2019). Kutadgu Bilig'in felsefi bağlamı. *Millî Folklor*, (124), 5-16.
- Uludağ, S. (2015). *İbn Haldun: hayatı, eserleri, fikirleri*. Ankara: Harf Yayınları.
- Yusuf Has Hacib. (2008). *Kutadgu Bilig*. (Çev: R. R. Arat; Hzr: Ç. Şan, S. T. Yurtsever). İstanbul: Kabalıcı.

LATİN AMERİKA ÜLKELERİNDE BAŞKANLIK SİSTEMİ VE DEMOKRASİ İLİŞKİSİ – AYNI KADEHTE FARKLI ŞARAPLAR

Yaşar Pınar ÖZMEN¹, Furkan YAMAN²

Öz

Latin Amerika ülkeleri örneği üzerinden başkanlık sistemlerinin demokrasi üzerinde olumsuz etkisi uzun süre tartışma konusu olmuştur. Sistemsel krizlerin çok sık yaşandığı Latin Amerika ülkelerinde, başkanların yasama ve yargının yetkilerinin bir kısmını gasp etmesi ve bu erklerin düzgün çalışmasını engelleyecek şekilde yetkilerini kullanması yaygın olarak gözlenmektedir. Bu çalışmanın amacı Latin Amerika’da uygulanan başkanlık sisteminin demokrasi düzeylerine ne tür bir etkide bulunduğunu ortaya çıkarmaktır. Latin Amerika ve Karayipler bölgesinden dört ülke -El Salvador, Uruguay, Meksika ve Brezilya- seçilerek başkanlık sistemlerinin işleyişi ve demokrasi göstergeleri karşılaştırılmıştır. Siyasal sistemi işlenmez kılan birçok etken olmasına rağmen çalışmada genel olarak siyasal kurumsal nedenlerden çıkan krizler ele alınmış ve başkanlık sisteminin Latin Amerika demokrasisi için başlıca sorunlardan biri olduğu önermesinin yeterince tutarlı olmadığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Latin Amerika, Hükümet Sistemi, Demokrasi, Siyasal Krizler

Jel Kodları: Z0, Z12.

RELATIONSHIP BETWEEN PRESIDENTIAL SYSTEM AND DEMOCRACY IN LATIN AMERICAN COUNTRIES - DIFFERENT WINES IN THE SAME GLASS

Abstract

The negative effect of presidential systems on democracy has been the subject of discussion for a long time. In Latin American countries it is common for presidents to usurp some of the legislative and judicial powers and to use their powers in a way that prevents them from functioning properly. The aim of this is to reveal what kind of effect the presidential system applied in Latin America has on democracy levels through four countries -El Salvador, Uruguay, Mexico and Brazil-. In the study, the data of The Economist magazine and the Polity project were used for the evaluation of democracy and political system, and the crises related to the political system in the countries were examined. Political-institutional crises are generally discussed in the study and it is concluded that the proposition that the presidential system is one of the main problems for Latin American democracy is not consistent enough.

Keywords: Latin America, Government System, Democracy, Political Crises

Jel Codes: Z0, Z12.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, İ.İ.B.F., pborozmen@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2970-1110>

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Latin Amerika Çalışmaları Merkezi, frkn.yamanim@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3257-5362>

GİRİŞ

Latin Amerika bölgesi ile ilgilenenler, hükümet sistemleri konusu açılınca Simón Bolívar'ın 1815 yılında Jamaika adalarından ülkesine gönderdiği mektuptaki şu sözü akıllarına getirmelidirler: “En iyi hükümet sistemini değil, başarılı olma ihtimali en yüksek olanı benimseyin” (Bolívar, 2009). İlk bakışta bu sözden iki anlam çıkabilir: Birincisi ne kadar demokratik olsa da uygulanamayacak bir sistemin kurulmaması gerektiği, ikincisi ise toplumun, en kolay boyun eğdirebileceği demokratik olmayan bir sistemle tabiri caizse revize edilmiş bir tür monarşi ile yönetilmesi. Bolívar'ın daha sonraki dönemlerdeki tavrı, ikinci yaklaşımı ima ettiğini göstermektedir. Kendisi her ne kadar İngiliz parlamenter sistemine güçler arasında dengeden ötürü bir hayranlık duysa da ilerleyen yıllarda iktidarı sırasında kendini inanılmaz yetkilerle donatmıştır. Dönemin “otokratı” Napolyon'un yönetiminden etkilendiği gözlenmektedir. Bolívar'dan günümüze geldiğimizde Latin Amerika ülkeleri için siyasal sistem bağlamında değişen bir şeyler var mıdır ve eğer varsa bunlar nelerdir? Şüphesiz ki vardır fakat çalışmayı değerli kılan bu soruya verilecek güncel cevaptır. Latin Amerika'nın siyasal sistemi üzerine birçok kez tartışmalar yapılmıştır. Ancak tartışmanın belirli aralıklarla tekrarlanması Latin Amerika'daki siyasal sistemin değişimini anbean takip etmek açısından oldukça faydalıdır. Öte yandan Latin Amerika'da 2022 yılında göze çarpan örüntüsel nitelik taşıyan bir dizi seçim zaferi yaşanmıştır. Muhafazakâr kimliğiyle bilinen Kolombiya'da ilk kez solcu ve eski gerilla olan bir aday Gustavo Petro seçimleri kazanmıştır. Şili'deki seçimleri sol koalisyonun adayı 35 yaşındaki Gabriel Boric kazanırken, Brezilya'da Eylül'de gerçekleşecek seçimleri İşçi Partili Lula'nın tekrar kazanacağı öngörülmektedir (Brazil de Fato, 2022). Latin Amerika'da kesintiye uğrayan “pink tide” tekrar güç kazanmaya başlarken, siyasal sistem ve demokrasi arasındaki ilişkiyi gözden geçirmek, yeni sol dalganın neler yapabileceği ve Latin Amerikalı siyasetçilerin karşısına çıkacak siyasal sistem sorunlarını kavramamız konusunda önümüze ışık tutacaktır.

Latin Amerika devletlerinin kuruluşları sırasında, önderlerinin ne kadar pragmatik olduğu içlerinde en kült figür olan Bolívar'ın alıntılanan sözünden anlaşılabilir. Latin Amerika halklarının demokrasi mücadelesi yüzyıllardır sürmektedir. Dünya üzerinde diğer kıtalara nazaran en çok demokratik seçimlere giden ve demokratik bir sistem inşa etmeye çalışan kıta olmasına rağmen yerleşik, istikrarlı, kurumlara ve kurallara saygının gösterildiği bir sistem oluşturulamadığı da aşikârdır. Bu makalenin amacı Latin Amerika'da uygulanan başkanlık sisteminin demokrasi düzeylerine ne tür bir etkide bulunduğunu ortaya çıkarmaktır. Bu konu Linz (1994) ve Mainwaring (1990) tarafından incelenmiş ve başkanlık sisteminin demokrasi üzerinde olumsuz etkisi olduğu vurgulanmaya başlanmıştır. Latin Amerika ülkeleri sürekli olarak sistemsel krizler yaşamaktadır. Kimi yerlerde geniş yetkili başkanlar görülmekte, sık sık yasama ve yargının yetkilerinin bir kısmını gasp etmekte, bu erklerin çalışmasını engelleyecek şekilde yetkilerini kullanmaktadırlar. Hükümet sisteminde yasama, yürütme ve yargının yetkileri hem orantısız dağıtılmakta hem de bu kurumların yetkilileri hakkaniyete

dayalı kararlar almaktan geri durmaktadırlar. Siyasal sistemin bürokratlarına kadar işlemiş olan “endemik” yolsuzluk, kurumsal işleyiş bakımından oldukça büyük zorluklar çıkarmaktadır. Devletin özellikle kırsal bölgelerde yetersiz kalışı da iktidar nosyonunun parçalanmasına yol açmaktadır. Seçilen başkan, vaatlerini yerine getiremediğinde başka illegal iktidar odakları –örneğin uyuşturucu çeteleri- ortaya çıkmaktadır. Ayrıca merkez ve merkez-kaç kuvvetler arasında da birtakım “fay hatları” mevcuttur. S. M. Lipset ve Stain Rokkan’ın siyasal partiler çalışmalarında (Lipset ve Rokkan, 1967) bahsettiği bu fay hatlarının fazlasıyla derinden hissedildiği söylenebilir. Yazarların bahsettiği; hâkim kültür-bağımlı kültür, kilise-devlet, birincil-ikincil ekonomi ve işçi-işveren arasındaki dikotomik ilişkilerin her türlü mevcuttur. Fakat kilise-devlet ilişkisine Latin Amerika’da şerh düşmek uygun olacaktır. Çünkü Latin Amerika’nın çoğu bölgesinde kilisenin Avrupa’dakilerin aksine daha ilerici olduğu bilinmektedir. Kurtuluş Teolojisi olarak bahsedilen halkçı paradigmanın tahakkümü hâlâ bölgede kendini göstermektedir. Latin Amerika’da Marksist literatürü okuyan din görevlileri birçok kez halk isyanlarına öncülük etmiş, türlü işkencelere ve suikastlere maruz kalmışlardır. Dolayısıyla Avrupa’daki kilise-devlet mücadelesinden ziyade daha farklı bir bağlamda çatışma yaşandığı söylenebilmektedir.

Siyasal sistemi işlenmez kılan siyasal sistemin kendi yapısal bozukluklarının dışında da birçok etken olmasına rağmen, bu makale genel olarak kurumsal sorunlara ve bunların sonucunda ortaya çıkan krizler üzerine eğilmektedir. Latin Amerika’nın sosyolojik sorunları birçok çalışmada değerlendirilmiştir. Ancak başkanlık sisteminin işleyişiyle ilgili karşılaştırmalı güncel bir çalışma, bölge çalışmaları literatürüne değer katacaktır. Makalede Ekonomist Dergisi (The Economist) İstihbarat Birimi Demokrasi Endeksi (EIU- Economist Intelligence Unit), Polity projesi (Polity5), Freedom House ve Vanhanen Göstergesi demokrasi göstergeleri verilerinden yola çıkılarak Latin Amerika ülkeleri karşılaştırılmış ve değerlendirme yapılmıştır. Seçilen ülkeler iki gruba ayrılmış, üniter başkanlık sistemine sahip iki ülke (El Salvador ve Uruguay) ve federal başkanlık sistemine sahip iki ülke (Meksika ve Brezilya) kendi aralarında ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Bu ikili gruplar J.S. Mills’in (Mills, 1843) “En Benzeyen Sistemler Modeli”ne göre ele alınmıştır. İkinci olarak ise ülkelerin tarihte yaşadıkları sistemsel krizlere değinilmiştir. Bu bilgiler ışığında sonuç olarak başkanlık sistemi ve demokrasi arasındaki ilişki araştırılmıştır. Makalede, Orta Amerika’dan seçilen El Salvador ve Kuzey Amerika’dan seçilen Meksika kimi yönleri açısından Güney Amerika ülkelerinden farklı olsa da İspanyol fetihleri ve onun mirası neticesinde Latin Amerika’yı temsil ettiği kabul edilmiştir. Şüphesiz farklı dinamiklere sahip olsalarda Latin Amerika ülkeleri ortak bir tarihsel geçmiş ve kültüre sahiptir.

LATİN AMERİKA İLE BAŞKA BİR BÖLGE KARŞILAŞTIRILABİLİR Mİ?

The Economist dergisinin (EIU) demokrasi endeksi göz önünde bulundurularak hükümet sistemi ve demokrasi arasında bir ilişki kurulabilir mi? İlk bakışta bölgenin genel olarak kusurlu demokrasi sınıfında olması ve başkanlık sisteminin ülkelerin yönetim biçimlerini domine ettiğini hesaba katıldığında ikisi arasında negatif bir ilişki olduğu gözümüze çarpmaktadır. Fakat Asya-Avustralya bölgesiyle karşılaştırdığımızda o bölgede başkanlık sistemine sahip üç istisna (Endonezya, Filipinler ve Güney Kore) dışında Başkanlık sistemine sahip hiçbir ülke olmamasına rağmen, demokratik durumları Latin Amerika ülkelerinden çok farklı değildir. Fakat “tam demokrasi” sayıları da Latin Amerika’dan oldukça fazladır. Tam demokrasi sınıfında beş ülke vardır ve içlerinde yalnızca Güney Kore’de başkanlık sistemi yürürlüktedir. En çok ülkenin bulunduğu kategori, Latin Amerika-Karayipler’de olduğu gibi, Asya-Avustralya’da da kusurlu demokrasi kategorisidir. Askerî darbe yönetimi altında bulunan Myanmar, radikal İslamcı Taliban’ın yönetimi ele geçirdiği Afganistan, sosyalist yönetimlere sahip Çin, Laos, Vietnam ve Kuzey Kore dışında parlamenter ya da başkanlık sistemlerine sahip - Kamboçya dışında- herhangi bir ülke otoriter rejime sahip değildir. Kamboçya ise zaten başarısız bir devlet konumunda kabul edilebilir. Başkanlık sisteminin baskın olduğu Latin Amerika-Karayipler bölgesini, çoğunluğu parlamenter demokrasilere sahip Batı Avrupa ülkeleriyle neden kıyaslanmadığı sorusu bu noktada sorulabilir. Öncelikle iki bölge birbirinden çok farklı ekonomik refah düzeyine sahiptir. Yoksulluk Latin Amerika’da oldukça fazla iken, Batı Avrupa’da refah düzeyi yüksek ve sosyal devlet anlayışı söz konusudur. Dolayısıyla demokrasinin istikrarlı olarak işletilmesi farklılık gösterecektir. Uzun dönemde bakıldığında refah düzeyi yükseldikçe demokrasinin de dünya genelinde yükselmekte olduğu görülmektedir. Nitekim konuyla ilgili tarihsel bir çalışma yapan A. Przeworski, Latin Amerika ülkelerinin kuruluş tarihleri itibariyle Batı Avrupa’dan erken dönemde demokratik deneyimlere geçiş yaptıklarını ancak düşük gelir seviyesinde demokrasiye geçiş yaptıkları için istikrarlı olmadıklarını dile getirmektedir (Przeworski, 2009).

Karşılaştırmalı olarak değerlendirdiğimizde sadece Latin Amerika içerisindeki duruma göz atarak başkanlık sistemiyle demokrasinin ters bir korelasyon içinde olduğu, Latin Amerika’yı Asya-Avustralya ile kıyaslayarak ters korelasyonun var olmadığını söyleyebiliriz. Ancak iki bölge ayrı tarihsel deneyimlere ve farklı sosyolojik yapıya sahiptirler. Latin Amerika’yı kendi içinde kıyaslamak “Latin Amerika’da başkanlık sistemi demokrasiye negatif bir etki yapar” önermesini test etmek açısından daha tutarlı gözükmektedir. Birbirine benzeyen sosyolojik yapılardan ve siyasal sistemlerden yola çıkarak önermenin test edilmesi sonuca etki edebilecek diğer başka faktörleri ortadan kaldırmamızı sağlayacaktır. Böylece sistemin uygulanması ve siyasal kültür gibi demokrasinin işleyişi ile ilgili özellikler daha iyi değerlendirilebilir. Ancak buradan etnosantrik bir anlayışta olduğumuz sonucu çıkarılamaz. Kaldı ki bu anlayış karşılaştırmalı siyaset disiplininde çalışmalar yapanlar için tezatter oluşturur. Bilginin sadece deneyim yoluyla elde edilebileceğini savunan solipsist anlayışın (Todd, 1969)

tersine yaşadığımız yerden çok uzakta olan bölgeleri birbirleriyle karşılaştırıp, paralelliklerini ve farklılıklarını tespit etmek bilgiye ulaşma konusunda çalışmanın epistemolojik omurgasını oluşturacaktır. Temsili demokrasilerin karşılaştırılmasında kullanılan ve bir rejim tipolojisi oluşturmaya yarayan demokrasi göstergeleri bu çalışmanın önemli bir veri kaynağıdır. Siyasal kurumsal sistem krizlerinin de incelendiği bu çalışmanın sonuçları, demokrasi olarak addedilen ülkelerde zaman zaman yaşanan sistem tıkanmalarının nedenleri için de yol gösterici olabilir. Örneğin, illiberal popülist siyasetçiler temsili demokrasilerin olduğu her ülkede demokratik kazanımları tehdit edici şekilde yükselmektedirler. Bunlara ek olarak modernite ve modernleşmenin kaybedenleri arasındaki çelişki, göç ve gelir adaletsizliği evrensel sorunlar haline gelmişlerdir.

LATİN AMERİKA ÜLKELERİNİN DEMOKRASİ DÜZEYİ

Ülkelerin kalkınma düzeyini gösteren sosyoekonomik göstergelerin yanı sıra siyasal haklar ve özgürlükler açısından ne durumda olduğunun da değerlendirilmesi için birtakım göstergelere ihtiyaç duyulmuştur. Özellikle 1970'lerin sonunda üçüncü demokrasi dalgası ile birlikte demokrasilerin niteliksel olarak sınıflandırılması ve derecelendirilmesi için çeşitli demokrasi ölçümleri geliştirilmiştir (Özmen, 2019, s. 79-81). Bu ölçümler için yine 1970'lerden itibaren Dahl'ın geliştirdiği modern geniş ölçekli demokrasileri diğer yönetim sistemlerinden ayıran siyasal kurumları tanımlayan “poliarşi” kavramı etkili olmuştur. Bu kurumsal yapılar bugünkü anlamda demokratik yönetimlerde olması gereken asgari özellikleri temsil etmektedir: Seçimlerle gelen yöneticiler, seçimlerin özgür ve adil bir şekilde belirli sıklıkta yapılması, ifade özgürlüğü, alternatif bilgi kaynaklarına erişim, örgütlenme özgürlüğü, siyasal katılım özgürlüğü ve kapsayıcılığı gibi özellikler demokrasinin koşullarıdır (Dahl, 2010, s. 99-100). Demokrasi ölçümleri arasında Vanhanen Demokrasi Endeksi, Polity Projesi, Freedom House Dünyada Özgürlük Göstergesi ve Economist Dergisi (The Economist) (EIU) Demokrasi Endeksi en çok tanınan, sürekliliği olan ve kamuoyu tarafından kullanılan araştırmalardır (Özmen, 2019, s. 81).

The Economist

İngiltere'nin etkili dergisi The Economist'in İstihbarat Birimi (EIU- Economist Intelligence Unit) Demokrasi Endeksi, Freedom House tarafından kullanılan siyasal haklar ve sivil özgürlükler kavramlarına dayalı bir endekstir. Bu kavramları, seçim süreci ve çoğulculuk, insan hakları, hükümetin işleyişi, siyasal katılım ve siyasal kültür olmak üzere birbiri ile ilişkili ve tutarlı kavramsal bir bütünlük oluşturan beş kategoride değerlendirilir. Her bir kategori, 60 göstergenin gruplandırılmasından oluşmakta ve göstergeler için puanlamalar toplanarak her kategori için 0 ile 10 arası bir ölçeğe dayanan derecelendirme yapılmaktadır. Bunların aritmetik ortalaması alınarak toplam demokrasi endeksi elde edilmektedir. Derecelendirmelerde; uzman değerlendirmeleri, kamuoyu yoklamaları (Dünya Değerleri Anketi) ve bunlara ek olarak Eurobarometre, Gallup anketleri, Latin Amerika Barometresi ve ulusal

araştırmalar kullanılmaktadır. Eğer bir ülkede kullanılan anketlerden biri eksik ise benzer ülkenin anket sonuçları ve uzman değerlendirmesi kullanılmıştır (The Economist, 2022).

The Economist'in 2021 yılında yayınladığı demokrasi endeksi raporunda dünya çapındaki pandemi kısıtlamalarının sivil özgürlüklerde düşüşe sebep olduğunu dile getirmektedir. Afrika'nın birçok yerinde darbelerin geri döndüğü belirtilirken, Latin Amerika'daki demokrasi düzeyinin ise dünya genelinde en keskin şekilde düşen düzey olduğu belirtilmiştir. Düşüşün illiberal popülistleri güçlendirdiğini ve sık bir şekilde seçime gitmenin de bölgenin demokratik durumunu geliştirmediği ifade edilmiştir. Ayrıca Peru ve Nikaragua'da yapılan seçimlerle ilgili kuşku olduğu değerlendirilerek, son seçimlerdeki düşük katılım oranı gerekçesiyle Şili kusurlu demokrasi sınıfına düşürülmüştür. Genel olarak Latin Amerika ve Karayip ülkelerinin endeks üzerinde konumlanışına bakıldığında Asya-Avustralya, Sahra Altı Afrika, Doğu Avrupa ve Orta Doğu-Kuzey Afrika ülkelerine nazaran otoriter rejimlerin daha az olduğu görülmektedir. Fakat Batı Avrupa ve Asya-Avustralya'ya nazaran ise tam demokrasi sayısı azdır. Yalnızca Uruguay ve Kosta Rika tam demokrasi olarak gösterilmektedir. 24 ülkeden 16'sı kusurlu demokrasiler sınıfındadır.

Amerika kıtasındaki hükümet biçimlerine göz atıldığında başkanlık sisteminin hâkim olduğu görülmektedir. The Economist'in değerlendirme yaptığı 24 Latin Amerika ülkesinin içinde Karayip Ada ülkeleri (Dominik Cumhuriyeti hariç), Guyana ve Surinam dışında başkanlık sistemi mevcuttur. Guyana ve Surinam'da başkan parlamentonun seçtiği fakat onun güvenoyuna tabi olmadığı başkanlık sistemine yakın bir yönetim vardır. Tam demokrasiye sahip iki ülke başkanlık ile yönetilirken, Trinidad ve Tobago ile Jamaika dışında kusurlu demokrasi sınıfındaki 14 ülkede hükümetin başı halkoyuyla seçilmekte ve parlamentoda yer almamaktadır. Kabinesini kendi oluşturan halkoyuyla seçilmiş başkan parlamentonun güvenoyuna tabi değildir. Dolayısıyla bu ülkeler katı bir güçler ayrılığına sahiptirler. Yürütme yasamadan tamamıyla ayrıdır. Venezuela ve Küba bölge içinde en düşük demokrasi puanına sahip ülkelerdir. Sosyalist ve tek partili bir yönetim biçimine sahip olmaları nedeniyle The Economist'in demokrasi standartlarıyla uyum sağlamamaktadır. Başkanlık sistemine sahip fakat sosyalist Sandinist Ulusal Kurtuluş Cephesi'nin bir şekilde domine ettiği Nikaragua, diğer iki devlet gibi çok düşük bir puan almıştır. Küba ve Venezuela'dan sonra sondan üçüncü konumdadır. 2021 yılında devlet başkanı bir suikast sonucu öldürülen Haiti ise bölgede bir istisnadır çünkü yarı-başkanlık sistemiyle yönetilen tek Latin Amerika-Karayipler ülkesidir. Latin Amerika'nın demokratik puanlama sıralamasında sondan dördüncü konumdadır. Ayrıca raporda Haiti'de devlet başkanı Jovenel Moise'ye düzenlenen suikastten sonra kargaşanın sürdüğüne değinilmiştir.

Bu çalışma için seçilen ülkeler başkanlık sistemi ile yönetilen Uruguay, El Salvador, Brezilya ve Meksika'dır. Dört ülke iki gruba ayrılarak değerlendirilmiştir. Üniter yapıdaki Uruguay ve El Salvador, federal yapıdaki Meksika ve Brezilya kendi aralarında karşılaştırılmıştır. Uruguay ve El Salvador

ölçekleri ve birtakım sosyal dinamikleri açısından birbirine benzerdir. Uruguay 3 milyon, El Salvador ise 6 milyon nüfusu ile küçük ülkelerdir ve toplumsal olarak daha homojen bir yapı sergilemektedir. İkinci grup içinde değerlendirilen Brezilya ve Meksika ise birçok farklı etnik grubun bir arada yaşadığı kozmopolit yapıdadır. Brezilya ve Meksika, sırasıyla Latin Amerika'nın en fazla nüfusa sahip ilk iki ülkesidir. Brezilya'nın nüfusu 212 milyon, Meksika'nın nüfusu ise 131 milyon civarındadır. Brezilya ve Meksika gibi devletlerde hem coğrafi büyüklük hem de etnik/bölgesel farklar nedeniyle federal devlet sistemi tercih edilmiştir. Bu özellikler dikkate alındığından Meksika ve Brezilya'nın da benzerlikleri göze çarpmaktadır. El Salvador dışındaki ülkeler çift meclis sistemine sahiptir. Meksika'da yasama seçimleri karma sistem iken diğerlerinde liste usulü nispi seçim sistemi uygulanmaktadır.

Tablo 1'de görüldüğü üzere aralarında tam demokrasiye sahip tek ülke Uruguay'dır. Hatta dünya sıralamasındaki demokrasilerde on üçüncü sırada yer almaktadır. Son 15 yıllık geçmişine baktığımızda demokrasi puanı bir kez 8'in altına düşmüştür. Uruguay'ın istikrarlı demokrasisi çalışma için oldukça önemli bir yerdedir çünkü başkanlık sistemiyle yönetilmesine rağmen tam demokrasi sınıfındadır. Birinci gruptan El Salvador, ikinci gruptan Meksika, demokrasi ve diktatörlük arasında bulunan yarı demokratik melez rejim kategorisindedir. Brezilya hem federatif hem de başkanlık sistemiyle yönetilen bölgede tek "ehven-i şer" ülke konumundadır. Her şeye rağmen o da bir kusurlu demokrasidir.

Tablo 1: Uruguay, El Salvador, Meksika ve Brezilya'nın demokrasi düzeyi (EIU)

Tam Demokrasi	Kusurlu Demokrasi	Melez Rejim	Otoriteryen	Ortalama Skor
Uruguay				8.85
		El Salvador		5.72
		Meksika		5.57
	Brezilya			6.86

Kaynak: The Economist, 2021; 2022

Polity5

Polity5 demokrasi endeksi, 2006'dan itibaren ülke demokrasilerini derecelendiren The Economist'e kıyasla daha eskiye dayanan tarihsel bilgiler ve geniş ülke raporları sunmaktadır. Polity5 ülkelerin bağımsız olarak kuruluşlarından itibaren tüm dönemleri daha geniş aralıklarla inceleyen zaman serisi-yatay kesit verisidir. Polity5 veri seti 1800-2018 yıllarını kapsayan dönemde büyük ve bağımsız devletlerin demokrasi durumunu gösteren verilerden oluşur. En son yılın verilerine göre 500.000 ve üstünde nüfusa sahip 167 ülkenin yer aldığı araştırmada ülkelerin siyasal rejim özelliklerindeki değişimler yıllık olarak izlenir ve veriler güncellenir. Siyasal erklerin arasındaki ilişkileri düzenleyen

kurumlardaki demokratik ve otokratik iktidarların niteliklerini incelemeyi hedefler. Bu bakış açısı tam kurumsallaşmış otokrasilerden, karmaşık ya da şekilsiz geçiş rejimlerini de kapsayan ve tam kurumsallaşmış demokrasilere uzanan bir spektrumu öngörmektedir.

Polity5'te “-66, -77 ve -88” gibi değerler görülmektedir. Değerler sırasıyla; yabancı işgali, anarşi yani iç savaş hali ve geçiş dönemlerini yansıtmaktadır. Verideki bu değerlerden faydalanılarak ülkelerin toplumsal kargaşa geçirdiği yıllar kolayca görülebilmektedir. Bu da karşılaştırmalı siyaset disiplini için oldukça faydalıdır. Örneğin El Salvador'un -66, -77 ve -88 değerli üç tarihsel dönüm noktası yaşadığını görmekteyiz. Bu çalışma için değerli olan 16 Ekim 1979'dan 31 Mayıs 1984'e kadar süren -77 ile kodlanan dönemdir. Çünkü El Salvador'un güncel anayasası bu tarihler arasında oluşturulmuştur. Uruguay'a baktığımızda 29 Kasım 1971 tarihi -88 ile kodlanmıştır. O tarih Uruguay'da gerçekleşen olaylı seçimleri işaret etmektedir. Brezilya üç kez -88 kodlaması almıştır. 1964'teki askerî darbe bu çalışma için önem arz etmektedir. Son olarak Meksika'ya baktığımızda tam 5 kere (2 tane -88, 2 tane -66 ve 1 tane -77) toplumsal bunalım yaşadığı görülmektedir. Ülkenin demokrasi puanı ise 1994'e kadar genellikle eksi puanlarda seyretmektedir. Çalışma için en önemli tarih 1911'de gerçekleşen Meksika Devrimi'dir. En sorunlu demokratik yapıya sahip olan ülke hem Polity5 (2018) hem de The Economist'e göre Meksika'dır.

Bir devleti demokratik kılan ve yukarıda bahsedilen demokrasinin koşulları üç başlıkta açıklanabilir: I-Siyasal aktörlerin eşit koşullarda rekabeti, II- Hesap verilebilirlik ve iktidarın kısıtlanması ve III-Seçim güvenliği. Polity5 (2018) demokrasi endeksi üç özelliği de açıkça göstermektedir. Siyasal aktörlerin eşit koşullarda rekabet edip etmediği ile ilgili puanlamada (veri setindeki xcomp) dört ülkenin de maksimum puan olan 3 ile kodlandığı görülmektedir. Hepsinde rekabetçi bir ortamda yapılan seçimler bulunmakta ve hükümet değiştiğinde demokratik süreç gerçekleşmektedir. Seçilen hükümete getirilen kısıtlamalar (xconst) El Salvador, Uruguay, Brezilya ve Meksika sırasıyla 6, 7, 6, 6 ile kodlanmıştır. 6 kodu “ortalama kısıtlamalara sahip” anlamına gelmektedir. En yüksek derece olan 7 kodu gereken düzeyde kısıtlamaların olduğunu belirtmektedir. Uruguay bu açıdan diğer üç ülkeden öne çıkmaktadır. Son olarak seçim güvenliğini kontrol etmek için “xropen” kodifikasyonuna bakmak gerekmektedir. Kastedilen şey seçimlerin kamuoyuna açık bir şekilde yapılmış olmasıdır. Seçimlerin kamuoyuna açık yapılması seçim güvenliği için en temel koşuldur. Bu sayede kamuoyu seçimler üzerinde denetim gerçekleştirebilmektedir. Sandıkların güvenliğini sağlayacak demokratik kurumların ve yargı mekanizmasının olması da vazgeçilmez unsurlardandır fakat Polity5'te bunları ölçen bir kodifikasyon yoktur. El Salvador, Uruguay, Brezilya ve Meksika, 4 ile kodlanmıştır. Polity5'e göre 4 kodu seçimlerin açık olarak yapıldığını göstermektedir.

Genel demokrasi göstergesi Polity puanları; Uruguay için 10, diğer üç ülke için ise 8'dir. İkili incelediğimizde üniter olanların arasında 2 puanlık bir fark vardır. Diğer federatif iki ülke ise eşit

puanlara sahiptirler. El Salvador ve Uruguay arasındaki farkın siyasal katılımın kapsayıcı ve rekabetçiliğindeki farktan kaynaklandığı gözlenmektedir. Polity5'e göre El Salvador'da siyasal nüfuz için rekabet eden partilerin çıkarları dar bir çerçevededir yeterince çeşitliliği içermez, dar bir siyasal görüş çizelgesi içine sıkışmıştır. Fakat daha geniş bir şekilde kapsanması gereken etnik, sosyal ve dini sınıflar vardır. Ülkenin siyasal partileri incelendiğinde gerçekten de sağ-otoriter yönelimli partilerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. İdeolojisinde muhafazakârlık, neoliberalizm ve milliyetçilik olan beş parti mevcuttur. Milliyetçi-Cumhuriyetçi İttifakı yani ARENA, El Salvador'daki iç savaşın sağ kanadını oluşturan partidir. Farabundo Martí Ulusal Kurtuluş Cephesi (FMLN) kurulmadan önce onu kuran gerillalarla çatışmışlardır. 1979 darbesinden sonra kapatılan Ulusal Koalisyon Partisinin devamıdır. 1989 ve 2009 arasında 4 kez iktidara gelmişlerdir. Milliyetçi, anti-komünist ve ekonomik olarak liberal bir anlayışa sahiptir. Kurucusu ABD'nin Panama okullarında yetişmiş eski bir askerdir. Hristiyan Demokrat Partisi yine merkez sağ ve otoriterlik arasında bulunan partilerden biridir. Neoliberalizmi en çok savunan partidir. Kuruluşunda merkez sol bir çizgide iken kendini yönetimden dışlanmış hisseden orta çalışan kesimin desteğini toplamıştır. 1980'den sonra parti sağa kaymaya başlamış, içlerindeki solcular daha soldaki partilere kaymışlardır. Bazıları da 1980'deki cuntaya katılmıştır. Ulusal Koalisyon Partisi, 1960'dan 1979'daki askerî darbeye kadar en güçlü partilerden biridir. ARENA, Ulusal Birlik İçin Büyük İttifak (GANA) ve Yeni Fikirler (Nuevas Ideas) Partilerine nazaran düşük bir politik etkiye sahiptir. GANA, 2010'da ARENA'dan ayrılanların kurduğu bir merkez sağ partidir. Yeni Fikirler Partisi, 2018'de FMLN'den atılan Nayib Bukele'nin kurucusu olduğu partidir. 2021 yılındaki seçimleri oldukça güçlü bir şekilde Bukele'nin yeni partisi kazanmıştır. Popülist ve sosyal reformcu bir görünüme sahiptir. Sol-sosyalist ideolojiye sahip tek parti FMLN'dir. 1980 yılında kurulmuş ve kurulurken büyük gerilla örgütlerini birleştirmiştir. İç savaşın da sol kanadını oluşturmuşlardır. Ayrıca, yeni kurulmuş sol-demokrat bir parti vardır ancak katılımı çok düşük düzeydedir. O da Demokratik Değişim Partisidir. Hristiyan Demokratların ve FMLN'nin eski solcularından kurulmuştur.

Yürütmeye uygulanan kısıtlamalar konusunda El Salvador 6 ile kodlanmıştır. Polity5 bu kodlamanın 5 ile 7 arasında bir geçiş dönemi olduğunu ifade etmektedir. Kısıtlamalar konusunda istikrarlı bir konuma geçebilirse 7 ile kodlanacaktır. 7 ile kodlanan Uruguay hesap verilebilirlik açısından en yüksek seviye olarak değerlendirilmiştir. Politik katılımın rekabetçiliği konusunda yine El Salvador geçiş dönemindeyken, Uruguay tam rekabetçi olarak vurgulanmıştır. Uruguay'ın konsolide bir demokrasiye sahip olmasının temelinde kurumsal bir deneyim yatmaktadır. Uruguay'da 1919-1933 ve 1952-1967 yılında yürütme organının tek bir kişiden değil bir kuruldan oluştuğu kolejyal sistem

uygulanmıştır³. Kimi zaman Uruguay'ın Latin Amerika'nın İsviçresi olarak tanımlanmasında etkili olan bu deneyim, daha sonra başkanlık sisteminde mutlak gücün tek bir merkezde toplanmasına engel olmayı amaçlayan uzlaşmacı ve çok sesli bir kültürü yerleştirmiştir. 2010-2015 arasında başkanlık yapan ve dünya çapında mütevazı kişiliği ile tanınan Tupamaroların eski gerillası José Mujica başkanlık yetkilerini kötüye kullanmamıştır.

El Salvador'un ünlü başkanı Nayib Bukele, 2019 yılında ilk seçildiği dönemde yeterli imza toplayamadığı için kendi partisini kuramamış ama buna rağmen seçimi kazanmıştır. İki senelik geçiş döneminde partisiz olarak GANA ile koalisyon yapmıştır. 2021 seçimlerinde Yasama Meclisi'nde Bukele'nin partisi Yeni Fikirler, 84 sandalyenin 56'sını ele geçirmiştir. Bukele'nin yaptığı ilk iş Başkan'ın tek dönem seçilebilme kuralını değiştirmek olmuştur. Sermaye yanlısı ve kendini dünyanın en yakışıklı başkanı olarak tanımlayan (ABC, 2019) Bukele, sağ otoriter popülizmin tipik örneğini sergilemektedir. 2019'da başkan olan Bukele, anayasaya (Md. 88) aykırı olmasına rağmen önümüzdeki seçimlerde aday olma peşindedir. Rejimin geleceği, Bukele'nin rotayı tam bir otoriteriyenizme kırıp kırmayacağı önümüzdeki günlerde belli olacaktır. El Salvador, Meksika ve Brezilya defalarca sistemsel krizlere girmişlerdir. Demokratik bir çözüm üretemedikleri için askerî darbeler ve sosyal karışıklıklar ülkelerde patlak vermiştir.

Brezilya ve Meksika'nın kod değerlerinin tıpa tıpa aynı olduğu görülmektedir. Katılımın rekabetçi olması konusunda yani farklı siyasi eğilimlere sahip partilerin ne oranda iktidarı ele geçirebildiği konusunda "geçiş rejimi" olarak değerlendirilmişlerdir. Birçok çıkar grubu mevcuttur, baskılanmamaktadır ama ortak çıkarlar ve makuliyet konusunda birbirleriyle uyumsuzluklar yaşamaktadırlar. El Salvador gibi Brezilya ve Meksika da geçiş rejimi olarak görülmektedir. Fakat başkanın yetkilerinin sınırlandırılması konusunda Meksika ve Brezilya'nın anayasal olarak aynı konumda oldukları söylenemez. Meksika anayasası seçilmiş başkana yasamanın sorumluluğuna giren yetkiler vermekte ve verdiği yetkilerle yürütme ve yasama arasındaki çatışmayı yürütme lehine sonlandırmaktadır. Örneğin Meksika anayasası Başkana veto yetkisi vererek, Başkan'ın veto ettiği yasanın geri dönmesi durumunda yasamanın her iki organında yasanın onay görmesi için 2/3 gibi çok yüksek bir çoğunluk aramaktadır (Meksika AY, 4.bölüm/22). Brezilya'da ise 2016 yılında devlet başkanının azledilmesi süreci yaşanmıştır. 2015 yılının sonunda doğrudan herhangi bir suçu olmamasına rağmen, Kongre'de görevden alınması gerektiği yönünde eleştirilerle birlikte Dilma Rousseff'in azil

³ İlk denemede seçim sonucunda belirlenen kurulun, iktidar partisi üyelerinden oluşması nedeniyle arzulanan sistem uygulanamamıştır. İkinci denemede, altı üye başkanlık seçimini kazanan partiden, üç üye ikinci sıradaki partiden olmak üzere dokuz kişiden oluşan Millî Hükümet Konseyi yürütme erkini oluşturmaktaydı. Halk, sadece kurul üyelerini ve üyelere biri konumunda olan sembolik devlet başkanını seçiyor, kurul kendi başkanını bir yıllık süre ile kendisi seçiyordu. Colegiado'nun görev süresi dört yıldır ve kararlarını mutlak çoğunlukla almaktaydı. O dönemde ekonomik açıdan sıkıntılara düşen Uruguay'daki istikrarsızlıkların sebebi olarak görülen kolejyal sistem 1966 anayasası ile kaldırılmış ve saf başkanlık sistemine dönülmüştür (Aydoğdu, 2014).

süreci başlamıştı. 2014'teki hükümet bütçesinde bir açığın fark edilmesi sonucunda, Dilma'ya yönelik şüpheler yargı nezdinde artmıştır. Hükümet bütçeleri arasında fon aktarmak Brezilya anayasasına göre suç olmakla birlikte her başkanın seçim dönemlerinde bu tür uygulamaları yaptığı gözlenmektedir. Bütçede usulsüzlük suçlamasıyla karşı karşıya kalan Dilma için zor günler başlamıştı. Kongre alt meclisinin sözcüsü Eduardo Cunha Kongre'den gelen azil tekliflerini reddetme yetkisini kendinde bulunduruyordu. Kendisine ve Brezilya Sosyal Demokrat Partisi'ne avantaj sağlayacak konumda olduğu görülüyordu. 5 Mayıs 2016'da rüşvet aldığı iddiaları ve araba yıkama operasyonunu (Operação Lava Jato) engellediği gerekçesiyle görevinden alınan Dilma Rousseff, Senato tarafından 31 Ağustos 2016'da azledilmiştir. Kendisine karşı bir meclis darbesi yapıldığını iddia etmiş ve daha sonrasında 8 yıl kamu görevinden men eden bir soruşturmadan kurtulmuştur. Devlet başkanının azledilmesi Amerika kıtasında oldukça nadir görülen bir durumdur. Azil sürecinin haklı olup olmadığı tartışmalıdır. Nitekim Dilma daha sonra siyasetten men edilme davasından beraat etmiştir. Yerine gelen Michel Temer de görevinden uzaklaştırılmış, Jair Bolsonaro'nun önü açılana kadar herkes ortadan kaldırılmıştır. Yine haklı olup olmadığı tartışmalı olan bir yolsuzluk iddiası ile İşçi Partili Lula'nın 2018 seçimlerine katılması engellenmiştir. Yine de her şeye rağmen yargı mekanizmasının işletilebilmesi dolayısıyla Brezilya ve Meksika'nın aynı kategoride değerlendirilemeyeceği öne sürülebilir. Meksika'nın Polity 5'te başkana yönelik sınırlandırmalar konusunda (xconst), 6 yerine güçlü başkanlık sistemleriyle ilişkilendirilen 5 numaralı kod ile ifade edilmesi daha yerinde olabilir.

Polity5'e bakarak Latin Amerika'da demokrasi konusunda iyimser yorumlarda bulunulabilir. Meksika rejimi demokrasi öncesi bir geçiş rejiminde olarak görülmektedir. Polity kodları veya demokrasi endeksi, bazı önemli demokratik olguları gözden kaçırabilmektedir. Bunlardan biri bölge yerlilerinin durumudur. Hâlâ birçok ülkede baskı altında bulunan yerliler, yerinden edilme, siyasal temsil, dil ve kültürel haklar gibi haklarından mahrum durumdadır. Jair Bolsonaro döneminde Brezilya'da Amazon ormanlarının ticarete açılmasıyla birlikte birçok yerli yerinden edilmiştir. Kendilerini ifade edebilecekleri siyasi parti mekanizmalarına sahip değillerdir. Bolivya'da Evo Morales çıkışı dışında hiçbir ülkede yerlilerin etnik, dilsel, yaşamsal faaliyetlerini dikkate alan etkili girişimler söz konusu olmamıştır. Polity5'in değinmediği bir diğer sorun uyuşturucu kartelleri ve şiddet demokrasinin içini oymasındır. Parlamentoda seçilmiş siyasiler ve valiler büyük rüşvet ve yolsuzluk suçlarına karışmaktadırlar. Sonuç olarak Latin Amerika'da demokrasiye yönelik birçok girişim olmasına rağmen, derin tarihsel sorunları hâlâ devam etmektedir.

Freedom House ve Vanhanen Göstergesi

Freedom House'un verileri ülkelerin demokratik düzeylerini değerlendirmede oldukça sık karşımıza çıkmaktadır. ABD dış politikasına bağımlı taraflı bir gösterge olduğu yönünde eleştirilen

(Campbell, 2008) kuruluş, 1972 yılından itibaren yıllık olarak “Dünyada Özgürlük” adlı bir rapor yayınlamaktadır. Freedom House’un 2022 raporu “Otoriter Yönetimin Küresel Genişlemesi” başlığı ile yayınlanmıştır. 195 ülke ve 15 bölge için özgürlük durumu değerlendirilmiştir. Her bir ülke ve bölgeye siyasal haklar ve sivil özgürlükler ile ilgili 1’den 7’ye sıralanmış derece verilmektedir. 1 en özgürü, 7 ise en az özgürü temsil etmektedir. Ülkelerin siyasal haklar ve sivil özgürlükler için almış olduğu derecelerin ortalaması ülkeyi “Özgür”, “Kısmen Özgür” ya da “Özgür Değil” olarak statü sınıflandırmasında kullanılmaktadır. Siyasal haklar ve sivil özgürlükler derecelendirmesi, daha ayrıntılı yirmi beş gösteregeye ait puanlamaya dayanmaktadır.

Tablo 2: Polity5 ve Freedom House’a göre karşılaştırmalı demokrasi analizi

Ülke	EIU (2021)	Polity (2022)	Vanhanen Göstergeleri (2018)			Freedom House (2022)		
	Rejim türü ve demokrasi skoru	Polity5	Demokrasi	Rekabet	Katılım	Statü	Siyasal hak	Sivil özgürlük
El Salvador	Melez rejim (5,72)	8	36,9	67,0	55,0	Kısmen özgür	3	4
Meksika	Melez rejim (5,57)	8	24,4	56,2	43,5	Kısmen özgür	3	4
Brezilya	Kusurlu demokrasi (6,86)	8	21,2	46,8	45,4	Özgür	2	3
Uruguay	Tam demokrasi (8,85)	10	30,2	43,4	69,6	Özgür	1	1

Kaynak: Polity5, 2022; Vanhanen, 2018; Freedom House, 2022; The Economist, 2022

Freedom House verilerine göre Brezilya ve Meksika sivil özgürlükler kategorisinde son iki yılın raporunda daha olumsuz bir görünüm sergilemiştir. Brezilya’yı Meksika’ya nazaran daha demokratik kılan özelliklerden birisi siyasal partilerin uzlaşmacı stratejileri ve parti ile lider arasındaki gevşek bağdır (Espindola, 2002; Szwarcberg, 2014). Raporunda, Bolsonaro’nun 2022 seçimleri için yaptığı güvenilmezlik spekülasyonuna yer verilmiştir. El Salvador’un da son üç yılın raporunda kötüleşme gözlenmektedir. Demokrasilerdeki düşüş ve otoriter yönetimlerin yükseldiğinin vurgulandığı son raporda Bukele’nin göreve geldiği 2019’dan itibaren El Salvador’daki gerilemeden bahsedilmiştir. 2021’de yasama üstünlüğünü kazandıktan sonra, Bukele hükümetinin, yürütme gücünü kontrol etmeyi amaçlayan demokratik kurumları sistematik olarak baltaladığı belirtilmiştir.

Vanhanen Demokrasi Endeksi, Tatu Vanhanen tarafından 1970’lerin başında hesaplanan Rekabet ve Katılım olmak üzere iki ayrı endeks ve birleşiminden oluşan göstergedir. Her ikisi de seçim

verilerinden hesaplanmakta ve demokrasi endeksi olarak birleştirilmektedir. Rekabet endeksi, parlamentoda yer alan en büyük parti dışındaki partilerin ve bağımsızların sahip olduğu oy veya sandalye yüzdesinden oluşur. Katılım endeksi ise seçimlerde oy kullanan nüfusun yüzdesidir. (Vanhanen, 2018). Demokrasi endeksi rekabet ve katılım değerinin çarpımının 100'e bölünmesinden elde edilir. Vanhanen'in çalışması diğer demokrasi ölçülerine göre daha basit bir gösterge geliştirmeyi hedeflemiştir. Seçimlerde katılım ve rekabet boyutuna eşit ağırlık verilmesi en çok eleştirilen yön olmuştur.

SİYASAL KRİZLER VE HÜKÜMET SİSTEMİ

Latin Amerika'da gerçekleşen başkanlık krizleri birçok akademisyen tarafından çalışılmıştır. Sistemsel başkanlık krizi bir başkanın demokratik sistem değişmeden zamanından önce görevden ayrılması ya da yargı yoluyla ayrılmak zorunda kalmasıdır (Álvarez ve Marsteintredet, 2010). Çoğu zaman bir veya birkaç yolsuzluk vakası hükümet krizlerine eşlik etmiştir. Latin Amerika'da demokratikleşme dalgası 1980'lerden itibaren hissedilmeye başlanmıştır. Askerî rejimler yerini sivil yönetimlere bırakmıştır. Latin Amerika'da pretoryen geleneğin on dokuzuncu yüzyıl bağımsızlık mücadelesine dayanan bir geçmişi vardır. Sivil yönetimler iktidara geldikten bir süre sonra siyasi krizler içine girmiştir. Arjantin, Bolivya, Brezilya, Dominik Cumhuriyeti, Ekvador, Guatemala, Paraguay, Peru ve Venezuela hükümet krizleri yaşayan devletlerdir. Fakat çoğu zaman hükümet krizi başkanlık sisteminin dinamiklerinden değil, siyasi sistemi etkileyen diğer nedenlerden dolayı gerçekleşmiştir.

1989'da Brezilya'da iktidara gelen Fernando de Collor dönemi, Latin Amerika'da daha sonra yine karşılaşılabilecek olan hükümet krizlerine ideal bir tip oluşturur. Collor dönemi 3 yıla yakın bir dönem sürmüş ve askerî yönetim onun başkanlığında resmen sona ermiştir. Fakat iktidar dönemi Brezilya'ya hiçbir şey katmadığı gibi büyük bir skandalla son bulmuştur. İktidara gelmeden önce yolsuzlukla savaşta medyatik bir rol alan Collor, bir yolsuzluk operasyonu ile görevini bırakmak zorunda kalmıştır. Skandal 1992'nin ortalarında kardeşi Pedro Collor'un, abisinin yolsuzluklarını ortaya çıkarmasıyla başlamıştır. Pedro, Fernando'nun kokain kullandığını ve ortağı vesilesiyle onun zimmetine para geçirdiğini kanıtlamıştır. Altı aylık soruşturma sonucunda Collor ailesinin abartılı lüks hayatı gözler önüne serilmiştir. Aralık 1992'de Kongre, Collor'u görevden almış ve bu onu Amerika kıtasında görevinden alınan ilk başkan yapmıştır. Brezilya için ikinci azil 2016'da yaşanan Dilma Rousseff'in azlidir. Her ne kadar haksız bir şekilde görevinden alınmış gibi görünse de bir başkanlık sistemi krizidir. Ayrıca yakın tarihte Bolivya'da bir örnek daha yaşanmıştır. 2019 yılında Bolivya'da düzenlenen genel seçimlerde Evo Morales'in 17 yıllık iktidarı sona ermiştir. Fakat Morales'in yenilgiyi hileli bir şekilde saklayıp kendi başkanlığını devam ettirmeye çalıştığı ortaya çıkmıştır.

Her şeye rağmen Brezilya'daki siyasal sistemin demokrasi endeksindeki konumu Meksika'ninkine göre daha iyidir. Brezilya'yı Meksika'ya nazaran daha demokratik kılan özelliklerden birisi siyasal partilerin uzlaşmacı stratejileridir. Parti ve lider arasındaki ilişki gevşek olduğu için meclisteki parti temsilcilerinin karar alması otonom bir şekilde gerçekleşebilir. Bolsonaro örneği parti ve lider arasındaki gevşek ilişki türünü ortaya koymaktadır. Bolsonaro'nun başkanlık yolculuğu 2016 yılında Sosyal Hristiyan Partisi'nde kaynağını almıştır. Adaylığını bu partiden açıklayan Bolsonaro, daha sonra bu partiden ayrılarak Sosyal Liberal Parti'ye katılmış ve oranın adayı olarak başkan seçilmiştir. 2019 yılında parti içi anlaşmazlıklar sonucu partiden ayrılan Bolsonaro partisiz olarak Başkanlık görevini sürdürmektedir. Partisiz olmasına rağmen, görevini sürdürebiliyor olması Brezilya'daki yasama ve yürütme arasındaki ilişkiyi açıkça ortaya çıkarmaktadır. Bolsonaro ne kadar zor da olsa bir şekilde yasama üzerinde çeşitli kısa süreli koalisyonlar kurabilmektedir. Başkanlar da kendi partilerinden gelecek fireleri parlamentodaki diğer partilerin milletvekilleriyle anlaşarak kapatmaya çalışmaktadır. Ayrıca parlamenter sistemlerdeki koalisyonlarda olduğu gibi Brezilya'da da kabinelerin içinde farklı partilerden kişilerin olduğu görülmektedir. 2003 ve 2010 arasındaki Lula hükümetinde, serbest piyasa yanlısı, liberal bir iş adamı olan José Alencar başkan yardımcısı görevini sürdürmüştür. 2022 yılındaki seçimlerde aday olacak olan Lula'nın başkan yardımcısı adayı yine merkez sol bir görüşe sahip, ideolojik görüşleri açısından Lula'ya tıpta tıp benzemeyen Geraldo Alckmin'dir. Alckmin 2006 yılında Lula'ya karşı başkanlık yarışına girmiş ve ikinci turda Lula'ya kaybetmiştir. Fakat Brezilya'nın siyasal parti sistemi adeta iki tarafı keskin bıçak gibidir. Yolsuzluk söz konusu olduğunda da birçok farklı partiden yetkililerin bir araya gelebildiği görülmektedir. "Araba Yıkama Operasyonu" kapsamında farklı partiler arasındaki kirliliğin de buna örnek olarak gösterilebilir.

Juan Linz'in başkanlık sistemleriyle ilgili tezinin ilgili ülkelerde işlediğini görmekteyiz. Juan Linz'e göre başkanlık sistemleri yasama ve yürütmenin doğrudan seçilmesi ve sabit görev süresi dolayısıyla istikrarsız yönetimlerdir çünkü parlamenter sistemlerdeki gibi güvenoyu vasıtasıyla seçimlerin yenilenme olasılığı yoktur (Linz ve Valenzuela, 1994). Bundan dolayı azil gibi daha kaotik bir yol seçilmektedir. Azil Latin Amerika ülkelerinde demokratik denetim açısından sıkça kullanılan yöntemlerden biri olmuştur. Azil ve güvenoyu yöntemini karşılaştıracak olursak, güvenoyu hükümetin göreve başlamadan önce parlamentodan aldığı "izin" anlamına gelir, azil ise hükümetin göreve başladıktan sonra görevde kalmak için "icazet" alması ile ilgilidir. Azil opsiyonel bir durumdur, yani hükümetin veya bir üyesinin azle sebep olabilecek bir suç veya durumu bulunmuyorsa bu yöntem kullanılamaz. Güvenoyu ise parlamenter sistemlerde hükümetin görevine başlaması için yapılması gereken zaruri bir yöntemdir. Azil, Latin Amerika ülkelerinde sıkça karşılaşılan bir durumdur. Azil uygulandığı yakın zamandaki örneklerden biri Ekvador'dadır. Ekvador Devlet Başkanı Guillermo Lasso'ya karşı Ekvador yerlilerinin öncülük ettiği toplumsal protestolar uzun süredir sürüp gitmekte ve bazı ölümlere de sebebiyet vermektedir. Bunun üzerine muhalefet, Lasso'nun protestoları iyi idare

edemediğini gerekçe göstererek parlamentodan azil talebinde bulundular. Lasso çok az bir farkla azledilmekten kurtulmuştur (Perfil, 2022). Görüldüğü gibi azil seçeneği istisnai bir hal niteliği taşımamaktadır. Protestoları kötü yönettiği gerekçesiyle bile bir Başkan görevden alınmayla karşı karşıya kalabilmektedir.

İki yöntem de demokratik bir denetim mekanizmasıdır ancak Latin Amerika özelinde güvenoyu olmaması demokratik geçişlerde bölge demokrasisine katkıda bulunmuştur. Seçilen hükümetlerin göreve başlaması konusunda bu tür bir kolaylığın olması, Przeworski'nin bahsettiği demokrasiye geçiş denemelerinin sayısının artmasına sebebiyet vermiştir. Öte yandan gerek sağdan gerekse soldan çağdaş akımların güç kazanması Latin Amerika siyasetinde diğer bölgelere göre daha sık yaşanmaktadır. 2000'lerin başında tüm dünyada uygulanan neoliberal politikaların başarısızlığı neticesinde, soldan gelen tepki ancak Latin Amerika'daki "Pink Tide" ile açığa çıkmıştır. Latin Amerika'nın birçok yerinde neoliberal politikalar uygulayan hükümetler devrilirken yerlerine sol tandanslı hükümetler geçmiştir. 2000'lerin başında dünyanın başka bir yerinde solun bu derece yükselişi gözlenmemiştir. Bunu kolaylaştıran etmenlerden biri şüphesiz Başkanlık sisteminde güvenoyu mekanizmasının olmamasıdır. Çünkü seçilen kişiler parlamento çoğunluğuna bakılmaksızın kabinesini kurup göreve başlayabilmektedirler. Örneğin Brezilya'da 2002 yılında yapılan parlamento seçimlerinde Lula'nın İşçi Partisi 513 üyeli Temsilciler Meclisi'nde 91 sandalye kazanmıştı. Kaldı ki bu İşçi Partisi'nin tarihi rekorudur. Başkanlık seçimlerinde ilk turda yüzde 46,4 ikinci turda ise 61,3'lük bir oy ile kazanan Lula olmuştur. Brezilya'da parlamenter sistem olsaydı 513 üyeli bir mecliste 91 sandalyeye sahip bir partinin kuracağı hükümetin güvenoyu alması oldukça zor olurdu. Bu durum yükselen sol siyasete ket vurabilirdi. Benzer bir durum Chávez için 2000 Venezuela parlamento seçimlerinde görülebilir (Election Guide, 2022).

Meksika'da, başkanlık krizi diye adlandırılan tanıma ters düşen bir deneyim yaşanmıştır. 1980'li yıllarla başlayan devletin borç krizi, Meksika devletinin özelleştirmelere ve kamu harcamalarında kısıtlamalara gitmesine yol açmıştır. 1929'dan itibaren iktidarı elinde bulunduran Kurumsal Devrimci Parti (PRI)'nin yönetimine son veren olaylar silsilesi bu yıllarda başlamıştır. Ekonomik alandaki reformları siyasi alandaki reformlar takip etmiştir. Neoliberal politikalar sonucu ekonomik olarak dışa açılma, dış ülkelerin gözlerini Meksika hukukuna çevirmesine sebep olmuştur. Tarihsel olarak burjuva sınıfı kendilerine korunaklı bir ortam sağlayacak modern hukukun ortaya çıkmasında rol oynamıştır. Meksika'da da yine aynı tarihsel dinamik etkili olmuş, bir çıkar grubuna devlet tarafından hukuki garantiler sağlanmaya çalışılmıştır. Meksika ekonomik olarak dışa açılıp yabancı yatırımcıyı çektikçe, yeni bir çıkar grubu neoliberalizme yürüyen Meksika'nın içinde doğmuştur. Nihayet siyasi reformların yapılmasını yabancı yatırımcı ve Meksika'daki orta sınıf sağlamıştır. Siyasi reformlardan en önemlisi seçim güvenliğiyle ilgili olan Federal Seçim Enstitüsü'ne (IFE) tam özerklik tanınmasıdır. 1996 yılında

seçim güvenliğini kontrol eden artık federal hükümet değil, tarafsız bir kurumdu. 1997 yılında ilk kez PRI Temsilciler Meclisi'nde çoğunluğu kaybetmiş (Aguilar, 2021), 2 Temmuz 2000 tarihinde PRI'nın 71 yıllık iktidarı son bulmuştur. Birlik Kongresi'nde çoğunluğa sahip olmayan Ulusal Hareket Partisi (PAN) adayı Vicente Fox, Meksika Başkanı olmuştur. Meksika eğer parlamenter sistemle yönetilseydi Fox hükümeti güvenoyu alamayabilirdi.

Parlamenter hükümet sisteminin en kırılgan tarafı hükümetin parlamento tarafından düşürülebilmesi ve yeni hükümetin çabuk kurulamamasıdır. Latin Amerika ülkelerinde parlamenter sistemin uygulanabilirliği ve işlerliği bu yönden de tartışmaya açıktır. Bu bağlamda 71 yıllık hâkim parti PRI iktidarının sonuna başkanlık sisteminin dinamikleri sayesinde gelinmiştir. Ek olarak Meksika'nın 1917 anayasası Başkan'ın bazı yetkilerini sınırlandırmaktadır. Kararnameleri ile ilgili anayasal başvuru yolu açıktır. Buna rağmen 71 yıllık iktidar sürecinde PRI'lı başkanların kararnamelerinin bir tanesi bile yargı yolundan geri dönmemiştir. Meksika'daki ana sorunun yazılı anayasayı uygulama olduğu görülebilmektedir. Sayılan sebepler Meksika'da halkın kurumlara güvensizliğini de körüklemektedir. Yapılan araştırmalara göre Meksika'da demokratik kurumlara ve politikaya güven Latin Amerika'daki en düşük seviyededir (O'Neil, Fields ve Share, 2018). Duyulan güvensizlik neticesinde seçmenler, oyunun kurallarını değiştirecek ancak statükonun temel unsurlarına da zarar vermeyecek, halk-elit ayrımına giden, yolsuzluk karşıtı sloganlar atan ve temelinde bu zamana kadar hakkı yenmiş bir toplumsal grubun tekrar politikada yükselmesi gerektiğini vaat eden politikacılara yönelmektedir. Tüm bunlar Meksika'da Obrador gibi The Economist'in illeberal popülist olarak tanımladığı bir figürü yükseltmiştir. Yolsuzluk karşıtı sloganlarına rağmen, geçtiğimiz günlerde Obrador'un oğlu José Ramón López Beltrán'ın bir yolsuzluk operasyonunda ismi geçmektedir (Latin News, 2022).

Gelir adaletsizliğinin en yoğun yaşandığı Latin Amerika ülkelerinden birisi olan El Salvador'da başkanlık krizlerinden ziyade demokrasi krizinden bahsedilebilir. Kanlı bir iç savaş ve devlet terörü süreci geçiren El Salvador'un, toprak oligarşisi ve askerî cunta ittifakı ile uzun yıllar yönetilen bir devlet olduğu söylenebilir. 1970'lerin ikinci yarısında işçi ve topraksız köylü hareketleri de dâhil olmak üzere sol örgütler ülkede birleşmeye başlamıştır. 1979'da yanı başındaki Nikaragua'daki diktatörlüğe karşı Sandinistaların zaferi, El Salvador'da da silahlı mücadeleyi teşvik etmiştir. ABD destekli darbeler dönemi ve uzun süren iç savaş ancak 1992'de sona ermiş ve 1994 yılında ilk kez geniş katılımlı adil görünen seçimler yapılmıştır. Ekonomik ve politik reform süreci başlamıştır.

El Salvador gibi uzun otoriteryen dönem geçirmiş bir ülkeden beklenmeyecek şekilde, iç savaşın solcu gerilla ittifakı bir Barış Anlaşması neticesinde Farabundo Martí Ulusal Kurtuluş Cephesi (FMLN) adı altında bir siyasi parti kurarak, kendilerini siyasal hayata adapte etmiştir. FMLN, Milliyetçi Cumhuriyet İttifakı-ARENA ile birlikte 2019 yılına kadar 30 yıldır süren iki partili sistemin bir parçası olmuştur. FMLN adayları, 2006'da San Salvador belediye başkanlığını, 2009'da devlet başkanlığını

(Mauricio Funes) kazanmıştır. Ancak iç savaş sonrası El Salvador demokrasisi sorunlu olmuştur. El Salvador şiddet oranlarının tarihsel olarak çok yüksek olduğu bir ülkedir. Sosyal ve ekonomik reformlar olmasına karşılık, siyasi kurumlara güveni azalan halkın seçimlere ilgisi de zamanla azalmıştır. Eski iç savaşın taraflarının ideolojik olarak kutuplaştığı (Azpuru, 2010) siyasi kurumsal alanda, çoğunlukçu sistemin kazananı kaybedene güven vermemiştir. José Miguel Cruz (Cruz, 1998) barış sürecinin sıradan insanın gündelik hayatını etkilemediğini, kendilerini hâlâ sosyal ve ekonomik hayattan dışlanmış olarak hissettiklerini söylemektedir. El Salvador demokrasisinin altını oyan bir diğer sorun kazananın her şeyi aldığı yerel seçimlerdir. Kazanan listeler tüm belediye ofislerini devralırlar (Wood, 2012). Sonuç olarak El Salvador’da sistemsel bir krizden söz edemeyiz. El Salvador’un temel sorunlarının ekonomik, politik ve anayasal olduğu açıkça görülebilmektedir. 1994’ten sonra uzunca bir süre ARENA’nın adayı Başkanlık seçimini kazanmıştır fakat ülkede gerçekleşen son üç Başkanlık seçimini ARENA kazanamamıştır. Merkezdeki geçişken oylar, başka bir alternatif doğduğunda şans verilebileceğini (Azpuru, 2010) göstermiş ve Nayib Bukele çıkışı bunu ispatlamıştır. Temelde Linz’in bahsettiği şekilde bir başkanlık sistemi krizi yaşanmamıştır.

“Latin Amerika’nın temel sorunlarından biri başkanlık hükümet sistemidir” önermesini yanlışlayan bir diğer örnek başkanlık sistemi ile sağlam bir demokrasiyi oturtmuş olan Uruguay’dır. Uruguay, The Economist’in demokrasi endeksinde göre Latin Amerika-Karayipler’deki tek tam demokrasidir. Başkanlık sistemiyle yönetilip kusurlu, melez veya otoriter yönetimlere sahip birçok Latin Amerika devleti olmasına karşılık, başkanlık sistemiyle yönetilip de tam demokrasiye sahip tek devletin Uruguay olması bir anomali olarak değerlendirilebilirdi. Fakat diğer örneklerde de görüldüğü üzere hükümet sistemi tek başına kriz sebebi olmadığı gibi demokrasi için de bir garanti teşkil etmez. Başkanlık sistemi ve demokrasi ilişkisinin ters bir korelasyona sahip olduğu fikri şüphelidir çünkü parlamenter sistemle yönetilen ve kusurlu demokrasilerin sayısı da dünya genelinde oldukça fazladır. Parlamenter sistemin krizleri de birçok kez tartışılmış hatta “rasyonelleştirilmiş, iyileştirilmiş veya güçlendirilmiş parlamenterizm konusu gündeme gelmiştir. Uruguay’ın tam demokrasi olmasındaki anayasal etkenler nelerdir? Öncelikle Senatörler ve Temsilciler Meclisi üyeleri çift eşzamanlı oy sistemiyle seçilmektedir. Seçmen oy vereceği partinin gösterdiği adaylar içinden istediği adaya oy verebilmektedir. Birçok ülkede uygulanan ön seçim sistemlerinde olduğu gibi seçmenlere, oy vereceği üyeler için özel seçim hakkı tanımaktadır. Başkan ve Başkan yardımcısı adayları da Uruguay’da ön seçimle belirlenmektedir. Seçime katılım sayıları da yüksek derecededir. Katılımın yüksek olması bize seçmenlerin kurumlara güvendiğini göstermektedir. İkinci olarak Uruguay örneğinin özelliklerinden biri, bakanların göreve başlamak için Senato’nun zımni onayına sahip olmaları ve görev süreleri boyunca parlamento güvenine tabi olmalarıdır (Altman, 2001). Uruguay’da Partido Nacional ve Colorado Partisi uzun dönem baskın iki parti konumunda kalmıştır. Ama 1984’te askerî yönetimin gitmesinden sonra parti sistemlerinde çok geniş bir spektrum oluşmuştur. Tüm partilerin içinde birçok farklı dünya

görüşüne sahip insan bulunmaktadır. Muhafazakâr sağcı kimliğiyle bilinen Colorado Partisi'nin içinde Batlismo Radical isimli liberteryen bir fraksiyon mevcuttur. Eski Tupamarolar'ın da desteğiyle yükselen Frente Amplio, Uruguay'ın sol hareketinin tüm fraksiyonlarını içinde bulundurmaktadır. Seçilenler içlerindeki farklı görüşlerin sayesinde seçimi kazandıklarının farkında olduğu için farklı görüşlerin isteklerini göz ardı edemezler. Sonuç olarak toplumun geniş bir kesimini içine alan politikalar yürütmek zorundadırlar. Başkanlar, bakanların üstü kapalı olarak parlamentoya karşı sorumlu görülmeleri ve çoğu zaman Senato ve Temsilciler Meclisi'nde çoğunluğu elde edememeleri nedeniyle büyük koalisyonlara girişmektedirler.

Çalışmada El Salvador ve Uruguay ile Brezilya ve Meksika karşılaştırmalı olarak J.S. Mills'in (Mills, 1843) En Benzeyen Sistemler Modeli'ne göre ele alınmıştır. El Salvador ve Uruguay'ın küçük ölçekli ve üniter olmaları nedeniyle siyasal sistemleri benzeşmesine karşılık demokrasi düzeylerinin birbirinden çok farklı olduğu açıkça gözükmemektedir. Siyasal sistemlerinin birbirlerine benzemesine karşın, demokratik düzeylerinin neden farklı olduğu Polity5 ölçeğinden anlaşılmaktadır. Polity5'te El Salvador siyasetinde ordunun etkisi görünür biçimde etkili iken Uruguay'ın 1973 yılındaki askerî darbesi dışında siyasi hayatı kesintiye uğramamıştır. Ordunun siyaset üzerindeki bu türden etkisi El Salvador halkı için demokratik sisteme güvensizlik yaratan etmenlerden biri olabilir. Nitekim El Salvador'da seçimlere katılım oranları Uruguay'a göre düşük seviyededir (Idea, 2021A). İkinci olarak farklı sonuç üreten etmen ise daha önce bahsettiğimiz “siyasal kültür” meselesidir. Uruguay'da uzlaşmacı ve çok sesli bir siyasi arena mevcutken, El Salvador siyaseti uzlaşma kültürü olmayan, parti sayısı görece olarak iyi durumda ancak dar bir siyasi yelpazeye sıkışmış durumdadır. El Salvador'da şiddet siyasi ve toplumsal olarak uzlaşma kültürünün oluşmasında engel teşkil etmektedir. Son zamanlarda El Salvador'daki polis ve asker şiddeti BM verilerine göre artmış bulunmaktadır (UN News, 2022).

Brezilya ve Meksika, büyük ölçekli ve federatif yönetimlere sahip benzer sistemler olarak karşılaştırılmıştır. Fakat bu karşılaştırma sonuçları bakımından Uruguay ve El Salvador'unki gibi ayrı sonuçlar vermemektedir. Nitekim illiberal popülist olarak nitelendirilen Bolsonaro ve Obrador başkanlık görevlerini yürütmektedirler. İkisini de iktidara taşıyan ana etmenler yolsuzluk karşıtlığı ve artan toplumsal şiddet vakalarıdır. Ayrıca Polity5 verilerinden iki ülkenin defalarca iç kargaşalar yaşadığı görülebilir. Her ne kadar Meksika'da PRI'nın onlarca yıllık istikrarlı görünen bir yönetimi bulursa da, demokrasilerde tek partilerin bu kadar uzun süre yönetimde kalması zaten demokrasinin mantığına tezat oluşturmaktadır. Dahl (1971) poliarsisinde muhalefetin yönetime gelip gelememesi temel koşuldur. Meksika'da uzunca yıllar muhalefetin etkin varlığı gözlenmemiştir. PRI gerek yerelde gerekse merkezde kurduğu klientalist parti kültürüyle kendini ayakta tutmuştur. Brezilya'da böyle uzun dönemli bir tek parti yönetimi görülmemektedir. Onu Meksika'dan üstün kılan etmen siyasi arenadaki daha önce

bahsedilen çok seslilik ve uzlaşma ortamıdır. Ancak Brezilya demokrasisinin görece üstün konumuna rağmen, sonuçları itibarıyla Meksika ve Brezilya arasında büyük bir farklılık gözlenmemiştir.

SONUÇ

Bir ülkenin demokrasi düzeyini belirlemek için çalışmada ele alınan demokrasi endekslerinde görüldüğü gibi birçok etmen vardır. Siyasal kültür, siyasal katılım, eşit ve rekabetçi seçimler, demokratik geçişler, muhalefetin fikirlerini ve vaatlerini özgürce duyurabileceği zeminler bulunması, anayasada bulunan güçler ayrılığı ve nihayetinde anayasaya riayet edilmesi ele alınan endekslerde demokrasilerin ölçülmesinde kullanılan değerler olarak özetlenebilir. Çalışmada bu değerlerin seçilen ülkelerde ne durumda olduğu tespit edilmiştir. Siyasal krizler bölümünde ise dört ülkenin yukarıda ifade edilen değerlerle ilgili sorunlar yaşadığı güncel ve tarihsel olaylar incelenmiştir. Meksika örneğinde görüldüğü üzere Başkanlık hükümet sistemi PRI'nın onlarca yıllık iktidarını yıkmakta kolaylaştırıcı bir etmen olmuştur. Nitekim bu kolaylık Latin Amerika siyasetinin uçlarında bulunan sağ ve sol akımlarının güç kazanmasında önemli rol oynamıştır. 2000'lerin başında dünyanın birçok yerinde neo liberal politikaların güç kazanmasıyla parlamentolarda merkez partiler güç kazanırken, aynı yıllarda Latin Amerika bir sapma oluşturmuş ve bünyesinden 21.yüzyıl sosyalizmini doğurmuştur. Öte yandan bölge Başkanlık hükümet sistemi uygulanan Uruguay gibi tam demokrasi olarak adlandırılan bir örneğe de sahiptir. Anayasalara riayet edildiği ve uzlaşma ortamının sağlanabildiği siyasal sistemler hükümet sistemine bakılmaksızın Latin Amerika'da her daim demokrasiyi yaratacaktır. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda, Latin Amerika ülkelerinde uygulanan Başkanlık sistemiyle ülkelerin demokrasi düzeyleri arasında net bir ilişki saptanmamıştır.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Yazarlar makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- ABC (25 Haziran 2019). Bukele se describe como «El Presidente más guapo y cool del mundo mundial» en su Twitter. *ABC*. https://www.abc.es/internacional/abci-bukele-describe-como-presidente-mas-guapo-y-cool-mundo-mundial-pagina-twitter-201906251602_noticia.html (Erişim tarihi: 3 Temmuz 2022).
- Aguilar, L. A. (2021). Son bölüm 1929-2015. E. U. Gezgin (Der.), *Meksika'nın yeni kısa tarihi* içinde (s. 321). Ankara: Ankara Üniversitesi Latin Amerika Çalışmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- Altman, D. (2001). The politics of coalition formation and survival in multiparty presidential regimes. *Party Politics*, 6(3), 259–283.
- Azpuru, D. (2010). The salience of ideology: fifteen years of presidential elections in El Salvador. *Latin American Politics and Society*, 52(2), 103-138.
- Álvarez, M. E., & Marsteintredet, L. (2010). Presidential and democratic breakdowns in Latin America: Similar causes, different outcomes. M. Llanos, & L. Marsteintredet (Editörler), *Presidential Breakdowns in Latin America* içinde (s. 33-52). New York: Palgrave Macmillan.
- Aydoğdu, Y. (2014). Kolejyal yürütme uygulamaları: 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti ve Uruguay örneği. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, (4), 93-113
- Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes*. (t.y.). https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/doctrina-del-libertador--0/html/ff6f5f94-82b1-11df-acc7-002185ce6064_29.html (Erişim Tarihi: 2 Temmuz 2022).
- Brazil de Fato. (7 Temmuz 2022). Lula podría ganar en primera vuelta si las elecciones fueran hoy, según encuestas. *Brazil de Fato*. <https://www.brasildefato.com.br/2022/07/07/lula-podria-ganar-en-primera-vuelta-si-las-elecciones-fueran-hoy-segun-encuestas> (Erişim tarihi: 20 Temmuz 2022).
- Campbell, D. F. (2008). *The basic concept for the democracy ranking of the quality of democracy*. Wien: Social Science Open Access Repository (SSOAR).
- Cruz, J. M. (1998). Elecciones y pensamiento social: opinión pública en los comicios 97. H. D. Hirezi (Editör), *Las elecciones de 1997: Un Paseo más en la transición* içinde (s. 79-158). San Salvador: FLASCO.
- Dahl, R. A. (1971) *Polyarchy: participation and opposition*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Dahl, R. A. (2010). *Demokrasi üzerine*. (Çev: B. Kadioğlu). Ankara: Phoenix. (Eserin orijinali 1998'de yayımlandı).
- Election Guide (2011). *Election guide-democracy assistance and election news*. <https://www.electionguide.org/elections/id/1293/> (Erişim tarihi: 17 Temmuz 2022).
- Espindola, R. (2002). Political parties and democratization in the Southern Cone of Latin America. *Democratization*, 9(3), 109–130.
- Freedom House. (2022). *Freedom in the world: Comparative and historical data files* <https://freedomhouse.org/report/freedom-world> (Erişim tarihi: 04.07.2022).

- Hellinger, D. C. (2015). *Comparative politics*. New York: Routledge.
- Idea. (2021a). *Institute for democracy and electoral assistance*. <https://www.idea.int/data-tools/country-view/273/40> (Erişim tarihi: 12 Temmuz 2022).
- Idea. (2021b). *Institute for democracy and electoral assistance*. <https://www.idea.int/data-tools/country-view/296/40> (Erişim tarihi: 12 Temmuz 2022).
- Latin News. (15 Şubat 2022). Mexico Lopez Obrador's Son Sparks More Corruption. *Latin News*. https://www.latinnews.com/component/k2/item/91700.html?period=2022&archive=3&Itemid=6&cat_id=827503:mexico-lopez-obrador-s-son-sparks-more-corruption-concerns#loginlogout_form (Erişim tarihi: 16 Temmuz 2022).
- Linz, J. J. (1994). Presidential or parliamentary democracy: does it make a difference? J. J. Linz, & A. Valenzuela (Editörler), *The Failure of Presidential Democracy* içinde (s. 3-87). Baltimore: MD: Johns Hopkins University Press.
- Lipset, S. M., & Rokkan, S. (1967). Cleavage structures, party systems, and voter alignments. *Free Press*, 1-64.
- Llanos, M., & Marsteintredet, L. (2010). *Presidential breakdowns in Latin America*. New York: Palgrave Macmillan.
- Made, T. A. (2010). *A brief history of Brazil*. New York: Union College.
- Mainwaring, S. (1990). Presidentialism in Latin America. *Latin American Research Review*, 25(1), 157-179.
- Mill, J.S. (1843) *A system of logic*, London: Longman.
- O'Neil, P. H., Fields, K., & Share, D. (2018). *Cases in Comparative Politics*. New York: W. W. Norton & Company.
- Özmen, Y. P. (2019). hükümet sistemlerinin sosyoekonomik göstergelere göre karşılaştırılması: Latin Amerika, Asya ve Doğu Avrupa Ülkeleri. Ankara: İmaj.
- Perfil. (26 Haziran 2022). El presidente de Ecuador se enfrenta a la oposición en un juicio político. *Perfil*. <https://www.perfil.com/noticias/bloomberg/bc-presidente-ecuador-se-enfrenta-a-oposicion-en-juicio-politico.phtml> (Erişim tarihi: 12 Temmuz 2022).
- Polity5 (2018). *Polity5: Regime authority characteristics and transitions datasets* (Polity5d Polity-Case Format, 1800-2018). Vienna: Center for Systemic Peace.
- Polity5 (2022). Polity5. *Center for systemic peace-integrated network for societal conflict research*: INSCR. <https://www.systemicpeace.org/polityproject.html> (Erişim tarihi: 3 Temmuz 2022).
- Przeworski, A. (2009). The mechanics of regime instability in Latin America. *Journal of Politics in Latin America*, 1(1), 5-36.
- Reuters (13 Kasım 2019). Brazil's Bolsonaro to quit divided PSL party, found new one. *Reuters*. <https://www.reuters.com/article/us-brazil-politics-idUSKBN1XM2NV> (Erişim tarihi: 1 Temmuz 2022).

- Szwarcberg, M. (2014). Political parties and rallies in Latin America. *Party Politics*, 20(3), 456-466.
- The Economist (2021). *Democracy Index 2020: In sickness and in health?:* The Economist Intelligence Unit (The EIU).
- The Economist (2022). Democracy Index 2021: The China challenge. *The Economist Intelligence Unit (The EIU)*.
- The Economist (9 Şubat 2022). A new low for global democracy. *The Economist*. <https://www.economist.com/graphic-detail/2022/02/09/a-new-low-for-global-democracy> (Erişim tarihi: 1 Temmuz 2022).
- Todd, W. (1969). *Analytical Solipsism*. The Hague: Springer Netherland.
- UN News. (2022, Nisan 5). El Salvador: Response to the rise in gang killings ‘cruel and inhuman’. *UK News*. <https://news.un.org/en/story/2022/04/1115562> (Erişim tarihi: 17 Temmuz 2022).
- Vanhanen, T. (2018). FSD1289 measures of democracy 1810-2018 Version 8.0 (2019-06-17). *Finnish Social Science Data Archive*. https://services.fsd.tuni.fi/catalogue/FSD1289?tab=download&lang=en&study_language=en, <https://urn.fi/urn:nbn:fi:fsd:T-FSD1289> (Erişim tarihi: 4 Temmuz 2022).
- Wood, E. J. (2012). Challenges to Political Democracy. F. Hagopian, & S. P. Mainwaring (Editörler), *The Third Wave of Democratization in Latin America* içinde (s. 179-201), Cambridge: Cambridge University Press.

TÜRKİYE'DE VE G7 ÜLKELERİNDE DIŞA AÇIKLIK VE EKOLOJİK AYAK İZİ İLİŞKİSİ: YATAY KESİT BAĞIMLILIĞI ALTINDA PANEL VERİ ANALİZİ*

Çağla BUCAK¹, Refik Fatih SAYGILI²

Öz

1970'lerin sonunda dış ticarete serbestleştirmeyi teşvik eden politikaların küresel çapta uygulanmasıyla beraber dünya genelinde ekonomik büyüme ve dışa açıklık oranlarında ciddi artışlar meydana gelmiştir. Ancak yine aynı süreçte çevresel bozulmalar görülmüş, bu nedenle sürdürülebilir kalkınma tartışmaları gündemde yerini almıştır. Çevresel bozulmanın göstergelerinin ölçümü, sürdürülebilirliğin ne ölçüde sağlandığının anlaşılması adına önem kazanmıştır. Çevresel bozulmanın önemli bir göstergesi olarak ekolojik ayak izi kavramı ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda dışa açıklığın ekolojik ayak izini ne ölçüde ve hangi yönde etkilediğini belirlemek önem kazanmaktadır. Bu çalışmada ekolojik ayak izi ile dışa açıklık arasındaki ilişki G7 ülkeleri ve Türkiye için 1998-2017 döneminde yatay kesit bağımlılığını dikkate alan panel veri analizi yöntemiyle test edilmiştir. Ampirik bulgular, dışa açıklığın ve büyümenin ekolojik ayak izini artırdığını, yenilenebilir enerji tüketiminin ise ekolojik ayak izini azalttığını ortaya koymaktadır. Ulaşılan bu sonuçlardan hareketle G7 ülkeleri ve Türkiye özelinde politika önerileri tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekolojik Ayak İzi, Dışa Açıklık, Panel Veri Analizi

JEL Kodları: F18, Q01, Q5

THE RELATIONSHIP BETWEEN TRADE OPENNESS AND ECOLOGICAL FOOTPRINT IN TURKEY AND G7 COUNTRIES: A PANEL DATA ANALYSIS UNDER CROSS-SECTIONAL DEPENDENCE

Abstract

With the global implementation of policies encouraging liberalization in international trade at the end of the 1970s, significant increases in economic growth and openness have occurred throughout the world. However, environmental degradation was observed in the same period, so the discussions on sustainable development took its place on the agenda. The measurement of indicators of environmental degradation has gained importance to understand to what extent sustainability is achieved. As an important indicator of environmental degradation, ecological footprint has come to the fore. In this context, it is important to determine the impact and direction of openness on the ecological footprint. In this study, the relationship between ecological footprint and openness were tested by using panel data analysis, taking into account the cross-sectional dependence for the G7 countries and Turkey for the period 1998-2017. Empirical findings reveal that openness and growth increase the ecological footprint, while renewable energy consumption decreases the ecological footprint. Based on these results, policy recommendations for G7 countries and Turkey are discussed.

Keywords: Ecological Footprint, Openness, Panel Data Analysis

JEL Codes: F18, Q01, Q5

*Bu çalışma 13-15 Haziran 2022 tarihleri arasında gerçekleştirilen EconAnadolu'da sunulmuştur.

¹ Arş. Gör., Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, cagla.bucak@ege.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3169-110X>

² Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, fatih.saygili@ege.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8203-7904>

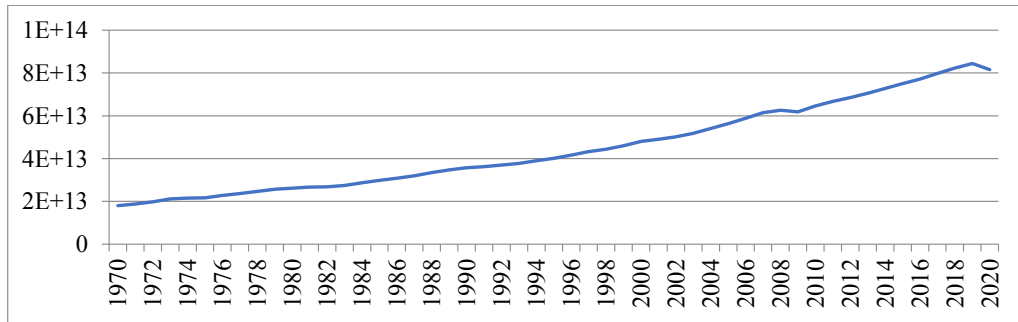

GİRİŞ

1970’lerin sonunda neoliberal politikaların IMF ve Dünya Bankası tarafından az gelişmiş ülkelerde de uygulamaya konulmasıyla beraber faktör ve mal piyasalarında fiyat müdahaleleri kaldırılmış, dış ticarete ve finansal alanda serbestleştirilmelere gidilmiş, kamunun sahip olduğu kuruluşların özelleştirilmeleri hızlanmış ve doğrudan yabancı yatırımlar önem kazanmıştır. Dünya Ticaret Örgütü de bu politikalara bir kuruluş olarak destek çıkmış, ülkelerin dış ticarete, teknolojinin transferine, yabancı sermaye hareketlerinin dolaşımına hız kazandıracak politikalar izlemiştir (Şenses, 2004, s. 2-3). Küreselleşmeyi teşvik eden bu liberal politikalar, ülkelerarası iktisadi sınırların ortadan kalkmasını sağlamış, uluslararası sermaye gelişmekte olan ülkelere de yayılmıştır (Aydın ve Turan, 2020, s. 1). Liberal politikaların etkisiyle uluslararası ticaret de artmış, dışa açıklık kavramı ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda küreselleşmeyi ve dışa açıklığı savunan ve yeren görüşler ortaya çıkmıştır. Küreselleşmeyi savunanlar küreselleşmenin kaynakların verimli kullanılmasını sağlayacağını, refahı artıracığını, ideolojik sorunları çözeceğini ve demokratikleşme sürecini hızlandıracağını dile getirmektedir. Küreselleşme karşıtları ise küreselleşmenin gelir dağılımını bozucu, eşitsizlikleri artırıcı yönde etki ettiğini, küreselleşmenin getirdiği yararlardan toplumdaki ve dünyadaki küçük bir azınlığın yararlandığını ancak savunmaktadır. (Özel, 2011, s. 93). Hangi görüş desteklenirse desteklensin küreselleşme olgusunun ve dışa açıklığın politikalar üzerindeki gücünün varlığı yadsınamaz bir gerçektir.

1970 sonrasındaki dönemde küreselleşme politikalarının etkisiyle dünyada gayrisafı yurtiçi hasılanın aldığı değerler Şekil 1 aracılığıyla görülmektedir.

Şekil 1: Dünyada GSYİH’nin seyri: 1970-2020 (2015 sabit-\$ Cinsinden)

Kaynak: Dünya Bankası, 2021

Şekil 1’de de görüldüğü özellikle 1980 sonrası dönemde gayrisafı yurtiçi hasıla oldukça artmıştır. Kriz dönemlerinde ve 2019 sonunda görülen Covid-19 pandemisinin etkisiyle azalan hasıla değerlerinin 1980 ve 1990 öncesi değerlerinin çok üstünde olduğu görülmektedir.

Küresel politikalar sonucu ülkelerin milli gelirlerini artırmak adına girdikleri rekabet dışı açıklığı artırırken bu sürecin çevre ve doğa üzerindeki olumsuz etkileri ihmal edilmiştir. Zira küreselleşme sonrası artan talebi karşılamak için yapılan ekonomik aktiviteler daha fazla üretime ve dolayısıyla daha fazla kirliliğin yaratılmasına yol açmıştır (Le, Chang ve Park, 2016, s. 46). Çevresel bağlamda yaşanan bu olumsuz gelişmeler sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Şimdiki neslin ihtiyaçlarını gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılama yeteneklerine zarar vermeksizin karşılayabilme yeteneği olarak ifade edilen sürdürülebilir kalkınma, şimdiki neslin acil ihtiyaçlarını karşılarken gelecek nesillere korunmuş doğal ve temiz bir çevreyi miras bırakmayı amaçlamaktadır. 1987 yılında yayımlanan Brundtland Raporu, artan enerji tüketimi, artan nüfus ve doğal kaynakların aşırı kullanımının sürdürülebilir kalkınmayı mümkün kılmamanın önündeki en büyük engel olduğunu, ekonomik büyümenin bunu sağlamada başlı başına yeterli olmadığını, daha az kaynak kullanımı ve daha az enerji yoğunluğunun gerekliliğini vurgulamıştır (Pata, 2021, s. 197). Bu noktada çevresel bozulmanın göstergelerinin ölçümü, sürdürülebilirliğin ne ölçüde sağlandığının anlaşılması açısından büyük önem kazanmıştır. Karbon salımı kavramı önemli bir gösterge olmuştur. Karbon; kömür, petrol ve doğal gazın yakılmasıyla, çimento üretimiyle veya ormanların yakılıp tarım alanlarının açılmasıyla atmosfere yayılmaktadır (Kurnaz, 2019, s. 161). 20. yüzyılın başına kadar en zengin ile en yoksul devlet arasında ciddi farklar yokken ve tüm ülkeler “fakir” iken bu yüzyıldan sonra fosil yakıtlara sahip olan ve bu yakıtları elde etme yeteneğiyle donatılan teknoloji sahibi ülkelerle bunlara sahip olmayan ülkeler arasında ciddi uçurumlar oluşmuştur (Kurnaz, 2019, s. 122-123). Çevreyi korumaktansa zengin ülkeler haline gelme çabası ve bunun göz alıcı çekiciliği, karbon salımında ciddi artışlara yol açmıştır. 1990-2015 arasındaki dönemde yıllık küresel karbon emisyon artışı %60 oranında olmuş ve bu dönemde iklim krizinde ciddi bir artış yaşanmıştır (Oxfam, 2020, s. 3). Dünya üzerinde yaşayan memelilerin, kuşların, sürüngenlerin, amfibilerin ve balıkların sayısı 1970-2010 arasında %52 oranında, 1970-2016 döneminde ise %68 oranında azalmıştır (WWF, 2014, s. 8; WWF, 2020, s. 4). Bununla ilgili olarak çevresel bozulmanın bir göstergesi olan karbon emisyonuna yer veren çalışmalardan bazıları ekonomik büyümenin karbon emisyonunu artırdığına dair sonuçlara ulaşmıştır (Kahuthu, 2006; Kesgingöz ve Karamelikli, 2015; Khobai ve Roux, 2017; Mikayilov, Galeotti ve Hasanov, 2018; Shaari, Hussain, Abdullah ve Kamil, 2014). Tüm bu olumsuz gelişmeler, dışa açılmanın çevresel tahribat üzerindeki etkilerinin araştırılmasını gerekli kılmaktadır. Literatürde yapılan çalışmalara bakıldığında çevresel bozulmanın önemli bir göstergesi olarak ekolojik ayak izi kavramının önem kazandığı ve ekonometrik analizlere önemli bir değişken olarak eklendiği görülmektedir.

Tüm bu noktalar göz önünde bulundurularak bu çalışmada dışa açıklığın ekolojik ayak izini ne ölçüde etkilediği yatay kesit bağımlılığını dikkate alan panel veri analizi yöntemi kullanılarak incelenecektir. Çalışmada örneklem olarak G7 ülkeleri (Almanya, ABD, Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya, Kanada) ve Türkiye seçilmiştir. Dünyanın en gelişmiş ülkeleri içinde yer alan G7 ülkelerinin ve Türkiye’nin yarattığı ekolojik ayak izi, dünya ortalamasından çok daha yüksek durumdadır. Özellikle G7 ülkeleri birçok ülkeden daha fazla ekolojik ayak izi yaratmaktadır ve bu ülkelerin sahip olduğu doğal kaynaklar, ülke vatandaşlarının taleplerini karşılamak için yeterli gelmemektedir. Ayrıca bu ülkeler aşırı enerji tüketerek üretim gerçekleştirmektedir (Yilanci, Gorus ve Solarin, 2021, s. 3-4). Üretimini büyük ölçüde fosil yakıtlara bağlı olarak gerçekleştiren ve dünya ortalamasından daha yüksek ekolojik ayak izi yaratan Türkiye’nin de bu ülke grubuyla birlikte analize tabi tutulması, Türkiye özelinde tespitlerin de yapılması amaçlandığından uygun görülmüştür. Ayrıca bu ülkelerin hepsinin G20 ülkeleri arasında yer alması da benzer niteliklere sahip olduklarının bir göstergesidir. Çalışmada yıl aralığı olarak 1998-2017 dönemi seçilmiştir. Bu dönemin seçilme nedeni, en sağlıklı, en kesintisiz ve en güncel veri aralığının bu döneme ait olmasından kaynaklanmaktadır. Zira ekolojik ayak izi verileri en güncel olarak 2017 yılına kadar hesaplanmıştır. Kanada’ya ait kişi başına GSYİH’nin büyüme oranı 1998 yılından itibaren bulunabilir olduğu için yıl aralığının başlangıcı olarak 1998 yılı seçilmiştir. Bu çalışmada izleyen bölümde kavramsal çerçeve başlığı altında dışa açıklık ve ekolojik ayak izi kavramları incelenecek, daha sonrasında konuya ilişkin literatür taramasına yer verilecektir. Ekonometrik analize yer veren bölümden sonra sonuç bölümünde bu sonuçlardan yola çıkılarak politika önerileri tartışmaya açılacaktır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

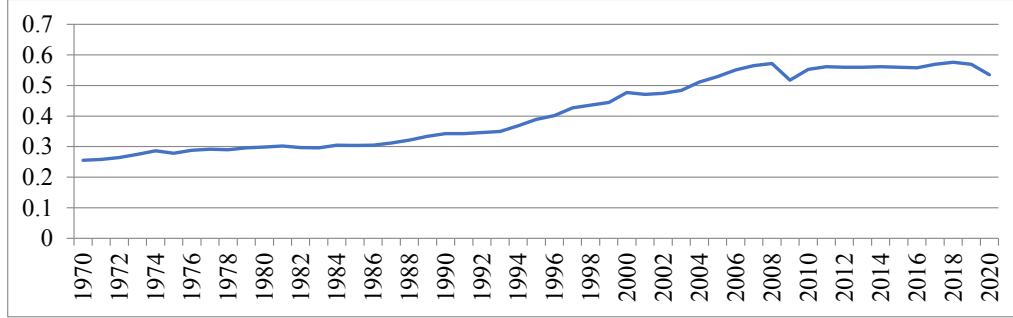
Dışa Açıklık

Giriş bölümünde de değinildiği gibi küreselleşmeyle beraber dış ticaretin önem ve hız kazanması, dışa açıklık kavramının önemini gündeme getirmiştir. Bu kavram, ülkelerin içe dönük iktisadi faaliyetlerinde değişikliklere giderek dış dünyaya açık bir hal almasını ifade etmektedir (Kazgan, 1985, s. 32; aktaran İspiroğlu, 2021, s. 1024). $(İhracat+İthalat/GSYİH)$ formülasyonu kullanılarak hesaplanan bu oran, ülkelerin birbirlerine entegre olma derecesini göstermektedir. Bu oran arttıkça ülkelerin diğer ülkelerle olan ticaretinin hız kazandığı, aksi durumda ise uluslararası ticaretinin az olduğu söylenebilmektedir. Literatürde dışa açıklığı ölçmeye yönelik birçok yöntem kullanılsa da en yaygın olarak kullanılan yöntem $(İhracat+İthalat/GSYİH)$ formülasyonu olduğundan, ilgili çalışmada da dışa açıklık bu şekilde hesaplanmıştır.

Şekil 2, 1970-2020 dönemi için dünyadaki dışa açıklık oranının genel seyrini ortaya koymaktadır.

Şekil 2: Dünyada dışa açıklık oranının seyri: 1970-2020 (2015 sabit-\$ Cinsinden)

Kaynak: Dünya Bankası, 2021

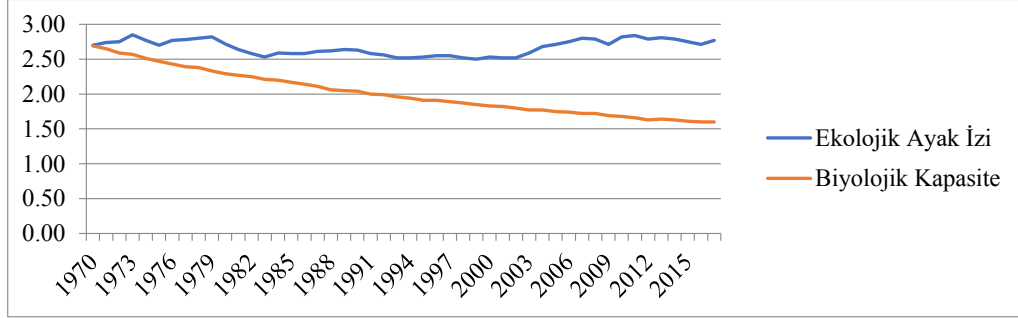
Şekilde de görüldüğü üzere 1980 yılında hız kazanan küreselleşmenin ve neoliberal politikaların etkisiyle dışa açıklığın artmış olduğu ve bu oranın 1980 öncesi değerlerine hiçbir zaman dönmediği gözlenmektedir. 1970'te yaklaşık 0.25 olan bu oran Covid-19 pandemisinin yarattığı koşullar neticesinde görülen talep daralmaları, sınırların kapatılması gibi nedenlerle dünya ticaretinde görülen azalmalara rağmen 2020 yılında yaklaşık 0.53 değerini almıştır.

Ekolojik Ayak İzi

Son zamanlarda literatüre sıkça dahil edilen ekolojik ayak izi, insanların doğal kaynakları tüketme seviyesini ölçen bir yöntemdir (WWF, 2018, s. 10). Bu yöntem karbon emisyonundan daha geniş kapsamlı olarak çevresel bozulmayı ölçtüğünden ve gösterdiğinden son zamanlarda literatürde bu bağlamda kullanılan önemli bir değişken olmuştur. Zira ekolojik ayak izi, karbon salımı ile doğa üzerindeki rekabet eden insan taleplerini ilişkilendirmektedir. Bu bağlamda ekolojik ayak izi insanlığın ne kadarlık bir doğaya sahip olduğunu ve bunun ne kadarını kullandığını sorgulamakta; bu doğrultuda insanların taleplerini karşılamak için doğadan ne kadarlık bir biyolojik verimli alanın gerektiği hesaplanmaktadır. Bu kavramla ilişkili olan diğer bir kavram ise biyokapasitedir. Biyokapasite, insanlığın doğadan talep ettiği ve bu yolla üretilen mal ve hizmetlerin yenilenmesi için gerekli üretken alandır. Bu iki kavram kıyaslanarak ülkelerin ne kadar sürdürülebilir bir ekonomik yapılarının olduğu anlaşılmaktadır. Dünya çapında var olan üretken alanlar farklılık gösterdiğinden bu iki kavramın ölçümü ve ülkeler arasında kıyas yapılabilmesi için küresel hektar (global hectares) kavramı geliştirilmiştir (Global Footprint Network, 2017). Şekil 3, dünyada ekolojik ayak izi ile biyokapasitenin seyrini 1970-2017 dönemi için göstermektedir.

Şekil 3: Dünyada ekolojik ayak izinin ve biyokapasitenin seyri: 1970-2017

Kaynak: Global Footprint Network, 2021

Şekilde görüldüğü üzere zaman içerisinde dünyanın sahip olduğu biyolojik kapasite büyük oranda ve sürekli olarak azalmış, buna karşın ekolojik ayak izinde artışlar görülmüştür. Bu durum, insanlığın dünyanın sunduğundan daha fazlasını dünyadan talep ettiğini, dünyanın kaynaklarını yenileme hızının insanlığın taleplerini karşılamada yetersiz kaldığını göstermektedir. Kısacası 1970'ten beri insanlık, dünyanın kapasitesini aşan talepleriyle ekolojik kapasitenin aşılmasına yol açmıştır. Bugün insanlık, kullanılan kaynakları temin etmek ve atıkları masnetmek için 1.7 dünyaya eşdeğer kaynak kullanmaktadır. Yani, dünyanın insanlığın kullandığı kaynakları yeniden sağlaması için gereken süre 1 yıl 8 aydır. Aşırı avlanma, ormanları yok etme, ormanların emebileceğinden daha fazla karbondioksit salma gibi nedenlerle dünyanın sağladığı ekolojik kaynaklardan daha fazlasını tüketmektedir (Global Footprint Network, 2021a).

LİTERATÜR

Literatürde çevresel bir gösterge olarak karbon emisyonunun dışa açıklıktan ne yönde etkilendiğine dair birçok çalışma söz konusudur. Ancak son yıllarda çevresel bozulmanın bir göstergesi olarak ekolojik ayak izi ile yapılan çalışmaların gündeme geldiği, güncelliğini koruduğu ve bu alandaki çalışmaların yoğunlaştığı görülmektedir. Ekolojik ayak izinin çevresel bozulmayı karbon emisyonundan daha geniş bir şekilde temsil etme kabiliyeti ve literatürde görülen bu eğilim, ilgili çalışmada da ekolojik ayak izinin kullanılmasını gerekli kılmıştır. Ayrıca dışa açıklığı teşvik eden küreselleşme olgusu ile ekolojik ayak izini ele alan önemli bir literatür de söz konusudur. Literatürde bu iki değişken arasındaki ilişkinin seçili ülke grupları için veya zaman serisi metodolojisinden faydalanılarak tek tek ülkeler özelinde araştırıldığı gözlemlenmiştir. Bu konuda yazılan çalışmalardan biri olan Figgie, Oebels ve Offermans (2017)'ye ait çalışmada, 171 ülkenin verilerini kullanılarak analiz yapılmış, küreselleşmenin tüketimin, ihracatın ve ithalatın ekolojik ayak izini artırdığı sonucuna varılmıştır. Sabir ve Gorus (2019), iktisadi küreselleşmenin

ve teknolojik gelişmenin ekolojik ayak izi üzerinde yarattığı etkiyi 1975-2017 dönemi Asya ülkeleri özelinde incelemiştir. Panel veri analizi metodolojisi kullanılarak elde edilen bulgular, küreselleşmenin ekolojik ayak izi üzerinde pozitif bir etkisinin olduğunu ortaya koymaktadır. Yilanci ve Gorus (2020), panel Fourier Toda-Yamamoto yöntemi kullanarak 14 MENA ülkesinde 1981-2016 periyodunda ekolojik ayak izinin ekonomik, ticari ve finansal küreselleşmeye neden olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ansari, Haider ve Masood (2021), 1991-2016 döneminde seçili 22 ülkenin verilerini kullanarak panel veri analizi gerçekleştirmiş, analiz sonucunda küreselleşmenin ekolojik ayak izini azalttığı sonucuna varmışlardır. Apaydin, Ursavaş ve Koç (2021) ise küreselleşmenin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini 1980-2016 dönemi 130 ülke için CCE-MG ve AGMG tahmincileri vasıtasıyla araştırmış, bu iki değişken arasında anlamlı bir ilişki bulamamışlardır. Tek tek ülke özelinde yapılan çalışmalardan olan Ahmed, Wang, Mahmood, Hafeez ve Ali (2019)'a ait çalışmada, 1971-2014 dönemi Malezya'ya ait verilerle ARDL yöntemi kullanılarak küreselleşmenin ekolojik karbon ayak izini artırdığı, enerji tüketiminin ve iktisadi büyümenin ekolojik ayak izini ve ekolojik karbon ayak izini yükselttiği, nüfus yoğunluğunun ise düşürdüğü görülmüştür. Apaydin (2020) ARDL, FMOLS ve DOLS modelleri kullanarak Türkiye'de 1980-2014 döneminde küreselleşmenin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışmanın bulguları küreselleşmenin tüketim, üretim ve ithalatın ekolojik ayak izini artırdığını; ihracatın ekolojik ayak izini ise azalttığını ortaya koymuştur. Langnel ve Amegavi (2020), ARDL yöntemi kullanarak 1971-2016 yıl aralığına Gana için yaptıkları çalışmada küreselleşmenin ekolojik ayak izini artırdığı saptamışlardır. Godil, Sharif, Rafique ve Jermittiparsert (2020), çalışmalarında ekolojik ayak izi ile küreselleşme ilişkisini QARDL metodu ile Türkiye'nin 1986-2018 verilerini kullanarak incelemiş, küreselleşmenin ekolojik ayak izini pozitif olarak etkilediğini bulmuştur. Usman, Akadiri ve Adeshola (2020), ARDL metodu kullanarak 1985-2014 dönemine ait çeyreklik verilerle yaptıkları analizde kısa dönemde ABD'de küreselleşmenin ekolojik ayak izini artırdığı ve küreselleşmenin ekolojik ayak izine neden olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Karasoy (2021), 1980-2016 döneminde küreselleşmenin Türkiye'de ekolojik ayak izi üzerindeki tesirini ARDL yöntemiyle analiz etmiş, uzun dönemde iki değişken arasında negatif yönlü bir ilişki bulmuştur. Bu konuda yazılan çalışmalarda görüldüğü üzere büyük çoğunlukla küreselleşmenin ekolojik ayak izini artırdığı ancak bu konuda bir fikir birliğinin olmadığı söylenebilmektedir. Ayrıca bu konuda yapılmış çalışmaların genellikle ARDL metodu kullanılarak zaman serisi yöntemiyle ülke özelinde veya panel veri metodolojisi kullanılarak ülke grupları için yapıldığı gözlemlenmiştir.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan ekolojik ayak izi ve dışa açıklık ilişkisini ele alan literatür incelendiğinde uluslararası yazında bu konuda halihazırda yapılmış çalışmaların olduğu, ulusal yazında ise bu konuya ilişkin çalışma sayısının oldukça az sayıda olduğu görülmektedir. Bu konuya ilişkin yazılmış çalışmalardan biri olan ve uluslararası literatürde yer alan Al-Mulali ve Ozturk (2015)'e ait çalışmada

araştırmacılar, 14 MENA ülkesinin 1996-2012 döneminde ekolojik ayak izi, enerji tüketimi, şehirleşme, ticari açıklık, endüstriyel gelişme ve politik istikrar arasındaki ilişkiyi FMOLS yöntemi kullanarak incelemiş, değişkenleri eşbütünlük olduğu, uzun dönemde enerji tüketimi, şehirleşme, ticari açıklık ve endüstriyel gelişmenin çevresel bozulmayı artırdığı, politik istikrarın ise çevresel bozulmayı azalttığı, değişkenler arasında kısa ve uzun dönemli nedenselliğin olduğu sonucuna varmıştır. Al-Mulali, Weng-Wai, Sheau-Ting ve Mohammed (2015) ise 1980-2008 döneminde 93 ülkeye ait GSYİH, enerji tüketimi, finansal gelişme, kentleşme değişkenlerinin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini ve Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerliliğini incelemiştir. Çalışmada ülkeler düşük, orta-düşük, orta-yüksek ve yüksek gelirli olarak sınıflandırılmış, sabit ve genelleştirilmiş momentler yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre EKC hipotezi orta-yüksek ve yüksek gelirli ülkelerde geçerlidir. Enerji tüketimi, şehirleşme ve ticari açıklık ekolojik ayak izini artırarak çevreye zarar vermekte, finansal gelişme orta-düşük, orta-yüksek ve yüksek gelirli ülkelerde çevresel bozulmayı azaltmaktadır. Al-Mulali, Solarin, Sheau-Ting ve Ozturk (2016), yenilenebilir enerji, GSYİH, şehirleşme ve ticari açıklığın ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini GMM metodu kullanarak incelemiş, çalışmada 58 ülkeye ve 1980-2009 yıl aralığına yer verilmiştir. Çalışmanın sonucu ticari açıklığın ekolojik ayak izini artırdığını ortaya koymuştur. Ozturk, Al-Mulali ve Saboori (2016), ilgili çalışmada turizm gelirleri, kentleşme, birincil enerji tüketimi, ticari açıklığın ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini 1988-2008 dönemi 144 ülke için araştırmıştır. GMM metoduyla elde edilen sonuçlar ticari açıklığın ekolojik ayak izini pozitif şekilde etkilediğini ortaya koymuştur. Destek, Ulucak ve Dogan (2018), 15 AB ülkesinde EKC hipotezinin geçerliliğini 1980-2013 dönemi ekolojik ayak izi, reel kişi başına GSYİH, kişi başına yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji tüketimi ve ticari açıklık değişkenlerini ikinci nesil panel metodolojisi kullanarak test etmiştir. Analiz sonuçlarına göre ekolojik ayak izi ile reel gelir arasında U şeklinde bir ilişki söz konusudur. Ayrıca ticari açıklık ve yenilenebilir enerji ekolojik ayak izini azaltmakta, yenilenemeyen enerji çevresel bozulmayı artırmaktadır. İkinci nesil panel metodolojisi kullanarak yaptıkları çalışmada Aydın ve Turan (2020), 1996-2016 döneminde BRICS ülkelerinde ekonomik büyüme, finansal açıklık, ticari açıklık ve enerji yoğunluğunun ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini ve EKC hipotezinin geçerliliğini araştırmıştır. Ampirik sonuçlara göre tüm BRICS ülkelerinde EKC hipotezi geçerli değildir. Ticari açıklık Çin ve Hindistan’da çevresel kirliliği azaltırken Güney Afrika’da artırmıştır. Destek ve Sinha (2020), 24 OECD ülkesinin 1980-2014 döneminde yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji tüketimi, ticari açıklık, ekonomik büyüme, ekolojik ayak izi değişkenlerini kullanarak EKC hipotezinin geçerliliğini panel veri analizi yöntemiyle sınamıştır. İkinci nesil panel metodolojisi kullanılarak ulaşılan sonuçlara göre ekonomik büyüme ve ekolojik ayak izi arasında U şeklinde bir ilişki olduğundan EKC hipotezi geçerli değildir. Ayrıca yenilenebilir enerji tüketimi artışı ekolojik ayak izini azaltmakta, yenilenemeyen enerji tüketimi artışı ise çevresel bozulmaya yol açmaktadır. Kirikkaleli, Adebayo, Khan ve Ali (2020), Türkiye’de küreselleşme, enerji kullanımı, GSYİH ve ticari açıklığın ekolojik ayak izi

üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışmanın bulgularına göre kısa dönemde ticari açıklık ekolojik ayak izini azaltmaktadır, küreselleşme uzun dönemde ekolojik ayak izini artırmaktadır. Büyüme oranı ise hem kısa hem uzun vadede ekolojik ayak izini azaltmaktadır. Kongbuamai, Zafar, Zaidi ve Liu (2020), ekonomik büyüme, enerji tüketimi, turizm, ticari açıklık ve nüfus yoğunluğunun ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini incelemek için 1974-2016 döneminde Tayland'a ait değişkenleri kullanmışlardır. ARDL ve VECM Granger nedensellik testinden elde edilen bulgulara göre ekonomik büyüme, enerji tüketimi ve ticari açıklık ekolojik ayak iziyle pozitif ilişkiye sahipken turizm ve nüfus yoğunluğu ekolojik ayak iziyle negatif ilişkiye sahiptir. Lu (2020), reel gelir, ticari açıklık ve enerji tüketiminin ekolojik ayak izi üzerinde yarattığı etkiyi incelemek için çalışmasında 1973-2014 döneminde 13 Asya ülkesinin değişkenlerini kullanmıştır. Havuzlanmış ortalama grup tahmincisine göre reel gelirin, ticari açıklığın ve enerji tüketiminin uzun dönemli elastikiyeti sırasıyla 0.16, -0.07 ve 0.51'dir. Ticari açıklık ve ekolojik ayak izi, ekolojik ayak izi ve reel gelir, enerji tüketimi ile ekolojik ayak izi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi mevcuttur. Zambrano-Monserrate, Ruano, Candelario ve Sanchez-Loor (2020), 2007-2016 döneminde 158 ülkeye ait verileri kullanarak yaptıkları çalışmada biyokapasite, ticari açıklık ve GSYİH'nin ekolojik ayak izi üzerinde yarattığı dolaylı, doğrudan ve toplam etkileri mekansal panel veri metodolojisini kullanarak araştırmış, üç değişkenin de ekolojik ayak izini artırdığı sonucuna varmışlardır.

Ulusal yazında bu konuyla ilişkili olan çalışmalar ve bulguları ise şu şekildedir: Dumrul ve Kılıçarslan (2020), çalışmalarında uluslararası ticaretin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini araştırmak için Türkiye'nin 1961-2014 dönemine ait ekolojik ayak izi, ticari açıklık, enerji tüketimi ve GSYİH değişkenlerini kullanmıştır. Analiz yapılırken Johansen eşbütünlük testi ve VECM yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre uluslararası ticaret ekolojik ayak izini artırmakta, bu iki değişken arasında karşılıklı nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Gülmez, Özdilek ve Türkseven (2021), 1971-2015 dönemi için G7 ülkeleri özelinde yaptıkları panel veri analizinde ticari açıklıkta meydana gelen %1'lik artışın ekolojik ayak izini %0.39 artırdığını saptamışlardır. Bucak (2022), G8 ülkelerini ve Türkiye'yi ele alan ve dışa açıklığı artırıcı bir değişken olarak dikkate alınan ekonomik karmaşıklık ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişkiyi Toda-Yamamoto nedensellik testi kullanarak analiz etmiş, Kanada ve Japonya'da değişkenler arasında çift yönlü nedensellik, Fransa ve İtalya'da ekonomik karmaşıklıktan ekolojik ayak izine doğru tek yönlü nedensellik; Almanya, Rusya, İngiltere ve ABD için ekolojik ayak izinden ekonomik karmaşıklığa doğru tek yönlü nedensellik ilişkisine ulaşmışken Türkiye'de nedensellik ilişkisi bulamamıştır. Ticari açıklıkla ilişkili bir kavram olan ihracat ürün çeşitlendirmesi ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişkiyi ele alan Güzel ve Oluç (2022), Türkiye'ye ait 1962-2014 verilerini kullanarak yaptığı ekonometrik analizde büyüme ve ihracat çeşitlendirmesinin ekolojik ayak izini artırdığı sonucuna ulaşmıştır. Kısaca özetlemek gerekirse dışa açıklık ve ekolojik ayak izini ele alan ulusal ve uluslararası literatür, küreselleşme-ekolojik ayak izi ilişkisini

ele alan literatürde olduğu gibi çoğunlukla ticari açıklığın ekolojik ayak izini artırdığını göstermekte, ancak bu konuda bir uzlaşımın olmadığı görülmektedir. Ayrıca bu konuda yapılmış ve ülke grupları kullanılarak ele alınmış çalışmalarda güncel olan ikinci nesil panel metodolojisinden son yıllarda sıkça faydalandığı görülmüştür. Tüm bu noktalar göz önünde bulundurularak bu çalışmada da ikinci nesil panel veri metodolojisi kullanılacak olup G7 ülkeleriyle Türkiye'yi bir örneklem grubu olarak ele almak suretiyle dışa açıklık-ekolojik ayak izi ilişkisini analiz eden ilk çalışma olarak özellikle ulusal alanyazına katkıda bulunulması amaçlanmaktadır.

EKONOMETRİK ANALİZ

Bu çalışmada dışa açıklığın ekolojik ayak izi üzerinde yarattığı etkiyi incelemek için G7 ülkelerine ve Türkiye'ye ait seçili değişkenler kullanılarak panel veri analizi gerçekleştirilecektir. Literatüre bakıldığında bu konuda yapılan çalışmaların milli gelir, dışa açıklık, yenilenebilir enerji tüketimi, nüfus yoğunluğu değişkenlerinin ekolojik ayak izi üzerine olan etkisinin incelendiği görülmektedir. Bu nedenle bu çalışmada bu değişkenlerin ekolojik ayak izi üzerine olan etkisi analiz edilecektir. Çalışmada veri kısıtı nedeniyle 1998-2017 dönemine ait değişkenler kullanılmıştır.

$$EF_{it} = \alpha_i + \alpha_1 GDP_{it} + \alpha_2 OPEN_{it} + \alpha_3 REC_{it} + \alpha_4 PD_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Modelde kişi başına düşen ekolojik ayak izi (EF) bağımlı değişken olup kişi başına düşen GSYİH'nin büyüme oranı (GDP), dışa açıklık (OPEN), yenilenebilir enerji tüketimi (toplam enerji tüketiminin %'si) (REC) ve nüfus yoğunluğu (PD) bağımsız değişkenlerdir. Modeldeki α 'ler yatay kesitler, β 'ler zaman boyutunu, ε_{it} ise hata terimini göstermektedir. EF değişkeni Global Footprint Network veritabanından, GDP, OPEN, REC ve PD değişkenleri ise Dünya Bankası'ndan temin edilmiştir³.

Yatay Kesit Bağımlılığı

Panel veri analizi öncesi birim kök içermeyen serilerle tahminleme yapılması, sonuçların tutarlı ve doğru olması bakımından gereklidir. Bu nedenle serilerin birim kök içerip içermedikleri test edilmelidir. Serilerin durağanlığının sınanması için kullanılan testler birinci ve ikinci nesil birim kök testleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Test yapılırken hangi nesil birim kök test yapılacağına karar vermek için serilerin yatay kesit içerip içermediklerinin test edilmesi gerekmektedir. Seriler yatay kesit bağımlılığına sahipse ikinci birim kök testleri kullanılmalı, serilerde yatay kesit bağımlılığı yoksa birinci nesil birim kök testleri kullanılmalıdır. Yatay kesit bağımlılığının test edilmesi için kullanılan testler Breusch Pagan (1980) LM

³ Ekonometrik analiz yapılırken Eviews 12 ve Stata 16 paket programları kullanılmıştır.

testi ve Pesaran (2004) CD testidir. Bu testler, yatay kesit boyutu zaman boyutundan küçük olduğunda ($N < T$) kullanılmaktadır. Bu çalışmadaki zaman boyutu 18, yatay kesit boyutu 8 olduğundan yatay kesit bağımlılığı sınanırken bu üç test kullanılacaktır.

Breusch Pagan (1980) testine ait eşitlik denklem 2'deki gibidir:

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (2)$$

Bu eşitlikte $\hat{\rho}_{ij}^2$, i. ve j. birimlerin katsayıları arasındaki korelasyon katsayısını ifade etmektedir. Teste ait boş hipotez “yatay kesitler arasında ilişki yoktur” şeklinde olup boş hipotezin reddedilmesi durumunda yatay kesit bağımlılığının olduğu sonucuna varılarak ikinci nesil birim kök testlerine gidilmektedir.

Pesaran (2004) tarafından uyarlanan yatay kesit bağımlılığına ait eşitlik ise şu şekildedir:

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T\hat{\rho}_{ij}^2 - 1) \quad (3)$$

Bu eşitlikte ise N ve T sonsuza giderken panelde yatay kesitin olmadığı varsayılmaktadır (Pesaran, 2004, s. 4-5; Çeştepe ve Gençel, 2021, s. 1679-1680).

Bu teste ait sonuçlar Tablo 1’de verilmiştir:

Tablo 1: Yatay kesit bağımlılığı test sonuçları

	EF	GDP	OPEN	REC	PD
Breusch-Pagan LM	320.032	223.0702	391.3814	408.668	322.3571
	(0.00000)	(0.00000)	(0.00000)	(0.00000)	(0.00000)
Pesaran scaled LM	39.02442	26.06735	48.55888	50.8689	39.33512
	(0.00000)	(0.00000)	(0.00000)	(0.00000)	(0.00000)

Tablo 1’de yer alan olasılık değerleri %1 ve %5 anlam düzeyine göre değerlendirildiğinde boş hipotez reddedilmekte, yatay kesit bağımlılığının olduğu sonucuna varılmaktadır. Bu sonuca göre ülkelerde meydana gelen bir şok diğer ülkelere de etki etmektedir. Varılan bu sonuç nedeniyle ikinci nesil panel birim kök testi ile serilerin durağanlığı sınanacaktır.

Panel Birim Kök Testi

Yatay kesitin olması durumunda kullanılan panel birim kök testlerinden biri Pesaran (2007) CIPS panel birim kök testidir. Bu teste ait eşitlik şu şekildedir:

$$CIPS(N, T) = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i(N, T) \quad (4)$$

Eşitlikte yer alan $t_i(N, T)$, $y_{it} = \alpha_i + b_i y_{i,t-1} + c_i \bar{y}_{t-1} + d_i \Delta \bar{y}_t + e_{it}$ denklemindeki $y_{i,t-1}$ 'in katsayısının bulunana i . yatay kesit birimine ait ADF test istatistik değerini ifade etmektedir (Pesaran, 2007, s. 269, 276). Teste ait boş hipotez paneli oluşturan yatay kesitlerin birim kök içerdiğini göstermektedir. Hesaplanan değerlerin kritik değerden mutlak değerce küçük olması durumunda serilerin birim kök içerdiği, durağan olmadığı anlaşılmaktadır. CIPS birim kök test sonuçları Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: CIPS panel birim kök testi sonuçları (düzeyde)

	Panel CIPS Değeri	Kritik Değer
EF	-2.85553	-2.89
GDP	-2.61987	-2.89
OPEN	-2.04624	-2.89
REC	-2.64362	-2.89
PD	-1.60506	-2.89

Not: Kritik değer %5 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir. Gecikme değeri Akaike Bilgi Kriteri'ne göre 2 olarak belirlenmiştir.

Tablo 2'de görüldüğü üzere tüm seriler birim kök içermektedir. Bu nedenle serilerin birinci farkı alınarak yeniden durağanlık sınaması yapılmıştır. Test sonuçları Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: CIPS panel birim kök testi sonuçları (1. farkı alınmış)

	Panel CIPS Değeri	Kritik Değer
EF	-3.43612	-2.9
GDP	-5.48415	-2.9
OPEN	-3.2728	-2.9
REC	-3.37748	-2.9
PD	-1.41214	-2.9

Tabloda görüldüğü üzere PD serisi hariç diğer seriler birinci farkı alındığında durağan hale gelmiştir. PD serisinin ikinci farkı alındığında Panel CIPS değeri -3.05234 olarak hesaplanmış olup bu değer, kritik değer olan -2.90'dan mutlak değerce büyük olduğu için serinin I(2) olduğu anlaşılmıştır.

Uygun Panel Regresyon Modelinin Seçimi

Bu aşamadan sonra durağan seriler kullanılarak uygun panel yöntemi seçilecektir. Yapılan testler neticesinde çalışmada uygun panel veri yöntemi olarak havuzlanmış EKK, sabit etkiler modeli veya tesadüfi etkiler modellerinden hangisinin geçerli olduğu sınanacaktır. Havuzlanmış regresyon modeli ile sabit etkiler modeli arasında bir seçim yapmak için F testi kullanılmaktadır. Bu testte boş hipotez havuzlanmış regresyon modelinin uygun model olduğunu gösterirken bu testin reddedilmesi halinde sabit etkiler modelinin seçilmesi gerekmektedir. Test sonuçları Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: F testi sonuçları

	İstatistik	d.f.	Olasılık
Yatay Kesit F	0.345734	(7,132)	(0.93130)
Yatay Kesit χ^2	2.616238	7	(0.91810)

Tablo 4'te görüldüğü üzere olasılık değerleri 0.05'ten büyük olduğu için boş hipotez reddedilememekte, havuzlanmış EKK modelinin uygun model olduğu anlaşılmaktadır.

Bu testten sonra Breusch Pagan LM (1980) testinin yapılması gerekmektedir. Bu teste ait boş hipotez gözlenen heterojenliğin önemli olmadığını ve havuzlanmış EKK modelinin kullanılmasının uygun olduğunu ifade etmektedir. Bu teste ait boş hipotezin reddedilmesi durumunda sabit veya tesadüfi etkiler modellerinden hangisinin seçilmesi gerektiğine karar vermek adına Hausman testi yapılmalıdır. Test sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: Breusch- Pagan LM testi sonuçları

Yatay Kesit	Zaman	Her İkisi de
2.0478	0.068335	2.116134
(0.15240)	(0.7938)	(0.14580)

Tablo 5’te de görüldüğü üzere yatay kesitte, zamanda ve her iki durumda olasılık değeri 0.05’ten büyük olduğu için boş hipotez reddedilmemekte, havuzlanmış regresyon modelinin kullanılması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Hausman testinin sınanmasına gerek kalmamıştır.

Regresyon modelleri değişen varyans sorununun olmadığını varsaymaktadır. Değişen varyans sorununun bulunması halinde parametre tahmincileri etkisiz hale geldiğinden kullanılacak olan havuzlanmış EKK modelinde bu sorunun var olup olmadığı test edilmelidir. Ayrıca panel veri modellerinde hata terimleri arasında bir ilişkinin olmadığı varsayılmaktadır. Hata terimleri arasında bir ilişkinin var olması durumunda otokorelasyon sorunu meydana gelmekte ve tahminciler etkisini yitirmektedir. Bu nedenle otokorelasyon sorununun modelde yer alıp almadığı da test edilmelidir. (Bayrakdaroğlu ve Kaya, 2021, s. 323). Bu sebeple çalışmada Breusch-Pagan – Cook Weisberg testi kullanılarak değişen varyans sorununun varlığı, Wooldridge testi kullanılarak ise otokorelasyon sorununun varlığı sınanmıştır. Breusch-Pagan – Cook Weisberg testine ait boş hipotez değişen varyansın olmadığını, Wooldridge testine ait boş hipotez ise otokorelasyon sorununun olmadığını ifade etmektedir. Test sonuçları Tablo 6’daki gibidir.

Tablo 6: Breusch-Pagan – Cook Weisberg ve Wooldridge test sonuçları

Breusch-Pagan / Cook-Weisberg Testi	F (1,7)	0.578
	Olasılık Değeri	(0.4717)
Wooldridge Testi	Chi2(1)	0.36
	Prob>Chi2	(0.5471)

Her iki teste ait olasılık değerinin 0.05’ten büyük olması nedeniyle boş hipotezler reddedilmemiş, modelde otokorelasyon ve değişen varyans sorununun olmadığı tespit edilmiştir.

Panel Regresyon Sonuçları

Değişen varyans ve otokorelasyon sorununun olmadığı havuzlanmış EKK modeline ait tahmin sonuçları Tablo 7’deki gibidir.

Tablo 7: Tahmin sonuçları

Bağımlı Değişken: EF				
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
GDP	0.021512	0.006574	3.272246	0.0013*
OPEN	3.196484	1.026328	3.114486	0.0022*
REC	-0.06446	0.022329	-2.88707	0.0045*
PD	0.01674	0.029168	0.573918	0.567
C	-0.0556	0.020043	-2.77388	0.0063*

Tabloda yer alan olasılık değerleri incelendiğinde %1 anlamlılık düzeyinde kişi başına düşen GSYİH'nin büyüme oranı, dışa açıklık ve yenilenebilir enerji tüketiminin kişi başına düşen ekolojik ayak izi üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu görülmektedir. Kişi başına düşen GSYİH'nin büyüme oranı 1 birim arttığında ekolojik ayak izi 0.02 birim artmakta; dışa açıklık 1 birim arttığında ekolojik ayak izi 3.20 birim artmakta, yenilenebilir enerji tüketimi 1 birim arttığında ekolojik ayak izi 0.06 birim azalmaktadır. Nüfus yoğunluğunun ekolojik ayak izi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmaması nedeniyle bu konuda bir çıkarımda bulunulamamaktadır.

SONUÇ

Tarihsel sürecin işaret ettiği üzere küreselleşme ve neoliberal politikaların etkisiyle küresel çapta ülkelerin milli gelirlerinde ve dışa açıklıklarında artışlar yaşanmıştır. Ekonomik büyümenin beraberinde olumlu sonuçları getireceği düşünülmüş olsa da kalkınmanın salt ekonomik büyüme ile sağlanamayacağı gerçeği sürdürülebilir kalkınma tartışmalarına yol açmıştır. Aynı süreçte çevresel bozulmaların görülmesi, kalkınma tartışmalarının çevre, doğa ve doğal yaşam ön plana konmaksızın yapılamayacağını kanıtlamış, çevresel iyileştirmelerin sağlanmasının amaçlanması hem ulusal hem de uluslararası politikalar bağlamında gündeme gelmiştir. Özellikle çevresel bozulmanın önemli bir göstergesi olarak ekolojik ayak izi kavramı ön plana çıkmış, ekolojik ayak izini azaltacak politika tartışmaları önem kazanmıştır. Bu sebeple ilgili çalışmada ekolojik ayak izinin dışa açıklıktan ne ölçüde ve ne yönde etkilendiğinin anlaşılması, bu anlamda politikaların tartışılması açısından hedeflenmiştir. G7 ülkeleri ve Türkiye özelinde yapılan ekonometrik analizin sonuçları dışa açıklık ve ekonomik büyümenin ekolojik ayak izini artırdığını, yenilenebilir enerji tüketiminin ise ekolojik ayak izini azalttığını göstermiştir. Bu konuya ilişkin literatür bağlamında bakıldığında dışa açıklığın ekolojik ayak izini artırdığı sonucu Al-Mulali ve Ozturk (2015), Al-Mulali vd. (2015), Al-Mulali vd. (2016), Ozturk vd. (2016) Dumrul ve Kılıçarslan (2020), Kongbuamai vd. (2020), Zambrano-Monserrate vd. (2020)'ye ait çalışmaların bulgularıyla örtüştüğü görülmektedir. Yenilenebilir enerji tüketiminin ekolojik ayak izini azalttığı bulgusu Destek vd. (2018), Destek ve Sinha (2020),

Kongbuamai vd. (2020)’nin bulgularıyla örtüşmektedir. Ekonomik büyümenin ekolojik ayak izini artırdığı sonucu ise Kirikkaleli vd. (2020)’nin bulgularıyla çelişmekte, Kongbuamai vd. (2020), Lu (2020) ve Zambrano-Monserrate vd. (2020)’nin bulgularıyla örtüşmektedir. Kısacası, literatürde bu konuda herhangi bir uzlaşma olmasa da bu çalışmada literatürün genel eğilimiyle örtüşen sonuçlara ulaşılmıştır.

Ekonometrik analiz bulgularına göre dışa açıklığı ve büyümeyi sınırlandıracak politikalar ekolojik ayak izini de azaltacaktır. Ancak küreselleşmiş ve birbirine sıkı sıkıya bağlı günümüz dünyasında dışa açıklığı azaltacak politikaların izlenmesi, dünyada izlenen gelişmelerden ülkeleri uzak tutacaktır. Bu nedenle dışa açıklığı ve ekonomik büyümeyi sınırlandıran politikaların izlenmesi, uzun vadede ülkelerin kalkınmasını sağlamayacaktır. Bu nedenle büyümeyi azaltacak ve ticareti engelleyecek politikalar yerine kullanılan enerji türleri ve benimsenen teknolojiler özelinde çözüm getirecek politika önerileri tartışılmalıdır. Yenilenebilir enerji tüketiminin ekolojik ayak izini azaltması sonucu, enerji tasarrufu sağlayacak, enerji verimliliğini artıracak politikaların zaruri olduğunu göstermektedir. Bu nedenle bu ülkelerin hükümetleri yenilenebilir enerji tüketimini ve üretimini teşvik edecek politikalar hayata geçirmelidir. Bu politikalar kapsamında temiz teknolojileri benimseyen, üretim sürecinde fosil yakıt kullanmayan sektörler ve firmalar sübvansede edilmelidir. Ayrıca ekolojik ayak izi yüksek olan firma ve endüstrilerin daha yüksek faiz oranlarıyla borçlanmalarını sağlayacak politikaların izlenmesi, bu firma ve endüstriler için caydırıcı olacaktır. Dışa açıklığın ekolojik ayak izini azaltması nedeniyle çevreyi ve doğayı önceleyen, yeşil ürünleri ve yeşil tedarik zincirlerini önemseyen yeşil ticaret politikalarının hayata geçirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle bu ülkelerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerini uygulayan ülkelerle ticaret yapması, diğer ülkelerin ticaretten geri kalmamaları için bu yolda adım atmalarına yol açabilecektir. Çevre dostu enerji kullanılarak üretilmeyen ürünlere kota ve tarife uygulamaları da yeşil ticaretin yapılabilmesini teşvik edecektir. Bu ülkelerin hükümetleri, yenilenebilir enerji tüketimini ve üretimini teşvik eden, yenilenemeyen enerji tüketimini ve üretimini caydırıcı kanunlar ve düzenlemeler yapmalıdır. Bu caydırıcı kanunlar sektör ve firmaların temiz enerjilere yapacakları yatırımları da teşvik edecektir. Bu politikalar tüketici ve hanehalkları özelinde de geliştirilmelidir. Çevre dostu ürün ve enerji tüketiminin önemini vurgulayan eğitim programları, hanehalklarının farkındalığını artıracak, bu yolla üretilmeyen ithal malların ve ihraç edilen malların doğaya daha fazla zarar vermemesi önünde bir kamuoyu baskısı oluşacaktır.

Tüm bunlara ek olarak çevresel göstergelerin düzeltilmesi yönünde uluslararası arenada yapılan anlaşmalar da söz konusudur. Uluslararası bağlamda iklim kriziyle savaşmak üzere harekete geçildiğinin göstergesi olarak Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, Kyoto Protokolü, Paris İklim Anlaşması ve Avrupa Yeşil Mutabakatı örnek gösterilebilir. Ancak dünyanın yaşadığı bu krizi aşmak adına

sadece bu anlaşmaların altına imzaların atılması yeterli gelmemektedir. Bu anlaşmalar çerçevesinde ilgili ülkelerin vermiş oldukları taahhütlere uymamaları durumunda ciddi yaptırımların uygulanması da gerekmektedir. Ayrıca gelişmiş ülkeler grubunda yer alan bu ülkelerin çevresel göstergelerini iyileştirmiş gibi göstermek için üretim üslerini başka ülkelere kaydırmaları; üretimlerini gerçekleştirdikleri ülkelerde çevre kirliliğine yol açmalarını engelleyecek politikalar da uluslararası arenada uygulanmalıdır.

Tüm bu politikalar izlendiği taktirde büyüme ve ticaretleri sekteye uğramaksızın ülkelerin kalkınması, çevreyi koruması ve refahlarını artırması söz konusu olabilecektir.

KAYNAKÇA

- Ahmed, Z., Wang, Z., Mahmood, F., Hafeez, M., & Ali, N. (2019). Does globalization increase the ecological footprint? Empirical evidence from Malaysia. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 18565–18582.
- Al-Mulali, U., & Ozturk, I. (2015). The effect of energy consumption, urbanization, trade openness, industrial output, and the political stability on the environmental degradation in the MENA (Middle East and North African) region. *Energy*, 84, 382-389.
- Al-Mulali, U., Solarin, S., Sheau-Ting, L., & Ozturk, I. (2016). Does moving towards renewable energy causes water and land inefficiency? An empirical investigation. *Energy Policy*, 93, 303-314.
- Al-Mulali, U., Weng-Wai, C., Sheau-Ting, L., & Mohammed, A. (2015). Investigating the environmental Kuznets curve (EKC) hypothesis by utilizing the ecological footprint as an indicator of environmental degradation. *Ecological Indicators*, 48, 315-323.
- Ansari, M. A., Haider, & S., Masood, T. (2021). Do renewable energy and globalization enhance ecological footprint: an analysis of top renewable energy countries? *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 6719–6732.
- Apaydın, Ş. (2020). Küreselleşmenin ekolojik ayakizi üzerindeki etkileri: Türkiye Örneği, *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 23-42
- Apaydin, Ş., Ursavaş, U., & Koç, Ü. (2021). The impact of globalization on the ecological footprint: do convergence clubs matter? *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 53379–53393.
- Aydin, M., & Turan, Y. E. (2020). The influence of financial openness, trade openness, and energy intensity on ecological footprint: revisiting the environmental Kuznets curve hypothesis for BRICS countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 43233–43245.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. (1980). The lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Bucak, Ç. (2022). G8 ülkelerinde ve Türkiye’de ekonomik karmaşıklık ve ekolojik ayak izi ilişkisi: Toda-Yamamoto nedensellik testi analizi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 22(1), 1-16.
- Çeştepe, H., & Gençel, H. (2021). Ekonomik Kalkınmada Kurumsal Faktörlerin Rolü: Doğu Asya Ülkelerinden Ampirik Kanıtlar. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(4), 1669-1686.

- Destek, M. A., Ulucak, R., & Dogan, E. (2018). Analyzing the Environmental Kuznets Curve for the EU countries: The role of ecological footprint. (MPRA Paper No. 106882).
- Destek, M., & Sinha, A. (2020). Renewable, non-renewable energy consumption, economic growth, trade openness and ecological footprint: Evidence from organisation for economic Co-operation and development countries. (MPRA Paper No. 104246)
- Dumrul, Y., & Kılıçarslan, Z. (2020). Türkiye'nin uluslararası ticareti ve ekolojik ayak izi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(3), 1589-1597.
- Dünya Bankası. (2021). *Dünya Gelişmişlik Göstergeleri*. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (Erişim tarihi: 24.10.2021)
- Figgie, L., Oebels, K., & Offermans, A. (2016). The effects of globalization on Ecological Footprints: an empirical analysis. *Environment, Development and Sustainability*, 19(3), 863-876.
- Global Footprint Network . (2021a). *Ecological Footprint*. <https://www.footprintnetwork.org/our-work/ecological-footprint/> (Erişim tarihi: 10.11.2021)
- Global Footprint Network. (2017). *How ecological footprint accounting helps us recognize that engaging in meaningful climate action is critical for our own success*. <https://www.footprintnetwork.org/2017/11/09/ecological-footprint-climate-change/> (Erişim tarihi: 06.12.2021)
- Global Footprint Network. (2021b). *Open Data*. <https://data.footprintnetwork.org/#/countryTrends?type=BCpc,EFCpc&cn=223> (Erişim tarihi: 24.10.2021)
- Godil, D. I., Sharif, A., Rafique, S., & Jermisittiparsert, K. (2020). The asymmetric effect of tourism, financial development and globalization on ecological footprint in Turkey. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 40109–40120.
- Gülmez, A., Özdilek, E., & Karakaş, D. N. (2021). Ekonomik büyüme, ticari açıklık ve enerji tüketiminin ekolojik ayak izine etkileri: G7 ülkeleri için panel eşbütünleşme analizi. *Econder International Academic Journal*, 5(2), 329-342.
- Güzel, İ., & Oluç, İ. (2022). İhracat ürün çeşitlendirmesinin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 14(26), 47-58.
- İspiroğlu, F. (2021). Yükselen piyasa ekonomilerinde ekonomik karmaşıklık ve ticarî dışa açıklık ilişkisi. *BMIJ*, 9(3), 1021-1031.
- Kahuthu, A. (2006). Economic growth and environmental degradation in a global context. *Environment, Development and Sustainability*, 8, 55-68.
- Karasoy, A. (2021). Küreselleşme, sanayileşme ve şehirleşmenin Türkiye'nin ekolojik ayak izine etkisinin genişletilmiş ARDL yöntemiyle incelenmesi. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(1), 208-231.
- Kazgan, G. (1985). *Ekonomide dışa açık büyüme*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

- Keskingöz, H., & Karamelikli, H. (2015). Dış ticaret-enerji tüketimi ve ekonomik büyümenin CO2 emisyonu üzerine etkisi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9, 7-17.
- Khobai, H., & Roux, P. R. (2017). The relationship between energy consumption, economic growth and carbon dioxide emission: The case of South Africa. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 7(3), 102-109.
- Kirik kaleli, D., Adebayo, T. S., Khan, Z., & Ali, S. (2020). Does globalization matter for ecological footprint in Turkey? Evidence from dual adjustment approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 14009-14017. doi:10.1007/s11356-020-11654-7
- Kongbuamai, N., Zafar, M. W., Zaidi, S. A., & Liu, Y. (2020). Determinants of the ecological footprint in Thailand: the influences of tourism, trade openness, and population density. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 40171–40186.
- Kurnaz, L. (2019). *Son buzul erimeden: İklim değişikliği hakkında öğrenmek istediğiniz her şey*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Langnel, Z., & Amegavi, G. B. (2020). Globalization, electricity consumption and ecological footprint: An autoregressive distributive lag (ARDL) approach. *Sustainable Cities and Society*, 63, 102482.
- Le, T. H., Chang, Y., & Park, D. (2016). Trade openness and environmental quality: International evidence. *Energy Policy*, 92, 45-55.
- Lu, W. C. (2020). The interplay among ecological footprint, real income, energy consumption, and trade openness in 13 Asian countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 45148–45160.
- Mikayilov, J. I., Galeotti, M., & Hasanov, F. J. (2018). The impact of economic growth on co2 emissions in Azerbaijan. *Journal of Cleaner Production*, 197, 1558-1572. doi:10.1016/j.jclepro.2018.06.269
- Oxfam. (2020). Confronting carbon inequality: putting climate justice at the heart of the covid-19. *Oxfam Media*.
- Ozturk, I., Al-Mulali, U., & Saboori, B. (2016). Investigating the environmental Kuznets curve hypothesis: the role of tourism and ecological footprint. *Environmental Science and Pollution Research*, 23(2), 1916-1928.
- Özel, H. A. (2011). İktisadi perspektiften küreselleşme kavramı ve gelişimi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 91-98.
- Pata, U. K. (2021). Linking renewable energy, globalization, agriculture, CO2 emissions and ecological footprint in BRIC countries: A sustainability perspective. *Renewable Energy*, 173, 197-208. doi:10.1016/j.renene.2021.03.125
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. (IZA Discussion Paper 1240). Bonn: IZA
- Pesaran, M. H. (2007). A Simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312.
- Sabir, S., & Gorus, M. S. (2019). The impact of globalization on ecological footprint: empirical evidence from the South Asian countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 33387–33398.

- Shaari, M. S., Hussain, N. E., Abdullah, H., & Kamil, S. (2014). Relationship among foreign direct investment, economic growth and co2 emission: a panel data analysis. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 4(4), 706-715.
- Şenses, F. (2004). Neoliberal küreselleşme kalkınma için bir fırsat mı, engel mi? (Working Paper in Economic 04/09). Ankara: Economic Research Center(ERC).
- Usman, O., Akadiri, S., Adeshola, & I. (2020). Role of renewable energy and globalization on ecological footprint in the USA: implications for environmental sustainability. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 30681–30693. doi:10.1007/s11356-020-09170-9
- WWF. (2014). *Yaşayan gezegen raporu 2014 özet*. World Wide Fund for Nature.
- WWF. (2018). *Yaşayan gezegen raporu 2018: daha iyiyi hedeflemek özet*. Gland: WWF.
- WWF. (2020). *Yaşayan gezegen raporu 2020 –biyolojik çeşitlilik kaybını tersine çevirmek*. Gland: WWF.
- Yilanci, V., & Gorus, M. S. (2020). Does economic globalization have predictive power for ecological footprint in MENA counties? A panel causality test with a Fourier function. *Environmental Science and Pollution Research*, 27(32), 40552-40562.
- Yilanci, V., Gorus, M. S., & Solarin, S. (2021). Convergence in per capita carbon footprint and ecological footprint for G7 countries: Evidence from panel Fourier threshold unit root test. *Energy & Environment*, 33(3), 1-19.
- Zambrano-Monserrate, M. A., Ruano, M. A., Candelario, V. O., & Sanchez-Loor, D. (2020). Global ecological footprint and spatial dependence between countries. *Journal of Environmental Management*, 272, 1-16.

EKONOMİK BÜYÜME, DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI, FİNANSAL GELİŞME VE EKOLOJİK AYAK İZİ ARASINDAKİ İLİŞKİ: ABD VE ÇİN ÜZERİNE BİR ANALİZ

Hakan BAKKAL¹

Öz

Bu çalışma, ekonomik büyüme, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve finansal gelişmenin çevresel bozulmadaki etkisini belirleme amacını taşımaktadır. Bu amaçla, ekonomik faaliyetler karşılığında çevre tüketiminin yüksek olduğu, tüm ülkeler içerisinde en büyük ekonomik güce sahip olan ABD ve Çin'de seçilmiş ekonomik değişkenler ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişki incelenmektedir. Ampirik sonuçlara göre, ABD ve Çin'de ekonomik büyüme ve finansal gelişme çevresel bozulmayı artırmakta, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ise çevre kalitesine katkıda bulunmaktadır. Bununla birlikte, ekonomik büyümenin çevre üzerindeki olumsuz etkisi ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının olumlu etkisi Çin'e göre ABD'de daha fazladır. Nedensellik test sonuçları ekonomik büyüme ve finansal gelişme ile ekolojik ayak izi arasındaki bu ilişkiyi ABD için desteklemektedir. Elde edilen bulgular, üretimde daha fazla çevre dostu teknolojileri ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının küresel boyutta sürdürülebilir büyümeye önemli katkı sağlayacağını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları, Finansal Gelişme, Ekolojik Ayak İzi, Eşbütünlüşme, Nedensellik

JEL Kodları: C22, O44, Q56

THE RELATIONSHIP BETWEEN ECONOMIC GROWTH, DIRECT FOREIGN INVESTMENT, FINANCIAL DEVELOPMENT, AND ECOLOGICAL FOOTPRINT: AN ANALYSIS ON US AND CHINA

Abstract

This study aims to determine the effect of economic growth, foreign direct investment, and financial development on environmental degradation. For this purpose, it is examined the relationship between selected economic variables and ecological footprint in US and China, the greatest economic power among all countries, where environmental consumption is high in return for economic activities. According to the empirical results, economic growth and financial development increase environmental degradation, while foreign direct investment contributes to environmental quality in the USA and China. However, the negative impact of economic growth and the positive impact of foreign direct investment on the environment are greater in the USA than in China. The causality tests results support this relationship between economic growth and financial development and ecological footprint for the USA. The findings show that the use of more environmentally friendly technologies and renewable energy sources in production will make contribute substantially to sustainable growth on a global scale.

Keywords: Foreign Direct Investment, Financial Development, Ecological Footprint, Cointegration, Causality

JEL Codes: C22, O44, Q56

¹ Dr., Yalova Üniversitesi Rektörlüğü, hakan.bakkal@yalova.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0256-7065>

GİRİŞ

Neoliberal iktisat politikalarının benimsendiği 1980'li yıllardan itibaren küresel ölçekte ekonomik büyüme ve dış ticaret hacmindeki artışlara çevre sorunlarının eşlik etmesi, politika yapıcılarının ve araştırmacıların ekonomik faaliyetler ile çevre arasındaki ilişkilere odaklanmasına yol açmıştır. Makroekonomik değişkenler ile çevre kirliliği arasındaki ilişkinin incelenmesi sürdürülebilir bir ekonomik büyümenin sağlanması açısından hayati öneme sahiptir. Bu bağlamda öncelikle ele alınması gereken faktör ekonomik büyümedir. Ekonomik büyüme ile çevresel bozulma arasındaki ilişki çevresel Kuznets hipotezi ile açıklanmaktadır. Bu hipoteze göre, kişi başına gelir ile çevre arasında ters yönlü, U şeklinde bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre, bir ülkede kişi başına gelirin düşük olduğu dönemde ekonomik büyümedeki artış çevresel bozulmaya neden olurken, yüksek gelir düzeylerinde olumlu etkisi bulunmaktadır. (Grossman ve Krueger, 1991, s. 35). Çevre üzerinde önemli role sahip bir başka faktör doğrudan yabancı sermaye yatırımlarıdır. Ölçek, bileşim ve teknolojik boyutlarına bağlı olarak biri olumlu diğer ikisi olumsuz olmak üzere üç yönden çevre üzerinde etkide bulunabilmektedir. Ölçek etkisinde, ekonomik faaliyetleri artırması yoluyla, bileşim etkisinde ise endüstrinin yapısında bir değişim sonucu çevresel bozulmaya yol açmaktadır. Buna karşın potansiyel üstün teknolojilerin ya da yeni bilgi ve tekniklerin transferini tanımlayan teknolojik etkisi ile çevre kalitesini artırabilmektedir (Doytch, 2020, s. 2). Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının bu etkileri yaygın şekilde kirlilik sığınağı ve kirlilik hâle hipotezi çerçevesinde açıklanmaktadır. Kirlilik sığınağı hipotezinde (pollution heaven), doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının çevre üzerinde olumsuz yönde etkide bulunacağı ileri sürülmektedir. Yasal düzenlemelerin katı ve maliyetlerin yüksek olduğu gelişmiş ülkelerdeki kirli endüstrilerin, çevre duyarlılığının henüz gelişmediği ve bu konudaki yasal düzenlemelerin sıkı olmadığı gelişmekte olan ülkelere gelmesi sonucu bu ülkelerde kirli endüstriler yoğunlaşarak çevresel bozulmaya neden olmaktadır (Açıkgöz ve Yılmaz, 2009, s. 1442; Gallagher, 2009, s. 290). Kirlilik hâle hipotezinde ise, çevre dostu doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının çevre kalitesine yaptığı pozitif etkiye vurgu yapılmaktadır. Gelişmiş ülkelere ait üstün bilgi ve çevre uygulamalarının benimsemiş çok uluslu şirketlerin çevre dostu üretim teknolojileri ve yatırımları çevre kalitesini artırmaktadır. Ayrıca, çevre dostu tüketicilerin bu nitelikte üretilen mallara olan talebi çok uluslu firmaların çevre üzerindeki olumlu etkisini artırmada aracı olmaktadır (Zarsky, 1999, s. 59; Mielnik ve Goldemberg, 2002, s. 88). Çevre kalitesinde etkili olabilen bir başka unsur finansal gelişmedir. Finansal gelişmenin çevre üzerindeki etkisinin hangi yönde olduğu tartışmalıdır. Çevresel bozulmaya katkıda bulunduğunu savunanlara göre finansal araçlara daha kolay ve ucuz erişim ortamı yatırım ve tüketim faaliyetlerinin artmasına yol açarak çevre üzerinde olumsuz etkide bulunmaktadır. Bir yandan artan tüketim neticesinde üretiminin artması diğer yandan potansiyel yatırım olanaklarının istihdamı artırmak suretiyle gerçekleşmesi

daha fazla enerji tüketimine neden olarak çevresel bozulmaya katkıda bulunabilmektedir (Zhang, 2011, s. 2197; Sadorsky, 2010, s. 2529). Buna karşın, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının çevre dostu yatırımlara yönlendiği, yenilenebilir enerji sektörünün ekonomik büyümeden ve yabancı sermaye yatırımlarından daha fazla pay aldığı durumlarda finansal gelişme çevresel kaliteyi artırabilmektedir. Bu durumda, finansal açıklık ve ekonomik serbestleşme ile birlikte finansal gelişmenin artırılmasına yönelik politikalar daha yüksek seviyede ar-ge ile ilişkili doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını çekerek çevresel bozulmayı azaltmaktadır (Tamazian, Chousa ve Vadlamannati, 2009, s. 248-252). Ayrıca gelişmiş bir finansal sistem, yenilenebilir enerji sektörünü finanse etmede bir fırsat sağlamaktadır. Finansal gelişmenin sağlandığı ülkelerde düşük finansal maliyetler çevre dostu projelere kredi sunma olanağı sağlayarak enerji tüketiminin azalmasına katkıda bulunmaktadır (Chang, 2015, s. 28).

Çevresel bozulmanın bir göstergesi olarak analizlerde yaygın şekilde karbon emisyonu göstergesi kullanılmaktadır. Fakat son yıllarda karbon emisyonunun yerini ekolojik ayak izi almıştır. Karbon emisyonu ve diğer göstergeler, doğal kaynakların tüketilmesi ile ilgili sonuçları iktisadi olarak ortaya koymada yetersiz kaldığı için ekolojik ayak izi göstergesi geliştirilmiştir (Figge, Oebels ve Offermans, 2017, s. 867). Ekolojik ayak izi, mal ve hizmet üretimi ve tüketimi karşısında gerekli yenilenebilir biyolojik kapasiteyi ifade etmektedir (Baloc, Zhang, Iqbal ve Iqbal, 2019, s. 6200). Ekolojik açık ise, ekolojik ayak izinin biyokapasiteyi aşması halinde sözkonusu olmaktadır. Tüketilen yenilenebilir doğal kaynakları üretme ve karbon emisyonu ve diğer atıkları bertaraf etme kapasitesinin üzerinde ekolojik varlıkların kullanımı ile ekolojik açık oluşmaktadır. Bu göstergeye dayanarak yapılan hesaplamalara göre, Çin ve ABD dünyada ekolojik ayak izi tüketiminin ve ekolojik açığının en fazla olduğu ülkelerin başında yer almaktadır. 2017 yılı verilerine göre, ABD ve Çin’de ekolojik ayak izi açığı sırasıyla 4 ve 1.49 milyar hektardır. Çin toplam 5.3 milyar hektar ile dünyanın en yüksek ekolojik ayak izine sahip ülkesidir. Çin’de kişi başına ekolojik ayak izi 3.71 ve biyokapasite 0.92 hektardır. ABD ise kişi başına düşen 8.04 hektarlık ekolojik ayak izi ile en yüksek ekolojik ayak izine sahip ülkedir. Bu ülkede biyokapasite ise 3.45 hektardır (World Population Review, 2022). Ortalama bir ABD vatandaşının ekolojik ayak izi birçok Avrupa birliği ülkesindeki ortalama bir vatandaştan yaklaşık %50 daha fazladır (Footprint Network, 2021). Aynı zamanda bu ülkeler dünyanın en büyük ekonomisine sahip ve en fazla doğrudan yabancı sermaye girişlerinin yaşandığı ülkeler içerisinde yer almaktadır. Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD)’nın yayımlamış olduğu Dünya Yatırım Raporuna göre, 2020 yılı itibarıyla doğrudan yabancı sermaye girişleri ABD’de 156 milyar USD ve Çin’de 149 milyar USD’dir. ABD’de bu yatırımların yaklaşık %40 ‘ı Çin’de ise %20’si sıfırdan yeni yatırım yapma şeklinde gerçekleşmiştir (UNCTAD, 2021). Yıllar itibarıyla ekolojik açığın yaşandığı her iki ülkede ekonomik değişkenler ile çevresel bozulma ilişkisinin araştırılması, sürdürülebilir büyümenin sağlanması ve küresel ölçekte çevresel bozulmanın kontrol altına alınabilmesi açısından önem taşımaktadır.

Literatürde, ekonomik büyüme ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi ele alan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Çalışmalardan elde edilen sonuçlarda ekonomik büyüme ile çevresel bozulma arasındaki ilişkinin yönü hakkında tam bir uzlaşma bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bunun en önemli nedeni, ekonomik büyüme ve çevresel bozulma arasındaki bağla yakından ilgili değişkenlerin analizlerde yer almamasından kaynaklanmaktadır (Stern, 1993, s. 144). Bu çalışmada da, ekonomik büyüme, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve finansal gelişme ile çevresel bozulma ilişkisi birlikte ele alınmakta ve ABD ve Çin bağlamında analiz ile literatüre katkı sağlama amacını taşımaktadır. Bu amaçla, her iki ülkede değişkenlere ait 1980-2018 dönemi verileri kullanılarak ARDL eşbütünleşme testi ve Toda Yamamoto ve fourier Toda Yamamoto nedensellik testleri aracılığı ile eşbütünleşme ve nedensellik ilişkileri araştırılmaktadır. Çevresel bozulma göstergesi için ekolojik ayak izi verileri ve finansal gelişme göstergesi içi IMF tarafından geliştirilen finansal gelişme indeksi analizde kullanılmaktadır. Çalışma üç bölüme ayrılmıştır. Giriş bölümünde, ekonomik büyüme, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve finansal gelişme ile çevre ilişkisi teorik olarak ele alınmaktadır. Seçilmiş literatür başlığını taşıyan ikinci bölümde ise, araştırmalarında ekolojik ayak izini dahil eden bu konudaki ampirik çalışmalara yer verilmektedir. Üçüncü bölüm, çalışmanın analiz kısmını oluşturmaktadır. Birim kök testleri ile birlikte ARDL eşbütünleşme testi, Toda Yamamoto ve fourier Toda Yamamoto yöntemlerine kısaca yer verilmekte, analiz sonuçları paylaşılmaktadır. Sonuç bölümünde ise, analizden elde edilen bulgular ışığında değerlendirmeler yapılmaktadır.

SEÇİLMİŞ LİTERATÜR

Son yıllarda makroekonomik değişkenler ile çevre arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalarda karbon emisyonundan daha kapsamlı bir çevre göstergesi olan ekolojik ayak izi dikkate alınarak ampirik araştırmalar gerçekleştirilmektedir. Çevre kalitesi göstergesi olarak ekolojik ayak izi ile ekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi inceleyen bazı çalışmalara aşağıda yer verilmektedir.

Ansari (2022), Güneydoğu Asya ülkeleri (ASEAN) için 1991-2016 dönemini ele alarak Westerlund eşbütünleşme ve FMOLS testleri ile karbon emisyonu ve ekolojik ayak izini ayrı ayrı analizde kullanarak çevresel Kuznets hipotezinin geçerliliğini incelemiştir. Araştırma sonucunda, ekolojik ayak izi göstergesinin yer aldığı analize göre çevresel kuznets hipotezinin geçerli olduğu fakat diğer durumda bu hipotezin geçerli olmadığını belirlemiştir.

Dogan, Ulucak, Kocak ve Isik (2020), Brezilya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye’de çevresel kuznets hipotezinin geçerliliğini Pedroni ve Kao panel eşbütünleşme yöntemleriyle 1980-2014 dönemini kapsayan verilerle araştırmışlardır. Elde ettikleri ampirik sonuçlara göre sözkonusu ülkeler için hipotezin geçerli olmadığı bulgusuna ulaşmışlardır.

Rahman, Chen, Saud, Saleem ve Bari (2019), Merkezi ve Doğu Avrupa ülkeleri için 1991-2014 dönemi yıllık verilerle Kao ve Westerlund eşbütünleşme ve dinamik görünüşte ilişkisiz regresyon yöntemleriyle biyo-kapasite ve beşeri sermayenin varlığında ekonomik büyüme, enerji tüketimi, finansal gelişme ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Ampirik sonuçlara göre, çevresel kuznets hipotezi sözkonusu ülkeler için geçerli iken, finansal gelişme ve enerji kullanımı çevresel bozulmaya yol açmaktadır. Ayrıca çevresel bozulma ile biyo-kapasite pozitif, beşeri sermaye ise negatif yönlü ilişkilidir.

Murshed, Elheddad, Ahmet, Basim ve Than (2022), Bangladeş için 1972-2015 dönemi yıllık verileri ve ARDL eşbütünleşme ve Hacker ve Hatemi-J nedensellik yöntemiyle, doğrudan yabancı sermaye yatırımları, yenilenebilir elektrik çıktısı ve ekolojik ayak izi arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında ekonomik büyümenin ve yenilenebilir elektrik sektörünü içeren doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının çevresel bozulmaya yol açtığını belirlemişlerdir. Sonuç olarak kirlilik sığmağının geçerli olduğu yapılan çalışma ile ortaya konulmuştur.

Liu, Sadiq, Ali ve Kumail (2022), Pakistan için 1980-2017 dönemini ele alarak turizm ve ekolojik ayak izi ilişkisi çerçevesinde çevresel kuznest eğrisinin geçerliliğini ARDL sınır testi ve Toda-Yamamoto nedensellik yöntemiyle incelemişlerdir. Doğrudan yabancı sermaye yatırım girişlerinin çevresel bozulmayı artırdığı, ülkede kirlilik sığmağı hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Doytch (2020), gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerini, ülkeleri düşük, orta ve yüksek gelirli olarak sınıflandırarak dinamik panel modeline göre 1971-2011 dönemi için analiz etmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, düşük ve orta gelirli ülkelerde kirlilik sığmağı hipotezi geçerli iken, yüksek gelirli ülkelerde kirlilik hâle etkisi geçerlidir.

Zafar, Zaidi, Khan, Mirza, Hu ve Kirmani (2019), doğal kaynaklar, beşeri sermaye ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerini ABD için 1970-2015 dönemini yıllık verilerle ele alarak ARDL yöntemiyle incelemişlerdir. Ekonomik büyümenin çevresel bozulmayı artırdığını, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ise, doğal kaynaklar ve beşeri sermaye de olduğu gibi çevresel bozulmanın azalmasına yardımcı olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Buna göre doğrudan yabancı sermaye yatırımlarında %1'lik bir artış ekolojik ayak izinde %0.025'lik bir azalma ile kirlilik hale etkisi sözkonusu olmaktadır.

Chowdhury, Shanto, Ahmed ve Rumana (2020), panel kantil regresyon yöntemiyle, 92 ülke için 2001-2016 dönemi verileriyle yaptıkları çalışmalarında, ekonomik büyüme ve üretimin ekolojik ayak iziyle negatif yönlü, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ise pozitif yönlü ilişkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Li, Dong, Huang ve Failler (2019), 1990-2014 dönemi için 40 farklı ülke üzerinde panel kantil regresyon modelini kullanarak doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının çevresel performansını incelemiştir. Analiz sonuçlarına göre, ekolojik ayak izi üzerindeki etkinin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere göre farklılık taşıdığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, gelişmiş ülkelerde düşük ölçekli ayak izinde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının etkisi önemsiz iken, ekolojik ayak izi ölçeğindeki artışla birlikte bu etkinin ekolojik ayak izi üzerinde pozitif yönde ve anlamlı olduğu görülmüştür.

Ngoc ve Awan (2022), Singapur için finansal gelişme, ekonomik büyüme ve beşeri sermayenin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini 1980-2016 dönemini ele alarak ARDL ve Bayes analizi ile incelemiştir. Singapur'da ekonomik büyümenin ve finansal gelişmenin çevresel bozulmaya neden olduğunu, beşeri sermayenin ise çevresel kaliteyi artırdığını tespit etmişlerdir.

Ahmed, Zhang ve Cary (2021), küreselleşme, ekonomik büyüme, finansal gelişme ve ekolojik ayak izi arasındaki ilişkiyi 1971-2016 dönemini ele alarak doğrusal ve doğrusal olmayan ARDL yöntemleriyle Japonya için incelemiştir. Çalışma sonucuna göre, simetrik ARDL testinde finansal gelişmede bir artış ekolojik ayak izinde artışa yol açmaktadır. Asimetrik ARDL testine göre ise, finansal gelişmede pozitif ve negatif yönde bir artış ekolojik ayak izinde artışa yol açmakta, fakat negatif yönde bir artışın istatistik olarak anlamsız olduğu anlaşılmaktadır. Kısa dönemde ise, hem ekonomik büyüme hem de finansal gelişme Japonya'da ekolojik ayak izini artırmaktadır.

Pata ve Yılcı (2020), G-7 ülkeleri için 1980-2015 dönemini esas alarak finansal gelişme, küreselleşme, enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve ekolojik ayak izi arasındaki dinamik ilişkileri eşik eşbütünleşme ve esnek fourier Toda Yamamoto nedensellik testleri ile araştırmışlardır. Analiz sonucunda, Kanada, İtalya ve Japonya için değişkenler arasında geçerli bir eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca, finansal gelişmenin Fransa, Japonya ve İngiltere'de ekolojik ayak izinin nedeni olduğunu belirlemişlerdir.

Saud, Chen, Haseeb, & Sumayya (2020), Yeni İpek Yolu Projesi- BRI (Bridge Road Initiative) ülkeleri için 1990-2014 dönemini dikkate alarak Westerlund eşbütünleşme ve panel ARDL yöntemiyle yaptıkları çalışmalarında finansal gelişme ve ekonomik büyümede %1'lik bir artışın çevresel bozulma üzerinde sırasıyla %0,02 ve % 0,0566'lık bir artışla sonuçlandığını belirtmişlerdir.

Baloch et al. (2019), 1990-2016 dönemini ele alarak 59 yeni ipek yol projesi ülkeleri için finansal gelişmenin ekolojik ayak izi üzerindeki ilişkisini Driscoll-Kraay panel regresyon yöntemiyle araştırmışlardır. Elde ettikleri analiz sonuçlarına göre, finansal gelişmenin yanı sıra ekonomik büyüme ve

doğrudan yabancı sermaye yatırımları ekolojik ayak izini artırmakta ve çevresel bozulmaya katkıda bulunmaktadır.

Destek ve Sarkodie (2019), 1977-2013 dönemi yıllık verileri ile Brezilya, Çin, Hindistan, Malezya, Meksika, Filipinler, Singapur, Güney Afrika, Güney Kore, Tayland ve Türkiye için çevresel Kuznets eğrisinin geçerliliğini ve ekonomik büyüme, enerji tüketimi, finansal gelişme ve ekolojik ayak izi arasındaki ilişkiyi heterojen panel nedensellik yöntemiyle incelemişlerdir. Buna göre Çin ve Malezya’da finansal gelişmenin ekolojik ayak izini negatif yönde etkilediğini belirlemişlerdir.

Nathaniel, Nwodo, Adediran, Sharma, Shah, & Adeye (2019), Nijerya için 1965-2014 dönemine ait verilerle ARDL ve FMOLS, DOLS yöntemleriyle yaptıkları çalışmada, finansal gelişmenin ve ekonomik büyümenin çevresel bozulmaya pozitif katkı yaptığı sonucuna ulaşmışlardır.

Charfeddine (2017), Katar için 1970-2015 dönemini ele alarak Gregory Hansen ve Hatemi –j eşbütünleşme yöntemleriyle elektrik tüketimi, finansal gelişme ve ekolojik ayak izi ilişkisini incelemiştir. Elde ettiği sonuçlara göre, elektrik tüketimi ile finansal gelişme ekolojik ayak iziyle pozitif yönlü ilişkilidir. Ayrıca, finansal gelişmede %1’lik bir artış ekolojik ayak izini %0,229 oranında artırmaktadır.

Gülmez, Özdilek ve Karakaş (2021), G-7 ülkelerinde 1971-2015 döneminde üretim, ticaret ve enerji alanlarındaki gelişmelerin çevresel bozulma üzerindeki uzun dönemli etkilerini Pedroni FMOLS ve DOLS yöntemleri ile araştırmışlardır. Test sonuçlarına göre; G-7 ülkelerinde kişi başına düşen GSYH’da, ticari açıklıkta ve enerji tüketiminde meydana gelen %1’lik artışın ekolojik ayak izini sırasıyla % 0,24; %0,39 ve %0,72 oranında artırdığı belirlenmiştir.

Apaydın (2020), Türkiye için 1980-2014 dönemine ait verilerle ARDL, FMOLS ve DOLS yöntemlerini kullanarak küreselleşmenin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmalarında, ekonomik büyümenin tüketim, üretim ve ithalattan kaynaklı ekolojik ayak izini artırdığı sonucuna ulaştığını belirtmektedir.

EKONOMETRİK YÖNTEM VE ANALİZ

Ekonometrik Yöntem

ARDL sınır testi

Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkileri sınamakta kullanılan Engle- Granger ve Johansen eşbütünleşme testleri değişkenlerin aynı mertebede bütünlük olmaları halinde uygulanabilmektedir. Pesaran, Shin, & Smith (2001) tarafından geliştirilen ARDL sınır testinde ise, değişkenlerin farklı mertebeden I(0) ya da I(1) bütünlük olmaları durumlarında bile uzun dönemli bir ilişkinin varlığı sınanabilmektedir. (Pesaran, et al. 2001, s.315). Testte beş farklı duruma göre seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi test edilmektedir.

ARDL modeline (1) nolu eşitlikte yer verilmektedir.

$$y_t = a_0 + a_1 t + \sum_{i=1}^p \varphi_i y_{t-i} + \sum_{j=1}^k \sum_{l_j=1}^{q_j} c_{j,l_j} x_{j,t-l_j} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Burada y_t bağımlı değişkeni, a_0 sabit terimi, a_1 doğrusal trend katsayısını, $x_{j,t}$ bağımsız değişkenleri ($j=1, \dots, k$), φ_i bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin katsayılarını ($i=1, \dots, p$), c_{j,l_j} k bağımsız değişkenin gecikmeli değerlerinin katsayılarını, ε_t hata terimini simgelemektedir. Bu testte seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmadığına ilişkin yokluk hipotezine karşılık seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını belirten alternatif hipotez test edilmektedir. Hesaplanan test istatistiği Pesaran et al. (2001), tarafından geliştirilen ve gözlem sayısına göre varsayımsal olarak üretilen alt sınırın kritik değeri I(0) ve üst sınırın kritik değerine I(1) göre karşılaştırılarak eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığına karar verilmektedir. Hesaplanan F istatistiğinin üst sınır I(1) kritik değerinden büyük olması halinde yokluk hipotezi reddedilerek eşbütünleşmenin olduğu kabul edilmektedir. Öte yandan gözlem sayısının az olması durumunda Narayan (2005) tarafından sınır testi için üretilen kritik değerler kullanılmaktadır. Yokluk hipotezinin reddedilerek eşbütünleşme ilişkisinin varlığının kabul edilebilmesi için modeldeki katsayıların tamamının sıfırdan farklı olması gerekmektedir. Bunun için F sınır testi ile eşbütünleşme ilişkisinin varlığı bulunursa, eşbütünleşmenin gerçek olup olmadığı t sınır testi ile test edilmekte, t test değerinin üst sınır kritik değerinden mutlak değerce büyük olması durumunda, F testi ile bulunan eşbütünleşme ilişkisininin geçerli olduğu kabul edilmektedir. (Mert ve Çağlar, 2019, s.282).

Toda yamamoto ve fourier toda yamamoto nedensellik testi

Granger nedensellik testinde serilerin aynı düzeyde durağan olmaları gerekmesine karşın, Toda Yamamoto testinde serilerin durağan olup olmaması ve eşbütünlük derecelerine bakılmaksızın nedensellik ilişkileri belirlenebilmektedir. VAR modelinde belirlenen uygun gecikme uzunluğu ile değişkenlerin bütünlük dereceleri dikkate alınarak model tahmin edilmektedir. (Toda ve Yamamoto, 1995, s.246) Model, eşitlik (2) yardımıyla gösterilebilir.

$$y_t = \gamma + \beta_1 y_{t-1} + \dots + \beta_{p+d} y_{t-(p+d)} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Eşitlikte, p gecikme uzunluğunu, d maksimum bütünlük derecesini, γ sabit terim vektörünü, β katsayılar matrisini ve ε_t beyaz gürültü özelliğine sahip kalıntıları göstermektedir. Granger nedensellik olmadığı yönündeki yokluk hipotezi, eşitlik (2)'deki katsayılar matrisindeki ilk p parametresinin sıfıra eşit olduğu ($H_0: \beta_1 = \dots = \beta_p = 0$) kısıtlamasına dayanmaktadır.

VAR modelinde yapısal değişimlerin dikkate alınmaması durumunda, granger nedensellik testinin hatalı sonuçlar verebileceği ve doğru olan sıfır hipotezini yanlışlıkla reddetme eğiliminde olabileceği belirtilmektedir (Çağlar ve Kubar, 2017, s.108). Bu nedenle yapısal kırılmaların analizlere dâhil edilmesi gerekmektedir. Literatürde kırılmaların ani şekilde gerçekleştiğini varsayan geleneksel yapısal kırılmalı testler ile birlikte kademeli olarak gerçekleştiği varsayımına dayanan yumuşak geçişli testler bulunmaktadır. Bununla birlikte, her iki yaklaşımda da kırılma dönemi ve sayısının önceden bilinmesi gerekmektedir. Fourirer yaklaşımına dayanan yöntemlerde ise kırılma tarihi ve sayısının bilinmesine gerek duyulmamaktadır. Bu amaçla, Nazlıoğlu, Gormus, & Soytaş (2016) tarafından Toda Yamamoto temelinde fourier fonksiyonlarının dâhil edildiği fourier Granger nedensellik testi geliştirilmiştir.

$$y_t = \gamma(t) + \beta_1 y_{t-1} + \dots + \beta_{p+d} y_{t-(p+d)} + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$\gamma(t) = \gamma_0 + \sum_{k=1}^n \gamma_{1k} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^n \gamma_{2k} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (4)$$

$k=1, \dots, n$ frekans sayısını, γ_{1k} , γ_{2k} frekans genişliğini ve yerini göstermektedir. Nazlıoğlu, gözlem sayısının 50 ile 100 arasında olduğu durumda tek frekansa dayalı, yaklaşık 250 olduğu durumda ise kümülatif frekansa dayalı fourier Toda Yamamoto testinin daha güvenilir sonuçlar ürettiğini belirtmektedir (Nazlıoğlu, 2018, s.108).

Tek frekansa dayalı fourier toda yamamoto testinde;

$$\gamma(t) = \gamma_0 + \gamma_{1k} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_{2k} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (5)$$

olarak oluşmakta ve eşitlik (2) yeniden yazıldığında,

$$y_t = \gamma_0 + \gamma_{1k} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_{2k} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_1 y_{t-1} + \dots + \beta_{p+d} y_{t-(p+d)} + \varepsilon_t \quad (6)$$

elde edilmektedir. Testte, bilgi kriterlerinden en küçük değere sahip optimal gecikme uzunluğu (p) ve optimal frekans sayısı (k) belirlenerek nedenselliğin olmadığını belirten yokluk hipotezi test edilmektedir. Ayrıca, X^2 dağılımında küçük örneklem özelliği bakımından güçsüz kaldığı için, wald testinin yerine dağılım özellikleri bakımından daha üstün olan F testinin kullanılması önerilmektedir (Nazlıoğlu et al., 2016, s.172).

Ekonometrik Analiz

Bu çalışmada finansal gelişme, doğrudan yabancı sermaye yatırımları, ekonomik büyüme ve ekolojik ayak izi arasındaki ilişkinin ABD ve Çin için tespit edilebilmesi amacıyla 1980-2018 dönemine ait yıllık veriler kullanılmıştır. Ekonomik büyümeyi temsilen kişi başı milli gelir verileri analizde dikkate alınmıştır. Bağımlı değişken olan ekolojik ayak izine ait veriler global footprint network internet sitesinden elde edilmiştir. Bağımsız değişkenlerden doğrudan yabancı sermaye yatırımları net girişleri ve kişi başına milli gelir verileri Dünya Bankası veri tabanından, finansal gelişme endeksine ait veriler IMF veri tabanından elde edilmiştir. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve ekonomik büyüme verileri 2010 baz yılı Amerikan tüketici fiyat endeksine göre reelleştirilmiş ve logaritmik forma dönüştürülmüştür. Analiz eviews ve gauss programları yoluyla gerçekleştirilmiştir. Liu et al. (2022), Baloc et al. (2019)'ın çalışmalarındaki ekonometrik model gözönünde bulundurularak indeks değerlerine sahip değişkenlerin doğrusal formda yer aldığı aşağıdaki model oluşturulmuştur.

$$\text{Çalışmada, } ef_t = \mu_0 + \mu_1 \ln gdp_t + \mu_2 \ln fdi_t + \mu_3 \ln fin_t + u_t \text{ şeklinde model oluşturulmuştur.} \quad (7)$$

Eşitlik 7'de, ef , ekolojik ayak izini, $\ln gdp$, kişi başına düşen reel gayrisafı yurtiçi hasılanın doğal logaritmasını, $\ln fdi$, reel doğrudan yabancı sermaye girişlerinin doğal logaritmasını, $\ln fin$, finansal gelişme endeksini ve u_t modelin hata terimini simgelemektedir. Teorik çerçeve ve literatür dikkate alındığında, gdp 'nin ef üzerindeki etkisinin fosil yakıt tüketiminin birincil enerji kaynağı olması nedeniyle her iki ülkede de pozitif yönlü olacağı beklenmektedir. Buna karşın fdi 'nin ef üzerindeki etkisinde ABD için Çin'e oranla kirlilik hâle hipotezinin daha fazla geçerli olacağı, dolayısıyla negatif yönlü bir ilişki öngörülmektedir. Son olarak $\ln fin$ 'in gerek doğrudan yabancı sermaye girişlerinin niteliği ve finansal sistemin gelişmişliğinden dolayı fdi değişkeninin etkisine benzer şekilde ef ile aynı yönde olacağı düşünülmektedir.

Çalışmada öncelikle sahte ilişki probleminin önüne geçilmesi ve ARDL sınır testinin uygulanabilmesi için değişkenlerin durağanlaşma düzeyinin belirlenmesi gerekmektedir. Bu nedenle, ADF ve PP birim kök testleri ile değişkenlerin durağanlıkları sınanmış, elde edilen sonuçlara tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1: Birim kök test sonuçları

Değişken	ADF birim kök testi		PP birim kök testi	
	Seviye değeri	Birinci fark	Seviye değeri	Birinci fark
Sabitli ve trendli model				
ABD				
ef	-1,516225	-6,346124*	-1,501010	-6,382496*
gdp	-2,884733	-4,03667**	-2,09358	-3,87229**
fdi	-3,2344***	---	-3,28114***	---
fin	-0,902503	-3,6417**	-1,002625	-6,103582*
Çin				
ef	-1,523396	-3,54557**	-1,482504	-3,36996**
gdp	-1,966321	-3,7582**	-2,391928	-3,81701**
fdi	-1,561646	-5,685746*	-3,187521	-6,54395*
fin	-4,330198*	---	-4,329201*	---
*%1 , ** %5, *** %10 yanılma düzeyinde durağanlığı göstermektedir.				

ADF ve PP birim kök sonuçlarına göre, ABD için her iki testte de fdi değişkeninin düzeyde durağan olduğu, diğer değişkenlerin ise birinci farkında durağan hale geldikleri görülmektedir. Buna göre, gdp I(1), fdi I(0), ef I(1), fin I(1)’dir. Çin için birim kök sonuçlarına bakıldığında, ADF ve PP testlerinde, fin değişkeninin düzeyde durağan, diğer değişkenlerin ise birinci seviyede durağan oldukları görülmektedir. Kısaca, fin I(0), ef I(1), gdp I(1), fdi I(1)’dir.

Her iki ülkeye ait değişkenlerin tümünün I(2) olmadığı belirlendiği için ARDL testi ile seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi araştırılmıştır. Tablo-2’de Amerika ve Çin için ARDL model tahminlerine ilişkin sınır testi ve tanımsal testlere yer verilmiştir. Her iki ülke için tahmin edilen modellerde istikrar koşullarının sağlandığı saptanmıştır. Buna göre, otokorelasyon ve değişen varyans sorunu bulunmadığı gibi hata terimleri normal dağılıma sahiptir. Model kurma hatası bulunmamaktadır. Ayrıca, yapılan CUSUM ve CUSUMQ analizlerine göre, mevcut katsayıların ele alınan dönemde istikrarlı oldukları belirlenmiştir (Şekil 1-2). Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını araştırmak için yapılan sınır testi sonuçlarına göre her iki ülke için değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu görülmektedir. ABD için, F istatistik değeri (11,09920) %1 yanılma düzeyindeki kritik değerlerden (I(0): 5,17; I(1): 6,36) büyük olduğu için

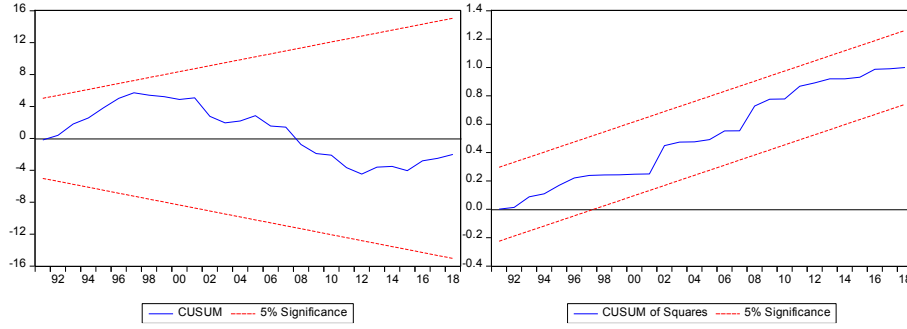
“eşbütünleşme yoktur” şeklindeki yokluk hipotezi reddedilerek seriler arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığı kabul edilmektedir. Bu ilişkinin geçerli bir ilişki olduğunu belirlemek için koşullu hata düzeltme modelinde t testinin değeri hesaplanmıştır. Hesaplanan t istatistiğinin (-7,010962) tüm yanılma düzeylerindeki üst kritik değerden mutlak değerce büyük olduğu görülmektedir. Elde edilen bu sonuç eşbütünleşme ilişkisinin geçerli olduğunu göstermektedir. Diğer yandan Çin için tahmin edilen ve istikrar koşullarını sağlayan ARDL modelinde, ABD de olduğu gibi değişkenler arasında geçerli bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığı belirlenmiştir. F istatistik değeri %5 yanılma düzeyinde üst kritik değerden büyük olduğu için (4,635388 > 3,63 I(1)) seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin mevcut olduğu ve bu ilişkinin, t değerinin tüm yanılma düzeylerinde üst kritik değerlerden mutlak değerce büyük olmasından dolayı geçerli olduğu tespit edilmiştir (-4,6032 > -3,97 I(1)). (Tablo 2).

Tablo 2: ABD ve Çin için ARDL sınır testi sonuçları

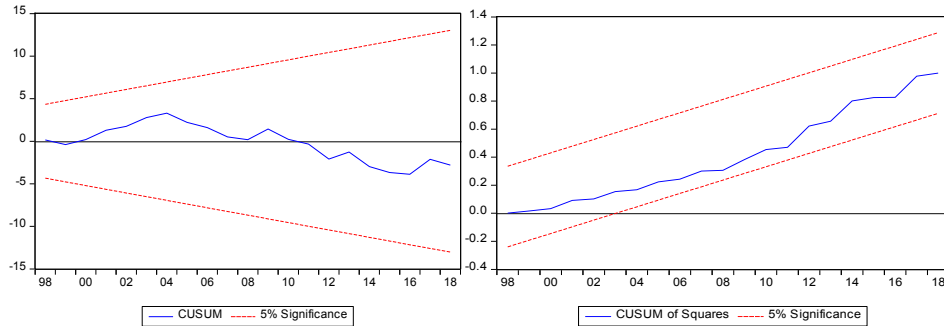
Tahmin Edilen Eşitlik: $ef = f(\log gdp, \log fdi, fin)$						
	ABD			ÇİN		
Optimum Gecikme Uzunluğu	(1,0,1,2)			(4,0,3,4)		
F İstatistiği	11,09920*			4,635388**		
	I(0)	I(1)		I(0)	I(1)	
	%1	5,17	6,36	%1	3,42	4,84
Kritik Değerler	%5	4,01	5,07	%5	2,45	3,63
	%10	3,47	4,45	%10	2,01	3,1
t istatistiği	-7,010962*			-4,6032*		
	I(0)	I(1)		I(0)	I(1)	
	%1	-3,96	-4,73	%1	-2,58	-3,97
	%5	-3,41	-4,16	%5	-1,95	-3,33
Kritik Değerler	%10	-3,13	-3,84	%10	-1,62	-3,0
Tanı Testleri	İstatistikler					
R²	0,956865			0,997299		
Düzeltilmiş R²	0,944541			0,995627		
Durbin Watson	1,849185			2,326091		
Ramsey RESET	0,2432(0.8096)			1,1389(0.2682)		
Breusch-Godfrey Otokorelasyon	0,1193(0.8880)			1,320762 (0.2904)		
Breusch-Pagan-Godfrey Değ. Varyans	1,2271(0.32)			1,149276(0.3789)		
Jargue-Bera Normallik Testi	1,1247(0.5698)			1,876573(0.391298)		
*%1, ** %5 yanılma seviyesinde anlamlılığı göstermektedir.						
***Gecikme uzunluğunun belirlenmesinde AIC kullanılmıştır.						

Şekil 1: ABD için CUSUM ve CUSUMQ Analizi

Şekil 2: Çin için CUSUM ve CUSUMQ Analizi

Seriler arasında geçerli bir uzun dönem ilişkisi belirlendikten sonra, ABD ve Çin için değişkenlere ait uzun ve kısa dönem tahmin sonuçlarına aşağıdaki tablolarda yer verilmiştir. ABD için ARDL (1,0,1,2) modeli uzun dönem tahmin sonuçlarına göre, değişkenlerin tümünde uzun dönem katsayılarının istatistikî olarak anlamlı oldukları görülmektedir. Buna göre ef ile değişkenler arasında uzun dönemli ve istatistikî olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Gdp değişkeninde %1'lik bir artış, ef değişkeninde %11,71 oranında bir artışa yol açmaktadır. Fin değişkenindeki %1'lik bir artış karşısında ef değişkeninde %5,34 oranında bir artış sözkonusu olmaktadır. Fdi değişkeninde %1'lik bir artış sonucuna ise ef değişkeninde %0,5953 oranında bir azalma meydana gelmektedir. Ayrıca, mevcut sonuçlara göre kısa dönem için ef ile fin değişkeni arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu, diğer değişkenler arasında herhangi bir anlamlı ilişkinin bulunmadığı belirlenmiştir. Hata düzeltme katsayısının negatif ve 0 ile 1 arasına değer taşıdığı (-0,550148) görülmektedir. Hata düzeltme katsayısına ait hesaplanan test istatistiği %1 yanılma düzeyinde alt ve üst sınır kritik değerlerinden mutlak değerce büyük olduğu için $(-7,010962 > (I(1)=-4,73 \text{ ve } I(0)=-3,96))$ katsayının anlamlı olduğu kabul edilmektedir. Hata düzeltme katsayısına göre (-0.550148), kısa dönemde meydana gelen sapmalar yaklaşık 1,81 yıl sonra uzun dönem dengesine ulaşmaktadır (Tablo 3).

Tablo 3: ABD için katsayı tahminleri ve hata düzeltme modeli

Uzun Dönem Katsayıları			
Değişken	Katsayı	t İstatistiği	Olasılık
GDPUS	11,71445	3,922447	0,0005
FDIUS	-0,595341	-2,632441	0,0136
FINUS	5,344817	5,226913	0,0000
Kısa Dönem Katsayıları ve Hata Düzeltme Modeli			
Değişken	Katsayı	t-İstatistiği	Olasılık
C	-55,08221	-7,032250	0,0000
@TREND	-0,126224	-6,783460	0,0000
D(FDIUS)	-0,117233	-1,566814	0,1284
D(FINUS)	-0,921395	-0,795128	0,4332
D(FINUS(-1))	3,726626	3,097145	0,0044
CointEq(-1)*	-0,550148	-7,010962	0,0000
R-squared	0,760884		
Adjusted R-squared	0,722317		
F-statistic	19,72887		
Durbin-Watson stat	1,849185		
t sınır testi		-7,010962	I(0) I(1) 1% -3,96 -4,73

Çin için ARDL (4,0,3,4) modeli uzun dönem katsayı ve hata düzeltme modeli tahmin sonuçlarına tablo 4’de yer verilmiştir. Tahmin sonuçlarına göre, ef ile bağımsız değişkenler arasındaki ilişkinin yönünün ABD’ye benzer şekilde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Gdp’de %10 önem düzeyinde, %1’lik bir artış karşısında ef değişkeni %0,40 oranında artmaktadır. Fdi değişkeninde %1’lik bir artış ise %0,12 oranında ef’yi azaltmaktadır. Son olarak fin değişkeninde %1’lik bir artış sonucunda ef değişkeninde %5,73 artış yaşanmaktadır. Ayrıca, hata düzeltme mekanizmasına ait katsayının değeri negatif ve 0 ile 1 arasında yer alması (-0,333113) ve bu değere ait t test istatistiğinin (4,6032) %1 yanılma düzeyindeki kritik değerlerden (I(0): -2,58 ve I(1): -3,97) mutlak değerce büyük olması nedeniyle hata düzeltme mekanizmasının çalıştığı görülmektedir. Bu sonuca göre, kısa dönemde oluşacak dengeden sapmalar yaklaşık 3 yıl sonra düzelerek uzun dönem dengesine gelmektedir.

Tablo 4: Çin için katsayı tahminleri ve hata düzeltme modeli

Uzun Dönem Katsayıları			
Değişken	Katsayı	t-İstatistiği	Olasılık
GDPC	0,400026	1,893093	0,0722
FDIC	-0,123599	-3,077611	0,0057
FINC	5,736309	3,616643	0,0016
Kısa Dönem Katsayıları ve Hata Düzeltme Modeli			
Değişken	Katsayı	t-İstatistiği	Olasılık
D(EFC(-1))	0,562854	3,377071	0,0028
D(EFC(-2))	0,493743	2,589205	0,0171
D(EFC(-3))	-0,311657	-1,539897	0,1385
D(FDIC)	0,085008	2,098163	0,0482
D(FDIC(-1))	-0,014266	-0,321385	0,7511
D(FDIC(-2))	0,094905	2,398734	0,0258
D(FINC)	0,958420	2,075688	0,0504
D(FINC(-1))	-1,637895	-3,057390	0,0060
D(FINC(-2))	-0,450298	-1,974973	0,0616
D(FINC(-3))	-0,516021	-2,439867	0,0236
CointEq(-1)*	-0,333113	-4,603297	0,0002
R-squared	0,676087		
Adjusted R-squared	0,541123		
Durbin-Watson stat	2,326091		
t sınırları		-4,6032*	I(0) I(1) 1% -2,58 -3,97

Son olarak değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri Toda Yamamoto ve fourier Toda Yamamoto testleri ile sınanmış ve sonuçlara tablo 5’de yer verilmiştir. Burada k optimal frekans sayısını ve l optimal gecikme sayısını göstermektedir. Toda yamamoto test sonuçlarına göre, ABD’de gdp’den ef’ye ve fin’dan ef’ye doğru tek yönlü nedenselliğin olduğu belirlenmiştir. Fourier Toda Yamamoto test sonuçlarında ise, yalnızca fin değişkeninin ef ‘nin granger nedeni olduğu, diğer değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı belirlenmiştir. Diğer yandan Çin için elde edilen sonuçlar incelendiğinde, Toda Yamamoto ve fourier Toda Yamamoto test sonuçlarının her ikisinin benzer olduğu, ef’den gdp, fdi ve fin

değişkenlerine tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu, dolayısıyla ef 'nin bu değişkenlerin granger nedeni olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 5: Nedensellik Test Sonuçları

	Klasik ve Bootstrap Toda Yamamoto Testi			Fourier Toda Yamamoto Testi (Tek frekansa dayalı)			
	Test İstatistiği	Asimptotik p Değeri	Bootstrap p Değeri	F ist.	Bootstrap p Değeri	k	l
ABD							
gdp≠ >ef	7,165***	0,067	0,095	4,872	0,181	1	3
fdi≠ >ef	0,732	0,392	0,373	0,919	0,338	1	1
fin≠ >ef	18,423*	0,000	0,001	9,651	0,022**	1	3
ef ≠ >gdp	4,715	0,194	0,24	6,862	0,076	1	3
ef≠ >fdi	0,011	0,916	0,918	0,433	0,511	1	1
ef ≠ > fin	1,189	0,552	0,568	6,571	0,087	1	3
ÇİN							
gdp≠ >ef	1,245	0,537	0,542	1,289	0,525	1	2
fdi≠ >ef	0,495	0,781	0,786	0,148	0,929	1	2
fin≠ >ef	3,072	0,381	0,438	3,453	0,327	3	3
ef ≠ >gdp	10,443*	0,005	0,013	11,372	0,003*	1	2
ef≠ >fdi	8,461**	0,015	0,028	18,563	0,000*	1	1
ef ≠ > fin	7,033***	0,0071	0,086	11,991	0,007*	3	3

*%1, **%5, ***%10 yanılma düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

SONUÇ

Bu çalışma, dünyanın en büyük iki ekonomik gücü ve aynı zamanda ekonomik faaliyetler karşılığında en fazla çevre kaynaklarının kullanıldığı ABD ve Çin'de seçilmiş temel ekonomik değişkenler ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi ortaya koyma amacını taşımaktadır. Bu doğrultuda her iki ülkede ekonomik büyüme, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve finansal gelişme ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Öncelikle, değişkenlerin birim köke sahip olup olmadıkları geleneksel ADF ve PP birim kök testleri ile araştırılmıştır. Belirlenen birim kök özelliklerine göre değişkenler arasındaki eşbütünlüşme ilişkisini araştırmaya izin veren ARDL yöntemi kullanılmıştır. ARDL yöntemi ile elde edilen temel sonuçlara göre, her iki ülkede değişkenler arasında uzun dönemli anlamlı bir ilişkinin bulunduğu, kısa dönemdeki sapmaların uzun dönemde dengeye geldiği görülmektedir. ABD için, finansal gelişme ve

ekonomik büyümede artış ekolojik ayak izinde artışa yol açarken, doğrudan yabancı sermaye girişlerindeki artış, azalmayla sonuçlanmaktadır. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve ekonomik büyüme ile ekolojik ayak izi arasındaki bu ilişki, Zafar et al. (2019) 'nin ABD için yaptıkları çalışma sonucuyla tutarlılık taşımaktadır. Çin için sonuçlar ele alındığında, değişkenler arasındaki ilişkilerin ABD'ye benzer olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, ABD'de gdp deki artışın ekolojik ayak izi üzerindeki etkisi ve doğrudan yabancı sermaye girişlerinin ekolojik ayak izini azaltıcı etkisi Çin'e göre daha fazladır. Büyüme ile ekolojik ayak izi arasındaki bu ilişki Çin ve özellikle ABD için çevresel kuznets hipotezinin geçerli olmadığı yönünde bir anlam taşımaktadır. Öte yandan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının çevresel bozulmayı azaltıcı etkisinin Çin'e göre ABD'de daha fazla olması, ülkede çevreye olumlu katkı sağlayan yatırım girişlerinin gerçekleştiğini göstermektedir. ABD'nin gelişmiş ülke olması ve doğrudan yabancı sermaye girişlerinin önemli kısmının gelişmiş Avrupa birliği ülkeleri tarafından yapılması nedeniyle kirlilik hâle etkinin daha baskın olması ve bu nedenle doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının çevresel kirliliğe yol açmadığı beklenen durumdur. ABD için bulgular, Ahmed et al. (2021) kısa dönem Japonya için ve Ngoc ve Awan (2022) Singapur için yaptıkları çalışmalarda bulgularla uyumluluk taşımaktadır. Çin için elde edilen sonuçlar, ise, Ata ve Yilanci (2020)'nin çalışmasında Almanya için elde ettikleri sonuçlarla ve Destek ve Sarkodie (2019)'nin çalışmasındaki bulgularla uyumluluk taşımaktadır. Her iki ülke için finansal gelişmenin çevre üzerinde olumsuz etkiye sahip olduğu bulgusu ise Zhang (2011) ve Sadorsky (2010)'in görüşleriyle örtüşmektedir.

Çin ve ABD karbon salınımları ile dünyada çevresel bozulmaya en fazla katkısı olan ülkelerin en başında gelmektedir. Toplam enerji tüketimi içerisinde fosil yakıt tüketimi her iki ülkede de yüksek seviyelerdedir. Fosil yakıt tüketiminin payı 2005 yılından itibaren ABD'ye göre daha yüksek oranda gerçekleşen Çin buna rağmen ABD ve diğer ülkelere göre güneş ve rüzgar enerjisi gibi yenilenebilir enerji kullanımında üstün durumdadır. Pandeminin etkisini gösterdiği 2020 yılı hariç yaklaşık son kırk yıldan beri yüksek büyüme hızını gösteren Çin'de ekolojik ayak izi açığı ABD'ye oranla düşük seviyelerdedir. Elde edilen sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde, ABD için daha fazla çevre dostu teknolojilerin üretimde kullanılması, doğrudan yabancı sermaye yatırımları da dâhil temiz endüstrilerin desteklenmesi ve sürdürülebilir çevrenin sağlanmasında seçici ekonomik ve finansal teşviklere ağırlık verilmesi gerekmektedir. Her iki ülkede finansal gelişmenin çevresel bozulmanın nedeni olması, temiz sektörleri ve çevre dostu yenilenebilir enerji yatırımlarını desteklemekte yetersiz kaldıklarını göstermektedir. Yenilenebilir enerji yatırımları için daha düşük faiz oranı ve daha fazla kredi olanaklarının sağlanması, ayrıca karbon fiyatlamanın uygulanmasında finansal enstrümanlar aracılığıyla kirli endüstriler için ek mali yükler getirilmesi gerekmektedir. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının finansal gelişmenin aksine çevre kalitesini artırması nedeniyle, sürdürülebilir çevrenin sağlanmasında, yenilenebilir enerji sektörüne

ve çevre dostu yatırımların daha fazla gelmesini sağlayacak mali teşvik ve finansal ödeme kolaylıklarına ağırlık verilmelidir. Bundan sonraki çalışmalarda karbon ayak izi bağlamında makro ekonomik değişkenler ile çevre arasındaki ilişkilerin ve yenilebilir enerji kullanımının bu ilişkideki rolünün irdelenmesi araştırmaya açık konular arasında kalmaktadır.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Yazar, çalışmanın tümünü tek başına gerçekleştirmiştir. Yazar, herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Ahmed, Z., Zhang, B., & Cary, M. (2021). Linking economic globalization, economic growth, financial development, and ecological footprint: evidence from symmetric and asymmetric ARDL. *Ecological Indicators*, 121, 1-12.
- Apaydın, Ş. (2020). Küreselleşmenin ekolojik ayak izi üzerindeki etkileri: Türkiye örneği. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 23-42.
- Ansari, M., A. (2022). Re-visiting the environmental Kuznets curve for ASEAN: A comparison between ecological footprint and carbon dioxide emissions. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 168, 1-14. doi: [10.1016/j.rser.2022.112867](https://doi.org/10.1016/j.rser.2022.112867)
- Baloch, M., A., Zhang, J., Iqbal, K., & Iqbal, Z. (2019). The effect of financial development on ecological footprint in BRI countries: evidence from panel data estimation. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(6), 6199–6208. doi: [10.1007/s11356-018-3992-9](https://doi.org/10.1007/s11356-018-3992-9).
- Chang, S.C. (2015). Effects of financial developments and income on energy consumption. *International Review of Economics, & Finance*, 35, 28-44.
- Charfeddine, L. (2017). The impact of energy consumption and economic development on ecological footprint and CO2 emissions: evidence from a markov switching equilibrium correction model. *Energy Economics*, 65, 355-374. doi: [10.1016/j.eneco.2017.05.009](https://doi.org/10.1016/j.eneco.2017.05.009).
- Chowdhury, M., A., F., Shanto, P., A., Ahmed, A., & Rumana, R., H. (2021). Does foreign direct investments impair the ecological footprint? New evidence from the panel quantile regression. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 4372–4385. doi: [10.1007/s11356-020-11518-0](https://doi.org/10.1007/s11356-020-11518-0).
- CRS (Congressional Research Service). (tarihsiz) *Foreign direct investment: background and issues*. <https://sgp.fas.org/crs/row/IF10636.pdf/> (Erişim tarihi: 13.04.2021)..
- Çağlar, A., E. (2015). *Yapısal kırılmalı birim kök testlerinin küçük örneklem özelliklerinin karşılaştırılması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Çağlar, A., E., & Kubar, Y. (2017). Finansal gelişme enerji tüketimini destekler mi? *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (27), 96-121.
- Destek, M., A., & Sarkodie, S., A. (2019). Investigation of environmental Kuznets curve for ecological footprint: the role of energy and financial development. *Science of the Total Environment*, 650(2), 2483-2489.
- Dogan, E., Ulucak, R., Kocak, E., & Isik, C. (2020). The use of ecological footprint in estimating the Environmental Kuznets Curve hypothesis for BRICST by considering cross-section dependence and heterogeneity. *Science of the Total Environment*, 723, 1-9.
- Doytch, N.(2020). The impact of foreign direct investment on the ecological footprints of nations. *Environmental and Sustainability Indicators*, 8, 1-13.
- Figge, L., Oebels, K., & Offermans, A. (2017). The effects of globalization on ecological footprints: an empirical analysis. *Environment, Development and Sustainability*, 19, 863–876.
- Footprint Network, (2021). *Ecological footprint by country*. <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/ecological-footprint-by-country/>.(Erişim Tarihi: 23.01.2022)
- Gallagher, K., P. (2009). Economic globalization and the environment. *Annual Review of Environment and Resources*, 34,279–304.
- Grossman, G., & Krueger, A. (1991). *Environmental impacts of a North American Free Trade Agreement*. (Working Paper No. 3914). Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research. doi:10.3386/w3914.
- Gülmez, A. , Özdilek, E., & Karakaş, D. N. (2021). Ekonomik büyüme, ticari açıklık ve enerji tüketiminin ekolojik ayak izine etkileri: G7 ülkeleri için panel eşbütünlük analizi. *Econder*,5(2) , 329-342. doi: 10.35342/econder.969114.
- Li, Z., Dong, H, Huang, Z., & Failler P. (2019). Impact of foreign direct investment on environmental performance. *Sustainability*, 11, 1-16. doi: 10.3390/su11133538.
- Liu, Y., Sadiq, F., Ali, W., & Kumail, T. (2022). Does tourism development, energy consumption, trade openness and economic growth matters for ecological footprint: testing the environmental Kuznets curve and pollution haven hypothesis for Pakistan. *Energy*, 245, 1-11.
- Mehmet M. & Çağlar, A. E. (2019). *Eviews ve uygulamalı zaman serileri analizi* (1. Baskı).Ankara: Detay Yayıncılık.
- Mielnik, O., & Goldemberg, J. (2002). Foreign direct investment and decoupling between energy and gross domestic product in developing countries. *Energy Policy*, 30(2), 87-89.
- Murshed, M., Elhaddad, M., Ahmed, R., Bassim, M., & Than, E., T. (2022). Foreign direct investments, renewable electricity output, and ecological footprints: do financial globalization facilitate renewable energy transition and environmental welfare in Bangladesh? *Asia-Pacific Financial Markets*, 29, 33-78. doi: 10.1007/s10690-021-09335-7.

- Nathaniel S, Nwodo O, Adediran A, Sharma, G, Shah M, & Adeleye N. (2019). Ecological footprint, urbanization, and energy consumption in South Africa: including the excluded. *Environ Sci Pollut Res Int.*, 26(26), 27168-27179. doi: 10.1007/s11356-019-05924-2.
- Nazlioglu S., Gormus, A., & Soytaş U. (2016). Oil prices and real estate investment trusts (REITs): gradual-shift causality and volatility transmission analysis. *Energy Economics*, 60, 168-175. doi: 10.1016/j.eneco.2016.09.009.
- Nazlioglu, S., Gormus, A., & Soytaş, U. (2018). Oil prices and monetary policy in emerging markets: structural shifts in causal linkages. *Emerging Markets Finance and Trade*, 55(1), 105-117. doi: 10.1080/1540496X.2018.1434072.
- Ngoc, B. H., & Awan, A. (2022). Does financial development reinforce ecological footprint in Singapore? Evidence from ARDL and Bayesian analysis. *Environ Sci Pollut Res*, 29(16), 24219–24233. doi: 10.1007/s11356-021-17565-5
- Pata, U., K., & Yılcıncı, V. (2020). Financial development, globalization and ecological footprint in G7: further evidence from threshold cointegration and fractional frequency causality tests. *Environmental and Ecological Statistics*, 27, 803–825. doi: 10.1007/s10651-020-00467-z.
- Pesaran, M., H., Shin, Y., & Smith, R., J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289–326.
- Rahman, S., Chen, S., Saud, S., Saleem, N., & Bari, M., W. (2019). Nexus between financial development, energy consumption, income level, and ecological footprint in CEE countries: Do human capital and biocapacity matter? *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 31856–31872.
- Sadorsky, P. (2010). The impact of financial development on energy consumption in emerging economies. *Energy Policy*, 38(5), 2528–2535.
- Saud, S., Chen, S., Haseeb, & A., Sumayya. (2020). The role of financial development and globalization in the environment: accounting ecological footprint indicators for selected one-belt-one-road initiative countries. *Journal of Cleaner Production*, 250, 1-15. doi: 10.1016/j.jclepro.2019.119518.
- Stern, D. I. (1993). Energy and economic growth in the USA: a multivariate approach. *Energy Economics*, 15(2), 137-150, doi: 10.1016/0140-9883(93)90033-N.
- Tamazian, A., Chousa, J., P., & Vadlamannati, K., C. (2009). Does higher economic and financial development lead to environmental degradation: evidence from BRIC countries. *Energy Policy*, 37(1), 246–253.
- The World Bank (2022). *Fossil fuel energy consumption (% of total)*. <https://data.worldbank.org/indicator/EG.USE.COMM.FO.ZS> / (Erişim Tarihi: 16.02.2022).
- Toda, H., Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66(1-2), 225-250.
- UNCTAD. (2021). *World investment report: Investing in sustainable recovery*. New York: UNCTAD.

- Yılmaz, M., & Ersoy, B., A. (2009). Kirlilik sığınağı hipotezi, doğrudan yabancı yatırımlar ve kamu politikaları. *Ege Akademik Bakış*, 9(4), 1441-1462.
- Zafar, M., W, Zaidi, S., A., H., Khan, N., R., Mirza, F., M., Hou, F., & Kirmani, S., A., A. (2019). The impact of natural resources, human capital, and foreign direct investment on the ecological footprint: the case of the United States. *Resources Policy*, 63, 1-10.
- Zarsky, L. (1999). Havens, halos and spaghetti: untangling the evidence about foreign direct investment and the environment. *Foreign Direct Investment and the Environment*, 13(8), 47-74.
- Zhang, Y.J. (2011). The impact of financial development on carbon emissions: an empirical analysis in China. *Energy Policy*, 39(4), 2197-2203.
- World Population Review (2022). *Ecological footprint by country 2022*. <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/ecological-footprint-by-country/> (Erişim Tarihi: 23.06.2022).